

**Het simultaneum in de Landen van Overmaas.
Een uniek instituut in de Nederlandse
kerkgeschiedenis (1632-1878)**

MAASLANDSE MONOGRAFIEËN

onder redactie van

Prof. Dr. A.M. van der Woude (voorzitter), mevrouw Dr. J.C. Dekker,
Dr. M. van der Eycken, Prof. Dr. A.Fl. Gehlen, Dr. J.J. de Jong,
Dr. W.J.M.J. Rutten, Dr. P.J.H. Ubachs, Prof. Dr. R. van Uytven

Raad van advies

Mr. B.J.M. baron van Voorst tot Voorst (Maastricht)
Mevr. H. Houben-Bertrand (Hasselt)
Prof. Dr. C. Bruneel (Louvain-la-Neuve)
Prof. Dr. H.F.J.M. van den Eerenbeemt (Tilburg)
Prof. Dr. W. Janssen (Bonn)
Prof. Dr. A. Labrie (Maastricht)
Prof. Dr. H. de Schepper (Nijmegen)
Prof. Dr. M.G. Spiertz (Nijmegen)
Prof. Dr. H. van der Wee (Leuven)

De in deze serie verschenen delen zijn vermeld op pag. 368

De Stichting "Maaslandse Monografieën" werd in 1964 in het leven geroepen door het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg en het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap en staat onder bestuur van:

Ir. D.J. van Waes (voorzitter), Prof. Dr. A. Knotter (secretaris),
A.F. Henrar (penningmeester), Prof. Dr. A.M.J.A. Berkvens,
Mr. H.J.J.M. van der Bruggen, Drs. F.L.J.F. Jadoul, Dr. J.G.C. Venner

W.A.J. MUNIER

HET SIMULTANEUM IN DE LANDEN VAN OVERMAAS

EEN UNIEK INSTITUUT IN DE NEDERLANDSE
KERKGESCHIEDENIS (1632-1878)

1998

EISMA B.V., LEEUWARDEN

© 1998 Uitgeverij Eisma B.V., Postbus 340, 8901 BC Leeuwarden

Uit deze uitgave mag niets worden gereproduceerd door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Munier, W.A.J.

Het simultaneum in de Landen van Overmaas. Een uniek instituut in de Nederlandse kerkgeschiedenis (1632-1878)

W.A.J. Munier. - Leeuwarden [etc.] : Eisma

(Maaslandse monografieën ; nr. 61)

Met lit. opg.

ISBN 90-74252-72-9 geb.

NUGI 641

Trefw.: kerkgeschiedenis ; Limburg

Foto omslag: De St. Pancratiuskerk te Heerlen. Van 1632 tot 1830 was deze kerk onderworpen aan het statuut van het simultaneum. Foto: Gemeentearchief Heerlen.

Dit boek kwam tot stand met steun van het Anjerfonds Limburg, het Bestuur van de Congregatie der Heilige Harten te Brussel, Buyze b.v. te Hoensbroek, de Dr. P.G.M.J. Janssens Stichting te Maastricht, alsmede het Provinciaal Bestuur van Limburg.

Lay-out: Stichting Maaslandse Monografieën

Inhoudsopgave

Lijst van gebruikte afkortingen	VII
Lijst van geraadpleegde archieven	IX
Lijst van gepubliceerde bronnen en literatuur	X
 Inleiding	 1
 Hoofdstuk I. Een moeizame start in de jaren 1632-1636	 7
De capitulatieverdragen van de Maasveldtocht	7
De capitulatie van Limbourg en het ontstaan van het simultaneum	20
Verwikkelingen rond Matthaeus Ludovicus in Eijsden . . .	30
Verwikkelingen in Herve	37
Balans over de jaren 1632-1636	43
 Hoofdstuk II. Het simultaneum van de vrede van Munster (1648) tot de vrede van Nijmegen (1678). Uitersten in de Staatse delen van de Landen van Overmaas (1663-1678)	 69
Van het voorspel op de vrede van Munster omstreeks 1644 tot het Partagetractaat in 1661	69
De benoeming van de eerste predikanten	76
De uitbouw van de gereformeerde gemeenten	86
Het Partagetractaat en de verdeling van de kerkgebouwen	101
De tenuitvoerlegging van het Partagetractaat (1663-1673)	118
De incorporatie van de kerken en de verdrijving van de rooms-katholieke geestelijkheid	131
Gebruik en inrichting van de kerken voor de gereformeerde eredienst	143
De rooms-katholieken op zoek naar alternatieven	150
De gereformeerde kerken in Vaals (1663-1672)	160
De balans over de jaren 1663-1672	164
De mislukte reformatie in Borgharen	179
Het onderhoud van de kerken	183
Slotbalans uit 1671	186
Het Franse intermezzo (1673-1678)	194
De capitulatie van Maastricht en de reglementering van het gebruik van de kerken	201
Herstel van de voorrangspositie van de rooms-katholieke Kerk	209

Hoofdstuk III. De definitieve inplanting van het simultaneum (1678-1700)	221
Herstel van het Staats bewind	221
Het verzetten van de wet in Maastricht	224
Het verzetten van de wet in de Staatse Landen van Over- maas	229
Kanttekeningen bij het resultaat van de operatie	232
De kerkelijke reformatie	240
De benoeming van predikanten in Maastricht	240
Maastrichtse kerken in protestantse handen	244
Het herstel van de gereformeerde gemeenten in de Landen van Overmaas (1678-1700)	255
Benoeming van predikanten en schoolmeesters in de Staatse partages	259
De strijd om het bezit van de kerken	264
De resolutie van de Staten-Generaal van 6 juni 1680 en het simultaneum	273
Uitbouw van de gereformeerde aanwezigheid in de Landen van Overmaas	281
De School- en Ehtreglementen weer van kracht	289
Paapse stoutigheden en de bestrijding er van	302
Een poging tot eliminatie van het simultaneum rond de vrede van Nijmegen (1697)	313
Epiloog	335
Limburg tijdens de grote Europese oorlogen	338
Paapse stoutigheden	343
Het Ehtreglement	347
Het Schoolreglement	352
Het begraven binnen de kerkgebouwen	355
Het verdrag van Fontainebleau	362

Lijst van gebruikte afkortingen

AGKKK	Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland
Annales de la SHPB	Annales de la Société d'Histoire du Protestantisme Belge
ARAB	Algemeen Rijksarchief Brussel
ARAH	Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage
ArchBiRo	Oud-Archief Bisdom Roermond
BB	Bossche Bijdragen
BIAL	Bulletin de l'Institut Archéologique liégeois
BSHAL	Bulletin de la Société d'Histoire et d'Archéologie de Liège
BSVAH	Bulletin de la Société Verviétoise d'Archéologie et d'Histoire
CIMa	Archief classis Maastricht en Landen van Overmaas
DHO	Doop-, Huwelijk- en Overlijdensregisters
DNK	Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800
DTB	Doop-, Trouw- en Begraafregisters
FA	Archief Departement van de Nederraas
GAH	Gemeentearchief Heerlen
GAM	Gemeentearchief Maastricht
HT	Historisch Tijdschrift
Jaarboekje LPV	Jaarboekje van de Limburgsche Protestanten Vereeniging
KUN	Katholieke Universiteit Nijmegen
LV	Limburgs Verleden
LvHe	Land van Herle
LvO	Archief Landen van Overmaas
Msg	De Maasgouw, tijdschrift voor Limburgse geschiedenis en oudheidkunde
NAK	Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis
NHG Eijsden	Archief Nederlands Hervormde Gemeente Eijsden
NHG Heerlen	Archief Nederlands Hervormde Gemeente Heerlen
NHG Maastricht	Archief Nederlands Hervormde Gemeente Maastricht
NHG Vaals	Archief Nederlands Hervormde Gemeente Vaals
NHG Valkenburg	Archief Nederlands Hervormde Gemeente Valkenburg-Meerssen
NNBW	Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek, onder redactie van C. Molhuysen en P.J. Blok, Leiden 1910-1937
PA	Provinciaal Archief
PSHAL	Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg
RAA	Rijksarchief Gelderland te Arnhem
RALM	Rijksarchief Limburg te Maastricht
RBPH	Revue Belge de Philologie et d'Histoire
RHE	Revue d'Histoire Ecclésiastique
RvSt	Archief Raad van State

StG
Werken LGOG
WGM Maastricht

Archief Staten-Generaal
Werken van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genoot-
schap
Archief van de Waals Hervormde Gemeente te Maastricht

Lijst van geraadpleegde archieven

Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage (ARAH)

Archieven der Staten-Generaal (StG), waaronder behoren:
Secrete kas voor tractaten en ratificaties
Loketkas met stukken betreffende bijzondere onderwerpen:
Tractaten en ratificaties na 1700
Liassen Maastricht en Landen van Overmaas
Liassen Frankrijk
Liassen Duitsland

Archief van de Raad van State (RvSt)

Ingekomen stukken, registers van uitgaande stukken, commissieboeken, verbalen van commissies

Rijksarchief in de provincie Limburg te Maastricht (RALM)

Archief van de Landen van Overmaas (LvO), Valkenburg, 's-Hertogenrade en Daelhem
Doo-, Trouw- en Begraafregisters (DTB)
Oud-archief van het Bisdome Roermond, 1559-1801 (ArchBiRo)
Archief van de classis Maastricht en de Landen van Overmaas (ClMa)
Parochies en kerkelijke gemeenten, o.a. de parochie Valkenburg

Rijksarchief in de provincie Gelderland te Arnhem (RAA)

Archief van de voormalige synode van Gelderland, 1579-1815

Gemeentearchief Maastricht (GAM)

Archieven van de Nederlands Hervormde Gemeente (NHG Maastricht) en de Waals Hervormde Gemeente (WGM Maastricht)
Doo-, Trouw- en Begraafregisters (DTB)
Huldeboek, resolutieprotocol van de magistraat van Maastricht, : Archief van de individuele raad (1316-1795), inv.nr. 224 protocol van de magistraat enz. 1674-1795

Gemeentearchief Heerlen (GAH)

Archief van de Hervormde Gemeente Heerlen (NHG Heerlen)

Archief van de Nederlands Hervormde Gemeente Valkenburg-Meerssen (NHG Valkenburg)

Archief van de Nederlands Hervormde Gemeente Eijsden (NHG Eijsden)

Archief van de Nederlands Hervormde Gemeente Vaals (NHG Vaals)

De archieven van de Nederlands Hervormde Gemeente Valkenburg-Meerssen, Vaals en Eijsden zijn nog in eigen beheer van de gemeenten

Lijst van gepubliceerde bronnen en literatuur

- Aalders, L., De drie kerken der Reformatie in Vaals, in: *Jaarboekje LPV*, 13(1926), pp. 152-168.
- Aalders, L., Verhinderde kerkgangen, in: *Jaarboekje LPV*, 15(1928), pp. 112-116.
- Aalders, L., L'Eglise éteinte, dite l'église wallonne réformée de Vaals, in: *Bulletin de la Commission de l'Histoire des Eglises wallonnes des Pays-Bas*, (4e série), (1930) nr. 3, pp. 6-12.
- Abels, H. en P. Dyckmans, *Niederrheinische Kirchengeschichte*, Kevelaer 1965.
- Abels, P.H.A.M. en A.P.F. Wouters, *De grote kerkelijke vergadering van 's-Hertogenbosch*, (2 dln.), 's-Hertogenbosch 1985.
- Aitzema, L. van, *Saken van staet en oorlogh, in, ende omtrent de Vereenigde Nederlanden (1621-1669)*, (dl. III, 12e boek), 's-Gravenhage 1661.
- Alberts, W. Jappe, *Geschiedenis van de beide Limburgen* (Maaslandse Monografieën; 15 en 17), (2 dln.), Assen 1972 en 1974.
- Algemene Geschiedenis der Nederlanden* / onder redactie van D.P. Blok (et al.), (dl. 1-15), Haarlem 1979-1983.
- Ammer, G., Akten zur Geschichte evangelischer Gemeinden in der Umgebung Aachens, in: *Monatshefte für Rheinische Kirchengeschichte*, 1(1907), pp. 451-474.
- Anet, L., *Histoire des trente premières années de la Société Evangélique ou Eglise Chrétienne Missionnaire Belge*, Bruxelles 1875.
- Annuaire de l'Eglise Protestante Unie de Belgique*, Bruxelles 1985.
- Annuaire des Eglises Evangéliques en Belgique*, Hoboken 1954.
- Annuaire des Eglises Protestantes en Belgique*, Anvers 1972.
- Annuaire pour les Eglises Protestantes en Belgique*, Anvers 1966.
- Apeldoorn, L.J. van, *Geschiedenis van het nederlandsche huwelijksrecht vóór de invoering van de fransche wetgeving*, Amsterdam 1925a.
- Apeldoorn, L.J. van, De historische ontwikkeling van het recht omtrent de huwelijkssluiting in Nederland, in: *Christendom en historie*, Amsterdam 1925b, pp. 67-182.
- Apeldoorn, L.J. van, Het voortbestaan der parochies na de Reformatie : bijdragen tot de geschiedenis van het recht omtrent de kerkelijke goederen en de armengoederen, in: *Christendom en historie*, Kampen 1931, pp. 22-63.
- Arbeitsbuch Geschichte : Neuzeit 16. bis 18. Jahrhundert : Quellen* / hrsg. E. Büssen, M. Neher, München 1977.
- Augustus, L., De rol van graaf d'Estrades, gouverneur van Maastricht, bij de geheime vredesonderhandelingen van 1674-1675, in: *Campus Liber : bundel opstellen over de geschiedenis van Maastricht aangeboden aan mr. dr. H.H.E. Wouters*, Maastricht 1982, pp. 226-248.
- Aurach, Ph.S. von der, *Die kirchlichen Simultanverhältnisse in der Pfalz am Rhein*, Mannheim 1866.
- Bachiene, W.A., *Vaderlandsche geographie of nieuwe tegenwoordige staat en hedendaagsche historie der Nederlanden*, (5 dln.), Amsterdam 1791. (Deel 5: Generaliteitslanden, Staatsch-Vlaanderen en Staatsch-Brabant).
- Bakhuizen van den Brink, J.N. en W.F. Dankbaar, *Handboek der kerkgeschiedenis*, (dl. 3), Den Haag 1967. (Deel 3: Reformatie en Contra-reformatie).

- Bax, W., *Het Protestantisme in het Bisdom Luik en vooral te Maastricht, 1505-1557 en 1567-1612*, (2 dln.), Den Haag 1937 en 1941.
- Bax, W. (et al.), *Gedenkboek der Nederlandsche Hervormde Gemeente van Maastricht, 1632-1932*, Maastricht 1932, pp. 249-253.
- Beaufort, A.J. de, Schetsen uit de eerste eeuw der Reformatie in Limburgse landen en hunne omgeving, in: *Jaarboekje LPV*, (1916), pp. 14-25.
- Beck, D., *Die Kirchlichen Simultanverhältnisse in der Rheinprovinz unter besonderer Berücksichtigung des Ryswicker Friedens*, Weimar 1934.
- Beeck Calkoen, J.F. van, *Onderzoek naar den rechtstoestand der geestelijke en kerkelijke goederen in Holland na de Reformatie*, Amsterdam 1910.
- Beekman, A.A. en L. Knappert, De Gereformeerde Kerk onder de Republiek omstreeks het midden der 18de eeuw, in: *Geschiedkundige Atlas van Nederland*, (dl. II), 's-Gravenhage 1913. (Deel II: 1648-1853).
- Beer-Beyers, L.J.E. de, *Die echtreglement en die zuid-afrikaanse reg*, Leiden 1953.
- Beermann, V.A.M., *Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch van 1629 tot 1648 : een episode uit het laatste stadium van den Tachtigjarigen Oorlog*, Nijmegen 1940.
- Beermann, V.A.M., *Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch van 1648 tot 1672 : de eerste vijf en twintig jaren van het Staatse regime*, Helmond 1946.
- Berkvens, A.M.J.A., De instelling van het Staatse Interimbewind in het Overkwartier 7 oktober 1702 - 24 april 1703, in: *PSHAL*, 123(1987), pp. 146-161.
- Bie, J.P. de en J. Loosjes, *Biographisch Woordenboek der protestantsche godgeleerden*, (dl. IV), Den Haag 1931.
- Biersma, H., Onderwijssperikelen te Eijdsen, in: *Uit Eijdsens Verleden*, (1982) nr. 17, pp. 6-7.
- Bittner, L., *Repertorium der diplomatischen Vertreter aller Länder seit dem Westfälischen Frieden*, (Bd. I), Oldenburg 1936.
- Blécourt, A.S. de en N. Japikse, *Klein plakkaatboek van Nederland : verzameling van ordonnantiën en plakaten betreffende regeringsvorm, kerk en rechtspraak (14e eeuw tot 1749)*, Groningen 1919.
- Bloemen, C., *De basiliek van Meerssen : pronkstuk van de Maasgotiek*, Maastricht 1971.
- Boden, C., La Réforme dans le duché de Limbourg, in: *Le Protestantisme aux frontières : la Réforme dans le duché de Limbourg et dans la principauté de Liège (XVIe-XIXe siècles)*, Aubel 1985, pp. 23-53. (Actes du Colloque du Centre interuniversitaire d'histoire du protestantisme et de la Réforme catholique tenu à Verviers les 22 et 23 avril 1983).
- Boehmer, J., *Evangelium und Evangelisch in Eupen-Malmedy*, Aachen 1937.
- Boersma, H., Onderwijssperikelen te Eijdsen, in: *Uit Eijdsens Verleden*, (1982) nr. 17, pp. 5-7.
- Bos, Th.G.A., Genealogische gevolgen van het handelsverkeer over de Maas tussen Zuid-Limburg (vooral Eijdsen) en Holland (vooral Dordrecht) in de 15e, 16e en 17e eeuw, in: *Uit Eijdsens Verleden*, (1980) nr. 12, pp. 15-22.
- Bots, H., C.H.M. Posthumus Meijes en F. Wieringa, *Vlucht naar de vrijheid : de Hugenoten en de Nederlanden*, Amsterdam 1985.
- Boudin, R.-H., *Les Relations entre les Eglises protestantes et l'Etat en Belgique*, Bruxelles 1976.
- Boulay de la Meurthe, A., *Documents sur la négociation du concordat*, (6 t.), Paris 1901-1905.

- Braekman, E.-E., Les églises du Limbourg au XVIIe siècle, in: *Protestantisme aux frontières : la Réforme dans le duché de Limbourg et dans la principauté de Liège (XVIe-XIXe siècles)*, Aube 1985, pp. 213-233. (Actes du Colloque du Centre Interuniversitaire d'histoire du protestantisme et de la Réforme catholique tenu à Verviers les 22 et 23 avril 1983).
- Braekman, E.-M., La vie protestante en Belgique (1800-1865), in: *Colloque Sources de l'histoire religieuse de la Belgique. Epoque contemporaine*, Louvain-Paris 1968, pp. 134-161.
- Braekman, E.-M., Le protestantisme liégeois avant 1800, in: *Le Flambeau*, 52(1969a) nr. 3, pp. 247-266.
- Braekman, E.-M., Le protestantisme liégeois depuis 1800, in: *Le Flambeau*, 52(1969b) nr. 4-5, pp. 286-320.
- Braekman, E.-M., 150 ans de vie protestante en Belgique, in: *BSHPB*, 8(1980), pp. 197-212.
- Braekman, E.-M., Les Eglises de la Barrière, in: *BSHPB*, 10(1984a), pp. 18-27.
- Braekman, E.-M., L'Eglise sous la Croix (1604-1781), in: *Belgia 2000*, (1984b) nr. 5, pp. 47-61.
- Brandi, K., *Der Augsburger Religionsfriede vom 25. September 1555*, Göttingen 1927².
- Brasseur, G., *Eglise protestante de Verviers, ci-devant de Hodimont-Petit-Rechain (1634-1815) : notice historique*, Verviers 1936.
- Brecher, A., *Die kirchliche Reform in Stadt und Reich Aachen von der Mitte des 16. bis zum Anfang des 18. Jahrhunderts*, Münster 1957.
- Bredt, J.V., *Die Verfassung der reformierten Kirche in Cleve-Jülich-Berg-Mark*, Neukirchen (Moers) 1938.
- Brom, G., *Archivalia in Italië, belangrijk voor de geschiedenis van Nederland*, (4 dl.) (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, kleine serie; nrs. 2, 6, 9 en 14), 's-Gravenhage 1908-1915.
- Bronkhorst, A.-G., *Het Belgisch Protestantisme vanaf de Franse revolutie tot 1964*, Brussel 1964.
- Brüschweiler, P., *Die landfriedlichen Simultanverhältnisse in Thurgau*, Frauenfeld 1932.
- Bübericher, T., *Van Zuid-Limburg en het protestantisme*, s.l. 1912.
- Bulletin des lois de la République française*, Paris an XIII (1804/1805).
- Capitaine, U., *Pièces relatives au mandement publié à Liège le 19 avril 1633 contre les Protestants*, Liège 1854.
- [Carstens, G.F.A.], *Protestantse Gemeente en Kerk te Valkenburg 1649-1949*, Valkenburg s.a.
- Christelijke Encyclopedie*, (dl. 6), Kampen 1961.
- Chronista [L. Heere], De Kruisheren te Venlo, in: *Msg*, 72(1953), pp. 149-156.
- Classen, M., Die konfessionelle und politische Bewegung in der Reichsstadt Aachen zu Anfang des 17. Jahrhunderts, in: *Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins*, 28(1906), pp. 286-442.
- Collinet, R., *Histoire du Protestantisme en Belgique aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Bruxelles 1959.
- Consolidated Treaty Series* / ed. and annot. by Clive Parry, New York 1969.
- Coolsma, S., Protestant zijn in Limburg (vanaf de Reformatie tot 1960), in: *Met betrekking tot Limburg*, Amsterdam 1966, pp. 365-379.
- Cornet, N.J., *Notices historiques sur l'ancienne congrégation des Pénitentes récollectines de Limbourg*, Bruxelles 1869.

- Crassier, Louis de, Dictionnaire historique du Limbourg Néerlandais de la période féodale à nos jours, in: *PSHAL*, 67(1931), pp. 86-87.
- Crutzen, Fr.G.H.M., Geloven op straat : openbare godsdienstoeffeningen buiten de gebouwen en besloten plaatsen in de dekenaten Gulpen en Meerssen, in: *Historische en Heemkundige Studies in en rond het Geuldal*, Valkenburg 1992, pp. 116-162.
- Crutzen, Fr.G.H.M., De onderwijsvernieuwing in een aantal zuidlimburgse gemeenten tussen 1815 en 1822, in: *Historische en Heemkundige Studies in en rond het Geuldal*, Valkenburg 1993, pp. 75-148.
- Damen, C., Studie over Heerlens oudste kerkelijk verleden, in: *LvHe*, 5(1955), pp. 113-139.
- Daris, J., *Notices historiques sur les églises du diocèse de Liège*, (19 t.), Liège 1867-1889.
- Daris, J., *Histoire du diocèse et de la principauté de Liège pendant le XVIe siècle*, (12 t.), Bruxelles 1980. (Anastatische herdruk).
- Davenne, G., Notes et documents pour servir à l'histoire des communautés réformées de Verviers, Hodimont, Petit-Rechain et Limbourg de 1632 à 1635, in: *Bulletin de l'Institut Archéologique Liégeois*, 68(1951), pp. 39-78.
- De kerk van Gulpen tijdens 't simultaneum (advies betreffende herstellkosten in 1771), in: *Msg*, 21(1899), pp. 34-35.
- De predikanten der Nederduitsch Hervormde Gemeente te Maastricht, in: *Msg*, 1(1879), pp. 122-123.
- De Reformatie in de landen van Overmaze na het verdelingsverdrag van 1661 : (verslag van gedeputeerden der Geldersche Synode 1667, medegedeeld door K. Janssen de Limpens), in: *PSHAL*, 66(1930), pp. 39-52.
- Deeleman, C.F.M., De hervorming te Aken 1524-1820, in: *Jaarboekje LPV*, (1923), pp. 13-48.
- Dekkers, C., *De kerk van Hulst*, s.l. 1930.
- Delahaye, R., *Handleiding voor genealogisch onderzoek in Limburg*, Maastricht 1987.
- Derrick, P., Het simultaneum, in: *Limburg*, 38(1959), pp. 166-168.
- Detro, J., *Dalhem-le-"Comte"*, (t. VI), Dalhem s.d. (Tome VI: Histoire des cultes : la religion réformée et ses pasteurs).
- Deursen, A.Th. van, *Bavianen en slijkgeuzen : Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt*, Assen 1974.
- De Vrede van Nijmegen : uitgegeven ter gelegenheid van de herdenkingstentoonstelling in het Nijmeegs Museum "Commanderie van Sint Jan" en het Gemeente-Archief in het Arsenal van 14 september tot 23 oktober 1978*, Nijmegen 1978.
- Dewit, J., Le Protestantisme dans la principauté de Liège au commencement du XVIIe siècle, in: *Verzamelde Opstellen uitgegeven door den Geschied- en Oudheidkundigen Studiekring te Hasselt*, 14(1938) nr. 2, pp. 97-118.
- Dictionnaire de Droit Canonique*, (dl. III), Paris 1942, cc. 1092-1093.
- Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, (Bd. VI), Tübingen 1956vv., pp. 43-44.
- Dillen, J.G. van, *Van rijkdom en regenten : handboek tot de economische en sociale geschiedenis van Nederland tijdens de Republiek*, 's-Gravenhage 1970.
- Dognolle, J.P., Quelques recherches récentes sur l'histoire du protestantisme en Belgique, in: *RBPH*, 33(1955), pp. 155-163.
- Dongen, W. van, Predikanten in Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch van 1629 tot 1648 : strijd tussen reformatie en contra-reformatie. (Scriptie, Katholieke Universiteit Nijmegen 1979).

- Dorren, Th., Doopregister der Hervormde gemeente te Valkenburg van 4 maart 1652 tot 3 december 1798, in: *Jaarboek Limburg*, X(1904), p. 84.
- Dumont, J., *Recueil des traités*, (t. II), La Haye 1710.
- Dumont, J., *Corps universel diplomatique du droit des gens*, (t. V, 2), La Haye 1729.
- Dyserinck, H., De militaire gouverneurs van Maastricht, 1567-1794, in: *PSHAL*, 48(1912), pp. 1-220.
- Dyserinck, H., De Waalsche gemeente en de oude Jezuïetenkerk te Maastricht, in: *Msg*, 45(1925), pp. 38-39.
- Dyserinck, H., Naamlijst der predikanten der Waalsche gemeente te Maastricht (1633-1796), in: *Msg*, 46(1926), p. 8.
- Een protest van de pastoor van Gulpen, Arnold Bollandt, tegen de handelingen van de rentmeester der Staten-Generaal aldaar, van 16 januari 1654 : medegedeeld door P.M.H. Doppler, in: *Msg*, 33(1911), pp. 63-64.
- Ekberg, C.J., *The failure of Louis XIV's Dutch War*, Chapel Hill 1979.
- Elias, H.J., *Kerk en Staat in de Zuidelijke Nederlanden onder de regering der aartshertogen Albrecht en Isabella (1598-1621)*, Antwerpen 1931.
- Ernst, S.P., *Histoire du Limbourg*, (6 t.), Liège 1837-1848.
- Evangelische Kirche im Rheinland : Geschichte, Zahlen, Landschaft*, Düsseldorf 1985.
- Eyck, J.A.D., *Literatuurlijst betreffende de historie der huidige Gemeente Eijsden*, Eijsden 1974.
- Fairon, E., La répression de l'hérésie et la question constitutionnelle dans la principauté de Liège pendant le XVIe siècle, in: *Miscellanées historiques*, Liège 1945.
- Fischer, H.E.W.D., De gemengde huwelijken tussen katholieken en protestanten in de Nederlanden van de 16e tot de 18e eeuw, in: *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*, 31(1963), pp. 463-485.
- Flament, A.J.A., Korte inhoud van de resolutiën der Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden, gezonden aan de Commissarissen-Instructeurs van Brabantsche zijde te Maastricht, I: 1632 dec. 30-1634 okt. 14; II: 1634 okt. 16-1661 dec. 10; III: 1662 jan. 27-1693 jan. 15, in: *PSHAL*, 49(1913), pp. 1-160; 50(1914), pp. 1-256; 51(1915), pp. 173-316; 54(1918), pp. 105-166.
- Fockema Andreae, S.J., *De Nederlandse Staat onder de Republiek*, 3e druk, Amsterdam 1969.
- Forsthoff, H., *Rheinische Kirchengeschichte*, (Bd. 1), Essen 1929. (Band 1: Die Reformation am Niederrhein).
- Frenken, A.M., De Bossche Bisschop Michaël Ophovius O.P. 1570-1637, in: *Bossche Bijdragen*, 14(1936), pp. 14-163.
- Frenken, A.M., Het Dagboek van Michaël Ophovius 4 Augustus 1629 - einde 1631, in: *Bossche Bijdragen*, 15(1937/38), I-II, pp. 1-340.
- Fruin, R., *Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek*, 's-Gravenhage 1922.
- Fruin, R., *De oorlog van 1672*, herdruk, Groningen 1972.
- Gachard, L.P., J. de la Court et Ch. Piot, *Recueil des Ordonnances des Pays-Bas autrichiens*, (3e série: 1700-1794), t. XIIe(1781-1786), Bruxelles 1910.
- Gagnebin, F.H., Liste des Eglises Wallonnes des Pays-Bas et des Pasteurs qui les ont desservies, in: *Bulletin de la Commission pour l'Histoire des Eglises Wallonnes*, 1e série, 3(1888), pp. 97-101, 214-215, 220-221, 226, 314-320, 323-324, 330-331.
- Gedenkschrift van de Nederlands Hervormde Gemeente te Heerlen : 50 jaar kerkgebouw aan het Templesplein 1932-1982*, Heerlen 1982.

Gelder, H.A. Enno van, *Getemperde vrijheid : een verhandeling over de verhouding van Kerk en Staat in de Republiek der Verenigde Nederlanden en de vrijheid van meningsuiting in zake godsdienst, drukpers en onderwijs gedurende de 17e eeuw*, Groningen 1972.

Geyl, P., Godsdienst en nationaliteitsgevoel in Noord en Zuid tijdens Frederik Hendrik, in: *Eenheid en tweeheid in de Nederlanden*, Lochem 1946a, pp. 154-166.

Geyl, P., De protestantisering van Noord-Nederland, in: *Eenheid en tweeheid in de Nederlanden*, Lochem 1946b, pp. 167-181.

Gierlichs, W., Aus der Geschichte der Stadt Herzogenrath, in: *Heimatblätter des Landkreises Aachen*, 5(1938), pp. 3-120.

Goossens, G., *Etude sur les Etats de Limbourg et les pays D'Outremeuse pendant le premier tiers du XVIIIe siècle, suivie du texte de la Notice de rebus statuum provinciae Limburgensis de l'abbé Nicolas Heyndal*, Kerkrade 1910.

Graas, T., Het protestants verleden van de Sint Jan : inrichting en inventaris van de Bossche "Grote Kerk" van 1629 tot 1810, in: *Ziel en zaligheid in Noord-Brabant : vijfde verzameling bijdragen van de Vereniging voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis*, Delft 1993, pp. 230-258.

Grambusch, J., *De Staat der gereformeerde Kerkgemeentens in het Opperkwartier van Gelderland, bijzonder te Venloo, bij den aanvangk der Reformatie en in de volgende tijden; uit eenige geschreevene narichten en mondelinge overleveringen nagespoord, en voor de vergeetenis bewaard en verder tot op deezzen tijd vervolgd*, Nijmegen 1789.

Groot Placaetboek vervattende de placaten, ordonnantien ende edicten van de Doorluchtige, Hoogh Mogende Heeren Staten Generael der Vereenighde Nederlanden ende van de Edel Groot-Mogende Heeren Staten van Hollandt en West-Vrieslant mitsgaders vande Edel Mogende Heeren Staten van Zeelandt, (10 dln.), 's-Gravenhage 1658-1797.

Grote Kerkelijke Vergadering van 's-Hertogenbosch / uitg. door P.H.A.M. Abels en A.P.F. Wouters, (dl. I-II), 's-Hertogenbosch 1985.

Haas, J.A.K., De uitvoering van het Partagetractaat in de heerlijkheid Schaesberg, in: *LvHe*, 21(1971), pp. 7-13.

Haas, J.A.K., Staats en Spaans te Heerlen : enige bijzonderheden over de bestuurlijke en kerkelijke verhoudingen te Heerlen in 1648 en 1649, in: *Msg*, 92(1973), pp. 1-11.

Haas, J.A.K., *De verdeling van de landen van Overmaas 1644-1662 : territoriale desintegratie van een betwist grensgebied* (Maaslandse Monografieën; 27), Assen 1978.

Haas, J.A.K., De conferentie van Aken in 1663, in: *Van der Nyersen upwaert : een bundel opstellen over Limburgse geschiedenis aangeboden aan drs M.K.J. Smeets*, Maastricht 1981, pp. 191-204.

Haas, J.A.K., "La cesión de Maastrique", de Spaanse eis tot afstand van de stad Maastricht in 1678 en 1679, in: *Campus Liber : bundel opstellen over de geschiedenis van Maastricht aangeboden aan mr. dr. H.H.E. Wouters*, Maastricht 1982, pp. 249-259.

Haas, J.A.K., Het verdrag van Fontainebleau 1785 : Maastricht en de landen van Overmaas als internationale conflictstof aan het eind van het ancien régime, in: *PSHAL*, 124(1988), pp. 264-344.

Habets, J., Twee historische beschrijvingen der parochiekerk van St. Mathias te Maastricht, in: *PSHAL*, 29(1892), pp. 375-444.

Habets, J., *Geschiedenis van het tegenwoordig bisdom Roermond en van de bisdommen, die het in deze gewesten zijn voorafgegaan*, (3 dln.), Roermond 1875-1892.

Habets, J., De leenen van Valkenburg, in: *PSHAL*, 21(1884), pp. 153-441.

Habets, J., Beknopte geschiedenis der Proosdij van Meerssen, in: *PSHAL*, 25(1888), pp. 3-160.

- Habets, J. en W. Goossens, *Geschiedenis van het tegenwoordig bisdom Roermond en van de bisdommen, die het in deze gewesten zijn voorafgegaan*, (dl. 4), Roermond 1927.
- Haeringen, J. van, *Geschiedenis der kerkhervorming in Noord-Brabant en Limburg tijdens de 16e en 17e eeuw*, Heusden 1910.
- Halkin, L.-E., La réforme liégeoise, in: *Société d'Histoire du Protestantisme Belge : rapport 1939 et 1940*, Bruxelles 1941, pp. 158-170.
- Harsin, P., La neutralité liégeoise en 1632, in: *Revue d'histoire moderne*, 15(1940), pp. 13-31.
- Harsin, P., *Etudes critiques sur l'histoire de la principauté de Liège 1477-1795*, (t. II-III), Liège 1955 en 1959.
- Hashagen, J., Die Rheinische Kirche unter der französischen Herrschaft, in: *Studium Lipsiense : Ehrengabe Karl Lamprecht*, Berlin 1909, pp. 295-321.
- Haug, W., *Staat und Kirche in Nordrhein-Westfalen*, Berlin 1908.
- Heere, L., Het beheer van de eigendommen van het Sint Niklaasklooster der Kruisheren te Venlo omtrent 1582, in: *Msg*, 68(1949), pp. 4-7.
- Heidendal, H.M.R., *Een bijdrage tot de historie van Margraten*, Margraten 1983.
- Henkel, O.V., *Drie eeuwen protestantisme ten zuiden van de Moerdijk*, 's-Gravenhage 1948.
- Hermann, L., Die Anfänge des Protestantismus in Eupen, in: *Geschichtliches Eupen*, 18(1984), pp. 15-41.
- Hipper, R., Der Prädikant Philippus Ludovicus aus Tirchenreuth (1587-1667) : Begründer der reformierten Gemeinde in Maastricht, in: *Verhandlungen des Historischen Vereins von Oberpfalz und Regensburg*, 83(1933), pp. 16-35.
- Historisch-Biografisches Lexicon der Schweiz*, (Bd. 6), Neuenburg 1931, pp. 375-376.
- Hoekx, J.A.M., Het capitulatieverdrag en de gevolgen daarvan in politiek en godsdienstig opzicht, in: P.Th.J. Kuyper en J.J.M. Verdonk (eds.), *Bossche Bouwstenen*, (dl. II), 's-Hertogenbosch 1979, pp. 68-88.
- Hollweg, W., *Neue Untersuchungen zur Geschichte und Lehre des Heidelberger Katechismus*, Neukirchen 1961.
- Hollweg, W., *Der Augsburger Reichstag von 1566 und seine Bedeutung für die Entstehung der Reformierten Kirche und ihre Bekenntnisse*, Neukirchen 1964.
- Hommerich, L.E.M.A. van, *Geschiedenis van de Sint Pancratiuskerk*, Heerlen 1957a.
- Hommerich, L.E.M.A. van, Bijdragen tot de geschiedenis van Heerlens kerkelijk verleden, in: *LvHe*, 7(1957b), pp. 21-47.
- Hooft, Th. van der en P. Post, *St. Pancratiuskerk Heerlen*, Heerlen 1985.
- Hoogstraten, W.C.H. en H. van Loo, *Protestants Beek : een geschiedenis van vier eeuwen reformatie*, Beek 1983.
- Hubert, E., *Etude sur la condition des protestants en Belgique depuis Charles Quint jusqu'à Joseph II*, Bruxelles 1882.
- Hubert, E., *Les garnisons de la Barrière dans les Pays-Bas autrichiens (1715-1782) : étude d'histoire politique et diplomatique*, Bruxelles 1901-1902.
- Hubert, E., *Les Etats généraux des Provinces-Unies et les protestants du duché de Limbourg pendant la guerre de Succession d'Espagne : étude d'histoire politique et religieuse*, Bruxelles 1903-1904.
- Hubert, E., *Les Pays-Bas espagnols et la République des Provinces-Unies depuis la paix de Munster jusqu'au traité d'Utrecht (1648-1713), la question religieuse et les relations diplomatiques*, Bruxelles 1907.

- Hubert, E., *Les Eglises protestantes du duché de Limbourg pendant le XVIIIe siècle : étude d'histoire politique et religieuse*, Bruxelles 1908.
- Hubert, E., *Le voyage de l'Empereur Joseph II dans les Pays-Bas autrichiens au XVIIIe siècle (31 mai 1781-27 juillet 1781) : étude d'histoire politique et diplomatique*, Bruxelles 1909.
- Hubert, E., Un recours des protestants d'Aix-la-Chapelle aux Etats-Généraux des Provinces-Unies en 1661 (avec 7 annexes 1661-1663, in: *Mélanges C. de Borman*, Liège 1919, pp. 245-256.
- Hubert, E., *Notes et documents sur l'histoire religieuse des Pays-Bas autrichiens au XVIIIe siècle : une enquête sur l'état religieux de la partie flamande des Pays-Bas en 1723*, Bruxelles 1926.
- Janssen de Limpens, K.J.Th., Staet van de reformatie in de Landen van Overmaze overgelevert bij de Gedeputeerde des Gelderschen Synodi, in: *PSHAL*, 66(1930), pp. 41-52.
- Jenniskens, A.H., De invoering van de gereformeerde religie in het Overkwartier van Gelderland 1632-1633, in: *Van der Nyersen upwaert : een bundel opstellen over Limburgse geschiedenis aangeboden aan drs M.K.J. Smeets*, Maastricht 1981.
- Jong, D. de, *Grenskapellen voor de katholieke inwoners der Generaliteitslanden*, Tilburg 1963.
- Jong, J. de, Brabantse schuurkerken, in: *HT*, 14(1935), pp. 308-312.
- Jong, J. de en R.R. Post, *Handboek der kerkgeschiedenis*, (dl. 3), 4e druk, Nijmegen 1948. (Deel 3: De nieuwere tijd 1517-1789).
- Jong, O.J. de, *Nederlandse kerkgeschiedenis*, Nijkerk 1972.
- Jong, O.J. de, *Geschiedenis der kerk : tiende, geheel nieuwe druk naar het gelijknamige boek van Dr. H. Berkhof*, Nijkerk 1980.
- Jongen, J.J., Hoe onze voorouders hun rechten verdedigden : het verdrag van Fontainebleau als oorzaak van staatkundig-godsdienstige strubbelingen in het land van Valkenburg aan het eind van de generaliteitsperiode, in: *LvHe*, 1(1951), pp. 57-81.
- Jongh Azn, H. de, *Naam-lyst der predikanten, die in de gemeenten behoorende onder de IX classen van het Geldersche synode zedert de hervorming der kerken tot den jaare 1750 het heilig evangelium bediend hebben...*, Leyden 1750.
- Kemp, A.G.H., Het verloop van de bevolkingscurve van Maastricht tot 1830, in: *Miscellanea trajectensia*, Maastricht 1962, pp. 339-362.
- Kengen, A.C., *Uit Geul's verleden*, s.l. 1926.
- Kerstens, P., Cessation du simultaneum dans le province de Limbourg, in: *PSHAL*, 24(1887), pp. 482-483.
- Kessel, H., Reformation und Gegenreformation im Herzogtum Cleve (1517 bis 1609) : nebst einer statistischen Uebersicht über die Verbreitung der Konfessionen zur Zeit des Erlöschens des clevischen Fürstenhauses (März 1609), in: *Düsseldorfer Jahrbuch*, 30(1918/19), pp. 1-160.
- Knippenberg, J., *Historia ecclesiastica ducatus Geldriae*, Brussel 1719.
- Knuttel, W.P.C., *De toestand der nederlandsche katholieken ten tijde der Republiek*, (2 dln.), 's-Gravenhage 1892 en 1894.
- Köhler, K., *Die Simultankirchen im Grossherzogtum Hessen*, Darmstadt 1889.
- Korporaal, T.L., *Veilig onder dit dak : impressies uit de geschiedenis van de Hervormde Gemeente te Gulpen*, s.l. s.a. [Eindhoven 1987].
- Korth, H., G. Lehmann en F. Siebel, *Gemeindebuch des Kirchenkreises Aachen*, Essen 1959.

- Krais, W., *Kirchliche Simultanverhältnisse, insbesondere nach bayerischem Recht*, Würzburg 1890.
- Krämer, F.J.L., De geheime onderhandelingen van mr Johan Pestere in het jaar 1674, in: *Navorscher*, 42(1892), pp. 305-322, 399-430.
- Kreip, F., *Gemeindebuch des Kirchenkreises Jülich*, Essen 1969.
- Labrousse, E., *La révocation de l'édit de Nantes*, Paris 1985.
- Lebeau, J., Notice historique sur l'Eglise protestante de Verviers-Hodimont et ses origines, in: *Célébration du Jubilé cinquantenaire du Synode de l'Union des Eglises Protestantes Evangéliques de Belgique*, Bruxelles 1890, pp. 339-356.
- Leboutte, R., De lakenfabriek Scheibler, Ronstorff, Rahlenbeck te Dalhem (1774-1890): een voorbeeld van industrialisatie op het platteland, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, XXIV(1979), pp. 24-82.
- Leboutte, R., Le mariage à Olne et à Dalhem, in: *Protestantisme aux frontières : la Réforme dans le duché de Limbourg et dans la principauté de Liège (XVIe-XIXe siècles)*, Aubel 1985, pp. 235-278. (Actes du Colloque du Centre Interuniversitaire d'histoire du protestantisme et de la Réforme catholique tenu à Verviers les 22 et 23 avril 1983).
- Leclerc, J., *Histoire de la tolérance au siècle de la Réforme*, (2 t.), Paris 1955.
- Leflon, J. *La crise révolutionnaire 1789-1846*, Paris 1949.
- Lefèvre, J., De Zuidelijke Nederlanden 1700-1748, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, (dl. VII), Utrecht 1954, pp. 162-194.
- Lejaer, J., Une ancienne relation du siège et de la prise de Limbourg par le Roy Philippe IV d'Espagne en l'an 1635, in: *Bulletin de la Société Verviétoise d'Archéologie et d'Histoire*, 1(1898/99), pp. 145-168.
- Lenders, P., De Zuidelijke Nederlanden 1715-1740 : politieke ontwikkeling, in: *[Nieuwe] Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, (dl. 9), Haarlem 1980, pp. 62-64.
- Lenoir, D., *Histoire de la réformation dans l'ancien pays de Liège*, Bruxelles 1861.
- Léonard, E.G., *Histoire générale du protestantisme*, (3 t.), Paris 1961-1964.
- Leunissen, J., *Van Wilre tot Wolder : uit het verleden van het hoofddorp van de voormalige Vroenhof*, Maastricht 1978.
- Lexikon für Theologie und Kirche*, (Bd. 9), Freiburg 1964, pp. 780-781.
- Limburgs Verleden : geschiedenis van Nederlands Limburg tot 1815* / onder redactie van E.C.M.A. Batta (et al.), (2 dln.), Maastricht 1960 en 1967.
- Leur, L. van der, Het beleg van Maastricht in 1673, in: *PSHAL*, 45(1909), pp. 131-438.
- Livre synodal contenant les articles résolus dans les synodes des Eglises Wallonnes des Pays-Bas*, (t. 1), La Haye 1896.
- Lommel, A. van, Twee Kerkvisitation der hervormde gemeenten in de landen van Overmaas in 1694 en 1695, in: *Msg*, 7(1885), pp. 1085-1087.
- Louvrex, M.G. de, *Recueil contenant les édits et règlements faits pour le pais de Liège et conté de Looz*, (t. III), Liège 1751.
- Lutjeharms, W., Het belgische Protestantisme in de negentiende eeuw, in: *Bulletin de la Société d'Histoire du Protestantisme belge*, 5(1971), pp. 253-264.
- Luzac, C.J., *De landen van Overmaas, inzonderheid sedert 1662*, Leiden 1888.
- Lijten, M.J., *Rondom het Echtegtement*, Tilburg 1980.
- Macco, H.M., Die evangelische Gemeinde in Vaals, in: *Monatshefte für Rheinische Kirchengeschichte*, 1(1907), pp. 553-554.
- Maris, A.J., *De reformatie der geestelijke en kerkelijke goederen in Gelderland, in het bijzonder in het kwartier van Nijmegen*, 's-Gravenhage 1939.

- Meindersma, W., *De gereformeerde gemeente te 's-Hertogenbosch 1629-1635*, Zalt-Bommel 1909.
- Meischke, R., Amsterdamse kerken van de XVIIe eeuw, in: *BKNOB*, serie VI, 12(1959), pp. 85-130.
- Mémoire concernant le protestantisme dans le duché de Limbourg au commencement du 18e siècle : avec introduction et annotations par W.G.H. Goossens*, overdruk uit *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, 33(1906).
- Memoriael aenteykeninge van de veroveringe der steeden Ruremonde, Venlo etc., in: *Kroniek van het Historisch Genootschap*, (dl. 29), Utrecht 1873.
- Mercier, Ch., Les théories politiques des calvinistes dans les Pays-Bas à la fin du 16e et au début du 17e siècle, in: *RHE*, 33(1933), pp. 25-73.
- Meij, J. van der (et al.), *De Evangelisch-Lutherse kerk Vaals (1737-1987)*, Vaals 1987.
- Meyer, O., *Le simultaneum en Alsace*, Saverne 1961.
- Meyhoffer, J., Le Protestantisme belge de 1814 à 1830 : documents et notes, in: *Annales de la SHPB*, 4(1954) nr. 3, pp. 152-174.
- Meyhoffer, J., Le protestantisme belge sous Léopold Ier, in: *Paix et Liberté*, 65(1965) nr. 48.
- Minis, L.L., *St. Janskerk*, Maastricht 1990.
- Minke, A., Die Entwicklung des Protestantismus in Eupen, in: *Geschichtliches Eupen*, 11(1977), pp. 81-99.
- Miscellanea trajectensia : bijdragen tot de geschiedenis van Maastricht*, Maastricht 1962.
- Mommers, A., *Brabant, van Generaliteitsland tot gewest*, (2 dln.), Nijmegen/Utrecht 1953.
- Moorrees, F.D.J., *Geschiedenis der kerkhervorming in de Zuidelijke Nederlanden*, Leiden 1904.
- Moreau, L.J., Enkele bijzonderheden over de voormalige Elvenschans bij Eijsden, in: *De Limburgse Leeuw*, 4(1955/56), pp. 64-70.
- Mosmans, H., Pastoors van Vaals, in: *Msg*, 51(1931), pp. 3-5.
- Munier, W.A.J., *Historische atlas van Limburg en aangrenzende gebieden : II-2. Kerkelijke circumscriptie van (de tegenwoordige provincie) Limburg en de omliggende gebieden (1559-1801)*, Assen 1976.
- Munier, W.A.J., *Historische atlas van Limburg en aangrenzende gebieden : II-3. Kerkelijke circumscriptie van (de tegenwoordige provincie) Limburg en de omliggende gebieden (1801-1821)*, Assen 1978.
- Munier, W.A.J., Limburgse simultaankerken, in: *Documentatieblad voor de nederlandse kerkgeschiedenis van de negentiende eeuw*, (maart 1981) nr. 9, pp. 12-15.
- Munier, W.A.J., Maastrichtse predikanten en hun rol tijdens het beleg van Maastricht in de jaren 1793 en 1794, in: *Campus Liber : bundel opstellen over de geschiedenis van Maastricht aangeboden aan mr. dr. H.H.E. Wouters*, Maastricht 1982a, pp. 370-383.
- Munier, W.A.J., Het einde van het simultaneum in de kerk van de H.H. Nicolaas en Barbara te Valkenburg (1795-1819), in: *PSHAL*, 118(1982b), pp. 295-324.
- Munier, W.A.J., Aantekeningen bij de doop-, huwelijks- en overlijdensregisters van Breust-Eijsden in de Staatse tijd (1656-1795), in: *PSHAL*, 120(1984a), pp. 245-283.
- Munier, W.A.J., De bezoldiging van de pastoors van Heerlen en Voerendaal (1794), in: *LvHe*, 34(1984b), pp. 13-25.
- Munier, W.A.J., Benoemingen van pastoors van Heerlen in de Staatse tijd (1633-1795), in: *LvHe*, 34(1984c), pp. 38-46 en 59-70.
- Munier, W.A.J., Kanttekeningen bij enkele lidmatenlijsten van de gereformeerde gemeente van Valkenburg in de Staatse tijd, in: *Msg*, 103(1984d), pp. 127-139.

Munier, W.A.J., *De beginfase van het z.g. simultaneum in de kerk van de H.H. Nicolaas en Barbara te Valkenburg (1632-1687) : katholieken en protestanten in strijd om het bezit van een kerkgebouw*, Valkenburg 1985a.

Munier, W.A.J., De toepassing van het Echartreglement in de Landen van Overmaas en de neerslag ervan in de trouwregisters (1656-1683), in: *PSHAL*, 121(1985b), pp. 69-103.

Munier, W.A.J., Een mislukte poging tot de inplanting van de reformatie in de heerlijkheid Borgharen door heer Philibert van Isidoren à Blois (1647-1679), in: *NAK*, 65(1985c), pp. 160-189.

Munier, W.A.J., Een pleidooi voor de verbetering van de positie der katholieken in de Staatse Landen van Overmaas tijdens de vredesonderhandelingen in Rijswijk (1697) en een protestantse reactie daarop, in: *NAK*, 65(1985d), pp. 64-87.

Munier, W.A.J., De protestantse aanwezigheid in een limburgs dorp : kanttekeningen bij enkele zeventiende-eeuwse lidmatenlijsten van de gereformeerde gemeente van Eijsden (1656-1700), in: *Munsters in de Maasgouw : Archeologie en Kerkgeschiedenis in Limburg*, Maastricht 1986a, pp. 229-259.

Munier, W.A.J., Enkele merkwaardige documenten uit de moeilijke jaren in de geschiedenis van de heerlijkheid Eijsden, (dl. II slot), in: *Uit Eijdsens Verleden*, (1986b) nr. 35, pp. 4-9.

Munier, W.A.J., Politieke reformaties in de heerlijkheid Eijsden in de zeventiende eeuw, in: *AGKKN*, 28(1986c), pp. 218-254.

Munier, W.A.J., De luidklokken van de Pancratiuskerk in Heerlen en het klokkensimultaneum omstreeks 1759, in: *LvHe*, 37(1987a), pp. 53-70 en 89-102.

Munier, W.A.J., De calvinisering van de colleges van schout en schepenen in de landen van Overmaas vanaf de verovering van Maastricht in 1632 tot aan het eind van de zeventiende eeuw, in: *PSHAL*, 123(1987b), pp. 42-145.

Munier, W.A.J., Rooms en protestants in conflict over de klokken in de Pancratiuskerk in Heerlen, in: *LvHe*, 37(1987c), pp. 53-70.

Munier, W.A.J., Van papen en geuzen in de basiliek van Meerssen gedurende de Staatse tijd (1632-1794), in: *PSHAL*, 124(1988), pp. 5-72.

Munier, W.A.J., Enkele wederwaardigheden van de Waalse gemeente te Maastricht gedurende de Staatse tijd (1632-1794), in: *NAK*, 69(1989), pp. 195-237.

Munier, W.A.J., Nog eens over de kwestie van het personaat van Heerlen : kanttekeningen bij een artikel, in: *LvHe*, 40(1990a), pp. 33-44.

Munier, W.A.J., Peter Holman en zijn benoeming tot schepenen van Gulpen, in: *PSHAL*, 126(1990b), pp. 111-119.

Munier, W.A.J., Het Spaanse Leenhof : een gebouw met een raadselachtig jaartal in de gevel, in: *Geulrand*, (januari 1990c) nr. 29, pp. 10-15.

Munier, W.A.J., *Historische atlas van Limburg en aangrenzende gebieden : II.4. Kerkelijke circumscriptie van de tegenwoordige provincie(s) Limburg en omliggende gebieden (1821-1840)*, Assen/Maastricht 1991 en 1996.

Munier, W.A.J., Complicaties met het simultaangebruik van de Sint Christinakerk in Eijsden in het laatste kwart van de achttiende eeuw, in: *Uit Eijdsens Verleden*, (1992) nr. 60, pp. 8-21.

Munier, W.A.J., Beschouwingen rond een overlijdensregister van hervormde gemeente Schimmert, in: *Historische en Heemkundige Studies in en rond het Geuldal*, (1993), pp. 58-74.

Nauta, D., *Samuel Maresius*, Amsterdam 1935.

- Neubauer, F., Werden und Wachsen der nördlichen Gemeinden des Kirchenkreises Aachen, in: *Gemeindebuch des Kirchenkreises Aachen*, Aachen 1959.
- Nottarp, H., Simultankirchen, in: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte*, Kanon. Abt., 25(1936), pp. 555-558; 45(1959), pp. 367-370.
- Notten, J.G.M., *Zevenhonderd jaar kerk in Valkenburg : parochie H.H. Nicolaas en Barbara 1281-1981*, Valkenburg 1981.
- Nuyens, E.M.Th.W., *De staatkundige geschiedenis van Limburg vanaf haar ontstaan tot aan haar uiteenvallen in 1839*, Maastricht 1956. (Tekstdeel en atlas).
- Offerhaus, H.J., Kort overzicht van het ontstaan en de lotgevallen der Protestantsche Gemeenten in de Provincie Limburg, in: *Jaarboekje LPV*, (1915), pp. 14-28.
- Offerhaus, H.J., Eenige bijzonderheden omtrent het simultaneum en den bouw van vier Protestantsche kerken te Meerssen, Beek, Gulpen en Heerlen, in: *Jaarboekje LPV*, (1916), pp. 14-25.
- O'Kelly, S.J., Coup d'oeil sur le protestantisme au comté de Dalhem avant et au temps de la rétrocession du Pays à l'Autriche, le 5 novembre 1785, in: *Leodium*, 28(1935), pp. 8-10, 57-66, 70-76.
- Olivier, D., *Eglises Wallonnes de la Barrière, Tournai, Armentières, Menin, Ypres, Namur : registre des Baptêmes, Mariages et Inhumations*, Le Cateau 1894.
- Ommeren, H.R. van, *Inventaris van het archief van de Hervormde Gemeente Valkenburg-Meerssen*, Valkenburg 1974.
- Paret, M. en P. Wynants, *Autres cultes (1598-1985)* (Répertoires Meuse-Moselle; XV), Namur 1988.
- Pélerin, A.L., *Essais historiques et critiques sur le département de la Meuse Inférieure en général et la ville de Maestricht, chef-lieu, en particulier*, Maestricht 1803.
- Petri, F., Kurpfalz als calvinistische Führungsmacht, in: *Rheinische Geschichte*, (Bd. 2), Düsseldorf 1976a.
- Petri, F., Der jülich-klevische Erbfolgestreit, in: *Rheinische Geschichte*, (Bd. 2), Düsseldorf 1976b.
- Petri, W., Spannungen zwischen reformierten und lutherischen Gemeinden am Niederrhein im Dreissigjährigen Kriege, in: *Monatshefte für evangelische Kirchengeschichte des Rheinlandes*, 19(1970).
- Peuteman, J., Les débuts du Protestantisme à Verviers, in: *Bulletin de la Société d'Histoire du Protestantisme Belge*, 3(1945), pp. 355-406.
- Peijnenburg, J., *Zij maakten Brabant katholiek*, (2 dln.), 's-Hertogenbosch 1987-1988.
- Philippens, H.J.J., *Houthems Verleden*, Eygelshoven 1983.
- Pirenne, L.P.L., De Generaliteitslanden van 1648 tot 1795, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 8(1955), pp. 315-351.
- Poelhekke, J.J., *De Vrede van Munster*, 's-Gravenhage 1948.
- Poelhekke, J.J., *Frederik Hendrik, Prins van Oranje, een biografisch drieluik*, Zutphen 1978.
- Polman, P., *Katholiek Nederland in de achttiende eeuw*, (3 dln.), Hilversum 1968.
- Poort, W.A., Grenswachter Ludovicus, in: *NAK*, 42(1958), pp. 40-168.
- Postma, F., *Hervormde gemeente van Heerlen 1649-1949*, Heerlen 1949.
- Postma-van Leeuwen, A.M., *Uit de geschiedenis van de hervormde gemeente van Heerlen 1649-1949*, Zaltbommel 1949.
- Poswick, E., *Histoire biographique et généalogique de la noblesse Limbourgeoise*, (t. I), Liège 1873.

Inleiding

Dit boek gaat over kerken van een bijzondere soort. Kerken namelijk die wat het gebruik betreft, waren onderworpen aan het simultaneum. Dat wil zeggen dat zij door gelovigen van verschillende confessies werden gebruikt voor de eredienst, uiteraard met een uitgewerkt tijdschema en vormen van reglementering. Dat soort kerken was in ons land, althans in het verleden, slechts te vinden in de Landen van Overmaas, die na de verovering van Maastricht in 1632 tot het machtsgebied van de Republiek der Verenigde Nederlanden gingen behoren. De soevereiniteit over deze landen bleef ook na de vrede van Munster in 1648 fel omstreden, tot het zogenaamde Partagetractaat van 1661. De Landen van Overmaas werden toen opgedeeld in een aantal Spaanse en Staatse partages, waarmee dit verlengstuk van de Tachtigjarige Oorlog werd afgesloten.

Het simultaneum, dat reeds in de eerste jaren van de Staatse bezetting op een aantal plaatsen was uitgetoetst als een aan de omstandigheden aangepaste regeling van de confessionele verhoudingen tussen de rooms-katholieke Kerk en de door de veroveraars bevorderde gereformeerde Kerk, kreeg eerst omstreeks 1680 zijn definitieve status. Het werd toen van kracht op al die plaatsen binnen de Staatse partages van de Landen van Overmaas, waar maar één kerkgebouw voorhanden was. In zulke plaatsen moest de ene kerk voortaan worden gebruikt door de gelovigen van beide religies. Het instituut heeft de verschillende bestuurswisselingen, die aan het eind van de achttiende eeuw en in de eerste decennia van de negentiende eeuw plaatsvonden, overleefd. Weliswaar onderging het aantal plaatsen, waar het van kracht bleef, een drastische vermindering, maar het bleef voortbestaan. Het laatste voorbeeld, Eijsden, verdween eerst in 1858.¹

In andere delen van de Republiek der Verenigde Nederlanden, ook in de zogenaamde Generaliteitslanden, was het simultaneum onbekend. Het bleef beperkt tot enkele marginaal gelegen delen van de Republiek, in het zuidelijk deel van de huidige provincie Limburg en de aangrenzende gebieden in België en Duitsland, gebieden die naar schatting in die tijd ongeveer 15.000 inwoners telden. Het is

¹ Munier 1981, pp. 12-15.

ongetwijfeld aan deze omstandigheid toe te schrijven dat het in de historische literatuur nauwelijks bekendheid verwierf. Om dezelfde reden is er tot in het recente verleden nauwelijks onderzoek naar verricht. Dat valt ondermeer af te lezen uit het feit dat de Katholieke Encyclopedie de woorden simultaneum of simultaankerk niet vermeldt. Met de Christelijke Encyclopedie is het niet veel beter gesteld. Weliswaar is daar een artikeltje van enkele regels gewijd aan het verschijnsel simultaankerk, maar de schrijver weet slechts mee te delen dat dergelijke kerken bestaan op de heilige plaatsen in Jeruzalem en vermeldt verder nog een eiland waar het ook voorkomt.² Hij geeft er blijk van niet te weten dat ook voorbeelden te vinden waren binnen de landgrenzen. Hedendaagse verschijningsvormen in nieuwbouwwijken van grote steden waren in het jaar waarin deze bijdrage werd geschreven nog niet van de grond gekomen.

Elders in Europa was het instituut op tal van plaatsen bekend, vooral in de Duitstalige landen. In het zestiende-eeuwse Duitsland kwam het zowel vóór als na de Godsdienstvrede van Augsburg in 1555 tot ontwikkeling. Op niet weinig plaatsen bleef het voortbestaan tot vandaag. Een omvangrijke literatuur werd er aan gewijd, ook in de vorm van monografieën over afzonderlijke gevallen. We noemen hier slechts de Dom van Altenburg, waarvan de "Rechtsverhältnisse" voorwerp van onderzoek werden.³

In het begin van de zeventiende eeuw werd het instituut ook ingevoerd in het hertogdom Jülich-Berg-Kleve, grensgebied van de Republiek. Gedachten in die richting vinden we omstreeks die tijd zowel binnen de Staten-Generaal als bij de prinsen van Oranje, Maurits en Frederik Hendrik. Nochtans blijkt nergens dat zij zich aan voorbeelden uit het naburige Duitsland hebben gespiegeld. We weten slechts dat de eerste pogingen het instituut van de grond te brengen in 1632 of 1633 plaatsvonden en dat reeds toen de gedachte werd geopperd het in te voeren in alle plaatsen, waar het gezag van de Staten-Generaal van kracht was geworden. De motieven blijven duister. Noch Frederik Hendrik, noch de Staten-Generaal of andere beleidsbepalende instanties hebben zich daarover uitgelaten. De vraag naar de motieven blijft nochtans klemmen omdat de genoemde instanties slechts enkele jaren tevoren een geheel ander

² Christelijke Encyclopedie 1961, p. 168.

³ Schnippenkoetter 1952.

beleid hadden gevoerd. Na de verovering van Den Bosch werd in het capitulatieverdrag van 14 september 1629 voor Stad en Meierij de godsdienstvrijheid ook voor katholieken vastgelegd, maar deze kreeg weinig inhoud omdat de openbare uitoefening van de eredienst werd verboden.⁴ Deze werd zelfs geheel onmogelijk omdat aan de katholieke geestelijkheid het verder verblijf werd ontzegd. Dat zou zijn gebeurd tegen de zin van Frederik Hendrik.⁵ De Staatse onderhandelaars bleven, vooral op aandrijven van de Zuid-hollandse synode, onvermurwbaar. Bisschop Ophovius had zich ingezet voor een beter resultaat, maar afgezien van enkele kleinere concessies waren zijn pogingen mislukt.⁶ Alle kerken werden gesloten. Onderhandelingen tot in 1631 om ze weer geopend te krijgen, bleven vruchteloos.⁷ De suggestie de kerken voor beide religies te gaan gebruiken, werd terzijde geschoven.⁸ Zelfs interventies van buiten, zoals die van de koning van Frankrijk, mochten niet baten.⁹ De kerken moesten aan de protestanten worden afgestaan of gesloten blijven. Deze politiek kreeg in de volgende jaren met de retorsiemaatregelen nog harder vormen en bleef in wezen gehandhaafd tot de Franse Revolutie.¹⁰

Men vraagt zich af, waarom een zo afwijkend beleid in diezelfde jaren bepalend werd voor Maastricht en de Landen van Overmaas. Voor Maastricht valt daarvoor nog wel een antwoord te vinden. In het capitulatieverdrag van 22 augustus 1632 moest immers rekening worden gehouden met de zogenaamde tweeherigheid.¹¹ Naast de Staten-Generaal, die in de rechten traden van de hertog van Brabant, oefende de prins-bisschop van Luik er de soevereiniteit uit. De Landen van Overmaas maakten daarvan echter geen deel uit. Deze behoorden tot het hertogdom Limburg. Het ligt voor de hand

⁴ Tekst en commentaar bij Hoelx 1979, pp. 68-88.

⁵ Poelhettek 1978.

⁶ Over hem het meest uitvoerig Frenken 1936, pp. 14-163; het dagboek van deze bisschop werd uitgegeven door Frenken. Daarin wordt uitvoerig melding gemaakt van de capitulatiebesprekingen.

⁷ Over deze onderhandelingen in Tilburg zie Frenken, pp. 87-89; zie ook Beermann 1940.

⁸ Een protestantse tijdgenoot merkte spottend op: "Op de conferentie tot Tilburch wort niet uytgericht; de Gecommitteerde van de Eertshertoginne doen de Misse celebreeen ende de onse daer een predicatie houden", Frenken 1936, p. 88.

⁹ Een brief van Lodewijk XIII van 22 december 1629 als bijlage X, Frenken 1936, pp. 154-155.

¹⁰ Prins 1932, pp. 71-84.

¹¹ De tekst bij Ubachs 1975, pp. 442-444.

te veronderstellen dat het capitulatieverdrag van Limbourg, de hoofdstad van dit gewest, dat op 8 september 1632 werd afgesloten, bepalend is geweest voor de regeling van de godsdienstige verhoudingen binnen de Landen van Overmaas.¹²

Dit bleek inderdaad het geval. In deze overeenkomst werd de volledige rechtsgelijkheid van beide religies vastgelegd, niet alleen voor het stadje zelf, maar ook voor het hertogdom en de daarmee verbonden Landen van Overmaas. Deze aanpak is bepalend gebleven voor heel de periode van het Staats bewind over deze gebiedsdelen, ondanks het feit dat het stadje Limbourg en het hertogdom van die naam nog in de loop van de jaren dertig weer onder het gezag kwamen van de Spanjaarden en na de vrede van Munster deel bleven uitmaken van de Spaanse, later Oostenrijkse Nederlanden.¹³

De ontdekking van het thema was min of meer toe te schrijven aan toevallige archiefvondsten. Die vonden plaats tijdens een door mij verricht onderzoek voor een aflevering van de Atlas van de Geschiedenis van Limburg over wat ik de Belgische periode in de geschiedenis van Nederlands-Limburg pleeg te noemen.¹⁴ In de jaren van de Belgische Opstand, dat wil dus zeggen van 1830 tot 1839, was dit deel van het uiteenvallend Verenigd Koninkrijk zo goed als geheel onder bestuur van de Belgen.¹⁵

Groot was mijn verbazing, toen ik in het archiefmateriaal met betrekking tot dit bewind dikke dossiers aantrof over de bouw van een viertal protestantse kerkjes in 1837 en 1838 ter uitvoering van een enkele jaren eerder gesloten overeenkomst tussen de betreffende protestantse gemeenschappen en de regering te Brussel.¹⁶ Die dossiers hadden betrekking op Beek, Gulpen, Heerlen en Meerssen. De bouw van deze kerkjes, grotendeels gefinancierd door het nieuwe bewind, was er op gericht definitief een einde te maken aan het simultaangebruik van de kerken op de genoemde plaatsen. Wegens de bemoeienis van de regering van Leopold I bleven zij lange tijd de naam van Leopold-kerkjes dragen.

¹² De tekst in bijlage II van Davenne 1951, pp. 67-69.

¹³ Zie het in de vorige noot genoemde artikel van Davenne 1951, pp. 39-64.

¹⁴ Het betreft de aflevering Munier 1991 en 1996.

¹⁵ Alberts 1974, pp. 169-173.

¹⁶ Zij bevinden zich in RALM, PA, inv.nrs. 11058 en 11059, Culte protestant, Constructions et réparation d'églises et presbytères, 1832-1839.

Deze toevallige vondst vormde het begin van een intensief, vele jaren volgehouden onderzoek naar de totstandkoming en verdere geschiedenis van het simultaneum. Geleidelijk werd duidelijk dat de bestudering van dit in de Nederlandse samenleving unieke instituut een toegang vormde tot een uitgebreid en veelvormig terrein van verhoudingen tussen rooms-katholieke en protestantse christenen in deze gebiedsdelen. Ik hanteerde verschillende invalshoeken om deze verhoudingen op het spoor te komen. Zo werden niet alleen de eigen aard van het simultaneum, de inplanting en reglementering van het verschijnsel voorwerp van onderzoek, maar ook de vele vormen, waarin de christenen van de onderscheiden kerkgemeenschappen noodgedwongen op elkaar waren aangewezen en moesten leren met elkaar samen te leven. De door de pastores van de verschillende kerken bijgehouden registers van Doop, Huwelijk en Overlijden vormden daartoe een onverwacht rijke bron.¹⁷ De analyse van deze registers wierp licht op talrijke facetten van deze onderlinge contacten. Zo ontstond een scherper beeld van de manier, waarop bijvoorbeeld het omstreden Echtreglement in de praktijk heeft gefunctioneerd.¹⁸

Binnen de over het algemeen kleine tot zeer kleine protestantse gemeenten bleek bijzonder veel waardevol materiaal bewaard over het reilen en zeilen van deze minderheidsgroeperingen in een sterk overwegend rooms-katholieke omgeving. Vooral de door al deze gemeenten zorgvuldig bewaard gebleven consistoriale akten vormden een "Fundgrube".¹⁹ Hetzelfde kan worden gezegd van de complete serie akten van de zogeheten classis van Maastricht en de Landen van Overmaas.²⁰ Zonder dit materiaal zou het niet mogelijk zijn geweest de talrijke confrontaties met de rooms-katholieke bevolking op het spoor te komen en te belichten. Natuurlijk kon daarvoor ook materiaal worden ontleend aan parochie-archieven, maar over het algemeen moest worden vastgesteld, dat als gevolg van een minder geprononceerde zorg voor archivalia aan rooms-katholieke zijde veel verloren is gegaan.

De door mij verrichte onderzoeken hebben in de loop van de jaren al een reeks publicaties over het simultaneum en de bijver-

¹⁷ De dubbele registratie is te achterhalen in de DTB-registers in RALM.

¹⁸ Munier 1984a, pp. 245-283.

¹⁹ Verschillende van deze archieven bevinden zich nog bij de pastorieën; andere zijn toevertrouwd aan openbare archiefinstellingen.

²⁰ Het archief van deze classis werd ondergebracht in RALM.

schijnselen er van opgeleverd. In de literatuurlijst zijn zij vanzelfsprekend opgenomen.²¹ Nu is het eindelijk zo ver dat een samenvattende studie het licht kan zien. Het is er een van respectabele omvang. Zoals uit de inhoudsopgave blijkt, blijft deze publicatie beperkt tot de geschiedenis van het simultaneum in de Staatse tijd, globaal gesproken dus van omstreeks 1632 tot omstreeks 1795. In het begin van deze inleiding werd echter al duidelijk dat het simultaneum ook na de Staatse tijd de verschillende bestuurswisselingen die daarop volgden, heeft overleefd. Ik heb daarom in de epiloog de bewogen geschiedenis van het instituut in deze jaren kort samengevat. Het ligt in mijn bedoeling die in een volgende publikatie meer gedetailleerd uit de doeken te doen. Daarmee zal nog wel enige tijd zijn gemoeid. Om de geïnteresseerde lezers toch alvast op de hoogte te brengen van "hoe het allemaal is afgelopen", heb ik een aantal details hier al meegedeeld. Ik koester nochtans de verwachting dat de nieuwsgierigheid daarmee niet ten volle is bevredigd. Ik kan al bij voorbaat stellen dat juist deze decennia duidelijk maken, hoe groot, vooral in rooms-katholieke kring, de druk van het verleden is geweest en hoe intensief de inspanningen zijn geweest om bevrijd te worden van een verfoeid instituut. Rest mij aan het eind van deze inleiding mijn hartelijke dank uit te spreken aan het adres van Prof. Dr. J.C.G.M. Jansen, die er voor heeft gezorgd dat dit boekwerk kon worden opgenomen in de onvolprezen reeks Maaslandse Monografieën. De dames I.J.L. Frints en E.M. Muyres-Schilder namen op zich het manuscript drukklaar te maken. Mevrouw M.C. Mommers-Bakker bracht bibliografie en noten in overeenstemming met de huisregels van Maaslandse Monografieën. Ik ben hen heel erkentelijk voor de wijze, waarop zij hun ondankbare taak vervulden. De wijze van presentatie alsmede de typografische verzorging door Uitgeverij Eisma verdienen alle lof. In grote dankbaarheid vermeld ik ook hier de bijdrage van de subsidiërende instanties.

Sint-Oedenrode

W.A.J. Munier ss.cc.

²¹ Ik wijs hier slechts op Munier 1985a.

Hoofdstuk I

Een moeizame start: het simultaneum in de jaren 1632-1636

Na een belegering die ruim twee maanden had geduurd, capituleerde de vestingstad Maastricht op 22 augustus 1632 voor het Staatse leger onder aanvoering van Frederik Hendrik. Deze gebeurtenis vormde het onbetwistbaar hoogtepunt van de zogenaamde Maasveldtocht van dat jaar en zou bijdragen tot de roem die de "Stedenbedwinger" zich al bij eerdere gelegenheden had verworven. Het verhaal van dit exploit is al dikwijls verteld en de bijzonderheden er van zijn zo bekend dat het niet nodig is ze hier nog eens weer te geven. Ook de capitulatie-overeenkomst die bij die gelegenheid werd afgesloten, is tot in de kleinste bijzonderheden geanalyseerd. Het meest uitvoerig gebeurde dat in het recente verleden door P.J.H. Ubachs. In zijn studie "Twee heren, twee confessies", deden titel en ondertitel: De verhouding van Staat en Kerk te Maastricht, 1632-1673, al goed uitkomen dat vooral de bepalingen in de capitulatie-overeenkomst over godsdienstbeleving uitgangspunt vormden van zijn onderzoek.¹ Dat zal ook hier het geval zijn. De aandacht zal vooral uitgaan naar die bepalingen die waren bedoeld om regelingen te treffen voor de verdeling van de kerken over katholieken en protestanten in deze tweeherige stad. In samenhang daarmee zullen ook andere capitulatie-overeenkomsten, die tijdens deze veldtocht werden gesloten, worden geanalyseerd met hetzelfde doel voor ogen, namelijk zicht te krijgen op de voorzieningen die werden getroffen met betrekking tot de kerken.

De capitulatieverdragen van de Maasveldtocht

Het bijzondere karakter van de capitulatie-overeenkomst die bij de overgave van Maastricht werd ondertekend, wordt al onthuld in de omschrijving van de contractanten. Zij bevatte immers "Articulen

¹ Ubachs 1975, tweede hoofdstuk: De capitulatie van 1632, pp. 124-159; bijlage 1: Capitulatieverdrag van 1632, pp. 442-444; andere tekstuitgaven p. 126, noot 12.

geaccordeerd by mijn heere den prince van Orangien aen die van de geestelijkheydt ende magistraet der stadt Maestricht". De uitdrukkelijke vermelding van de geestelijkheid vormde een novum. Dat hing natuurlijk samen met de bijzondere status van de stad Maastricht die al sinds eeuwen twee soevereinen kende.² Eén daarvan was de prins-bisschop van Luik, een prelaat die binnen het toenmalige Heilige Roomse Rijk van de Duitse Natie een belangrijke positie innam. Aan diens rechten kon niet worden getornd. De Staten-Generaal traden slechts in de rechten van de tweede soeverein, die tot dan toe de koning van Spanje was geweest. Omdat de nieuwe soeverein officieel de gereformeerde religie was toegedaan, moest de politieke tweedeling nu ook in religiosis worden vertaald en in de bestaande verhoudingen een wezenlijke pariteit voor beide religies worden opgebouwd. Daarvan werden de grondlijnen in de verschillende artikelen van de capitulatie-overeenkomst neergelegd.³ Na het gebruikelijke artikel over kwijschelding van al de beledigingen die men elkaar over en weer mocht hebben aangedaan, volgde een tweede artikel, waarin de vrijheid van "ghereformeerde religie" werd gegarandeerd "soo als die inde Gheunieerde Provincien wordt gheexerceert". Dat werd voor deze religie voldoende geacht. In de artikelen drie en vier werd echter een uitvoerige en gedetailleerde omschrijving gegeven van het behoud van de vrijheid van de enige tot dan toe officieel beoefende religie "soo d'selve tot noch toe geexerceert is geweest, sonder eenighe veranderingen ofte beleth". Dat behelsde het behoud van alle bestaande rooms-katholieke instellingen, waarvan in het bijzonder werden genoemd de beide kapittels, die zo'n belangrijke positie innamen in de stad, de vier parochies, evenals de talrijke kloosters van mannelijke en vrouwelijke religieuzen. De rechten van personen en instellingen met hun zo gevarieerde goederen en bezittingen "soo buyten als binnen deze stadt" werden op de meest plechtige wijze gegarandeerd. De openbare uitoefening van de rooms-katholieke eredienst

² Suringar 1873, pp. 115-117.

³ Wouters 1970, p. 353, brengt de gematigdheid van de betreffende bepalingen uitdrukkelijk in verband met de tweeherigheid. De garantie voor de vrijheid van de rooms-katholieke eredienst vormde daarvan een uitvloeisel, evenals die voor de ongestoorde uitoefening van het gezag van de mede-soeverein. Terecht wijst hij er ook op dat de voortzetting van de beleidslijn, die Frederik Hendrik in 1629 conform de opdracht van de Zuidhollandse synode ten aanzien van Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch had gevolgd, fataal zou zijn geweest voor het welslagen van de campagne.

binnen alle kerken en kloosters en zelfs daarbuiten zou onverkort worden gehandhaafd.

Dat gebeurde onder het voorbehoud dat twee in het al geciteerde tweede artikel met name genoemde kerken voor de uitoefening van de gereformeerde eredienst zouden worden gereserveerd. Het waren de kerken van Sint-Jacob en Sint-Hilarius, met de toevoeging dat voor het geval deze kerken niet voldoende geschikt zouden worden bevonden, "daer toe twee andere bequaeme kercken werden gebruyckt".⁴ Hoewel dit niet uitdrukkelijk werd vastgelegd, zouden deze kerken voortaan ten dienste staan van de Nederduitse en Franstalige aanhangers van de gereformeerde religie in Maastricht. Gezien het grote aantal kerken en kapellen in de stad kon de toewijzing van deze twee kerken niet als een onaanvaardbare aderlating worden beschouwd. Het waren kerken van slechts geringe omvang. Zij vormden voor de toen al aanwezige protestanten beslist geen overdadige luxe; terecht werd met het oog op de te verwachten toename van hun aantal en de daaruit voortvloeiende behoefte aan ruimte, de geciteerde clausule in het artikel opgenomen. Een aan de omstandigheden van het ogenblik aangepaste maat van voorzichtigheid en bezonnenheid kan aan de opstellers van deze teksten niet worden ontzegd.

Zij deden een lang gekoesterde wens van Frederik Hendrik⁵ in vervulling gaan. Wanneer het aan hem had gelegen, waren dergelijke bepalingen ook opgenomen in de capitulatie-overeenkomst van Den Bosch, drie jaar tevoren. Het was toen nog geen haalbare kaart gebleken omdat Haar HoogMogenden in Den Haag de daaraan ten grondslag liggende ideeën niet deelden.⁶ Dat wil niet zeggen dat ze ook in die kringen nooit eerder waren opgekomen. Zij waren al in 1602, zij het in slechts vage bewoordingen, tot uitdrukking gebracht in een boodschap, waarmee de Staten-Generaal aan de zuidelijke gewesten de verzekering hadden gegeven dat zij niet te vrezen hadden voor een aantasting van de positie van de rooms-katholieke godsdienst bij een eventuele uitbreiding van het machtsgebied van

⁴ Zie voor de ligging van deze kerkjes kaart 6 bij Ubachs 1975, p. LXIV. Bijzonderheden over deze kerkjes Ubachs 1975, passim.

⁵ Poelhekke 1978, biedt een magistraal portret van deze vorst.

⁶ Poelhekke 1978, pp. 375-376. Zeer tegen zijn zin werd in 1629 de richtlijn van de Zuidhollandse synode tot leidraad van het capitulatieverdrag gekozen. Deze was erop gericht "alle afgoderijen ende superstitiën in de Stadt ende Meyerije van 's-Hertogenbosch te weeren". De tekst in Groot Placaetboek, (dl. II), 1664, kk. 9-14. Meer bijzonderheden bij Beermann 1940.

de Republiek.⁷ Deze boodschap was uitgegaan binnen het kader van een veldtocht in de richting van de Maas onder leiding van prins Maurits met de bedoeling in de zuidelijke gewesten de nodige steun voor deze onderneming te verwerven. Het lijkt aannemelijk dat de jonge Frederik Hendrik, die deze veldtocht onder leiding van zijn oudere broer voor een deel heeft meegemaakt, toen al in de ban is geraakt van deze ideeën, waaraan bovendien de mogelijkheid werd verbonden de zuidelijke gewesten alsnog tot de opstand tegen Spanje te bewegen.⁸

Helemaal nieuw waren deze ideeën niet. Niet voor niets draagt het vredesverdrag van Augsburg, dat in 1555 een eerste reeks godsdienstoorlogen afsloot, de naam van Godsdienstvrede van Augsburg.⁹ Daarin werd voor het eerst de gelijkberechtiging van de twee confessies binnen het Rijk voor de toekomst vastgelegd. Natuurlijk gold dat toen slechts de roomsen en de belijders van de Augsburgse confessie. De Zwinglianen en de Wederdopers werden uitdrukkelijk van deze erkenning door het Rijk uitgesloten. Impliciet gebeurde dat ook voor de aanhangers van de gereformeerde religie, die toen pas in opkomst was. Feitelijk bleef trouwens de vrijheid beperkt tot de landsvorsten en andere dragers van openbaar gezag. Zij alleen konden uitmaken, welke van de twee religies binnen hun machtsgebieden de officieel erkende en toegelatene zou zijn, volgens de regel "Cujus regio, illius religio" (wiens gebied, diens godsdienst). Aan de aanhangers van een andere dan de officieel aanvaarde religie werd slechts de vrijheid verleend met behoud van hun bezittingen weg te trekken en desgewenst te gaan naar die gebieden, waar de door hen beleden religie tot de officieel heersende was uitgeroepen.

In de decennia na 1555 kwamen hier en daar spoedig ook andere vormen van samengaan van de verschillende religies tot ontwikkeling. De gereformeerde religie won daarbij, ook in de Duitse samenleving, steeds meer veld, in het bijzonder in de Palts, waar keurvorst Frederik III (1559-1576) voor het calvinisme had geko-

⁷ De bedoelde boodschap, d.d. 7 juni 1602, was gericht "Aen de Prelaten, Princen, Graven, Heeren, Edelen ende Steden van Brabandt etc., representerende de Staten der Nederlanden onder de Spaensche ofte Eertz-Hertogen Regeringe".

⁸ Poelhekke 1978, pp. 182-190.

⁹ Voor de tekst van deze overeenkomst zie Arbeitsbuch Geschichte 1977, pp. 194-200; cfr. Brandt 1927².

zen.¹⁰ Zijn hoftheologen stelden in 1563 de Heidelbergse catechismus samen die in korte tijd groot aanzien en brede verbreiding verwierf.¹¹ Op tal van plaatsen in de gebieden langs de Rijn kreeg de gereformeerde religie aanhangers. Vooral in het agglomeraat van met elkaar verbonden hertogdommen van Jülich-Kleve-Berg was dit het geval. Het was daar ook dat zich tijdens de strijd om de opvolging die in 1609 na het overlijden van hertog Johann Wilhelm (1592-1609) losbarstte, nieuwe vormen van confessionele verhoudingen begonnen baan te breken.¹² De twee voornaamste pretendenten, keurvorst Johann Sigismund van Brandenburg (1608-1619) en paltsgraaf Wolfgang Wilhelm van Palts-Neuburg (1609/1614-1653), konden zich in het verdrag van Dortmund van 10 juni 1609 verenigen op een formule die het recht op openbare uitoefening veilig stelde, niet alleen voor de roomse religie, maar ook voor "andere Christliche Religion", zoals de formulering in alle vaagheid luidde. Onder dit regime, dat met het verdrag van Xanten¹³ op 12 november 1614 werd bestendigd en dat in de jaren daarna, ondanks complicaties van wisselende aard, bleef gehandhaafd, werden de beschikbare kerken over de drie confessies verdeeld of kregen in een of andere vorm het statuut van het simultaneum.¹⁴

Het is meer dan waarschijnlijk dat de daaraan ten grondslag liggende ideeën invloed hebben uitgeoefend op de gang van zaken voor en tijdens de Maasveldtocht van Frederik Hendrik. Reeds op 22 mei 1632 richtten de Staten-Generaal zich in een manifest tot de bewoners van de zuidelijke gewesten om hen het behoud van rechten en vrijheden, impliciet "de publieke exercitie van de Roomsche catholijcke Religie" in het vooruitzicht te stellen, wanneer zij zich vrijwillig bij de opstand tegen Spanje zouden aansluiten.¹⁵ Korte

¹⁰ Petri 1976a, pp. 194-200.

¹¹ Hollweg 1961 en 1964.

¹² Petri 1976b, pp. 105-110.

¹³ De tekst van dit verdrag in Dumont 1729, p. 259 vv. en Dumont 1710, p. 110.

¹⁴ Deze uiterst gecompliceerde geschiedenis is uitvoerig beschreven door Press 1970; Petri 1976b, p. 110, geeft een overzicht van de manier waarop de kerkgebouwen over de verschillende confessies werden verdeeld en waar simultaankerken van de grond kwamen. Frederik Hendrik kan het statuut van het simultaneum aan dit verdrag hebben ontleend. Gedachten in die richting waren overigens al rond de capitulatie van Den Bosch geopperd, zoals blijkt uit het al genoemde dagboek van Ophovius.

¹⁵ Van Aitzema 1661, pp. 4-5; Groot Placaetboek, (dl. II), 1664, pp. 13-14. De voorstelling van Poelhekke 1978, p. 375, als zou er slechts sprake zijn geweest van een ontwerptekst, is niet juist en lijkt zelfs in strijd met de door hem veelvuldig geciteerde Van Aitzema; zie ook

tijd na de capitulatie van Maastricht zou een tweede manifest van gelijke strekking worden uitgevaardigd.¹⁶

Inmiddels was men tot driemaal toe in de gelegenheid geweest er concreet vorm aan te geven in het kader van de capitulatie-overeenkomsten die bij de verovering van Venlo, Roermond en Straelen werden afgesloten.¹⁷ In elk van de drie overeenkomsten werd "de publijcke exercitie van de Roomsche catholijcke Religie" vastgelegd, terwijl hetzelfde gebeurde voor de aanhangers van de gereformeerde religie. De magistraten van de drie steden verplichtten zich in de drie overeenkomsten tot het beschikbaar stellen van een kerk "daer inne die van de gereformeerde religie haeren godtsdienst publickelyck syllen exerceren".¹⁸ In Venlo werd dit de Sint-Joriskerk, in de overeenkomst voor Roermond werd eveneens "de kercke van S. Joris" genoemd met de toevoeging "oft andere daer toe bequaem synde", in die van Straelen bleef iedere concrete aanduiding achterwege.¹⁹

In Venlo verliep de uitvoering van deze bepaling nog het vlotst. De magistraat was er in geslaagd de contraherende partij genoeg te doen nemen met de genoemde kerk. Reeds op de eerste zondag na de capitulatie, 6 juni, vond er een preekdienst plaats, waarin vermoedelijk de predikant uit het nabijgelegen Kaldenkirchen voorging.²⁰ De praktijk zou spoedig uitwijzen dat de protestanten zich een totaal onvoldoende ruimte hadden laten opdringen. Toen op 29 en 30 juni een deputatie van het Hof van Gelder uit Arnhem, op doortocht naar de veroverde kwartierhoofdstad Roermond, in Venlo verbleef en er een kerkdienst meemaakte, moesten de heren tot de bevinding komen dat meer dan honderd mensen naar huis moesten gaan omdat er voor hen geen plaats meer was. De kerk had volgens

Ubachs 1975, p. 126.

¹⁶ Van Aitzema 1661, pp. 5, 55; Groot Placaetboek, (dl. II), 1664, pp. 13-16; Ubachs 1975, p. 132. Dit was duidelijk bedoeld voor de zuidelijke provincies, aan welke slechts de voorwaarde werd gesteld "sich met deze Geunieerde Provintien vrywillich (te) voegen".

¹⁷ Voor het hier volgende zie vooral Jenniskens 1981, pp. 137-153.

¹⁸ De tekst van de capitulatie-overeenkomsten van Venlo en Roermond bij Van Aitzema 1661, pp. 4-5, 10-13. Die van Straelen wordt geanalyseerd bij Jenniskens 1981; zie ook Memoriael aenteykeninge 1873.

¹⁹ Meer bijzonderheden over het begin van de reformatie in het Overkwartier bij Grambusch 1789.

²⁰ Van 1629 tot 1635 was daar Peter Johann Sylvijs als predikant werkzaam. Zie Von Recklinghausen (dl. I), 1977, p. 207.

hun berichtgeving drie- tot vierhonderd mensen moeten opnemen, die op elkaar gepakt hadden gestaan. Geen wonder dat er van roomse zijde met waar leedvermaak op het hele gebeuren, in wat men spottend "het kapelke" noemde, was neergezien. Het typeert de verregaande mate van trouw aan de eenmaal gesloten overeenkomst, dat men zich er aan gebonden achtte omdat er geen alternatief was voorzien. De gereformeerde gemeente zou anders ongetwijfeld wel een toevlucht hebben gezocht in de Kruisherenkerk, die al in de Staatse periode van 1576 tot 1586 dienst had gedaan voor de gereformeerde eredienst.²¹

Een dergelijk alternatief was wel voorzien in de overeenkomst betreffende Roermond.²² De al genoemde afgevaardigden arriveerden daar op 1 juli en begonnen zonder dralen met de tenuitvoerlegging van de capitulatie-overeenkomst. Zij beschouwden het als één van hun eerste taken een geschikte kerk voor de gereformeerde eredienst ter beschikking te krijgen. Met de in Venlo opgedane ervaringen vers in herinnering, kwamen zij al spoedig tot de bevinding dat de Sint-Joriskerk onvoldoende ruimte bood voor een gemeente van enige omvang en met een beroep op de clausule in de overeenkomst drongen zij aan op een andere geschikte ruimte. Toen daarop de magistraat de Begijnhofkerk voorstelde, werd ook deze als ongeschikt afgewezen. Vermoedelijk onder invloed van protestantse doordrijvers viel hun keuze op de bisschopskerk in het centrum van de stad en toen zij eenmaal daarop hun zinnen hadden gezet, waren zij daar niet meer van af te brengen.²³ Prompt werden beelden en ornamenten uit de kerk verwijderd, het priesterkoor afgesloten, en reeds op zondag 4 juli kon er de eerste dienst worden gehouden. Vanzelfsprekend bleven protesten van roomse zijde niet uit. Vooral de direct betrokkenen, bisschop Jacobus a Castro²⁴ en zijn kanunniken, lieten zich niet onbetuigd. Zij kregen zelfs onverwachte steun van Frederik Hendrik, die vanuit zijn legerkamp voor Maastricht uitdrukking gaf aan zijn beduchtheid dat een al te harde lijn nadelige gevolgen zou hebben voor de politieke koers die

²¹ Chronista 1953, pp. 149-156; Heere 1949, pp. 4-7.

²² Op de vermelding van de Sint-Joriskerk volgde: "oft andere daer toe bequaem synde".

²³ De geschiedenis van de huidige kathedrale kerk is summier beschreven door Smeets 1953. Daar ook enkele gegevens over de kerk van de Heilige Geest; zie ook over deze episode Knippenberg 1719, p. 224.

²⁴ Hij was bisschop van 1611 tot 1639. De voornaamste biografische gegevens over deze bisschop bij Habets (dl. II), 1875-1892, pp. 472-482.

hem voor ogen stond. Hetzelfde deden ook de daar aanwezige Gedeputeerden te velde van de Staten-Generaal. Het mocht allemaal niet baten, mede als gevolg van het onhandig manoeuvreren van de direct betrokkenen. De kathedraal bleef in protestantse handen voor heel de duur van de Staatse bezetting van Roermond.²⁵ In arren moede zag de bisschop zich genoodzaakt met zijn kapittel uit te wijken naar de parochiekerk van Sint-Christoffel.

Minder bevredigend, maar nu voor de andere partij, was het verloop van zaken in het en passant ingenomen stadje Straelen. Het onbetekenende Spaanse garnizoen was al in juni weggetrokken. In het begin van de maand was een afvaardiging uit het stadje in het legerkamp voor Venlo komen onderhandelen en zonder veel moeite was een overeenkomst totstandgekomen. In één van de artikelen werd aan het stadsbestuur de taak toebedeeld "te despiceren eene bequaeme kercke, daerinne die van de Gereformeerde religie haeren Godtsdienst sullen exerceren". In de praktijk zou dat moeilijk uitvoerbaar blijken omdat in andere artikelen was vastgelegd dat de vrijheid van de rooms-katholieke religie onaangetast zou blijven en dat de twee kerken, die er in het stadje waren, voor haar eredienst bleven gereserveerd.²⁶ Behalve de stadskerk en de kerk van het begijnenklooster ter plaatse was er geen derde kerk beschikbaar. Dat was uiteraard aan de afgevaardigden uit Straelen bekend en het ligt dus voor de hand aan te nemen dat zij de andere partij, die de situatie ter plaatse niet kende, moedwillig om de tuin hebben geleid.

Toen op 21 juni dominee Theodoor Hamer²⁷ met een afdeling ruitery van het Staatse leger in Straelen arriveerde, werd hem te verstaan gegeven dat er voor de gereformeerde eredienst geen kerk ter beschikking kon worden gesteld. Weliswaar werden van de zijde van het stadsbestuur verschillende particuliere behuizingen aangeboden om als kerkruimte te gaan dienen, maar de zelfbewuste predikant wenste met geen enkele genoegen te nemen. Hij zag zich vervolgens genoodzaakt de diensten te gaan houden vanaf het bordes van het stadhuis, terwijl zijn toehoorders zich op het daarvoor gelegen plein verzamelden. Dat was natuurlijk een onaanvaardbare situatie. De in het nauw gedreven predikant bepleitte dan

²⁵ In 1637 waren de Spanjaarden er terug.

²⁶ Zie het stadskartje van omstreeks 1560 bij Jenniskens 1981, p. 150.

²⁷ Hij was afkomstig van Oosterbeek en kwam in opdracht van het Gelderse hof naar Straelen.

ook met aandrang dat hem en zijn geloofsgenoten minstens het medegebruik van de stadskerk zou worden vergund. Een dergelijk simultaneum zou in een plaats als Goch, zo wist hij te berichten, al geruime tijd zonder al te veel problemen in zwang zijn.²⁸ Hij kreeg geen gehoor en zag als gevolg van plagerijen en intimidaties van roomse zijde zijn aanhang tot een minimum slinken. De kleine gemeente moest zich in de jaren die volgden voor haar eredienst tevreden blijven stellen met noodvoorzieningen. Eerst in de zomer van 1635 slaagde zij er in met hulp van een geestverwant, die het tot burgemeester had gebracht, een bekrompen ruimte in het stadhuis in te ruilen tegen de kerk der begijnen, die als gevolg van de dood van de rector zonder bedienaar was geraakt. Dominee Hamer was toen allang naar zijn vroegere gemeente in Oosterbeek teruggekeerd. Sinds november 1632 was Georgius Costius er in functie. Hij was er als jong promonent aangekomen en heeft het in benarde omstandigheden drie jaar lang weten vol te houden. In september 1635 moest hij echter voorgoed vertrekken, toen Straelen weer door de Spanjaarden werd bezet.

Aanzienlijk gunstiger was het inmiddels de protestantse gemeenschap in Maastricht gegaan. We zagen al dat bij de capitulatie-overeenkomst van 22 augustus twee kerken aan deze gemeenschap waren toegewezen met de clausule, dat wanneer deze kerken niet voldoende geschikt zouden worden bevonden, daarvoor in de plaats twee andere wel geschikte kerken ter beschikking zouden worden gesteld. De Nederduitse en Duitstalige protestanten hebben van het begin af van deze clausule gebruikgemaakt. Reeds op 27 augustus, dus slechts enkele dagen na de capitulatie van de stad, vond er een eerste dienst plaats onder leiding van de uit Deventer afkomstige predikant Nicolaas Boomhouwer.²⁹ Dat gebeurde niet in de kerk van Sint-Jacob, die hen in de capitulatie-overeenkomst was toegewezen, maar in de parochiekerk van Sint-Matthijs. Het moet toen al duidelijk zijn geweest dat de eerstgenoemde kerk veel te klein was om de te verwachten toevloed van gelovigen te bevatten. Een betrekkelijk groot aantal Maastrichtenaren was tijdens de Spaanse overheersing trouw gebleven aan de gereformeerde belijdenis.³⁰

²⁸ Over dit simultaneum in Goch heb ik geen nadere bijzonderheden kunnen vinden.

²⁹ Habets 1892, pp. 386-387.

³⁰ Bax (et al.) 1932, geeft in bijlage VI, pp. V-VI, de namen van niet minder dan 170 "Borgeren, die hen met haere vrouwen ende kinderen tot de religie hebben begeven, ende die

Daarbij kwamen de vele soldaten van het Staatse garnizoen en waarschijnlijk ook een aantal protestanten, dat in het zog van deze legermacht Maastricht was binnengetrokken, en degenen, die zich uit de stad en omgeving voelden aangetrokken - al was het slechts uit nieuwsgierigheid - tot deze eerste openlijke manifestatie van de nieuwe religie. Met de grootste vanzelfsprekendheid vonden ook in de daaropvolgende weken de diensten voortgang in dezelfde kerk.³¹ Meestal waren het garnizoenspredikanten die daarin voorgingen. De katholieke bevolking legde zich noodgedwongen bij deze gang van zaken neer. Uit niets blijkt dat er verzet is gepleegd, ook niet door de parochianen van de Sint-Matthijs die zich van hun kerk beroofd zagen. Evenmin is bekend, waar zijzelf in deze weken hebben gekerkt. Mogelijk kregen zij nog de gelegenheid hun diensten in te passen in de tijd die overbleef tussen de protestantse diensten.³² Lang heeft dit zeker niet geduurd, want volgens een oude kroniek kwamen zij op 14 september, feest van de Kruisverheffing, voor het laatst bijeen in hun parochiekerk.³³ De kroniek vermeldt dat bij die gelegenheid de tranen rijkelijk vloeiden. Pastoor Paumen³⁴ zou hebben geweigerd de kerk vrijwillig te verlaten. Hij zou met leunstoel en al zijn weggedragen naar de schuin tegenover de kerk gelegen gasthuiskapel van Sint-Catharina. Deze was hem en zijn kudde voor de verdere toekomst toegewezen, zoals al eerder, tijdens de eerste protestantiseringsgolf die Maastricht in de zestiende eeuw had getroffen, was gebeurd.³⁵ In het doopboek van de Sint-Matthijs is nog een aantekening van de pastoor te vinden met de mededeling dat diezelfde dag nog het doopvont mee is verhuisd.³⁶ Het is niet uitgesloten dat ook een deel van de inboedel werd overgebracht. Zeker is dat de kerk werd ontdaan van zijn roomse uitdossing en volgens de eisen van de gereformeerde eredienst heringericht.

voor de belegeringe in dese stadt ende te Wyck onder het pausdom geweest zijn".

³¹ Zie de bijdrage van Bax (et al.) 1932, pp. 249-253.

³² In die veronderstelling zou de Sint-Matthijs enige tijd simultaankerk zijn geweest.

³³ Habets 1892, pp. 414-415. De mededeling van Ubachs 1975, pp. 196-197, dat de kerk eerst op 15 september 1633 door de protestanten in bezit werd genomen, is niet juist. Dat was al in 1632 gebeurd. De auteur geeft daarvan een halfslachtige correctie in Ubachs 1983, p. 31.

³⁴ Hij was volgens de al eerder genoemde kroniek pastoor van 1609 tot aan zijn dood in 1641, Habets 1892, pp. 411-415.

³⁵ De parochieregisters zouden bijgevolg naar deze parochiekerk worden geëtiketteerd. Voortaan heette het: de parochie "Sint Matthijs tot Sinte Katharine"; Ubachs 1983, p. 32.

³⁶ GAM, Doopboek, inv.nr. 7.

Bijzonderheden over de manier waarop dit gebeurde, zijn niet bewaard gebleven.

Nog minder is bekend over de manier, waarop het kerkelijk leven van de Franstalige protestanten een aanvang nam. Zij hebben daarvoor gebruikgemaakt van de kerk van Sint-Hilarius, die hen in de capitulatie-overeenkomst was toegewezen.³⁷ Ook deze kerk bleek al spoedig minder geschikt voor de samenkomsten van deze groepering, die zich tot een zelfstandige gemeente ging ontwikkelen dankzij de voortdurende aanwezigheid van Franstalige militairen en het groeiend aantal geloofsgenoten uit Luik en omliggende gebieden.³⁸ Mogelijk onder invloed van het al eerder met het verwerven van de Sint-Matthijkskerk door de zustergemeente behaalde succes, kwam ook bij de Franstalige gemeente het verlangen op om de te klein gebleken kerk in te ruilen tegen een van grotere omvang. Concreet werd gedacht aan de Sint-Janskerk. Zij vond diezelfde zustergemeente op haar weg. Al in mei 1633 ging er van die kant een verzoekschrift naar Den Haag om de Sint-Janskerk als tweede kerk ter beschikking te krijgen.³⁹ Als motieven voor dit verzoek werd aangevoerd dat de Sint-Matthijs te klein was gebleken om de voortdurende aanwas van protestanten op te vangen en de omstandigheid dat de kerk was gelegen in een wat afgelegen en sterk vervuild stadsdeel, waarheen de weg vooral in het avondlijk duister niet zonder gevaren was.

Merkwaardig genoeg vond dit laatste verzoek bij de Haagse machthebbers meer gehoor dan een door de Franstalige gemeente ingediend verzoekschrift.⁴⁰ Na veel geharrewar over en weer werd dan ook de Sint-Janskerk bij resolutie van de Staten-Generaal op 2

³⁷ Zo althans werd de desbetreffende passage in de capitulatie-overeenkomst geïnterpreteerd. In de akten van de Nederduits hervormde gemeente staat uitdrukkelijk: "die broeders van de fransche kercke hebben de kerk van Sint Hilaris tot haeren dienst gebruyckt"; GAM, archief NHG Maastricht, Acta 1, f.3.

³⁸ Uit een analyse van de DTB-registers van de Waalse gemeente wordt duidelijk dat de toename van de Franstalige gelovigen overdreven is voorgesteld. Zij is bij lange na niet zo groot geweest als die van de Nederlandstaligen. Zie daarover Munier 1989, pp. 195-237, vooral pp. 195-196.

³⁹ Uitvoerig daarover een notitie in het archief van de gemeente in GAM, archief NHG Maastricht, inv.nr. 42, Documentenboek, ff.7-10, "Volgt hoe dat wij aen de kercke op de Vrythoff gecomen syn" en op ff.11-18 een aantal stukken die daarop betrekking hebben.

⁴⁰ Het verzoekschrift d.d. 6 mei kwam in behandeling op een vergadering van de Staten-Generaal op 13 mei 1633; ARAH, StG 3192, ff.289-290; Flament 1913, p. 16.

december 1633 aan de Nederduitse gemeente toegewezen.⁴¹ Dat gebeurde ongeacht de bezwaren en bedenkingen die door praktisch alle betrokken partijen in de maanden die er aan voorafgingen waren ingediend. Het stadsbestuur van Maastricht, samengesteld uit vertegenwoordigers van de beide soevereinen en toen nog in overwegende mate bemand met rooms-katholieken, had bij herhaling geprobeerd de heren in Den Haag tot andere gedachten te brengen. Het mocht toch niet gebeuren dat de numeriek veel talrijker rooms-katholieke gemeenschap twee van de drie parochiekerken aan de Maastrichtse zijde van de Maas zou verliezen en slechts de minste van de drie zou overhouden. De stadsbestuurders wisten zich in deze zienswijze gesteund door de bisschop van Luik, die er bovendien met nadruk op wees dat het verlies van de kerk voor de parochie van Sint-Jan neerkwam op een schending van de capitulatie-overeenkomst.⁴² Vanuit de parochie zelf werd nog te berde gebracht dat de kerk ongeschikt was voor de nieuwe functie die haar was toebedacht. Zij lag veel te dicht bij de Sint-Servaas en predikanten zouden niet te verstaan zijn, wanneer het kapittel voor de diensten in de nabijgelegen kerk bijeen was. Ook de hertog van Bouillon⁴³ had zich als gouverneur van de stad negatief over een toewijzing van de kerk aan de protestantse gemeenschap uitgelaten omdat de tenuitvoerlegging daarvan grote onrust onder de bevolking zou veroorzaken en aanleiding zou kunnen geven tot gewelddadigheden. De Fransen tenslotte waren zich blijven verzetten tegen de dreigende bevoordeling van de Nederduitse gemeente en wensten zelf de beschikking te krijgen over de kerk. Daarvoor zou pleiten dat de door de Nederduitse gemeente aangevoerde aanwas van het aantal gelovigen veel meer op haar van toepassing was en dat zij als gemeente helemaal in het nadeel zou komen, wanneer de kerk van Sint-Hilarius in ruil voor de afstand van de Sint-Janskerk aan de roomsen moest worden teruggegeven. Het mocht allemaal niet baten. Krachtens de al genoemde resolutie van de Staten-Generaal kreeg de Nederduitse gemeente de beschik-

⁴¹ ARAH, StG 3192, f.567; Flament 1913, p. 83.

⁴² Het protest van Luikse zijde is opgenomen in het al genoemde Documentenboek van de Nederduitse hervormde gemeente, GAM, archief NHG Maastricht, inv.nr. 42, f.18.

⁴³ Zijn volledige naam was Frédéric Maurice de la Tour d'Auvergne; Dyserinck 1912, pp. 108-117.

king over de Sint-Janskerk.⁴⁴ De Fransen moesten genoeg nemen met de regeling dat zij voortaan met de Nederduitsen samen gebruik moesten maken van de Sint-Matthijsskerk. De Staten-Generaal gaven zelf de richtlijn aan, volgens welke deze regeling in de praktijk moest gaan functioneren. De kerkeraad van de Nederduitse gemeente kreeg de taak "de uyren vast te leggen daerop sy respectieve sullen predicken in de kercke van St. Matthys, waernaë die van de Fransche Kercke haer sullen moeten accomoderen". Duidelijker kon niet worden uitgesproken dat ook in deze zaken aan de Nederduitse gemeente een voorrangspositie werd toegekend.

De kerk van Sint-Jan werd op nieuwjaarsdag 1634 voor de gereformeerde eredienst in gebruik genomen.⁴⁵ Zoals al eerder in de Sint-Matthijs was gebeurd, werd nu ook deze kerk ontdaan van de meest storende herinneringen aan het roomse verleden. Bijzonderheden zijn daarover niet bekend. Het meest wezenlijke vindt men in een aantekening van de nieuwe bezitster. Daar wordt vermeld dat de kerk werd gezuiverd "van haare altaaren, kruicen, beelden, schilderingen en dergelijke vercierselen". Het duurde nog tot in mei 1634 voordat de twee gemeenten hun ritme hadden gevonden. De toekomst zou uitwijzen dat de benadeelde Franstalige protestanten iedere gelegenheid zouden aangrijpen om te worden bevrijd van het hinderlijk juk van de simultaanverplichtingen.⁴⁶ De ervaring maakte duidelijk dat het gezamenlijk gebruik van kerken door twee gemeenten van gelijke confessie gepaard ging met allerlei praktische inconveniënten.

⁴⁴ De Sint-Hilariuskapel werd daarop aan de katholieken teruggegeven overeenkomstig de resolutie van 2 december. Op 30 december betuigde de pastoor van de Sint-Jan zijn dank voor de teruggave van de sleutels aan Goltstein, die zich daarvoor verdienstelijk had gemaakt. GAM, archief NHG Maastricht, inv.nr. 42, ff.11-12; Flament 1913, p. 87. Hij had zich inmiddels akkoord verklaard met de getroffen regeling.

⁴⁵ GAM, archief NHG Maastricht, Acta 1, ff.11-12. De ironie van de geschiedenis wil dat de Nederduitse gemeente op die datum vastlegde dat zij door de pestepidemie die Maastricht in 1633 had geteisterd bijna de helft van haar gelovigen had verloren en dat bijgevolg één kerk wel voldoende was geweest. Op grond daarvan reserveerde zij de gunstiger gelegen Sint-Jan voor zichzelf en liet de Sint-Matthijs voorlopig aan de Waalse gemeente, op voorwaarde echter dat zij er royaal gebruik van zou kunnen maken, wanneer de omstandigheden dat zouden vragen. Het voornemen op zondagen beide gemeenten in de twee kerken diensten te doen verrichten, vond geen doorgang.

⁴⁶ Reeds in 1642 profiteerde zij van de omstandigheid dat de jezuïeten uit de stad waren verdreven. Zij hield op 12 januari van dat jaar de eerste dienst in de toen ongebruikte Jezuskerk; Quarles van Ufford 1932, p. 350.

Dat was uiteraard nog veel meer het geval, waar het er om ging gereformeerden en rooms-katholieken te verplichten samen gebruik te maken van een en dezelfde kerk. De ervaringsgegevens in het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaas, voorzover zij in deze jaren tot het machtsgebied van de Republiek der Verenigde Nederlanden waren gaan behoren, hadden dit inmiddels duidelijk aan het licht doen komen. We moeten daarom terugkeren naar de dagen die op de verovering van Maastricht waren gevolgd om na te gaan op welke manier het statuut van het simultaneum, waarop wij al doelden, tot ontwikkeling is gekomen.

De capitulatie van Limbourg en het ontstaan van het simultaneum

Nauwelijks veertien dagen na de verovering van Maastricht had een Staatse legerafdeling onder bevel van de heer van Stakenbroeck, luitenant-generaal in het leger van Frederik Hendrik, het beleg geslagen voor het stadje Limburg en op 8 september 1632 was de capitulatie een feit geworden.⁴⁷ Het beleg was van korte duur geweest, enerzijds omdat er een zwakke Spaanse bezetting was gelegerd, anderzijds omdat de belegeraar kon beschikken over militair belangrijke informatie die hem vanuit de vesting hadden bereikt. Zij waren afkomstig van protestanten die aandrang hadden uitgeoefend op de prins van Oranje om hen met een snelle campagne te hulp te komen en deze was met het zenden van een legerafdeling aan dit verzoek tegemoetgekomen. Met het stadje Limburg had hij een belangrijke troef in handen gekregen, want het was de hoofdstad van het gelijknamige hertogdom, waarmee de drie Landen van Overmaas, te weten die van Dalhem, 's-Hertogenrade en Valkenburg, nauw was verbonden. De op 8 september afgesloten capitulatie-overeenkomst vertoont daarvan duidelijk de sporen.⁴⁸ De inhoud er van gaf opnieuw vorm aan het manifest van de Staten-Generaal van 22 mei, zoals tot dan toe bij alle capitulaties gedurende de Maasveldtocht het geval was geweest.

⁴⁷ Over deze campagne Wouters 1970, pp. 333-334; meer bijzonderheden bij Thisquen 1907, pp. 212-216; enkele biografische gegevens over Thomas van Stakenbroeck bij Van de Venne 1951, pp. 30-33.

⁴⁸ De tekst ervan als bijlage II bij Davenne 1951, pp. 67-69; de Nederlandse tekst in: Groot Placaetboek, (dl. II), 1664, pp. 653-655.

Het belangrijkste is ook hier het tweede artikel, waarmee de toekomstige status van de twee religies werd vastgelegd. De tekst er van luidt als volgt:

“Qu'en la ditte ville de Limborgh et par toute la province d'Outremeuse demeurera l'exercice publique de la religion catholique apostolique et romaine es eglises, cloistres et partout comme elle a esté exercé jusques à maintenant, sans aucun empeschement moyennant qu'ils donneront place capable pour exercer la religion reformée, veu qu'il n'y a à la ville qu'une eglise”.⁴⁹

De speciale positie van het stadje wordt in de tekst duidelijk erkend met uitdrukkelijk te stellen dat de bepalingen ook van toepassing zouden zijn op “toute la province d'Outremeuse”, hetgeen niets anders kan betekenen dan het hertogdom Limburg en de drie Landen van Overmaas.⁵⁰ In kernachtige bewoordingen wordt het recht op openbare uitoefening van de rooms-katholieke religie omschreven en het behoud daarvan in alle kerken en kloosters voor heel de uitgestrektheid van deze gebieden verzekerd, zonder dat er voor enige beperking of belemmering behoefde te worden gevreesd. In de daaropvolgende artikelen werd dit nader gespecificeerd.

In het derde artikel werd de handhaving van alle rechten en vrijheden toegezegd aan de vertegenwoordigers van de kerkelijke en burgerlijke overheden, meer in het bijzonder toegespitst op “le sieur proist et pasteur de l'église parochiale de ladite ville et autres ecclésiastique ou religieux” met de verzekering dat dit van toepassing zou zijn zowel binnen als buiten de stad. Terwijl dit alles zeer gedetailleerd en omstandig werd geregeld, tot en met een opsomming van “tous leurs biens, revenus, privileges, franchises, libertés, exemptions, collations, juridictions, offices et autres usages quelconques sans exceptions”, komt de positie van de gereformeerde religie in de hier geciteerde passage slechts min of meer terloops ter sprake. Het wordt zelfs niet met evenzoveel woorden gezegd dat ook aan de belijders van die religie het recht op openbare uitoefening werd verzekerd. Natuurlijk werd dat wél verondersteld.

⁴⁹ Bedoeld is daarmee uiteraard de parochiekerk; bijzonderheden daarover in het werk van Thisquen 1907, pp. 207-290; daarin ook gegevens over het Recollectinenklooster ter plaatse, pp. 262-269; zie ook Comet 1869.

⁵⁰ De ingewikkelde staatkundige structuur die kenmerkend was voor het conglomeraat van het hertogdom en de drie Landen van Overmaas, is het duidelijkst uiteengezet door Haas 1978.

De bewoordingen waarmee de officiële positie van de gereformeerde religie werd omschreven, zijn ook niet erg helder. Aan de ene kant wordt gesteld dat aan de protestanten voor de uitoefening van hun eredienst een geschikte plaats, "*une place capable*", moest worden verschaft, aan de andere kant wordt uitdrukkelijk vermeld dat er in de stad maar één kerkgebouw te vinden was. Met de al eerder opgedane ervaringen in gedachte zou men verwachten dat juist op dit punt wat meer duidelijkheid werd geboden. Heeft men bewust gekozen voor een dubbelzinnige tekst met de bedoeling de concrete invulling er van aan de betrokkenen ter plaatse over te laten? Het is immers zondermeer duidelijk dat men aan de hier gebruikte formulering een tweevoudige betekenis kan geven. De eerste zou zijn dat op de rooms-katholieke gemeenschap, in ruil voor de haar verleende gunst het exclusief gebruik van de ene kerk te mogen behouden, de verplichting kwam te rusten te zorgen voor een ruimte, waar de gereformeerde eredienst op een geëigende manier kon plaatsvinden. De tweede kwam er op neer dat het ene kerkgebouw ter plaatse door beide erediensten moest worden gebruikt.

Een ander punt van onduidelijkheid betreft de geldingskracht van het beginsel. Was het alleen van toepassing binnen het stadje Limburg, waarvan in de tekst uitdrukkelijk sprake was, of was het de bedoeling het ook van kracht te doen zijn voor wat eerder omschreven was als "*toute la province d'Outremeuse*"? Er valt veel voor dit laatste te zeggen. Het vreemde is echter dat degenen die partij waren bij het opstellen van de overeenkomst of waren belast met de tenuitvoerlegging er van, zich bij voorkomende gelegenheden hebben verzet tegen een dergelijke interpretatie. Het meest geprononceerd kwam dit tot uitdrukking in de opstelling van Willem van Caldenborgh, hoog-drossaard van Limburg,⁵¹ maar mogelijk was daarbij diens katholieke overtuiging in het geding en was hij er op zijn manier op uit de belangen van zijn geloofsgenoten veilig te stellen.⁵² Hoe het ook zij, wanneer het inderdaad van meet af aan in de bedoeling heeft gelegen het recht op openbare uitoefening van de gereformeerde religie in deze passages voor heel de provincie van Overmaas veilig te stellen en daarvoor op al de

⁵¹ Poswick 1873, p. 76; bijzonderheden over zijn familie bij Philippens 1983, pp. 176-181.

⁵² Hij zou bij gelegenheid te kennen hebben gegeven dat hij in deze zaken geen mandaat had voor het platteland; Davenne 1951, p. 73.

plaatsen, waar slechts één kerk was, deze te onderwerpen aan het statuut van het simultaneum, dan moet op zijn minst worden opgemerkt dat de daarvoor gekozen formuleringen niet duidelijk waren. Uit de feitelijke gang van zaken, zowel in Limburg als op andere plaatsen, zou duidelijk worden dat de bovenomschreven tweevoudige interpretatiemogelijkheden van de tekst inderdaad door de twee partijen zijn gehanteerd. Op meer dan één plaats hebben de roomsen er gebruik van gemaakt om pogingen in het werk te stellen de eigen kerk te onttrekken aan het (mede)gebruik door de andere partij. Men was er op uit de protestanten af te schepen met een andere ruimte. Merkwaardig is dat iets dergelijks in het geval van Limburg zelf ook is geprobeerd van protestantse zijde, maar dan in die zin dat zij er op uit waren het alleenrecht op het gebruik van de stadskerk te verwerven en de rooms-katholieken te verplichten uit te wijken naar de kerk die deel uitmaakte van een klooster in het stadje.⁵³ Deze poging had geen kans van slagen omdat het stadsbestuur iedere vorm van medewerking in die richting weigerde. Wel won aan protestantse zijde de gedachte veld dat een kerk behoorde tot de openbare gebouwen, waarvan het gebruik toekwam aan de hele gemeenschap. Op plaatsen, waar er maar één kerk was, moest aan hen op zijn minst het medegebruik worden gelaten. Zij zouden zich met des te groter hardnekkigheid aan deze zienswijze vastklampen, naarmate het hen duidelijk werd dat aan de katholieke kant geen of onvoldoende bereidheid aanwezig was om voor een tweede voor de gereformeerde eredienst geschikte ruimte zorg te dragen en daarvoor de financiering geheel of gedeeltelijk op zich te nemen. Daarmee kwam zowel het principe als de praktijk van het simultaneum als vanzelf op het tapijt.

Het zou voor de aanhangers van de gereformeerde religie beslist een handicap zijn dat zij noch in Limburg, noch in de omliggende gebieden de plaatselijke bewindslieden op hun hand zouden kunnen krijgen. Degenen die in functie waren, dankten zonder uitzondering

⁵³ Dat is althans de voorstelling van zaken die van katholieke zijde werd gegeven door een zekere Hannibal Porandely, schepen van het stadje Limbourg, in een door hem samengesteld verslag van de gebeurtenissen aldaar; Lejaer 1898/99, pp. 161-162. Volgens deze lezing zouden de protestanten nog vóór de verovering van de stad in 1632 er voor hebben geijverd dat hen de stadskerk zou worden toegewezen. De katholieken zouden dan voortaan zijn aangewezen op de kapel van de recollectinen. Achteraf tekent de schepen hierbij aan dat het toch een volkomen belachelijke zaak zou zijn geweest, wanneer dit zou zijn doorgegaan, want een kleine minderheid van nog geen veertig personen zou de overgrote meerderheid van de bevolking van hun kerk hebben beroofd.

hun aanstelling aan de Spaanse machthebbers en waren bijgevolg allen rooms-katholiek.⁵⁴ De aanstelling van andersdenkenden was onder hun bewind ondenkbaar geweest. Weliswaar waren de Staten-Generaal krachtens artikel vijf van de capitulatie-overeenkomst in alle rechten getreden die de koning van Spanje als hertog van Brabant had uitgeoefend, maar het daaronder ressorterende benoemingsrecht van regionale en plaatselijke bewindslieden was voorlopig drastisch ingeperkt door het vierde artikel van dezelfde overeenkomst. Daarin werd immers bepaald "que le mateur, excbevins, greffier, forestier, procureur et autres justiciers subalternes comme estant institues ad vitam seront maintenus en leurs dits offices sans aucun destoubrier ny innovation".⁵⁵ Dat was, zoals de inhoud van alle artikelen, in eerste instantie van toepassing op de magistraten van Limburg, maar in tweede instantie werd dit ook op alle plaatsen in de daarmee verbonden gebieden. Aan gevestigde rechten wilden de nieuwe machthebbers ook op dit punt minstens voorlopig niet tornen.

Het begin van het simultaneum vond binnen de door de capitulatie-overeenkomst van Limburg bepaalde context plaats. Het is dus zaak de daarover beschikbare gegevens hier bijeen te brengen en zo nauwkeurig mogelijk te analyseren. Het stadje Limburg zelf had de primeur. De eerste gereformeerde dienst werd er op 27 september enkele weken na de inbezitneming door de Staatsen gehouden.⁵⁶ De dienstdoende predikant was Samuel Maresius. Deze was kort tevoren door de Staten-Generaal zonder kerkelijk mandaat naar Maastricht afgevaardigd om daar de opbouw van een gemeente onder Franstalige geloofsgenoten op zich te nemen. Hij was langs een omweg naar Limburg gereisd in het gezelschap van een tweetal gedeputeerden te velde, de heren G. van Arnhem en H. Colvée, om ook daar de mogelijkheden voor de opbouw van een gemeente te verkennen.⁵⁷ Hij trof er de restanten aan van een gemeente die in de jaren vijftig van de zestiende eeuw tot ontwikkeling was gekomen⁵⁸ en toen zelfs de beschikking had gekregen over een eigen

⁵⁴ Zie daarover Munier 1987b, pp. 53-55.

⁵⁵ Davenne 1951, p. 68.

⁵⁶ Davenne 1951, p. 49.

⁵⁷ Zij zouden zich bij de Staten-Generaal inzetten voor de benoeming van een eigen predikant in het stadje; Davenne 1951, pp. 70-71.

⁵⁸ Venner 1986, pp. 197-212. Op dat tijdstip verbleven er in Limbourg en het nabijgelegen Dolhain ruim zeventig protestanten en de door de auteur aangevoerde gegevens maken

kerkgebouw.⁵⁹ Dat kerkgebouw was tijdens het herstel van het Spaanse bewind in 1567 met de grond gelijkgemaakt. Met de terugkeer van het Staats bewind openden zich weer perspectieven; uit de verstrooiing keerden van alle kanten protestanten naar het stadje terug. Nadere bijzonderheden over de dienst die Maresius heeft verricht en over de plaats waar dit gebeurde, zijn niet bewaard gebleven. De predikant verbleef slechts korte tijd in Limburg. Hij kon echter met een gerust hart naar Maastricht terugkeren omdat hij de opbouw van de gemeente in veilige handen wist.

Op 8 oktober rapporteerden de genoemde heren gedeputeerden aan Den Haag dat zij onder de protestanten die waren teruggekeerd een predikant hadden aangetroffen, afkomstig uit de streek.⁶⁰ Zijn naam was Gustave Hotton, die in Bremen werkzaam was.⁶¹ Deze had zich bereid verklaard de zorg voor zijn geloofsgenoten in zijn geboortestreek op zich te nemen, wanneer een beroep op hem zou worden gedaan en hij van zijn gemeente in Bremen demissie had gekregen. De gedeputeerden hadden hem daarop een voorlopige aanstelling gegeven, die niet lang daarna door Hare Hoogmogenden werd bevestigd. De predikant slaagde er in voor de kerkelijke diensten de beschikking te krijgen over de stadskerk.

In een daarover naar Den Haag gestuurde rapportage berichtten de gedeputeerden dat "in deselve kercke (van Lymbourg) geexerceert soude (worden) de gereformeerde religie van negen tot half elft uyren en des naemiddaegs tot (te) twee uyren".⁶² Deze mededeling is de eerste over de manier, waarop de samenkomsten werden geregeld van de twee groeperingen, die van dezelfde kerk gebruik moesten maken. Men kan er uit afleiden dat er 's morgens en 's middags een gereformeerde dienst werd gehouden, terwijl de kerk in de resterende uren werd gebruikt voor de rooms-katholieke diensten. De vastlegging van dit uurschema zal wel met enig passen en meten gepaard zijn gegaan en overeenkomstig de verschillende seizoenen en plaatselijke omstandigheden ook enige variatie hebben gekend. De uurindeling van de morgen, die we hier aantreffen, komt echter nagenoeg overeen met wat uit latere bronnen daarover

duidelijk dat de lijst bij lange na niet compleet was.

⁵⁹ Thisquen 1907, pp. 278-279; Davenne 1951, pp. 42-45.

⁶⁰ De tekst van deze rapportage in bijlage IV bij Davenne 1951, pp. 70-71.

⁶¹ Davenne 1951, pp. 50-51. Over zijn levensloop volgen hierna enkele bijzonderheden.

⁶² Deze rapportage is te vinden in ARAH, Loketkas, Loopende stucken, nr. 195b, f.13v.

uit andere plaatsen bekend is en voor de middaguren kan hetzelfde worden gezegd.⁶³ Men kan daaruit afleiden dat het uurschema van Limbourg als model is gebruikt op al die plaatsen, waar het simultaneum in zwang is gekomen.

Nadere bijzonderheden zijn over deze diensten in de eerste simultaan-kerk in Limburg niet bekend en ook bijzonderheden over de manier, waarop er van rooms-katholieke kant op werd gereageerd, ontbreken. Men mag nochtans veronderstellen dat deze verregaande inbreuk op diepgewortelde gewoontes niet helemaal zonder tegenkanting is verlopen. Op zijn minst kan worden aangenomen dat het college van schout en schepenen, dat exclusief was bemand met roomsen, niet van harte heeft meegewerkt om op deze manier uitvoering te geven aan de pariteit van de twee godsdiensten. Nog voor het eind van het jaar 1632 berichtte Hotton aan Den Haag dat hij veel tegenwerking had ondervonden van de subalterne magistraten en hij drong aan op maatregelen.⁶⁴ Het initiatief tot invoering van het simultaneum zal dan ook beslist niet van hen zijn uitgegaan. Vermoedelijk gebeurde dat op aandrijven van buitenstaanders als de gedeputeerden, die we al noemden. Deze heren konden bij verzet een beroep doen op de Staatse legermacht onder aanvoering van De Ferens, een vuurvreter van kaliber.⁶⁵ Zondermeer kan worden aangenomen dat de bevolking, die in overgrote meerderheid het traditionele geloof trouw was gebleven, zich niet onbetuigd heeft gelaten bij wat zij beschouwden als een bezoedeling van hun kerk door een eredienst die er niet in thuis hoorde. De gebeurtenissen in Limburg zullen ook buiten het stadje niet zonder echo zijn gebleven, toen duidelijk begon te worden dat het daar gevoerde beleid elders zou worden voortgezet. Geen wonder dat drossaard Van Caldenborgh nog een ultieme poging ondernam het tij te keren met het voorstel de protestanten van Limburg een kerkje in de directe omgeving of een ruimte in het stadhuis ter beschikking te stellen voor hun diensten. Krachtens een resolutie van de Staten-Generaal van 14 januari 1633 werd hem te verstaan gegeven dat ten aanzien van "de oefening van de gereformeerde religie" niet van plaats mocht worden veranderd.⁶⁶

⁶³ Enkele gegevens over de latere uurschema's in Munier 1985a, pp. 38-39.

⁶⁴ Zijn rapport kwam ter sprake op de vergadering van de Staten-Generaal van 5 januari 1633; ARAH, StG 3192, ff.13v-14v.

⁶⁵ Over zijn optreden in Limbourg Davenne 1951, *passim*.

⁶⁶ ARAH, StG 3192, f.34; Flament 1913, pp. 5-6.

Enkele weken tevoren was bij resolutie van 25 november 1632 aan Gustave Hotton opdracht verstrekt om samen met twee collegae uit Maastricht de zorg op zich te nemen voor de verbreiding van de gereformeerde religie in de pas veroverde gebieden en zo de organisatie van nieuwe gemeenten te bevorderen.⁶⁷ Het is daarom hier de plaats wat nader met dit drietal kennis te maken. We vermeldden al dat Hotton uit de streek afkomstig was. Hij werd in 1596 te Stavelot geboren.⁶⁸ Nog jong ging hij met zijn ouders, die de gereformeerde religie waren toegedaan, in ballingschap. Zijn jeugd bracht hij door in Frankenthal in de Palts. Na 1621 studeerde hij in Genève en vervolgens in Heidelberg. Als jong proponent nam hij de bediening waar van de kruisgemeente in Aken, werd daarop in 1626 beroepen naar Bremen, vanwaar hij niet lang na de capitulatie van Limburg terugkeerde naar zijn geboortestreek.

Het zou hoge uitzondering blijven dat predikanten uit de eigen regio konden worden gerecruteerd. Dat blijkt al uit de herkomst van zijn twee collegae uit Maastricht. Samuel Desmarests, meestal aangeduid met zijn verlatijnste naam Maresius, was afkomstig uit Picardië, waar hij in 1599 te Oisemont was geboren.⁶⁹ Hij studeerde te Parijs, later in Saumur en Genève, was als predikant enige tijd werkzaam in Laon en Falaise, maar werd van daaruit in 1625 naar Sedan ontboden door Elisabeth van Nassau, halfzuster van Frederik Hendrik en weduwe van de hertog van Bouillon,⁷⁰ om er een professorale loopbaan te beginnen aan de Academie aldaar. Kort tevoren was hij met het oog op deze functie voor de eerste maal in Nederland geweest, waar hij aan de universiteit van Leiden het doctoraat in de theologie behaalde. Hij onderhield nauwe betrekkingen met de hertogelijke familie van Bouillon en volgde in 1631 Elisabeth van Nassau naar Den Haag en werd haar hofpredikant. Toen hij echter bij resolutie van de Staten-Generaal van 12 september 1632 op advies van de Leidse hoogleraar André Rivet⁷¹ "by

⁶⁷ ARAH, StG 3191, ff.556-557.

⁶⁸ De voornaamste biografische gegevens bij Davenne 1951, p. 50, noot 1; zie ook De Bie en Loosjes 1931, p. 324.

⁶⁹ Nauta 1935, wijdde aan hem een indrukwekkende biografie; daarin uitvoerig over zijn activiteiten in Limburg, pp. 110-145.

⁷⁰ Poelhekke 1978, p. 35; zij huwde in 1595 te Den Haag de vader van de al genoemde hertog van Bouillon, die als erfgenaam van zijn eerste vrouw ook de titel voerde van prins van Sedan.

⁷¹ NNBW 7, Leiden 1927, pp. 1051-1052.

leeninghe" werd benoemd op een predikantsplaats te Maastricht, verleende zij een dag later haar toestemming.⁷² Mede door toedoen van haar schoonzoon, Frédéric Maurice de la Tour d'Auvergne, hertog van Bouillon, die omstreeks dezelfde tijd tot militair gouverneur van Maastricht was benoemd, verwierf hij niet lang daarna zijn definitieve aanstelling voor de Franstalige gemeente in opbouw. Deze benoeming had plaats zonder enige bemoeienis van kerkelijke organen. Hij arriveerde na de bovenvermelde omweg langs Limburg begin oktober in de stad en hield er op 3 oktober de eerste dienst in de Sint-Hilariuskapel.

Tegen het eind van de maand werd Philippus Ludovicus door de Zuidhollandse synode afgevaardigd voor de Nederduitstaligen in Maastricht.⁷³ Deze was omstreeks 1592 geboren te Tischenreuth in de Opper-Palts, studeerde aan de universiteiten van Altdorf en Heidelberg en werd na voltooiing van zijn studies in 1616 hulp-prediker in Waldmünchen. Hij bediende na 1619 een gemeente te Zeitlarn bij Regensburg, werd vervolgens legerpredikant in dienst van keurvorst Frederik V en zag zich na het echec van de "Winterkoning" in 1625 genoodzaakt naar Den Haag uit te wijken. Daar oefende hij zijn bediening vooral uit ten gerieve van Duitstalige geloofsgenoten, maar maakte zich met het Nederduits voldoende vertrouwd, zodat hij in 1632 als de aangewezen persoon werd beschouwd voor de zorg van de gemeente "in de nederduytsche taele" te Maastricht. Zijn vertrek werd door omstandigheden enige weken vertraagd, zodat hij eerst eind november arriveerde.

Bij resolutie van 25 november 1632 kregen deze drie predikanten de opdracht om behalve de zorg voor hun eigen gemeenten ook de verbreiding van de gereformeerde religie in de veroverde gebieden op zich te nemen en, met het oog op de aanstelling van predikanten aan de Staten-Generaal, voorstellen te doen omtrent de plaatsen die daarvoor in aanmerking zouden komen.⁷⁴ Het eerste rapport van de drie heren kwam gereed op 12 januari 1633.⁷⁵ Het bevatte een lijst van acht plaatsen die naar hun oordeel voor de benoeming van een predikant in aanmerking kwamen. De lijst werd als voorlopig

⁷² Nauta 1935, pp. 107-110, uitvoerig over deze benoeming en de rol die Rivet daarbij speelde.

⁷³ Bax (et al.) 1932, pp. 38-62; Hipper 1933, pp. 16-35.

⁷⁴ Zie noot 67; in de betreffende resolutie krijgt deze opdracht het meeste reliëf.

⁷⁵ ARAH, StG 5819 onder nr. 7; het stuk geeft verslag van hun activiteiten in november en december.

gepresenteerd, want zij stelden nog andere plaatsen in het vooruitzicht, wanneer zij hun onderzoek zouden hebben afgerond. De plaatsen die in het rapport werden genoemd, waren in alfabetische volgorde: Argenteau, Dalhem, Eupen, Heerlen, Herve, Hodimont, Rechain en Soiron. Voor deze plaatsen werd nauwkeurig opgegeven of de aan te stellen predikanten de Hoog- of Nederduitse danwel de Franse taal machtig moesten zijn en welke plaatsen in de omgeving tot hun ambtsterrein moesten worden gerekend. Er volgden ook enkele namen van mogelijke kandidaten. Daaronder viel die van Matthaeus Ludovicus, een broer van de Maastrichtse predikant die werkzaam was in 's-Hertogenbosch, maar het daar niet helemaal naar de zin had en uitzag naar een andere werkkring.⁷⁶

Blijkens resoluties van de Staten-Generaal van 27 januari en 2 februari⁷⁷ vielen deze voorstellen bij Hare Hoogmogenden in goede aarde, want de drie predikanten kregen groen licht om nadere voorzieningen te treffen en voor de genoemde plaatsen en andere die daarvoor in aanmerking zouden komen predikanten aan te stellen. Er volgden voor het driemanschap enkele weken van drukke werkzaamheden. We achten ons echter hier ontslagen van de taak om voor al de genoemde plaatsen en de andere die er in deze weken aan werden toegevoegd, de concrete gang van zaken te beschrijven.⁷⁸ Dat zou voor verschillende er van wegens het ontbreken van de daartoe benodigde gegevens ook niet mogelijk zijn. Volstaan we met de mededeling dat op een gecombineerde vergadering van de Maastrichtse kerkeraden van 9 tot 11 maart 1633 de gemeenten van Dalhem, Eupen, Eijsden, Heerlen, Herve, Hodimont en Soiron van predikanten konden worden voorzien.⁷⁹ Voor Eijsden viel de naam van de al genoemde Matthaeus Ludovicus, voor Herve die van Jean Jacques Dubois.⁸⁰

⁷⁶ Poort 1958, pp. 40-50, 78-115 en 152-168.

⁷⁷ ARAH, StG 3192, f.34v en f.91r-v; Flament 1913, pp. 8, 10-11.

⁷⁸ In een ongedateerde bundel rapporteert het driemanschap over de manier waarop zij uitvoering hebben gegeven aan de opdracht van 2 februari; ARAH, StG 5821, nr. 372, met als titel: Raeckende de kercke tot Maestricht ende Limborch. Daarin is een lijvig stuk opgenomen: *Mémoires pour l'avancement de la vray religion és quartiers de Maestricht, Limbourg et Outre Meuse*; Ubachs 1975, pp. 176-179, geeft een uitvoerige analyse van de inhoud.

⁷⁹ ARAH, StG 5818, nr. 466.

⁸⁰ Over hem geeft een brief van Maresius aan Rivet van 27 december 1632 enige bijzonderheden; Nauta 1935, p. 437; de schrijver had geen hoge dunk van deze mogelijke collega. Hij zelf geeft in een schrijven aan de Staten-Generaal van 12 februari 1633, samen met Hotton,

We willen ons hier beperken tot de gang van zaken op deze twee plaatsen. Dat gebeurt niet alleen omdat het daarvoor benodigde materiaal ruimschoots aanwezig is, maar ook omdat we er van kunnen uitgaan dat ook elders soortgelijke verwickelingen hebben plaatsgevonden. Bovendien hebben de gebeurtenissen in Eijsden en Herve voor Hare Hoogmogenden in Den Haag aanleiding gevormd om hun standpunt ten aanzien van het simultaneum te verduidelijken. Daarna zullen we proberen de balans op te maken over deze jaren, waarin het instituut van het simultaneum vorm heeft gekregen in het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaas.

Verwickelingen rond Matthaeus Ludovicus in Eijsden

We mogen aannemen dat Philippus Ludovicus zijn broer attent heeft gemaakt op de mogelijkheden die er in de omgeving van Maastricht waren een passende werkkring te vinden.⁸¹ Matthaeus Ludovicus was al eind februari met zijn gezin van Den Bosch naar Maastricht getrokken, waar hij, in afwachting van een verhuizing naar elders, een voorlopig onderkomen betrok. Op de al genoemde vergadering van de Maastrichtse kerkeraden kwam de wenselijkheid ter sprake ook Eijsden van een predikant te voorzien en daarmee gehoor te geven aan het verzoek van een aantal inwoners, dat daar bij herhaling op had aangedrongen. Er zouden vooruitzichten bestaan op de totstandkoming van een grote gemeente. Matthaeus Ludovicus werd bereid gevonden de zorg voor deze gemeente op zich te nemen. De dag van zijn installatie werd vastgelegd op 23 maart.⁸² Er kwamen echter onverwacht complicaties die de uitvoering van dit besluit verhinderden.

Enkele dagen voordat de installatie zou plaatsvinden, had Joachim von Goldstein, commandant van het Maastrichtse garnizoen,⁸³ de pastoor van Breust-Eijsden⁸⁴ bij zich ontboden en van hem geëist de kerk van Eijsden te ontruimen en ter beschikking te stellen voor

een overzicht van hun activiteiten in Limbourg en de situatie in de gemeente aldaar; Davenne 1951, bijlage nr. V, pp. 72-76.

⁸¹ Uitvoerig hierover het al genoemde artikel van Poort 1958, pp. 86-91; zie ook Daris (t. 5-I), 1980, pp. 312-319.

⁸² Poort 1958, p. 86.

⁸³ Poort 1958, pp. 80-81.

⁸⁴ Daris (t. 5-I), 1980, p. 313.

de gereformeerde eredienst.⁸⁵ Met het oog daarop moest de kerk schoon worden opgeleverd, ontdaan van altaren, beelden en alle overige roomse inventaris. Alle sporen van het roomse verleden moesten zijn uitgewist, wanneer de kerk werd opgeleverd. Het blijft onduidelijk of de militair in opdracht heeft gehandeld en van welke instantie die opdracht is gekomen. Onduidelijk zijn ook de motieven die tot deze opmerkelijke interventie hebben geleid. Mogelijk zijn zij ontleend aan de bijzondere juridische status van de parochie Breust-Eijsden.⁸⁶ Eijsden vormde een soort tweeëenheid onder één pastoor, die de verantwoordelijkheid droeg voor de zielzorg in beide kerkdorpen. Zij beschikten beide over een kerk, die op een afstand van nog geen kwartier lopen van elkaar lagen. Deze bijzondere situatie kan ten grondslag hebben gelegen aan het besluit één van deze kerken te reserveren voor de gereformeerde eredienst en zo vorm te geven aan de gelijkberechtiging van de twee religies die in de capitulatieverdragen van Maastricht en Limburg verankerd lagen.

De pastoor wilde echter geen gehoor geven aan dit bevel. Na zijn bezoek aan Maastricht reisde hij regelrecht naar Luik om de verantwoordelijke instanties daar te alarmeren en tot stappen te bewegen tegen wat hem voorkwam als een aantasting van de speciale status, waaraan de kerk van Eijsden was onderworpen. Hij had succes. Prompt kwamen er reacties van kanunnik J. Heusden, woordvoerder van het kapittel van Sint-Maarten, en van de Staten van Luik. De kanunnik richtte op 22 maart een schrijven aan de hertog van Bouillon, gouverneur van Maastricht en de meerdere van de garnizoenscommandant.⁸⁷ Hij wees hem op het grievend onrecht dat een gemeenschap van honderd tot tweehonderd mensen zou worden aangedaan, wanneer zij hun kerkgebouw zouden moeten afstaan aan een gezelschap van niet meer dan zes mensen die de diensten van de predikant zouden komen bijwonen.⁸⁸ Een dergelijke maatregel zou het hele Land van Luik in rep en roer brengen en men zou niet

⁸⁵ Daris (t. 5-I), 1980, p. 313.

⁸⁶ De Ryckel 1890, pp. 3-22; De Crassier 1931, pp. 86-87; voor de bijzondere status van de parochie Breust-Eijsden Tubée 1984, pp. 1-5.

⁸⁷ ARAH, StG 5383; een kopie werd als bijlage 5 bij een brief van 24 maart 1633 van de predikanten Ludovicus en Maresius naar Den Haag gestuurd.

⁸⁸ Deze voorstelling van zaken was zeker niet in overeenstemming met de werkelijke getalsverhoudingen. Het aantal protestanten was aanzienlijk groter. Zie daarover Munier 1986a, pp. 229-259.

schromen een beroep te doen op Spaanse soldaten om met geweld de voorgenomen roof van het kerkgebouw te verhinderen.

De Staten van Luik gaven op 22 maart eveneens een verklaring uit.⁸⁹ Zij verzochten dringend geen uitvoering te geven aan de plannen, maar het resultaat af te wachten van een afvaardiging uit hun midden, die naar Den Haag zou worden gezonden om daar de herroeping van de maatregel te bepleiten. Met de zending werden de scholaster Vandenroije, namens het kapittel van Sint-Maarten, en de raadsman Blisia, namens de Staten, belast. Zij kregen een schrijven mee van 26 maart, bestemd voor de Staten-Generaal, waarin de bijzondere status van de kerk te Eijsden omstandig werd uiteengezet.⁹⁰ Deze hing, zo was de strekking van het betoog, samen met de heerlijkheidsrechten over onder andere Breust, die het kapittel van Sint-Maarten toekwamen. Het territorium van Breust, inclusief de parochiekerk met al haar dependances en de daaraan verbonden rechten, deelden in deze bijzondere status. De kerk van Eijsden, een dochterkerk of kapel van die van Breust, was daarvan niet uitgezonderd. Het verlenen van een andere status aan deze kerk zou een aantasting vormen van deze rechten. De neutraliteit van het prinsbisdom Luik zou door een aantasting van deze rechten in het geding zijn.

In Den Haag kwamen Hare Hoogmogenden niet erg onder de indruk van dit onverholen dreigement. Hoewel zij zeker waarde toekenden aan de neutraliteit van het prinsbisdom, realiseerden zij zich maar al te goed dat het gevaar dat zij van die kant te duchten hadden niet zo reëel was. Zij beschikten over informatie dat de vanuit Luik aangevoerde argumentatie geen weerspiegeling vormde van de werkelijke verhoudingen. Een terzake kundige uit Maas-tricht, een zekere Philip Beltgens,⁹¹ had er in een missive van 24 maart op gewezen dat Eijsden niet op een lijn kon worden gesteld met Breust.⁹² Op het terrein van de politiek vormde Eijsden geen eenheid met Breust, maar was een daarvan onderscheiden zelfstandige heerlijkheid. Deze ressorteerde onder de hertog van Brabant en had bijgevolg niets van doen met het Luikse kapittel. Deze was

⁸⁹ Bijlage 3 bij de onder noot 87 genoemde brief.

⁹⁰ Bijlage 1 bij de onder noot 87 genoemde brief; Daris (t. 5-I), 1980, pp. 313-314, over de zending van deze Luikse afvaardigden.

⁹¹ Hij was op dat ogenblik secretaris van het schepencollege op de Vroenhof, Ubachs 1975, p. 151.

⁹² Bijlage 1 bij de onder noot 87 genoemde brief.

nog niet eens zo lang geleden impliciet ook van Luikse zijde erkend, toen de koning van Spanje in 1626 de heerlijkheid Eijsden had verkocht aan Arnold de Lamargelle en daartegen niet was geprotesteerd.⁹³ De gedachtengang die er achter stak, was natuurlijk dat de Staten-Generaal in de rechten waren getreden van de koning van Spanje als hertog van Brabant en bijgevolg ook de soevereiniteit over de heerlijkheid Eijsden bezaten. Op de voorgenomen maatregel betreffende het gebruik van de kerk was niets aan te merken. Zij paste volledig binnen de politieke lijn die met het capitulatieverdrag van Limburg was ingezet.

Philippus Ludovicus en Samuel Maresius hadden er in een schrijven namens de Maastrichtse kerkeraden van 24 maart blijk van gegeven deze visie op het soeverein gezag van Hare Hoogmogenden over Eijsden te delen.⁹⁴ Zij wisten deze zelfs te staven met een verklaring van de deken van het kapittel van Sint-Servaas, die te kennen had gegeven "dat de kercke en het dorp van Esden immediate ten allen tijden onderworpen is geweest den Coninck van Hispanien". Zij maakten zich wat vrolijk over de zienswijze die de Luikse kapittelheren in hun schrijven aan de hertog van Bouillon hadden vertolkt en gaven te kennen dat het toch voor iedereen duidelijk moest zijn "dat het deze luyden alleen te doen is om haeren buyck ende niet om de eere Gods, ende dat se haer laeten voorstaen, waer se in kerckelycke saecken meester zyn, dat se oock in wereltsche jurisdictien te gebieden hebben". Voor hen legde meer gewicht in de schaal dat er uit Eijsden zelf zo gunstige berichten waren binnengekomen. Niet alleen had de heer van Eijsden zonder enige reserve aan de dag te leggen de eed van trouw aan Hare Hoogmogenden afgelegd, maar bovendien waren er de dag tevoren twee schepenen "uit naem van haere gantsche gemeente" komen verzekeren dat men zeer was ingenomen met de benoeming van een eigen predikant en niets meer van doen wenste te hebben met de priesters. Eén van deze schepenen zou zelfs bereid zijn een huis aan de predikant te verhuren, en de kerk was "tot onsen godsdienst geprepareert". Het wachten was nog slechts op

⁹³ Daarover Munier 1986c, pp. 218-254; over de genoemde heer en zijn geslacht NNBW 9, Leiden 1933, pp. 569-570; Poswick 1873, pp. 202-205.

⁹⁴ ARAH, StG 5383 en StG 5819 onder nr. 6; zie ook Poort 1958, p. 82 en noot 3.

een positieve beslissing van de Staten-Generaal. Dan zou men tot de installatie van de predikant kunnen overgaan.

Deze voorstelling van zaken zal ongetwijfeld wat al te gunstig zijn geweest. Het is bekend dat Arnold de Lamargelle, de heer van Eijsden, stamde uit een onverdacht roomse familie en beslist geen "Realpolitiker" was van het soort, waarvoor de predikanten hem blijkbaar hielden.⁹⁵ Van de schepenen, die op dat ogenblik zonder uitzondering rooms-katholiek waren, viel hetgeen zij hen toedichtten nauwelijks te verwachten.⁹⁶ Dat de bevolking van Eijsden ook maar in overwegende mate de gereformeerde religie toegedaan zou zijn geweest, is niet meer dan een gratuite bewering. De briefschrijvers schijnen zich daarvan ook wel bewust te zijn geweest, want welke zin zou anders de mededeling hebben gehad dat er in het dorp nog twee andere kerken overbleven die voor de roomsen gereserveerd konden blijven. Nochtans moet een aanzienlijk deel van de bevolking van Eijsden wel enige sympathie hebben gekoesterd voor de nieuwe religie, want op 2 april kon Philippus Ludovicus naar Den Haag berichten dat er op 30 maart "een goet getal, soo mans- als vrouwspersonen vant voorsz. dorp Esden in onse kercke van Ste Matthijs binnen dese Stadt tottet gehoor van Godes Heijlige Woordt was gekomen".⁹⁷

De zo gunstige berichten uit Maastricht hadden inmiddels bij de autoriteiten in Den Haag hun uitwerking niet gemist. Vooral het schrijven namens de Maastrichtse kerkeraden bepaalde de toezetting van de resolutie van 5 april.⁹⁸ De voornaamste passage verdient hier onverkort te worden opgenomen. Zij luidde als volgt:

"dat gerescribeert zal worden aan de voorsz. kerckeraden dat sy den voorsz. predicant sullen installeren op soodanigen voet ende ordre als in andere dorpen van gelycke nature gepractiseert wert, te weten daer een kerck is dat deselve per vices sal gebruyckt worden by beyde de religien en daer twee kercken syn dat daer d'eene voor die van de religie sal werden aenge-

⁹⁵ Zie daarover Munier 1986c, pp. 220-221.

⁹⁶ Munier 1986c, pp. 223-224.

⁹⁷ ARAH, StG 5819 onder nr. 8.

⁹⁸ ARAH, StG 3192, f.215; Flament 1913, pp. 17-18. De strekking van deze resolutie is in de literatuur niet altijd even correct weergegeven. Zelf heb ik ook wel eens de indruk gewekt als zou daarmee het juridisch fundament voor het simultaneum zijn gelegd. Dat moet echter worden gezocht in de capitulatie-overeenkomst van Limbourg. Wel vormde de resolutie daarop een aanvulling.

noomen ende de andere voor de papisten gelaten ende sal den Gouverneur van Maestricht ofte by desselvs absentie den commandeur over 't garnisoen die van den kerckenraedt voor- noemt in 't geene voors(egd) is de stercke hant te bieden des noot synde".

Voor het eerst bevatte deze resolutie een duidelijke en voor geen twijfel vatbare richtlijn dat op al die plaatsen waar maar één kerkgebouw was, dit voortaan moest gaan dienen voor de aanhangers van beide religies, terwijl op plaatsen waar meer dan één kerkgebouw was, er één moest worden gereserveerd voor de gereformeerde religie en dus daarvoor geschikt moest worden gemaakt.⁹⁹ Dat was inmiddels in Eijsden al gebeurd. Nu de door de garnizoenscommandant van Maastricht genomen maatregelen officieel door de Staten-Generaal waren gesanctioneerd, was het nog slechts wachten op de ingebruikneming van de kerk, die als gevolg van de binnengekomen reacties was opgeschort. Dat betekende dus dat Matthaeus Ludovicus kon worden geïnstalleerd in de voor hem en zijn aanhang in Eijsden gereserveerde kerk. De katholieke bevolking was voortaan voor de eredienst aangewezen op de nabijgelegen kerk van Breust of op een van de kapellen die op het grondgebied van de heerlijkheid Eijsden waren gelegen. Het is niet uitgesloten dat de heer van Eijsden de kapel van zijn kasteel ter beschikking heeft gesteld. Wanneer de installatie van de predikant heeft plaatsgehad, is nergens vastgelegd.¹⁰⁰ Waarschijnlijk gebeurde dat in de loop van juni. Een bericht van Philippus Ludovicus van 20 juli aan de Staten-Generaal bevat slechts enkele mededelingen over de manier, waarop hij zijn broer in Eijsden had bevestigd. Hij had zich daarbij gehouden aan "de gewoonelycke order der gereformeerde Kercke van de Vereenichde Nederlanden".¹⁰¹

Het was zondermeer louter toeval dat uitgerekend op diezelfde vijfde april, waarop in Den Haag de beslissende resolutie werd getroffen, de aartsdiaken van Haspengouw, J.D. Elderen, vanuit

⁹⁹ Een instructie dienaangaande ging op 5 april uit naar de drossaarden van de verschillende gebiedsdelen; ARAH, StG 5819 onder nr. 10; op 5 mei 1633 berichtte de hertog van Bouillon dat hij overeenkomstig de hem verstrekte opdracht de instructie aan betrokkenen had doen toekomen; ARAH, StG 5818, nr. 351.

¹⁰⁰ Over de datum van zijn installatie ontbreken exacte gegevens. Poort 1958, p. 84, houdt het op kort na 7 mei. Ik vermoed dat het enkele weken later was. Een aanwijzing daarvoor in Munier 1986b, p. 6.

¹⁰¹ ARAH, StG 5818, nr. 7.

Luik aan alle pastoors binnen zijn aartsdekenaat aan wie het aanging, mede op gezag van de Staten van Luik, een instructie deed uitgaan, waarin hen werd verboden om gehoor te geven aan bevelen kerken en/of kapellen aan predikanten ter beschikking te stellen.¹⁰² Was dit een vertwijfelde poging in extremis alsnog het tij te keren of een slag in de lucht, die op plaatsen, waar de Staten-Generaal het voor het zeggen hadden, geen invloed meer kon uitoefenen op de feitelijke gang van zaken? Wat in de instructie werd verboden, was door de Staten-Generaal uitdrukkelijk voorgeschreven en Hare Hoogmogenden zouden met grote beslistheid de eenmaal gekozen beleidslijn blijven volgen zonder zich ook maar iets aan verordeningen van de andere zijde gelegen te laten liggen. Naar aanleiding van berichten over weerstanden tegen de aanstelling en de installatie van predikanten, werd op 15 april deze beleidslijn nog eens nadrukkelijk vastgelegd:

“dat men sal schrijven aen de respective hoofdofficieren van de vier landen van Overmaze, dat sij de predicanten van de Gereformeerde religien, die sich aen haerluijden door last van Hare Hoog Mogenden ofte ook door ordre van den kerckenraedt binnen Limburgh sullen adresseeren om in eenige kercken onder haer district ende bancken de Godtsdienst waer te nemen, deselve sullen hebben in te stellen”.¹⁰³

Het beginsel dat veertien dagen eerder was vastgelegd, werd nu uitgebreid met de opdracht dat de overheden op plaatsen, waar maar één kerk ter beschikking stond,

“aldaer soodaenige bequaeme ordre sullen hebben te stellen, dat de voorszeyde ééne kercke bij beurte op verscheijdene wijzen ende sonder confusie mogen dienen soo wel voor de exercitie van de gereformeerde als voor de roomsche religie”.

Op de hoge officieren van de vier Landen zou onder alle omstandigheden de taak blijven rusten,

¹⁰² Een kopie van deze instructie is te vinden in ARAH, StG 5818, nr. 468 als bijlage van een ongedateerd schrijven van de Nederduitse kerkeraad van Maastricht met een dringend verzoek aan de Hoogmogende Heren “opt spoedigste order te stellen, opdat de kercken daer het sal van noode wesen so wel voor die van de gereformeerde als voor de Roomsche religie mogen openstaen”. Onder nr. 466 een persoonlijk schrijven van Maresius van dezelfde strekking, en onder nr. 467 een van Philippus Ludovicus. Ook Hotton intervenieerde vanuit Limbourg op dezelfde manier.

¹⁰³ ARAH, StG 3192, ff.249v-250; Flament 1913, pp. 20-21; zie ook ARAH, StG 5819, nr. 10; de interventie van Hotton werd uitdrukkelijk genoemd als aanleiding tot deze reactie.

"dat sy die alsoo geïnstalleerde ofte noch te installeren predikanten alsoock diegeene die onder haer gebied professie doen van de gereformeerde religie bij haere Godtsdienst sullen moeten mainteneeren tegen alle geweld, oppressie, vexatie ende onbehoorlicke beswaernisse, die haerluyden onder 't een ofte 't ander pretext mochten aengedaen werden, ende niet toelaten dat sy ter saecke van haren Godtsdienst ende publicque professie van dien geen rechtmatige reden van clachten hebben, oft dat men andersints de voors. officieren in cas van clachten daarvoor sal aensien".

De hoogste gezagsdragers in deze Landen werden voor elke inbreuk aansprakelijk gesteld. En passant werd voorbijgezien aan het feit dat het vooral op de plaatselijke overheden zou neerkomen op dit gevoelige terrein de vrede tussen de aanhangers van de twee religies te bewaren. Tot welke consequenties dit kon leiden, geeft de gang van zaken in Herve duidelijk te zien.

Verwikkelingen in Herve

Ten aanzien van deze plaats had Gustave Hotton samen met de hem toegewezen tweede predikant, Jean Jacques du Bois, en de kerkeraad van Limburg, al op 12 februari aan de Staten-Generaal de wens kenbaar gemaakt er een predikant te mogen aanstellen.¹⁰⁴ Hij was er de man niet naar rustig af te wachten of het Hare Hoogmogenden zou believen aan deze wens gevolg te geven. In de loop van maart 1633 presenteerde hij zich in Herve bij schout en schepenen met de bedoeling met hen afspraken te maken over het houden van een dienst ten gerieve van de gereformeerden ter plaatse.¹⁰⁵ Uit vrees voor ongeregeldheden, wanneer deze dienst in de kerk zou worden gehouden, deed daarop het college het aanbod om het gemeentehuis daarvoor te gebruiken. Wel voorziende dat dit op langere termijn ook geen oplossing zou zijn, lieten de heren dit aanbod vergezeld gaan van de toezegging een begin te maken met de bouw van een eigen kerk voor de protestanten, zodra het ge-

¹⁰⁴ Het hier bedoelde rekest in ARAH, Loketkas, Maastricht en de Landen van Overmaas, nr. 9; de tekst als bijlage V bij Davenne 1951, pp. 72-76. Het stuk is ondertekend door de twee genoemde predikanten en een viertal ouderlingen.

¹⁰⁵ De Ryckel 1906, pp. 40-58, geeft een uitvoerig verslag van de hier beschreven gebeurtenissen.

schikte jaargetijde zou zijn aangebroken. In afwachting daarvan zou dan voorlopig een voor de diensten ingerichte behuizing kunnen worden gebruikt. Hotton had daar, althans volgens een verklaring van het college van 26 april, wel oren naar gehad, al gaf hij te verstaan dat hij zich gebonden wist aan een hem verleende opdracht en dat hij daarom eerst nadere instructies zou moeten afwachten.¹⁰⁶ Toen het er echter op aankwam een geschikte behuizing te vinden, had hij steeds meer noten op zijn zang. De eerste keuze, een huis gelegen in de buurt van het kerkhof, wees hij resoluut van de hand, voorwendend dat het in een kwade reuk zou staan wegens oneerbare praktijken, waarvoor het zou hebben gediend, hetgeen door de magistraten werd ontkend. Daarop werden nog twee andere huizen, volgens een verklaring van schout en schepenen “des plus grandes et capables”, aangeboden. Hotton had de indruk gewekt met één er van akkoord te kunnen gaan, vooral ook vanwege de pertinente toezegging dat er op zo kort mogelijke termijn een begin zou worden gemaakt met de bouw van een eigen kerk.

De zondag dat hij met de diensten een begin zou maken - het was inmiddels 23 april geworden -, verscheen hij echter met een groep soldaten en liet de kerkdeuren, die na de ochtenddiensten van de roomsen waren gesloten, openbreken. Hij had vervolgens met zijn aanhang in de kerk de dienst gehouden.¹⁰⁷ Deze kon dankzij de aanwezigheid van de militairen doorgang vinden, maar ging wel gepaard met ongeregeldheden. Een woedende menigte toonde duidelijk haar ongenoegen. Er werd met stenen gegooid, waarbij enkele ruiten van het kerkgebouw sneuvelden, er werd lawaai gemaakt en op verschillende andere manieren waren ingezetenen er op uit de dienst te verstoren. Reeds de dag, volgend op deze gebeurtenissen stuurde Hottons collega Jean Jacques du Bois een scherp protest naar de Staten-Generaal in Den Haag.¹⁰⁸ Hij deed het vergezeld gaan van een dringend verzoek om onmiddellijk orde op zaken te stellen. Om Hare Hoogmogenden duidelijk te maken waar de verantwoordelijken voor het gebeurde moesten worden gezocht, liet hij uitkomen dat er onder de schepenen van Herve lieden waren die hadden verklaard de Hoogmogende Heren niet als hun overhe-

¹⁰⁶ De hier bedoelde verklaring in ARAH, StG 5818, nr. 431.

¹⁰⁷ Deze had plaats om twee uur in de namiddag.

¹⁰⁸ Het stuk zelf heb ik niet aangetroffen. Het wordt echter vermeld in de hierna te noemen resolutie van de Staten-Generaal van 6 mei 1633.

den te erkennen. Zij wensten de koning van Spanje trouw te blijven en waren niet bereid een eed van trouw aan het nieuwe bewind af te leggen. Het was duidelijk wat voor maatregelen hem voor ogen stonden om in Herve een eind te maken aan "de grote insolentiën aldaer bedreven" en de vele "excessen" tegen protestanten begaan. De resolutie van de Staten-Generaal die op 6 mei door dit schrijven werd uitgelokt, kwam op praktisch alle punten aan de suggesties en wensen van Du Bois tegemoet.¹⁰⁹ Van Caldenborgh kreeg opdracht een onderzoek in te stellen naar de precieze toedracht der gebeurtenissen met de aansporing de verantwoordelijken voor de geweldplegingen op te sporen en streng te straffen. Er werd verder een richtlijn uitgevaardigd die er op was gericht ook in Herve het simultaneum veilig te stellen.¹¹⁰ In overeenstemming met het elders in zwang gekomen gezamenlijk gebruik van de ene kerk ter plaatse werd vastgelegd dat de protestanten 's morgens vanaf negen uur de beschikking zouden krijgen over de kerk.¹¹¹ De pastoor en zijn geloofsgenoten zouden zich daarnaar moeten richten om zo te bereiken "dat beyde de religien rustelick ende vredelick mogen werden geexerceert". Wanneer ook dat niet voldoende zou zijn, moest het stadsbestuur "de behulpsaeme hant tot maintenue ende hanthavinge van de gereformeerde religie" bieden. Het spreekt vanzelf dat de katholieken niet van zins waren zich zondermeer bij deze gang van zaken neer te leggen. Op berichten vanuit Herve en het nabijgelegen Charneux waren de Staten van Luik op 16 april opnieuw bijeengekomen en met klem van redenen trachtten zij de Staten-Generaal af te houden van de benoeming van een predikant voor Herve en Charneux.¹¹² Het maakte allemaal bij de heren in Den Haag maar weinig indruk en op 21 april besloten de Staten-Generaal te "persisteeren" bij de resolutie van 15 april die het tot dan toe gevoerde beleid had gesanctioneerd.¹¹³

¹⁰⁹ ARAH, StG 3192, ff.289-290; Flament 1913, p. 23.

¹¹⁰ Uit een bevestiging van later datum wordt duidelijk dat deze beslissing ook van toepassing was op Eijsden. Kennelijk was men in Den Haag onder de indruk gekomen van de overwegingen van Luikse zijde over de eigen aard van de parochie Breust-Eijsden en was de gedachte de kerk van Eijsden geheel te reserveren voor de gereformeerde eredienst prijsgegeven.

¹¹¹ Een duidelijk uurschema werd ook bij deze gelegenheid niet geboden.

¹¹² ARAH, StG 5818, nr. 431 en StG 6069, R. 21.

¹¹³ ARAH, StG 3192, f.262v.

Alarmerender was het mandement dat op 18 april te Luik op gezag van de prins-bisschop werd uitgevaardigd door vicaris-generaal Jean de Cockier en in alle kerken werd afgekondigd.¹¹⁴ Dit mandement was er op gericht aan de verbreiding van de gereformeerde religie een halt toe te roepen. Niet alleen moest aan iedere vorm van samenkomsten ten behoeve van de gereformeerde eredienst een einde komen, maar ook de verkondiging van wat als ketterij werd gebrandmerkt in woord en geschrift, alsook het drukken, colporteren en in bezit hebben van daardoor aangetaste drukwerken werd onder strenge straffen verboden. Binnen het machtsgebied van de prins-bisschop konden slechts aanhangers van de ware rooms-katholieke godsdienst het burgerrecht verkrijgen en zij alleen konden tot de openbare ambten worden toegelaten. Zij die in hun ketterse gezindheid bleven volharden en daar uiting aan wensten te geven, kregen aanzegging het land binnen veertien dagen te verlaten.

Met dit mandement leken de dagen van de keiharde confrontatie weergekeerd.¹¹⁵ Beide partijen kwamen lijnrecht tegenover elkaar te staan; uitzicht op verzoening en verdraagzaamheid leek weggevaagd. Binnen het machtsgebied van de bisschop liepen alle hervormingsgezinden, die niet bereid waren de weg van de ballingschap te zoeken, gevaar geconfronteerd te worden met gewelddadige onderdrukking en uitdrijving. Geen wonder dat er op verschillende niveaus actie werd gevoerd de intrekking van het mandement te verkrijgen. Reeds begin mei kwam er bij de Staten-Generaal uit Luik een dringend pleidooi binnen met het weidse opschrift: "*Remontrance à Messieurs les Etats Généraux de la part de l'Eglise de la ville de Liège qui s'assemble tous les dimanches à Dalem, servant d'instruction contre l'injuste rigueur du placard nouvellement publié pour faire revivre l'inquisition espagnole*".¹¹⁶ In allerlei toonaarden probeerde deze gemeente aan te tonen dat het

¹¹⁴ Exemplaren van de gedrukte tekst van dit Mandement in ARAH, StG 5818, nr. 142 en in lissen Duitsland 6069, nr. 461; de tekst ook bij Lenoir 1861, p. 265-271, en in de verzamelbundel Capitaine 1854. Het bevatte ondermeer de bepaling dat het door de pastoors "tant de notre cité que villes et plat pays de Liège" op de zondag na ontvangst van de preekstoel af moest worden voorgelezen; dat zou vervolgens om de drie maanden moeten worden herhaald. De eerste keer werd deze termijn zelfs niet afgewacht; op 3 mei 1633 werd het mandement in enigszins gewijzigde vorm opnieuw afgekondigd.

¹¹⁵ Fairon 1945.

¹¹⁶ ARAH, StG 5818, nr. 411.

een politiek belang was van de eerste orde haar in deze nood te hulp te komen. De gemeente had immers in haar midden een aantal lieden dat tot de gegoede klasse behoorde. Zij konden samen een tegengewicht vormen tegen al te radicaal Spaansgezinden onder de bevolking van Luik. Wanneer deze het overwicht zouden krijgen, zou daarvan een terugslag kunnen uitgaan op de machtsverhoudingen die de neutraliteit van het prinsbisdom in het conflict tussen Spanje en de Republiek in gevaar kon brengen. Het waren speciaal de monniken die er op uit waren de hervormingsgezinden in een kwaad daglicht te stellen en hen aspiraties toe te dichten, die niet met de werkelijkheid overeenkwamen. Zo werd het voorgesteld als zouden zij zich met geweld meester willen maken van kerken in de stad, terwijl zij al tevreden zouden zijn met de vrijheid zich voor het bijwonen van de eredienst naar een aantal plaatsen binnen het machtsgebied van Hare Hoogmogenden te kunnen begeven. Aan deze mensen zou de prins van Oranje een grote dienst kunnen bewijzen door hen voor de verdere uitbouw van het kerkelijk leven mogelijkheden te verschaffen binnen het hem toebehorende Herstal.¹¹⁷

Wanneer het al niet mogelijk zou blijken de herroeping van de met het mandement aangekondigde maatregelen te verkrijgen, dan zouden de Staten-Generaal er goed aan doen een aantal vrijplaatsen open te stellen voor de vervolgde geloofsgenoten en plakkatens uit te vaardigen, waarmee hen tegemoetkomingen in het vooruitzicht werden gesteld. Zij zouden dan zelf de vruchten kunnen plukken van de komst van nieuwe, trouwe en welgezinde onderdanen, en steden als Maastricht zouden worden verrijkt met vakbekwame en welvarende burgers. Juist met daarop de aandacht te vestigen, zouden weerstanden onder de burgers van Luik kunnen worden overwonnen. De te verwachten uittocht van dit soort burgers zou voor de stad ernstig verlies meebrengen. Mogelijk zou dat weer leiden tot een toename van het verzet tegen een beleid dat zo duidelijk indruiste tegen de belangen van de stad. Langs die omweg zouden ook de vervolgde geloofsgenoten er baat bij vinden. Ook het schrikbeeld van een zich tot rivaal uitdijend Herstal zou heilzaam kunnen werken.

Het klonk allemaal nogal overdreven. Het politieke gewicht van het mandement was heel wat geringer dan hier werd voorgesteld. De

¹¹⁷ Over deze bijzondere status Yans 1960, pp. 67-187.

mogelijkheid om de aangekondigde maatregelen tegen de aanhangers van de gereformeerde religie ten uitvoer te leggen, bleef immers beperkt tot het politieke machtsgebied van de prins-bisdom. De uitvoerbaarheid binnen die delen van het bisdom, waar andere soevereinen de dienst uitmaakten, was afhankelijk van de bereidheid van deze soevereinen mee te werken aan het bisschoppelijk beleid. In de gebieden die onder het gezag stonden van de Staten-Generaal was dit uiteraard niet het geval. Daar moest zelfs worden gevreesd voor represailles ten nadele van de rooms-katholieken. Aandrang om het Luikse beleid met gelijke munt te betalen, kwam vooral van "diehards" onder de bedienaren van de gereformeerde religie. Het moet in de gegeven omstandigheden opmerkelijk heten dat deze aandrang werd weerstaan en niet werd getornd aan het beginsel van gelijkberechtiging voor beide godsdiensten dat aan de Staatse politiek ten grondslag lag.

Aan Luikse kant was men zich er terdege van bewust dat de prins-bisschop in het Staatse machtsgebied de vragende partij was. Dat kwam tot uitdrukking in een "Remonstrantie van gedeputeerden van den Prince en Staet van Luyck", die op een zitting van de Staten-Generaal van 14 mei werd gepresenteerd als reactie op de gebeurtenissen in Herve.¹¹⁸ De bedenkingen tegen het optreden van Hotton en de zijnen maakten nauwelijks indruk. Er kwam geen verandering meer in de eenmaal gekozen beleidslijn. Bij resolutie van 20 mei werd besloten dat "de kerck van Herve alternis vicibus voor d'exercitie van beyde religies sal worden gebruyckt volgens d'ordre by haere Hoog Mogenden hiervorens daerop gestelt".¹¹⁹

Een nieuwe interventie van gedeputeerden uit Luik op een vergadering van 21 juni, waarbij ook de gang van zaken in Eijsden opnieuw onder kritiek werd gesteld, was geen beter lot beschoren.¹²⁰ Enige welwillendheid van Hare Hoogmogenden was wel te bespeuren ten aanzien van het hernieuwde aanbod van Herve om ten gerieve van de gereformeerde eredienst een tweede kerk te bouwen. Deze welwillendheid weerspiegelde zich in een resolutie

¹¹⁸ De volledige titel van het stuk luidde: Remonstrance à messieurs les Estats généraux de la part de l'Eglise de la ville de Liège qui s'assemble tous les dimanches à Dalem, servant d'instruction contre l'injuste rigueur du placard nouvellement publié pour faire revivre l'inquisition espagnole, ARAH, StG 5818, nr. 411.

¹¹⁹ ARAH, StG 3192, f.312; Flament 1913, p. 27.

¹²⁰ ARAH, StG 3192, ff.383v-384; Flament 1913, p. 35.

van 23 juni, waarin weliswaar "belangende de kercken tot Herve ende Eysden" nog eens als beginsel werd vastgelegd "dat voorals-nogh de exercitie ofte predicatie der gereformeerde religie daeruyt niet geweert connen werden", maar onmiddellijk gevolgd door de toezegging dat "soo wanneer by die van Herve een andere bequaeme plaetse tottet doen van de voors. predicationen sal wesen versocht volgens haer aanbiedinge", de zaak overeenkomstig de daardoor veranderde situatie opnieuw in overweging zou worden genomen.¹²¹ Dat impliceerde slechts de bereidheid de kerk van Herve weer terug te geven, wanneer aan de gestelde voorwaarde zou zijn voldaan.¹²² Het lijkt aannemelijk dat de Staten-Generaal een bijstelling van het beleid rond het simultaneum in petto hadden voor alle plaatsen, die bereid waren voor de gereformeerde eredienst een eigen behuizing tot stand te brengen. Voorzover viel na te gaan, bleven in deze jaren serieuze plannen in die richting achterwege. Ook voor Herve ontbreekt iedere aanwijzing dat er ooit een tweede kerkruimte in gebruik werd genomen.

De balans over de jaren 1632-1636

Vanaf medio 1633 was in het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaas het simultaneum een gewoon verschijnsel. Op hoeveel plaatsen dit het geval is geweest, kon niet exact worden vastgesteld. Als regel was dit zo op alle plaatsen, waar predikanten waren aangesteld overeenkomstig de voorstellen die het driemanschap in de eerste maanden van 1633 had ingediend. Na uitvaarding van de resoluties die we de revue hebben laten passeren, was de strekking van de capitulatie-overeenkomst van Limburg duidelijk geworden. In alle plaatsen, waar maar één kerkgebouw was, moest dit voortaan voor beide erediensten worden gebruikt. Het verzet daartegen van lokale overheden werd door ingrijpen van de hoogste Staatse autoriteiten gebroken.

Wanneer we de predikantsplaatsen, die in de beschikbare documentatie sporen hebben achtergelaten, met hun spreiding over de vier Landen op een rij zetten, krijgen we het volgende beeld.

¹²¹ ARAH, StG 3192, ff.383v-384; Flament 1913, p. 35.

¹²² Dan zou immers het tweede lid van de resoluties van 5 en 15 april 1633 van toepassing worden.

Binnen het hertogdom Limburg waren predikanten aangesteld in de hoofdplaats Limburg en verder in Baelen, Boursy-la-Fontaine, Eupen, Herve, Kerpen, Rechain en Soiron, in de Landen van Overmaas in de drie hoofdplaatsen Dalhem, 's-Hertogenrade en Valkenburg, in het Land van Dalhem bovendien nog in Eijsden.¹²³

Voor het Land van Valkenburg was al in een vroeg stadium een predikant voorzien in Heerlen, maar niets wijst er op dat er ook werkelijk één is aangesteld.¹²⁴ Wel was er in de Vroenhof bij Maastricht nog een predikant gekomen in Wilre of Wolder.¹²⁵ Zelfs buiten Staats gebied kwam er met steun van de Staten-Generaal één in Burtscheid.¹²⁶ Hetzelfde gebeurde in of nabij Keulen, waar een gereformeerde gemeente Le Verger van de grond kwam die in 1635 in de persoon van Henry Blancheteste een predikant kreeg.¹²⁷ Met die van Maastricht meegerekend, kwam het totaal aan predikantsplaatsen in deze jaren op zestien of zeventien.

Het totaal aan predikanten was groter, want in Eupen en Limburg kwamen er twee, terwijl Maastricht beschikte over vier en zelfs vijf predikanten.¹²⁸ Over de woonplaatsen van al deze predikanten valt weinig te zeggen. Zeker is dat hun huisvesting in de regel met moeilijkheden gepaard ging. De wisselingen die de predikantsplaatsen hier en daar te zien geven, moeten vermoedelijk daarmee in verband worden gebracht, ook al zal het aantal geloofsgenoten daarbij tevens een rol hebben gespeeld. Verschillende van de predikanten hadden bovendien de zorg voor de omliggende plaatsen en waren belast met de verantwoordelijkheid voor gecombineerde gemeenten. Zo was de predikant van Petit-Rechain ook verantwoordelijk voor het nabijgelegen Hodimont, waar het gereformeerde christendom al in een vroeg stadium aanhang had

¹²³ De namen zijn ontleend aan de verslagen van de eerste classisbijeenkomsten die hieronder nog ter sprake komen.

¹²⁴ Veelzeggend is in dit verband de titel van het boekje van Postma 1949, waar het jaar 1649 wordt genoemd als het jaar van oprichting van deze gemeente.

¹²⁵ Leunissen 1978, geeft over deze gemeente enkele bijzonderheden en een lijst van de predikanten daar ter plaatse, pp. 78-82.

¹²⁶ Recklinghausen (dl. I), 1977, pp. 279-281. Bijzonderheden over het binnendringen van de protestantse hervorming in het grensgebied en de bestrijding ervan in Brecher 1957.

¹²⁷ GAM, WGM, inv.nr. 108, f.61, maakt melding van een brief van Blancheteste aan de synode van Kampen d.d. 25 april 1640, waarin hij verslag doet van zijn wederwaardigheden in deze kruisgemeente.

¹²⁸ Bax (et al.) 1932, geeft in bijlage VII een complete lijst van deze predikanten met bijzonderheden over hun ambtsperiode, pp. VII-X, en in bijlage X een lijst van predikanten van de Waalse gemeente, pp. XLII-XLIII; Dyserinck 1926, p. 8.

gekregen.¹²⁹ Ook protestanten uit Verviers en zelfs uit Luik waren op zijn bediening aangewezen. De predikant van Wolder rekende ook Montenaken en Vroenhoven tot zijn ambtsgebied. De predikant van Soiron zorgde weer voor Grand-Rechain en Olne, die van Herve voor Charneux,¹³⁰ die van Dalhem voor Argenteau. Bij gelegenheid kwamen ook protestanten uit Luik in Dalhem kerken. De predikant van Eijsden tenslotte droeg zorg voor de protestanten in 's-Gravenvoeren en net als zijn collega van Dalhem voor die van Argenteau. De grenzen van het terrein van hun werkzaamheden lagen nog niet vast en vloeiden nogal eens in elkaar over. Verschillen van taal zullen daar ongetwijfeld toe hebben bijgedragen. Nog andere combinaties behoorden tot de mogelijkheden. Zo was de predikant van Dalhem minstens een tijdlang als tweede predikant verbonden aan de Franstalige of Waalse gemeente van Maas-tricht.¹³¹ Die van Wolder was tegelijk ziekentrooster in de Nederlandse gemeente aldaar met inbegrip van de zieken en gewonden van het omvangrijke garnizoen.¹³² Vooral tijdens de pestepidemie van 1633 zal hij handenvol werk hebben gehad.

Het valt moeilijk uit te maken of op al de hier genoemde plaatsen het simultaneum heeft gefunctioneerd. In Burtscheid was dat zeker niet het geval. De daar wonende protestanten moesten zich behelpen met een particulier huis. Dat bleek al spoedig veel te klein omdat ook geloofsgenoten uit de rijksstad Aken er kwamen kerken.¹³³ Er werd in 1634 met steun van de Staten-Generaal een begin gemaakt met de bouw van een meer geschikte kerkruimte.¹³⁴ Het viel niet te achterhalen wanneer deze kon worden betrokken. In Burtscheid waren natuurlijk ook de bijzondere omstandigheden van een plaats, die niet tot het machtsgebied van de Staten-Generaal behoorde, in het geding. Men kan er echter van uitgaan dat ook

¹²⁹ Bijzonderheden over de hier genoemde Franstalige gemeenten in het grensgebied bij Hubert 1908; daarin onder nr. XIII: Liste des pasteurs qui ont desservi les églises protestantes du duché de Limbourg, pp. 348-350; zie ook Wynants 1986, pp. 35-48, met uitgebreide literatuuropgave op pp. 175-176 en pp. 183-188.

¹³⁰ De kerk van Charneux zou voor het eerst op 23 april 1634 gebruikt zijn voor de protestantse eredienst; De Ryckel 1906, pp. 52-55.

¹³¹ Antoine Bonté de la Tour die in 1633 als slachtoffer van de pestepidemie overleed; Hubert 1908, p. 34 en noot 8, 348.

¹³² Ubachs 1975, p. 218 en noot 174.

¹³³ De protestanten van Burtscheid zouden later net als hun geloofsgenoten uit Aken en omgeving voor hun kerkgang aangewezen zijn op Vaals.

¹³⁴ Recklinghausen (dl. I), 1977, p. 280 geeft daarover enkele bijzonderheden.

in plaatsen die wel tot dit machtsgebied behoorden diverse kerken gevrijwaard zijn gebleven van het gebruik voor de gereformeerde eredienst. De verklaring ligt voor de hand. Concentraties van aanhangers van de gereformeerde religie kwamen slechts in een klein aantal plaatsen voor. In vele tientallen parochies van de regio zullen de protestanten geheel hebben ontbroken.

Over de omvang van de gemeenten in plaatsen, waar zij in deze jaren van de grond kwamen, valt nauwelijks een zinnig woord te zeggen. Alleen voor Maastricht kan met voldoende zekerheid worden vastgesteld hoe groot het contingent van het gereformeerde deel der bevolking is geweest. Voor de jaren 1630 tot 1639 wordt het op een totaal van 16.000 inwoners geschat op 3.500. Dat betekent een percentage van ruim 21.¹³⁵ De lidmatenregisters bevatten enkele honderden namen, door Philippus Ludovicus netjes gerangschikt in verschillende rubrieken. Daaraan kan men ontleen dat niet minder dan 170 protestanten onder het bewind van de Spanjaarden trouw aan hun geloof bleven.¹³⁶ De aanwas die op de inname van de stad door Frederik Hendrik was gevolgd, was voor een deel toe te schrijven aan het Staatse garnizoen, voor een ander deel aan inwijkelingen die, voorzien van zogenaamde attestaties van andere gemeenten, naar Maastricht waren gekomen om er te profiteren van de met de komst van de nieuwe machthebbers ontstane mogelijkheden.¹³⁷ De geregistreerde lidmaten vormden slechts een minderheid van het getal gereformeerde inwoners. De meesten waren niet of nog niet tot belijdenis gekomen. Zij stonden als doopleden bekend. De in de doopregisters geregistreerde doopbedieningen zijn zondermeer indrukwekkend. Voor de Nederduitse gemeente werden er in 1633 91, in 1634 232, in 1635 190 en in 1636 148 opgetekend, voor de Waalse gemeente waren het er in dezelfde jaren respectievelijk 7, 23, 32 en 20.¹³⁸ Met de doopbedieningen in de vier rooms-katholieke parochies samen zijn de totalen voor deze jaren respectievelijk 465, 716, 681 en 608, waarmee duidelijk wordt dat het percentage gereformeerde doopsels met precies 30% in deze jaren aanzienlijk hoger was dan het

¹³⁵ Kemp 1962, p. 349; Ubachs 1975, bijlage 3: De omvang van het gereformeerde deel der bevolking van Maastricht, 1632-1687, p. 450.

¹³⁶ Bax (et al.) 1932, p. 152.

¹³⁷ De lidmatenlijsten in het archief van de gemeente bevatten daarover nadere gegevens.

¹³⁸ Kemp 1962, p. 355.

aandeel van de gereformeerden in de bevolking.¹³⁹ Ook de aantallen voor de predikanten gesloten huwelijken waren in deze jaren hoog. Voor het jaar 1633 waren het er zelfs 146, waaronder een groot aantal soldatenhuwelijken.¹⁴⁰ Alleen al uit deze cijfers valt de noodzaak af te lezen de twee Maastrichtse gemeenten met meer dan één predikant te voorzien.

Voor geen enkele van de overige gemeenten is een dergelijke documentatie bewaard gebleven, zodat we in de regel slechts kunnen gissen naar de getalsmatige verhoudingen tussen de aanhangers van beide religies in Limburg en de Landen van Overmaas. Van geen enkele van deze gemeenten zijn lidmatenlijsten bewaard gebleven en ook de Doop-, Trouw- en Begrafenisregisters ontbreken geheel. Uit de beschikbare gegevens valt slechts op te maken dat het gereformeerde christendom op een verrassend groot aantal plaatsen was vertegenwoordigd. In de meeste gevallen ging het echter slechts om enkelingen of kleinere groepjes die alles bijeen slechts minderheden vormden. Dat geldt zelfs voor de belangrijkste plaatsen in de regio. Ook daar ging het om enkele tientallen, slechts zelden om honderd of meer.¹⁴¹

In het licht van deze gegevens valt gemakkelijk te begrijpen dat het aantal predikanten slechts een fractie heeft gevormd van dat van de rooms-katholieke geestelijkheid.¹⁴² Deze moet voor de hele regio zeker vele honderden personen hebben omvat. Het beperkte aantal predikanten moet zonder twijfel ook in verband worden gebracht met de gebrekkige financieringsmogelijkheden. Het was betrekkelijk gemakkelijk de principiële gelijkheid van beide religies in een overeenkomst vast te leggen, daaraan een concrete vorm te geven in het complexe geheel van bestaande instellingen en diep gewortelde praktijken en gewoonten, die alle ten voordele van de traditione-

¹³⁹ Voor een vergelijking van de tienjaarlijkse gemiddelden Kemp 1962, p. 359.

¹⁴⁰ Zie de huwelijksregisters van de beide gereformeerde gemeenten te Maastricht bij het GAM. Verschillende regimenten van het garnizoen hielden er eigen trouwregisters op na.

¹⁴¹ Maresius stelde het in zijn Remonstrances très humble sur le mandement du 19 Avril de messieurs du conseil de la cité de Liège voor als zou hij de spreekbuis zijn van meer dan tweeduizend geloofsgenoten; Lenoir 1861, p. 275.

¹⁴² Lenoir wijst er terecht op dat het bisdom Luik 25 steden telde en meer dan 1200 dorpen, de meeste voorzien van eigen parochiekerken. Daarbij kwamen nog talrijke andere kerkelijke instituten. Luik telde al acht kapittels, vier mannelijke en drie vrouwelijke abdijen, vier kloosters van bedelmonniken, tweeëndertig parochies en nog een hele reeks kerkelijke instituten.

le rooms-katholieke godsdienst waren uitgebouwd, riep talrijke uiterst gecompliceerde en schier onoplosbare vraagstukken op. De uitbouw en de financiering van wat tot de normale uitrusting van een gereformeerde gemeente behoorde, vormden daaronder niet de geringste. Het begon al met de salariëring van de predikanten.¹⁴³ De landsoverheid had weliswaar aan het drietal door haar naar de nieuw gewonnen gebieden gezonden predikanten een royale jaarwedde toegekend, deze moest echter worden uitbetaald door de overheid ter plaatse via de ontvangers van de gemene middelen. Deze bleven regelmatig in gebreke als gevolg van een tekort aan courante middelen.¹⁴⁴ Een resolutie van 5 januari 1633 had bepaald dat de gelden moesten komen uit de opbrengsten van de domeingoederen.¹⁴⁵ Dezelfde regeling zou van toepassing zijn op predikanten die nog zouden worden aangesteld, maar deze zouden een aanzienlijk lagere wedde krijgen dan hun drie bevoorrechte collegae. Beschikten dezen over een inkomen van 1.100 gulden met nog verschillende toelagen daar bovenop, voor de predikanten in de kleinere steden en op het platteland was een salaris voorzien van tussen de 500 en 600 gulden, behoudens dan weer toelagen die op verschillende titel konden worden toegekend.¹⁴⁶ De hoogte van deze salarissen was bepaald door een regeling die ook elders in de Republiek van kracht was.

Een eerste aanzet om de vereiste geldmiddelen elders te halen, spreekt uit de resolutie van 2 februari 1633.¹⁴⁷ De Staten-Generaal verordenden bij die gelegenheid dat een heffing van drie stuivers zou worden gereserveerd op iedere gulden van de opbrengst der beden in het vorstendom Limburg. Dat moest de basis gaan vormen van het fonds, waaruit het salaris van de predikanten in de toekomst zou worden betaald.¹⁴⁸ Zoals zijzelf verklaarden, rekenden Hare Hoogmogenden het zich tot plicht daarvoor goede zorg te dragen om te voorkomen dat de rijke oogst die te wachten stond

¹⁴³ De voornaamste gegevens voor de predikanten van Maastricht bij Ubachs 1975, pp. 205-212.

¹⁴⁴ Ludovicus beklaagde zich voortdurend over de in gebreke blijvende betaalmeesters en ook zijn collegae lieten zich niet onbetuigd.

¹⁴⁵ ARAH, StG 3192, f.34v; Flament 1913, p. 4.

¹⁴⁶ Ubachs 1975, p. 210.

¹⁴⁷ ARAH, StG 3192, ff.90v-92; Flament 1913, p. 11.

¹⁴⁸ Omdat in de tekst van de resolutie slechts sprake is van het vorstendom Limburg rijst ook hier de vraag of de regeling ook van kracht was voor de daarmee verbonden Landen van Overmaas. De tekst zelf biedt daarvoor geen enkel aanknopingspunt.

ten gunste van de ware gereformeerde religie zou uitblijven als gevolg van een onvoldoende aantal werklieden in de wijngaard. In de praktijk schijnt er van deze regeling evenwel niet veel terecht te zijn gekomen.

Geen wonder dat de direct geïnteresseerden, de predikanten, niet konden nalaten begerig uit te zien naar de vele rijke bronnen van inkomsten die de rooms-katholieke geestelijken ter beschikking stonden. Zij rapporteerden aan Den Haag dat deze geestelijken de beschikking hadden over een inkomen dat gemiddeld het dubbele bedroeg van wat voor henzelf was voorzien.¹⁴⁹ Zij moesten maar worden gedwongen genoeg te nemen met een inkomen van gelijke hoogte. Op die manier zouden de vrijkomende gelden kunnen worden gebruikt voor het onderhoud van de predikanten. Met een maatregel van die strekking zou de hoge overheid met één klap de principiële gelijkheid van de geestelijke bedienaren kunnen verwezenlijken.

Uit diverse reacties op deze suggestie blijkt dat de heren in Den Haag daar wel oren naar hadden. Zij gaven nochtans bij herhaling te kennen dat zij zich gebonden achtten aan de toezeggingen die in de capitulatie-overeenkomsten waren gedaan.¹⁵⁰ In een resolutie van 18 mei 1633 benadrukten zij niet te kunnen toestaan dat "by het leven der tegenwoordige pastoors binnen het hertogdom Limburg eenige verandering wordt gedaen".¹⁵¹ Dat betekende dat de bedoelde maatregel slechts kon worden getroffen bij de aanstelling van opvolgers.¹⁵² In enkele gevallen is inderdaad een poging in die

¹⁴⁹ Aldus uitvoerig in een memorandum van het consistorie van de gemeente Limbourg dat op 17 januari 1634 bij de Staten-Generaal op tafel kwam; ARAH, StG 3193, f.50; het stuk zelf in ARAH, StG 5820.

¹⁵⁰ Juist dit punt werd verschillende malen aangevoerd door adviseurs, die om die reden de ingediende voorstellen van de hand wezen. Een advies dat op 21 januari 1634 binnenkwam, stelde het uitdrukkelijk aldus: "Wij vinden wel dattet selve schijnt te strijden tegen de Capitulatie met die van Limburch gemaectt, omdat bij het tweede ende derde articule der selve de possessie van alle geestelijcke goederen is gestipuleert". Niettemin achtte de zegsman het vanzelfsprekend, dat nu eenmaal de stadskerk in Limburg voor de helft beschikbaar was gesteld voor de gereformeerde eredienst, ook de helft van de inkomsten aan de kerk verbonden voor die eredienst dienden te worden gereserveerd; ARAH, StG 5820. Soortgelijke adviezen kwamen ook van andere instanties binnen. De Raad van State hield zich echter op de vlakte en liet het eindoordeel aan de Hoogmogende Heren zelf over.

¹⁵¹ ARAH, StG 3192, f. 308.

¹⁵² De resolutie werd uitgevaardigd naar aanleiding van een bericht van het overlijden van de pastoor van Baelen en het voorstel diens jaarlijks inkomen van f 1.400,— te reduceren tot f 600,— en de resterende f 800,— op te doen gaan in een fonds, waaruit de predikanten

richting gedaan.¹⁵³ De daarover beschikbare gegevens zijn echter onvoldoende om uit te maken of inkomsten van pastoorplaatsen zijn gebruikt voor de salariëring van een of meer predikanten. Veelzeggend zijn in dit verband de klachten die nogal eens werden geuit over het feit dat benoemingen plaatsvonden buiten voorkennis of bemoeienis van de burgerlijke overheden. Dat zou er op kunnen wijzen dat men zich in rooms-katholieke kringen begon te realiseren dat interventies van de burgerlijke overheden tot de mogelijkheden behoorden. Kerkelijke instanties waren er misschien op uit de betreffende procedures zoveel als doenlijk was in het geheim te voltrekken. Oude rechtsregels en gebruiken boden daarvoor ruim gelegenheid. Het bleef daarom gebruikelijk de predikanten een salaris te bezorgen uit de opbrengst van de domeingoederen van de verschillende Landen waaronder zij ressorteerden. Het was dan op zijn minst van enig voordeel dat de ontvangers van deze goederen zonder uitzondering tot de aanhangers van de gereformeerde religie behoorden.¹⁵⁴

Voor een goed functionerend gemeenteleven was uiteraard de aanstelling van een predikant niet voldoende. Daarvoor was op zijn minst ook een volledig bemand en goed functionerend consistorie onontbeerlijk. Deze consistories dienden te zijn samengesteld uit ouderlingen en diakens, die wat hun aantal betreft varieerden overeenkomstig de omvang van de betreffende gemeenten. Over hun functioneren in de gemeenten die het voorwerp van dit onderzoek uitmaken, is weinig of niets bekend. Van geen enkele gemeente zijn de notulen der vergaderingen van deze instellingen bewaard gebleven. We weten slechts van enkele gemeenten dat er

konden worden gesalarieerd.

¹⁵³ Bij het overlijden van de pastoor van Soigne werd zelfs enige tijd overwogen een predikant in zijn plaats aan te stellen; ARAH, StG 3192, f.32; Flament 1913, p. 18. Na veel wikken en wegen werd bij resolutie van 12 april 1633 een nieuwe pastoor benoemd, die zich bereid had

verklaard de door de Staten-Generaal geclaimde patronaatsrechten te erkennen; ARAH, StG 3192, f.237. Zijn benoemingsbrief draagt daarvan de sporen in de plechtige aanhef: *Ordines Generales confoederatarum provinciarum in Belgio*; ARAH, RvSt, Commissieboek 12271.

¹⁵⁴ Als zodanig waren op 20 maart 1633 benoemd Reinier Verbolt voor de Landen van Dalhem en 's-Hertogenrade en Lambert Rietraet voor het Land van Valkenburg. Hun commissies in ARAH, RvSt, Commissieboek 12271, ff.119-120. Bijzonderheden over deze benoemingen in Munier 1987b, p. 58; zie ook Wouters 1970, p. 352.

een consistorie was.¹⁵⁵ De namen van de ouderlingen van Limburg zijn bekend.¹⁵⁶ Dat vormt dan een uitzondering op de regel. Hetzelfde geldt voor een ander terrein van kerkelijk leven, te weten het onderwijs. Wie weet hoe moeizaam de opbouw van protestantse scholen in Maastricht is verlopen, zal zich er niet over verbazen dat het binnen de andere gemeenten niet van de grond is gekomen.¹⁵⁷ Veel meer dan vage gedachten in die richting vallen niet te vermelden. Op 5 januari 1633 kwam er een memorie binnen bij de Staten-Generaal, waarin de drie al zo dikwijls genoemde predikanten de wenselijkheid bepleitten op zo kort mogelijke termijn een voldoende aantal schoolmeesters aan te stellen en de middelen daarvoor ter beschikking te stellen.¹⁵⁸ Hun gedachten gingen uit naar schoolmeesters in de Latijnse, Franse en Nederlandse taal, die ook de kerkelijke bedieningen van voorlezer en voorzanger zouden kunnen waarnemen, zoals dat elders in het land gebruikelijk was geworden. De benodigde financiële middelen zouden precies als de salarissen van de predikanten kunnen worden ontleend aan de opbrengst van de domeingoederen in afwachting van de tijd, waarin een eigen fonds voor het onderwijs zou zijn gevormd.

Veel succes werd vooralsnog niet geboekt. Alleen Limburg en Eupen kregen een onderwijzer toegewezen.¹⁵⁹ Aan een groter aantal viel niet te denken omdat daarvoor de financiële middelen ontbraken. Bij resolutie van 2 juni verklaarden de Staten-Generaal dat de domeingoederen niet zwaarder mochten worden belast.¹⁶⁰ Het wachten was nog steeds op een eigen fonds, zo kregen de predikanten te horen. Deze waren echter niet van plan om zich daarmee te laten afschepen. Toen Desmarets in het najaar als afgevaardigde van zijn gemeente had deelgenomen aan de synode van de Waalse kerken die in Den Bosch was gehouden, reisde hij door naar Den Haag om daar namens zijn collegae een tweede memorandum aan te bieden met de wijldlopige titel "*Mémoires pour l'avancement de la vray religion ès quartiers de Maestricht, Limbourg et Outre*

¹⁵⁵ Voor Petit-Rechain, Herve en Hodiamont wordt er uitdrukkelijk melding gemaakt; voor enkele andere gemeenten zijn er aanwijzingen in die richting.

¹⁵⁶ Davenne 1951, p. 76.

¹⁵⁷ Ubachs 1975, pp. 378-383.

¹⁵⁸ ARAH, StG 3192, ff.13v-14; Flament 1913, p. 4.

¹⁵⁹ ARAH, StG 3192, f.346; Flament 1913, p. 13.

¹⁶⁰ ARAH, StG 3192, f.346; Flament 1913, pp. 31-32.

Meuse".¹⁶¹ Daarin werd opnieuw en uitvoerig uiteengezet dat een bloeiend kerkelijk leven niet mogelijk was zonder dat de gemeenten de beschikking hadden over eigen scholen. Deze konden worden beschouwd als "pépinières de l'Eglise". De drie predikanten hadden zich deze keer moeite gegeven zich nauwkeurig op de hoogte te stellen van het ingewikkeld kerkelijk apparaat dat zich in de loop van eeuwen had ontwikkeld en kwamen aandragen met een hele reeks gedetailleerde voorstellen om de daaruit voortvloeiende geldelijke middelen dienstbaar te maken aan de door hen aanbevolen doelstellingen. Het moet voor hen een diepe teleurstelling zijn geweest te vernemen dat de Staten-Generaal op haar bijeenkomst van 5 oktober 1633 de met zoveel zorg uitgewerkte voorstellen geen enkele kans hadden gegeven. De betreffende resolutie stelde slechts de noodzaak vast de hele aangelegenheid uit te stellen "tot betere gelegenheid".¹⁶²

Eenzelfde lot trof ook een voorstel in hetzelfde memorandum om op alle plaatsen waar de kerken gemeenschappelijk door roomsen en protestanten werden gebruikt, de kerkfabrieken aan deze situatie aan te passen en in het college van kerkmeesters minstens één vertegenwoordiger van de gereformeerde religie op te nemen. Een poging in die richting was al eerder gedaan door de gemeente in Limburg. In een fel requisitoir van 12 februari 1633 had deze zich bij de hoge overheid beklagd over de opstelling van de pastoor en de zijnen, die systematisch alle medewerking aan deze toch alleszins redelijke wens bleven weigeren.¹⁶³ Er was toen geen enkele beslissing genomen. Ook het nieuwe verzoek dat was bedoeld om een maatregel van allure uit te lokken, vond geen genade in de ogen van de heren in Den Haag. De betreffende passage in het memorandum kreeg op de vergadering van Hare Hoogmogenden van 5 oktober 1633 slechts de kanttekening dat aan het voorstel moest worden "voorbijgegaan". De heren waren er kennelijk van overtuigd dat er zoveel haken en ogen aan vastzaten, dat zij het niet verantwoord achtten er op in te gaan.

¹⁶¹ ARAH, StG 5821, nr. 372; het stuk is per abuis opgeborgen in een dossier uit het jaar 1635, vermoedelijk omdat het toen voor de dag werd gehaald in verband met bepaalde complicaties die om nadere regelingen vroegen. Het ligt echter duidelijk ten grondslag aan de hierna te noemen resolutie van 5 oktober 1633.

¹⁶² ARAH, StG 3192, ff.591-598; Flament 1913, pp. 58-70; op beide plaatsen een uitvoerige samenvatting van het genoemde mémoire; uitvoerig ook Ubachs 1975, pp. 176-179.

¹⁶³ Davenne 1951, p. 73.

Dat gebeurde wel toen de kerkeraad van Limburg er enkele maanden later, en nu opnieuw ten eigen bate, de claim op tafel legde de beschikking te krijgen over de helft van alle kerkelijke inkomsten in het stadje. Op een vergadering van de Staten-Generaal van 17 januari 1634 kwam het ingediende rekest uitvoerig aan de orde.¹⁶⁴ De besprekingen spitsten zich toe op de vraag of men bij inwilliging van het verzoek, waarvan de redelijkheid werd erkend, niet in conflict zou komen met de indertijd gesloten capitulatie-overeenkomst. Eenzelfde bedenking kwam van de Raad van State met nog de vraag wat precies moest worden begrepen onder de term "geestelijke goederen".¹⁶⁵ Zelfs de heren van een commissie, die de opdracht kregen de prins van Oranje in eigen persoon bij het beraad over de strekking van de capitulatiebepalingen te betrekken, slaagden er niet in deze vragen tot klaarheid te brengen. De Staten-Generaal kwamen daarop niet verder dan te besluiten "dese saecke alsnoch te laten ongedecideert".¹⁶⁶ Als pleister op de wonde werd aan de kerkeraad van Limburg een bedrag van vijfhonderd gulden toegekend, wat exact overeenkwam met de helft van de inkomsten waarover de rooms-katholieke parochie jaarlijks de beschikking had. Het werd echter niet duidelijk gemaakt of dit als een eenmalige geste was bedoeld danwel als een ieder jaar te verlenen toelage. Bovendien werd de vraag opengelaten waar het geld vandaan moest komen.

Tussen de verschillende gereformeerde gemeenten had zich inmiddels een netwerk van relaties gevormd en deze waren uitgemond in classes.¹⁶⁷ De Waalse gemeenten hadden daarbij het voortouw genomen.¹⁶⁸ Al in een vroeg stadium was er sprake van een opdracht aan Desmarets en Hotton, die beiden aan de al genoemde synode van Den Bosch hadden deelgenomen, over te gaan tot vorming van "un corps d'églises".¹⁶⁹ Het verslag dat zij in Den Bosch over hun werkzaamheden hadden uitgebracht, had diepe

¹⁶⁴ ARAH, StG 3193, f.50; Flament 1913, p. 91.

¹⁶⁵ ARAH, RvSt 51, f.65.

¹⁶⁶ ARAH, StG 3193, f.65; Flament 1913, p. 94, resolutie van 25 januari 1634.

¹⁶⁷ Bijzonderheden over het hier volgende in Bax (et al.) 1932, pp. 318-346 en 347-360, evenals in de inleidingen op de inventarissen van het archief van de Maastrichtse gemeenten.

¹⁶⁸ Een leidraad voor de geschiedenis van de Waalse gemeente vormt inv.nr. 108 in GAM, WGM, zijnde de kopie van een origineel dat berust in de Bibliothèque wallonne te Amsterdam, inv.nr. 396.

¹⁶⁹ GAM, WGM, inv.nr. 108, ff.11-12.

indruk gemaakt; groot was de vreugde over de voortgang die de reformatie door hun toedoen had geboekt. Het oordeel van de synode over de door hen in het leven geroepen gemeenten was zeer gunstig en de door de overheid aangestelde predikanten werden als wettige bedienaren aangenomen, zonder een woord van kritiek over de bij hun aanstelling gevolgde procedure. Er kon dus groen licht worden gegeven voor de vorming van een classis. Krachtens het door deze synode verleende mandaat kwamen vertegenwoordigers van de gemeenten op 2 december 1633 te Soiron bijeen om de mogelijkheden concreet onder ogen te zien, maar eerst op een bijeenkomst van 22 februari 1634, die te Maastricht plaats vond, kreeg de oprichting van deze classis haar beslag.¹⁷⁰

Het was geen toeval dat slechts een dag later ook de oprichting van een classis voor de Nederduitse gemeenten een feit werd.¹⁷¹ De op elkaar volgende data kunnen erop wijzen dat het in de bedoeling heeft gelegen een organisatie op te bouwen die alle gemeenten in de regio in één verband zou samenbrengen. Deze opzet zal wel zijn afgesprongen op grond van de overweging dat dit niet paste binnen de organisatievormen, die elders in de Republiek waren uitgebouwd. De wrijvingen tussen Nederduitse en Franstalige gemeenten in Maastricht kunnen er net als die tussen hun voormannen ook debet aan zijn geweest. Er kwamen in ieder geval uit het beraad twee gescheiden organisaties tevoorschijn.

Uit wat aan informatie over de beide samenkomsten bewaard is gebleven, valt op te maken dat de aandacht vooral was gericht op de verdere uitbouw van de structuren. Opmerkelijk is dat de deelname aan de bijeenkomsten van de classes voorbehouden bleef aan predikanten. Daarachter stak echter geen principe. De beperking bleek noodzakelijk omdat de geldmiddelen ontbraken om deelname ook voor afgevaardigden van de consistories open te stellen.¹⁷²

¹⁷⁰ GAM, WGM, inv.nr. 108, ff.14-19; men kwam toen tot de formulering van wat men noemde Articles arrestes d'un commun consentement par les pasteurs de la langue française de Maestricht et du pais d'Outre-Meuse assemblez en classe à Maestricht le 22 et suivant de février. Bijzonderheden over het functioneren van deze classis bij Braekman 1985, pp. 213-233.

¹⁷¹ Het eigen archief van de classis Maastricht is na verschillende omzwervingen ondergebracht in het RALM. De tekst van deze eerste classisbijeenkomst bevindt zich vooraan in het eerste deel van de Acta van deze classis; zij is volledig opgenomen in Postma-van Leeuwen 1949.

¹⁷² In artikel 3 van het verslag van de oprichtingsvergadering van de classis der Nederduitse gemeenten staat ter verklaring van de afwezigheid van ouderlingen "omdat men niet weet

Niettemin keek men met vertrouwen de toekomst in. Dat blijkt ondermeer uit het feit dat de notulen van beide samenkomsten de mogelijkheid van uitbreiding van het aantal gemeenten vermelden. Op de vergadering van de Waalse classis vielen de namen van Clermont, Esneux, Sprimont en Temises. De Nederduitse classis was iets terughoudender, maar ook daar werd met welgevallen de groei der gemeenten onder Nederlandstalige en Duitstalige bevolkingsgroepen geconstateerd. Het optimisme was zo groot dat men zelfs de mogelijkheid van aparte classes voor beide taalgroepen onderkende.¹⁷³ Vooralsnog achtte men het echter voldoende pogingen in het werk te stellen het aantal predikanten uitgebreid te krijgen.

Men mag er van uitgaan dat de afgevaardigden ter vergadering ervaringen hebben uitgewisseld en zich hebben bezonnen op middelen om de positie van hun gemeenten in een overwegend rooms-katholiek milieu te versterken. Ook het simultaneum en de daarmee opgedane ervaringen zullen ongetwijfeld ter sprake zijn gekomen. Dat heeft echter geen sporen nagelaten in de notulen van de bijeenkomsten. Wel wijst in die richting de opmerking dat aan de protestanten ook het gebruik of het medegebruik van de sacristieën toekwam, evenals de beschikbaarheid van ruimtes voor catechisatie en consistoriebijeenkomsten.¹⁷⁴

Terloops wordt ook melding gemaakt van de spanningen die er tussen de beide religieuze gemeenschappen op veel plaatsen heersden. In artikel 5 van de notulen van de Nederduitse classisvergadering van 23 februari lezen we daarover het volgende:

“Sal by Haer Hoo.Mo. remedie versocht worden tegen de paepen, die ons op haere preekstoelen so grouwelyk lasteren en verdoemen, ons noemende valsche leeraers, waarmede het volck tegen ons verbittert wort”.

Deze paar regels vormen een echo op de talrijke klachten die daarover al eerder van afzonderlijke gemeenten waren uitgegaan naar de hoge overheid in Den Haag. We maakten al melding van het memorandum dat al in het begin van 1633 was opgesteld door

waar men de kosten voor de ouderling sal laeten”.

¹⁷³ Artikel 1 stelde het zo dat “beyde gemeenten so mochten aanwassen, dat yedere natie synen besondere Classen soude connen uitmaeken”, waarbij toen al werd aangetekend dat ook in die veronderstelling beide classes “corresponderend als een corpus zouden blijven”.

¹⁷⁴ Daarom is er in artikel 6 sprake van “leercamers en sacristieën”.

predikanten en ouderlingen van de gemeenten in Limburg. Het is bij dat ene niet gebleven. Al deze klaagschriften bevatten berichten over de ononderbroken reeks pesterijen die de rooms-katholieke bevolking de indringers met hun verfoeide vreemde religie heeft aangedaan en de talrijke incidenten die er op volgden.¹⁷⁵ Veel van deze incidenten bleven zich toespitsen op het gebruik van de kerken voor tweeërlei eredienst.

Eén van de steeds weer terugkerende grieven is dat de roomsen zich niet nauwkeurig wensten te houden aan het tijdschema dat voor de diensten was vastgelegd. Het kon gebeuren dat hun vroegdienst op zondagmorgen nog niet was afgelopen op het uur, waarop de protestantse dienst moest beginnen. Of dat zij met veel lawaai de kerk binnenkwamen, terwijl de dienst van de gereformeerde gemeente nog niet was beëindigd. Het kwam voor dat een dienst wegens stoornis voortijdig moest worden beëindigd.¹⁷⁶ Ordeverstoringen van allerlei aard worden uit bijna alle betrokken plaatsen vermeld. Stenen werden tijdens de dienst naar binnen gegooid, kinderen werden opgetrommeld om met geloei en gehuil de predikant onverstaanbaar te maken. Met stokken en bezems werd buiten op deuren en muren geroffeld. In de kerk bleven mensen heen en weer lopen, trokken gezichten of bleven lawaai maken. Met geroep en geschreeuw werd regelmatig tekeergegaan. Kerkgangers werden dikwijls al op weg naar de kerk lastiggevalen, hun namen geregistreerd en bedreigingen aan hun adres geuit met de aanzegging dat bij een eventuele terugkeer van de Spanjaarden het uur van de wraak zou zijn aangebroken. Het luiden van de klokken werd onmogelijk gemaakt door de deuren, die toegang gaven tot de toren, af te sluiten, klokketouwen onvindbaar of onbereikbaar te maken en meer van dat soort handelwijzen. Ook werd er een gewoonte van gemaakt de toegang tot de kerk onmogelijk te maken of te hinderen door deuren af te sluiten en de sleutels onvindbaar te maken. Kortom, wat maar kon worden uitgedacht om de gehate eredienst uit de kerken te weren of te bemoeilijken, werd op plaatsen waar het simultaneum was ingevoerd in scène gezet.

¹⁷⁵ ARAH, StG 5821, nrs. 377 en 378, bevatten dergelijke klaagschriften (plaintes) van de meeste hier genoemde gemeenten.

¹⁷⁶ De hier voor het eerst vermelde klachten zouden gedurende heel de geschiedenis van het simultaneum in allerlei toonaarden terugkeren.

Dat alles kreeg in het leven van alledag een verlengstuk met alle mogelijke pesterijen. Schuldwoorden, hatelijkheden, handtastelijkheden en geweldplegingen maakten deel uit van het repertoire. Boycotacties tegen personen en goederen moesten de toetreding tot de protestantse gemeenschap minder aantrekkelijk maken en de belijders van de gereformeerde religie het leven verzuren. Het waren allemaal evenzovele uitingen van het ongenoegen en de weerzin die de verbreiding van de gereformeerde religie en de voortgang van de reformatie onder het rooms-katholieke deel van de bevolking teweegbrachten.¹⁷⁷

In de reeks klaagschriften werd uiteraard stevast de beschuldigende vinger uitgestoken naar de roomse geestelijkheid, de pastoors, priesters en monniken, die in woord en geschrift het vuur aanwakkerden.¹⁷⁸ We beluisterden hierboven al hoe men zich op de classisvergadering er over beklaagde dat ook de preekstoel daarvoor werd misbruikt. Speciaal over dit soort preken werd naar Den Haag gerapporteerd. Soms zelfs werden er aantekeningen over gemaakt en verzonden om als bewijsmateriaal te dienen en daarmee de overheid tot maatregelen te bewegen.¹⁷⁹

Uiteraard gebeurde dit laatste ook bij de regionale of lokale overheid, maar meestal zonder enig resultaat. Dat vindt een voor de hand liggende verklaring in de omstandigheid dat de meeste dragers van het openbaar gezag in deze jaren zelf rooms-katholiek waren en bijgevolg niet vrij van partijdigheid.¹⁸⁰ De weerklink daarvan was uiteraard ook te beluisteren in de stukken die naar Den Haag werden gezonden. Een klaagschrift uit de gemeente Herve werd gepresenteerd als een "remonstrance du consistoire de l'église réformée à Herve du peu d'appuy qu'elle a de Monsieur de Caldenbourg lieutenant de la duché de Limbourg et du mayeur de Herve, Claude Hannot, commandant de la franchise et haut ban de Herve" en in een soortgelijk document uit Limburg wordt met evenzoveel

¹⁷⁷ De best gedocumenteerde studie over dit soort verwickelingen is die van Dewit 1938, pp. 7-118.

¹⁷⁸ Eén van de meest geruchtmakende affaires was die waaraan de naam is verbonden van Matthieu Hauzeur uit een recollectenklooster te Luik, die in 1633 een openbaar debat aanging met de predikanten van Limbourg; bijzonderheden over deze "cause célèbre" bij Dewit 1938, en Lenoir 1861, pp. 258-264.

¹⁷⁹ ARAH, StG 6069, liassen Duitsland, bevat een bericht van een agent Luz uit Luik van 3 mei 1633 met als bijlage een daar gehouden preek die illustratief werd geacht voor de manier waarop het mandement van 18 april 1633 op tal van preekstoelen zou zijn toegelicht.

¹⁸⁰ Munier 1987b, pp. 55-56.

woorden vastgesteld "que presque tout la justice de Limbourg sont d'une meme lignage des Caldenbourgs, ou par consanguinité ou par affinité, ou bien se sont les favoris ou les créatures du lieutenant".¹⁸¹ Weliswaar werden hier en daar vrijkomende functies in handen gegeven van vertegenwoordigers van de gereformeerde religie, maar regel kon dit in de gegeven omstandigheden niet worden. Enerzijds waren de mogelijkheden daartoe beperkt omdat teveel ambtsdragers hun ambten of functies voor de duur van hun leven hadden verworven, anderzijds omdat vooral op de kleinere plaatsen niet voldoende gekwalificeerde mensen van gereformeerde religie te vinden waren.¹⁸²

Bij dit alles passen enkele kanttekeningen. De bijna ononderbroken reeks klachten van protestantse zijde zou de indruk kunnen wekken dat de aanhangers van de gereformeerde religie slechts de rol hebben gespeeld van weerloze slachtoffers van de volkswoede die tegen hen was ontbrand. Men behoeft slechts woordvoerders van de andere zijde te beluisteren om de noodzaak te onderkennen deze indruk enigszins bij te stellen. Waar zij zich dit konden permitteren, maakten ook protestanten zich schuldig aan misdragingen, die soms het karakter kregen van regelrechte provocaties. Een aantal daarvan wordt gesignaleerd in een verslag van de herovering van Limburg door de Spanjaarden op 2 november 1635. De auteur er van was Hannibal Porandely, lid van het college der schepenen en overtuigd katholiek.¹⁸³ Hij heeft in zijn verslag de euvelheden vastgelegd die door protestanten tot in de laatste fase van de Staatse aanwezigheid waren bedreven. Het zou in de kerk aldaar regelmatig zijn voorgekomen dat beelden van hun sokkel werden gehaald, omgekeerd tegen de muur gezet of op andere wijze geprofaneerd. Onverlaten zouden de euvele moed hebben gehad om hun plas te doen in de wijwatersbakken van de kerk. Hetzelfde zou ook zijn gebeurd in de onmiddellijke nabijheid van het altaar. Protestanten zouden actie hebben gevoerd om een kruisbeeld dat wegens zijn afmetingen en hoge kwaliteit in de wijde omtrek vermaard was en daarmee de trots van de parochiegemeenschap, uit de kerk verwijderd te krijgen. Zij zouden zich bij processies en andere roomse

¹⁸¹ Zie onder noot 175.

¹⁸² Dit laatste zou nog lange tijd zo blijven en de aanstelling van talrijke niet ter plaatse residerende functionarissen met zich meebrengen.

¹⁸³ Zie noot 53.

openbare plechtigheden onbehoorlijk hebben gedragen en nog op andere manieren regelmatig blijf hebben gegeven van verachting voor typisch roomse gebruiken.¹⁸⁴ Niet zonder leedvermaak wordt daarbij vermeld dat de soldaten van het Staatse garnizoen op den duur geen onderscheid meer hadden gemaakt tussen roomsen en protestanten en ook de laatsten de nodige overlast hadden bezorgd. Het relaas over de gebeurtenissen in Limburg tijdens de Staatse aanwezigheid verraadt duidelijk zijn oorsprong in roomse kring. De euvel daden zullen wel niet zijn verzonnen, maar ongetwijfeld aangedikt. Het zou zeker te ver gaan dit soort gedragingen te beschouwen als illustratief voor het optreden van protestanten gedurende de eerste jaren van het Staatse bewind in Limburg en de Landen van Overmaas. Omdat zij op de meeste plaatsen slechts een kleine minderheid vormden, konden zij zich een dergelijk provocerend optreden niet tot een gewoonte maken zonder er zelf de dupe van te worden. Zij beleden weliswaar een door de overheid beschermde en zelfs bevoorrechte religie, maar dat gold in feite slechts voor de hoge overheid in Den Haag en deze wist zich verplicht rekening te houden met de gevoeligheden van de meerderheid der bevolking en de nodige matiging aan de dag te leggen om niet alle krediet te verspelen.

Minstens in één geval werd door de Staten-Generaal in het jaar 1633 resoluut gekozen voor de harde lijn, maar dat gebeurde eerst nadat haar eigen gezag in het geding was gekomen. Gebeurtenissen in Petit-Rechain op zondag 23 oktober vormden er de onmiddellijke aanleiding toe. Enkele dagen erna richtte de gereformeerde gemeente zich regelrecht tot de overheid in de stellige verwachting eindelijk enige genoegdoening te krijgen nadat zij in de voorafgaande maanden een hele reeks incidenten over zich heen had moeten laten gaan.¹⁸⁵ Daarom bevatte het pleidooi alle details over de manier, waarop de dienst op de bewuste zondag was verstoord. Op het uur dat deze dienst had moeten beginnen, bleek de preekstoel in de kerk voor de verbaasde predikant en zijn gemeente bezet door een franciscaan uit een klooster in Verviers, die ten gehore van een samengestroomde menigte geloofsgenoten een fel requisitoir aan het

¹⁸⁴ Volgens het verslag zouden deze euvel daden zich tot in de laatste dagen van het verblijf van de Staatse troepen hebben voorgedaan. Nog slechts tien dagen vóór de herovering door de Spaanse troepen zou het kruisbeeld zijn omhangen met een "rozenkrans" van schapenkeutels.

¹⁸⁵ Davenne 1951, pp. 59-60, en bijlage VI, pp. 76-78.

houden was tegen de Staatse overheid. In een niet te stuiten woordenstroom stelde hij die overheid verantwoordelijk voor de verbreiding van een verfoeilijke ketterij. Hij aarzelde niet de hoge heren af te schilderen als "traitres, perfides, desloiaux, meschans et infidelles". Het was de plicht van rooms-katholieke gelovigen hen omwille van de trouw aan hun geloof te weerstand. Het lag dus niet op hun weg hen gehoorzaamheid te betuigen en hun bevelen op te volgen, maar veeleer verlangend uit te zien naar een mogelijke terugkeer onder het gezag van de Spaanse koning. Hij herhaalde dat standpunt in verschillende variaties en verklaarde zich zelfs bereid zijn leven te geven voor de verdediging er van.

Tot grote woede van de aanwezige protestanten was er niemand die voor hun geschonden rechten opkwam. Er kwamen ook geen tegengeluiden. Zelfs de burgemeester, die het incident van het begin tot het einde meemaakte, was niet bereid tussenbeide te komen, hoeveel aandrang ook op hem werd uitgeoefend. Ten einde raad besloot het consistorie beroep aan te tekenen bij de drossaard van het land, Willem Van Caldenborgh, in de verwachting van hem genoegdoening te verkrijgen voor het affront dat de protestantse gemeente was aangedaan. Op 26 oktober ging dit relaas de deur uit. Twee dagen later volgde er een formele aanklacht aan het adres van de burgemeester, die naar het oordeel van het consistorie duidelijk in gebreke was gebleven. Ook de drossaard was niet van zins zich in een wespennest te steken en de vingers te branden. Hij beperkte zich er toe de stukken, die bij hem waren binnengekomen, op 30 oktober naar Den Haag te sturen. In een begeleidend schrijven motiveerde hij deze handelwijze met er op te wijzen dat het hier een aangelegenheid van landelijk belang betrof en dat bijgevolg de landelijke overheid maar moest aangeven wat er in de gegeven omstandigheden diende te gebeuren.¹⁸⁶

Op een vergadering van de Staten-Generaal van 22 november kwamen de stukken uitvoerig ter sprake.¹⁸⁷ Hare Hoogmogenden besloten niet zozeer de burgemeester verantwoordelijk te stellen voor de ongeregelde heden, maar de pastoor in wiens kerk zij hadden

¹⁸⁶ Davenne 1951, bijlage VII, p. 78; hij motiveerde zijn gedrag met op te merken dat het een geval betrof "qui regarde loing et qui mérite au plustost correction exemplaire par haulte main à la meilleure observation des ordonnances et commandements de voz haultes puissances".

¹⁸⁷ ARAH, StG 3192, f. 703r-v; Flament 1913, p. 81; het schrijven van 30 oktober en kopieën van de daarbijbehorende brieven zijn ook te vinden in ARAH, StG 12553.9.

plaatsgehad. Naar het oordeel van de heren moest hij worden afgezet en het verbod krijgen opgelegd nog ooit in zijn parochie terug te keren. Het lag echter niet in de bedoeling de katholieke gemeenschap door deze maatregelen eens en voorgoed van een herder te beroven, want in de betreffende resolutie werd vastgelegd dat de kerkelijke autoriteiten zouden worden benaderd om een ander in zijn plaats te benoemen.¹⁸⁸ De afwikkeling van deze procedure moet nogal wat voeten in de aarde hebben gehad, want de parochie bleef geruime tijd zonder herder.¹⁸⁹ De doopboeken van de omliggende parochies van Verviers, Ensival en Soiron wijzen uit dat de kinderen uit Petit-Rechain in de jaren 1634 en 1635 daar werden gedoopt.¹⁹⁰ Andere gegevens over de manier, waarop in de genoemde jaren de zielzorg in het stadje is uitgeoefend, staan niet ter beschikking, maar aangenomen kan worden dat de katholieke gemeenschap ook voor andere bedieningen op de buurtparochies was aangewezen. Misschien is de dorpskerk enige tijd exclusief voor de gereformeerde eredienst gebruikt.

Opvallend is in de documentatie over dit soort incidenten de regelmatig terugkerende rol die rondtrekkende Spaanse legerafdelingen daarbij hebben gespeeld. Dat vormt een bevestiging van de indruk die men ook in andere bronnen opdoet, dat de Spanjaarden niet hebben willen berusten in het prijsgeven van Maastricht en de omliggende gebieden, maar in de hier beschreven jaren alle mogelijkheden hebben benut om de verloren gegane posities te herwinnen.¹⁹¹ Voor hen vormden Maastricht en Limburg belangrijke strategische posities. Al in de loop van 1634 werden de eerste resultaten zichtbaar van de krijgscampagnes die er op waren gericht vaste voet te krijgen in de verloren gegane gebieden. In het begin van dat jaar nestelden de Spanjaarden zich even bezuiden Eijsden aan de Maas, wierpen daar een verschansing op met de bedoeling

¹⁸⁸ De richtlijn luidde: "latende niettemin toe dat er een ander priester in syne plaetse werde gesurrogeert by den geenem die 't behoort".

¹⁸⁹ Uit de bewaard gebleven documentatie krijgt men de indruk dat men er niet in slaagde op één lijn te komen met de bevoegde instanties van het bisdom Luik. Ook een afvaardiging van drossaard Van Caldenborgh naar Brussel om met de autoriteiten overleg te plegen over een uitweg uit de daardoor ontstane impasse leverde niet het gewenste resultaat op; ARAH, StG 3192, f. 732 onder 7 december 1633.

¹⁹⁰ Davenne 1951, p. 60, noot 3.

¹⁹¹ Wouters 1970, pp. 342-349.

daarmee alle verkeer op de rivier te controleren en vooral de verbindingen met Maastricht voor de Staatsen te bemoeilijken.¹⁹² De Elvenschans bij Navagne werd een uitvalsbasis voor op herovering gerichte krijgsondernemingen¹⁹³ en nog in de loop van 1634 werd Dalhem bij verrassing ingenomen en bezet. Weliswaar werd het stadje niet lang daarna door de Staatsen heroverd, maar in 1635 keerden de Spanjaarden er terug. Zij slaagden er in zich in de jaren die volgden te handhaven. Een soortgelijk lot ondergingen ook 's-Hertogenrade en Valkenburg, die verschillende malen van bezetter wisselden, maar tenslotte voor geruime tijd weer onder Spaanse controle kwamen. De herovering van Limburg voltrok zich daarentegen in één fase na een beleg dat slechts enkele weken had geduurd. Op 2 november 1635 capituleerde het betreffende kleine Staatse garnizoen onder bevel van De Ferens¹⁹⁴ voor een Spaanse legermacht onder aanvoering van Willem Bette, markies van Lede.¹⁹⁵ Tevergeefs werden van Staatse zijde pogingen gedaan om in de capitulatie-overeenkomst enige garantie voor de gereformeerde gemeenten in stad en Land van Limburg vastgelegd te krijgen. De markies van Lede was daartoe niet te bewegen omdat hij geen volmachten in die richting zou hebben ontvangen.¹⁹⁶ Van de Spaanse koning, Philips IV, in wiens naam hij opereerde, was ook inderdaad geen concessie ten gunste van protestanten te verwachten; in de praktijk bleek geen enkele vorm van tolerantie haalbaar. In deze jaren van hernieuwde militaire bedrijvigheid wemelt het dan ook van berichten over de door Spaanse soldaten bedreven euvelde daden, waarvan protestanten het slachtoffer werden. Brandschattingen, mishandelingen, inkwartieringen, beroving en vernietiging van goederen en bezittingen waren aan de orde van de dag. Het kerkelijk leven van de gereformeerde gemeenten werd, vooral op het platteland, totaal ontwricht. Al in juli 1634 zagen verschillende predikanten zich genoodzaakt hun gemeenten te verlaten en

¹⁹² Moreau 1955/56, pp. 64-70.

¹⁹³ Een samenvatting van de verschillende campagnes bij Haas 1978, pp. 2-5; bijzonderheden in RALM, LvO, inv.nr. 479.

¹⁹⁴ Diens verslag over deze capitulatie in ARAH, RvSt 51, ff.127-128.

¹⁹⁵ Dyserinck 1912, pp. 102-103.

¹⁹⁶ Hij was hooguit bereid aan de mensen van de religie een termijn van zes maanden toe te staan om regelingen te treffen voor hun goederen en bezittingen; Lejaer 1898/99, p. 132, voor de tekst van de capitulatie-overeenkomst.

in Aken of elders een toevluchtsoord te zoeken.¹⁹⁷ Grote consternatie volgde, toen omstreeks september 1635 Cyrus du Moulin, predikant van Limburg, in de omgeving van de stad werd onderschept en gevangelijk weggevoerd naar de citadel van Namen, waar hij maanden werd vastgehouden en eerst tegen betaling van een hoog losgeld vrijgelaten.¹⁹⁸ Tevergeefs werd door betrokkenen aandrang uitgeoefend op de overheden ter plaatse om paal en perk te stellen aan deze euvels. Ook een herhaald beroep op de autoriteiten in Den Haag had niet het gewenste effect. In de resolutieregisters van de Staten-Generaal komt men talrijke reacties tegen op de berichten die daar binnenkwamen en met de regelmaat van de klok viel daar het zwaar geladen woord "retorsie" te beluisteren als aanduiding van tegenmaatregelen die werden bepleit.¹⁹⁹ Incidenteel werd zelfs de mogelijkheid geopperd om alle kerken in de Landen van Overmaas te sluiten om op die manier een soepeler houding van de Spanjaarden ten aanzien van de predikanten en hun gemeenten af te dwingen, maar de beslissing werd telkens op de lange baan geschoven. Zo ging het ook met andere mogelijkheden die werden overwogen om de vijand te treffen. De opstelling van de landelijke overheid geeft lange tijd een hoge mate van terughoudendheid te zien. De beduchtheid om door het treffen van tegenmaatregelen een niet meer te stuiten reeks van retorsies en contra-retorsies in de betreffende gebieden op te roepen, won het geruime tijd van de behoefte aan wraak.

Eerst in 1636 kwam aan de terughoudendheid van de Staten-Generaal een einde. De maat leek vol juist in de tijd, waarin de Spaanse vijand het verloren terrein begon terug te winnen. Zijn gedrag elders, en met name in de Meierij van Den Bosch, gaf de doorslag bij de verandering van politieke koers.²⁰⁰ Het gold als een vaste regel dat degene die in het bezit kwam van de hoofdstad van een Land werd beschouwd als degene aan wie ook de rechten over het

¹⁹⁷ Nog op 21 november 1635 arriveerde er een remonstrantie van een vijftal naar Aken uitgeweken predikanten in Den Haag; ARAH, StG 5821, nr. 392.

¹⁹⁸ Na zijn vrijlating legde hij op 18 september 1636 een schadeclaim van ruim duizend rijksdaalders op tafel bij de Raad van State. Hij deed daarbij aan de autoriteiten in Den Haag de suggestie compensatie te zoeken in de bezittingen van de abdij van Godsdal; ARAH, RvSt 53, f.204; zie voor de represailles tegen de abt van deze abdij Wouters 1970, pp. 347-348 en noot 1.

¹⁹⁹ ARAH, StG 3195 en 3196, *passim*.

²⁰⁰ Uitvoering over de retorsies in Noord-Brabant Beermann 1940, *passim*; zie ook Prins 1932, pp. 136-183.

bijbehorend gebied toekwam met uitsluiting van anderen. Van Spaanse zijde was deze regel vele malen met voeten getreden. Juist in de Meierij waren zij na de verovering van Den Bosch door Frederik Hendrik politiek en militair actief gebleven met de uitgesproken bedoeling de bedreigde bevolking, die in overwegende mate trouw was gebleven aan het geloof der vaderen, te hulp te komen. Op haar beurt achtte de Republiek zich gerechtigd in het hertogdom Limburg en in de Landen van Overmaas eenzelfde politiek ten gunste van de bedreigde aanhangers van het gereformeerde geloof te gaan volgen, ook nadat de hoofdsteden de een na de ander weer in Spaanse handen waren gekomen.

De toen al zeer verzwakte positie van de gereformeerde gemeenten weerspiegelt zich in het wegvallen van de classisorganen, die op de bijeenkomsten van 22 en 23 februari 1634 in het leven waren geroepen. Op de eerste bijeenkomst van de Waalse classis was het besluit gevallen telkens om de zes maanden weer bijeen te komen. Voor de eerstvolgende gelegenheid werd Limburg als plaats van samenkomst aangewezen. In de notulen van de Nederduitse classisvergadering zoekt men tevergeefs naar een dergelijk besluit, maar ook daar koesterde men het voornemen in het vervolg tweemaal per jaar bijeen te komen. De Waalse classis heeft zich aan dit voornemen gehouden. Zij kwam, zoals was overeengekomen, van 22 tot 24 november 1634 bijeen in Limburg, vervolgens van 17 tot 19 april 1635 in Herve.²⁰¹ Daar viel het besluit om de daaropvolgende keer bijeen te komen in Soiron of Limbourg, maar als gevolg van de spoedig daarop ingrijpend gewijzigde omstandigheden is deze bijeenkomst niet doorgegaan.²⁰² De Nederduitse classis heeft het voorgenomen ritme niet aangehouden. Zij kwam na de oprichtingsvergadering nog slechts eenmaal bijeen op 11 april 1635.²⁰³ Dat gebeurde binnen de veilige omwalling van Maastricht. Besluiten van enig belang werden niet meer genomen. De ongunst der tijden besliste ook voor deze classis negatief over de mogelijkheden van voortbestaan. Zij zou niet meer bijeenkomen omdat de gemeenten

²⁰¹ Deze data werden ontleend aan de al eerder genoemde beschrijving van de lotgevallen van de Waalse gemeente te Maastricht in het eigen archief onder inv.nr. 108.

²⁰² Onder artikel 6 van de laatstgenoemde synode heette het: "L'église de Soiron convoquera la classis prochain a Limbourg ou à Soyron selon la considération des temps". Men voorzag toen al duidelijk de komende moeilijkheden.

²⁰³ RALM, CIMA, inv.nr. 6, voorin.

die deze classis vormden, met uitzondering van Maastricht, allen ten onder gingen.²⁰⁴

Eerst in 1636 kwam de repressiepolitiek van de Republiek op volle toeren. Over heel de regio kregen parochies, kloosters en andere rooms-katholieke instellingen het zwaar te verduren. Veel parochies werden ontwricht omdat de geestelijken werden gevangengezet of de vlucht namen om zich aan dit lot te onttrekken. In de spaarzame berichtgeving hierover komen we de namen tegen van Heer en Scharn in de onmiddellijke omgeving van Maastricht, en van Charneux, Clermont, Herstal, Oteppe en Thimister.²⁰⁵ In andere parochies onthullen bewaard gebleven registers hoezeer zij door de Staatse maatregelen werden getroffen. Vooral die van Valkenburg bieden daarvoor talrijke aanwijzingen. In de doopboeken wordt duidelijk dat het stadje, nadat het weer stevig in Spaanse handen was gekomen, voor de wijde omtrek als een toevluchtsoord fungeerde. De Valkenburgse geestelijken kregen er een hele menigte ouders, die hun kinderen ten doop kwamen aanbieden, te verwerken.²⁰⁶ In de loop van 1636 nam het aantal toegediende doopsels, dat in de voorafgaande jaren schommelde tussen 7 en 22 en dat in 1635 op 19 was komen te liggen, plotseling toe tot 54. Het totaal groeide in 1637 tot 105 en in 1638 zelfs tot 135, maar zakte in 1639 weer terug tot 19. Van heinde en ver werden kinderen in Valkenburg ten doop gehouden. In 1636 worden kinderen genoemd uit Berg, Geulle, Houthem, Hulsberg, Klimmen, Nuth, Schimmert, Schin op Geul en Voerendaal. In 1637 kwamen er nog kinderen bij uit Hoensbroek, Meerssen en Oud-Valkenburg. In 1638 nam de stroom nog toe en worden enkele malen ook nog dopelingen uit Heerlen en Spaubeek vermeld. Vooral voor Hulsberg, Nuth en Schimmert zijn de cijfers bijzonder hoog. Uit Hulsberg werden over de drie genoemde jaren 9, 17 en 21, uit Nuth 3, 6 en 19 en uit Schimmert 6, 17 en 18 doopsels geregistreerd. De parochie Valkenburg was duidelijk een opvangcentrum van betekenis geworden.²⁰⁷

²⁰⁴ Na het verslag van de classisbijeenkoms van 11 april 1635 volgt de aantekening: "Nae het houden van dit Classis is den Coninck van Spagnien wederom Meester geworden van het Furstendom Limburg en landen van Overmaese, 't welck veroirsaeckt heeft, dat de Predicanten haere plaatsen hebben moeten verlaeten".

²⁰⁵ Al deze plaatsen worden genoemd in ARAH, RvSt 54, ff.78-79 en f.275.

²⁰⁶ De hier volgende cijfers heb ik ontleend aan Munier 1985a, p. 13.

²⁰⁷ Zie voor deze cijfers de Valkenburgse doopregisters in RALM, DTB, inv.nr. 135.1.

De analyse van een aantal andere parochieregisters toont aan dat het verschijnsel zich ook elders voordeed. De parochie Wijlre fungeerde als toevluchtsoord voor Gulpen, Ransdaal, Sibbe en een aantal gehuchten in de omgeving, een enkele maal ook voor dopelingen uit Voerendaal. Voorzover viel na te gaan waren de aantallen echter nergens zo hoog als in Valkenburg. De bijzondere omstandigheden, waarin het vestingstadje verkeerde, moeten daarbij wel in het geding zijn geweest.

Opmerkelijk is dat de hoge cijfers voor de doopbedieningen in Valkenburg geen parallellen kregen in de Valkenburgse trouwregisters.²⁰⁸ Slechts bij hoge uitzondering worden daarin paren uit andere parochies vermeld. Dat is een aanwijzing dat trouwlustige echtparen gebruik hebben gemaakt van andere mogelijkheden. In de trouwregisters van Hulsberg vindt men bijvoorbeeld huwelijken die in Sittard werden gesloten.²⁰⁹ Dat wordt meer dan begrijpelijk wanneer men weet dat de pastoor van Hulsberg naar Sittard was uitgeweken. Voor volwassenen was de afstand kennelijk geen bezwaar, terwijl dit voor de slechts enkele uren oude dopelingen wel gewicht in de schaal heeft gelegd. Ook de pastoor van Hoensbroek opereerde in deze jaren vanuit Sittard en zijn collega van Wijnandsrade schijnt er eveneens enige tijd te hebben vertoefd.²¹⁰ De pastoor van Gulpen had weer in het nabijgelegen Wijlre een toevlucht gevonden. Parochianen van Geulle maakten gebruik van de diensten van geestelijken aan de andere kant van de Maas, toen hun pastoor in 1637 een benoeming voor de parochie Limbricht vroeg en verkreeg. Voor een plaats als Heerlen bleek het niet mogelijk de vacature die in 1637 ontstond door het overlijden van de pastoor op een normale manier opgevuld te krijgen.²¹¹ Dat kan ook elders het geval zijn geweest. Het ontbreken van documentatie voor tal van parochies zal ongetwijfeld met de omstandigheden in deze jaren van retorsie in verband moeten worden gebracht.²¹² Aan al deze beproevingen kwam echter begin 1639 een eind. Overal werd het parochieleven

²⁰⁸ RALM, DTB, inv.nr. 135.4.

²⁰⁹ RALM, DTB, inv.nr. 63.1.

²¹⁰ Ter verklaring daarvan vindt men op verschillende plaatsen de aantekening: "tempore exilii" en dergelijke; bijvoorbeeld RALM, DTB, inv.nr. 57.1 voor Hoensbroek.

²¹¹ Munier 1984c, p. 38.

²¹² Hier en daar staat dat zelfs uitdrukkelijk vermeld. In het doopboek van Heerlen is aangetekend: "Vanwege de verbanning der priesters hebben er tot het jaar 1638 geen aantekeningen plaatsgevonden".

weer min of meer normaal. Een en ander zal zeker hebben samen-gehangen met de aftocht van de Staatse legerafdelingen uit deze streken. Daarmee kwam de druk van het Staatse regime voorlopig te vervallen.

Slechts in Maastricht bleef de situatie ongewijzigd. De twee gereformeerde gemeenten wisten zich daar zonder problemen te handhaven. Door toedoen van Philippus Ludovicus werd bij resolutie van de Staten-Generaal van 6 april 1640 de Nederduitse gemeente in een synodaal verband opgenomen.²¹³ Wanneer het aan de predikant had gelegen, zou er een band zijn gelegd met de synode van Zuid-Holland.²¹⁴ De Staten-Generaal beslisten echter dat de gemeente van Maastricht met de synode van Gelderland zou worden verbonden.²¹⁵ Zij werd door deze synode "bij provisie" onder het opzicht van haar deputaten gesteld, tot de tijd zou zijn gekomen dat zij weer "als voorhenen een classen" zou kunen formeren. Daarop was echter in de gegeven omstandigheden geen uitzicht. Wanneer zich al elders op het platteland hier en daar groepjes protestantse gelovigen wisten te handhaven, dan gebeurde dit in het algemeen zonder enige vorm van normaal kerkelijk leven. We vinden daarvan melding gemaakt in het oudste classicale register, waarin de akte van de tweede classisvergadering van de Nederduitse gemeenten op een later tijdstip is voorzien van de volgende aantekeningen:

"Nae het houden van dit Classis is den Coninck van Spagnien wederom Meester geworden van het Furstendom Limburg en landen van Overmaese, 't welck veroirsaeckt heeft, dat de Predicanten haere plaetsen hebben moeten verlaeten, blyvenden alleen de Kercke van Maestricht onder de gehoorzaamheid van Haer Hoo.Mo. tot in 't jaer 1648, als wanneer de Vreede tus-schen Spagnien en onsen Staet is getroffen geworden, doen tertyt syn de kercken wederom opgerecht en het vervallen Classis gerestoureert".²¹⁶

²¹³ Bax (et al.) 1932, p. 43.

²¹⁴ Hij had daar in zijn verzoekschrift aan de Staten-Generaal uitdrukkelijk om gevraagd; Bax (et al.) 1932, p. 43.

²¹⁵ De betreffende resolutie werd opgenomen in RAA, Archief voormalige synode Gelderland, actenboek, inv.nr. 220-II; het besluit werd hernieuwd in 1651.

²¹⁶ Zie noot 203.

We kunnen daarmee dit hoofdstuk over de bewogen ontstaansgeschiedenis van het simultaneum afsluiten. We hebben er een "entrée en matière" voor het volgende hoofdstuk mee verkregen.

Hoofdstuk II

Het simultaneum van de vrede van Munster (1648) tot de vrede van Nijmegen (1678). Uitersten in de Staatse delen van de Landen van Overmaas (1663-1678)

Van het voorspel op de vrede van Munster omstreeks 1644 tot het Partagetractaat in 1661

Na 1639 bleven Limburg en de Landen van Overmaas een aantal jaren ongestoord in Spaans bezit.¹ Tot 1644 zijn er van Staatse zijde geen pogingen van betekenis ondernomen om in deze situatie verandering aan te brengen. Eerst in juni van dat jaar kwamen de drie hoofdsteden van de Landen van Overmaas weer in Staatse handen.² Hoewel de herovering van Limburg in deze jaren, waarin onderhandelingen met de Spanjaarden werden gevoerd om tot een definitieve vrede te komen met het oog op een versteviging van de politieke positie van de Republiek, wenselijk was geweest, bleef iedere poging in die richting uit. Wel volgde er in de Landen van Overmaas prompt een aantal maatregelen om de gemaakte veroveringen ook politiek te vertalen.

Op zijn verzoek werd Willem van Till bij resolutie van 29 juni 1644 als drossaard van de Landen van Valkenburg en Dalhem hersteld.³ Veertien dagen eerder, op 15 juni, was het drostambt voor het Land van 's-Hertogenrade aan de Overijsselse edelman Robert van Ittersum toegewezen. Op 6 juli volgde de benoeming van Jan, baron van Gent, gedeputeerde der Staten-Generaal voor Gelderland, tot stadhouder van de lenen en voogd van het Land van Valkenburg. Op 29 september werd Marcelis Thins in het Land van 's-Hertogenrade in die functie benoemd; bij diezelfde gelegenheid kreeg hij ook een benoeming tot rentmeester voor het Land van

¹ Wouters 1970, p. 355, houdt het er op dat Limburg en de Landen van Overmaas na 1635 "in betrekkelijk ongestoord bezit van de koning (waren) gebleven". Hij houdt onvoldoende rekening met de retorsiepolitiek in de jaren 1636-1639.

² Zie voor deze campagne van Steins Callenfels Haas 1978, pp. 5-7.

³ Haas 1978, p. 7; ARAH, StG 3250, ff.318v-319r.

Valkenburg.⁴ Reinier Verbolt was al op 12 september in die functie benoemd in de Landen van Dalhem en 's-Hertogenrade. De genoemde baron van Gent was de enige rooms-katholiek in dit gezelschap. Hij zou zich in de volgende jaren verschillende malen opwerpen als pleitbezorger van de Spaanse belangen.⁵ Met de anderen keerden vertrouwelingen terug van het eerste uur. De Hoogmogende Heren legden een duidelijke voorkeur voor aanhangers van de gereformeerde religie aan de dag.

Ook plaatselijk werd hier en daar een begin gemaakt met het verzetten van de wet.⁶ Zo werd Adam Cobes op 30 juli 1644 uitdrukkelijk wegens de reductie van het Land van Valkenburg tot schout van Heerlen benoemd.⁷ In Meerssen werd om diezelfde reden Martin de Quade op 23 juli secretaris van de schepenbank.⁸ Zij waren de voorboden van een veel belangrijker ingreep, want op 15 oktober 1644 volgde een eerste maatregel die de Landen van Overmaas in volle omvang raakte.⁹ Aan alle hogere en lagere officieren die namens de koning van Spanje waren aangesteld, werd opgedragen zich voortaan te onthouden van de uitoefening van hun ambten. Dat ging gepaard met een verbod aan alle inwoners van de betreffende Landen hun gezag op welke manier ook te erkennen en aan hun bevelen gehoor te geven. In de volgende dagen werd door middel van openbare afkondiging deze maatregel algemeen bekendgemaakt. Dat gebeurde op 16 oktober na langdurig klokgelui in het stadje Valkenburg.¹⁰ Op 18 oktober werd op de kerkdeuren van de vier hoofdbanken Beek, Heerlen, Klimmen en Meerssen door een deurwaarder een betreffend plakkaat aangeplakt en op 19 oktober werd een en ander ook te Maastricht vastgelegd.¹¹ Men mag veronderstellen dat hetzelfde ook op de voornaamste plaatsen in de Landen van Dalhem en 's-Hertogenrade gebeurde. Alles leek er op te wijzen dat de Hoogmogende Heren veel consequenter dan in de

⁴ Haas 1978, p. 8; zie voor deze benoemingen ook Slanghen 1878, pp. 474-475 en 487-488, met enkele bijzonderheden over de tegenacties van de Spanjaarden.

⁵ Haas 1978, pp. 10-11.

⁶ Ik heb deze politiek uitvoerig beschreven in Munier 1987b, pp. 68-90.

⁷ Haas 1973, p. 2, noot 5; ARAH, RvSt, Commissieboek 12272, f.101.

⁸ ARAH, RvSt, Commissieboek 12272, f.100.

⁹ De tekst van deze verordening, uitgevaardigd door Johan Peeters, substituut-voogd van het Land van Valkenburg, in ARAH, StG 12648, voorin.

¹⁰ Munier 1987b, p. 69.

¹¹ Munier 1987b, p. 69.

jaren dertig tot ingrijpende wijzigingen van de bemanning der bestuurscolleges in de veroverde gebieden wilden overgaan.

Uiteraard bleef deze gang van zaken niet onopgemerkt bij de Maastrichtse predikanten en hun gemeenten. Deze wisten zich verantwoordelijk voor de verbreiding van de ware gereformeerde religie. Zij zagen in de nieuwe situatie kansen. Op 20 augustus 1644 ging er een schrijven van de Nederduitse kerkeraad naar de Staten-Generaal, waarin de aanstelling van een voldoende aantal predikanten voor het platteland werd bepleit.¹² Tegelijk werd er op aangedrongen de vrijheid van de rooms-katholieken binnen de door Staatse troepen gecontroleerde gebieden aan banden te leggen om langs die weg de Spanjaarden onder druk te zetten en hen te bewegen een politiek van wederzijdse tolerantie te voeren. Dat een dergelijke gedachte werd gelanceerd, demonstreert hoezeer ook in deze kringen het politiek bewustzijn was toegenomen.

In een eerste reactie leken de heren in Den Haag geneigd over te gaan tot de benoeming van predikanten. Op 24 augustus ging een verzoek naar de kerkeraad zo nauwkeurig mogelijk opgave te doen van al die plaatsen, waar protestanten in voldoende aantallen te vinden waren om de aanstelling van predikanten te rechtvaardigen.¹³ Er volgde intensief beraad in Maastricht en Philippus Ludovicus werd met de resultaten er van naar Den Haag afgevaardigd met de opdracht de heren te bewegen op zo ruim mogelijke schaal tegemoet te komen aan de voorstellen. Toen de vooruitzichten gunstig leken, liet hij zich tegenover deputaten van de Zuidhollandse synode gunstig uit over een eventueel herstel van de classis Maastricht. Op 23 september bracht hij de kerkeraad verslag uit over de naar zijn oordeel geslaagde reis naar Den Haag.¹⁴

Groot was de teleurstelling toen een missive van de Staten-Generaal van 6 oktober duidelijk maakte dat de Haagse gezagsdragers niet van plan waren de ingediende voorstellen op korte termijn te honoreren.¹⁵ De Raad van State was voor deze onverwachte ontwik-

¹² ARAH, StG 3250, f.394v; de maatregel zou van kracht moeten blijven "zo lang ter tijt ende wijle toe d'oude burgers van de religie wesende het effect van de voors. acte (die aan de roomse burgers algehele vrijheid toezegde) oock sullen hebben becomen".

¹³ ARAH, StG 3250, f.394v.

¹⁴ GAM, NHG Maastricht, inv.nr. 5, f.201 en f.203.

¹⁵ ARAH, StG 3250, ff.455v-456; Haas 1973, pp. 9-10, geeft een analyse van dit advies van de Raad van State, waarvan de strekking werd bepaald door de inbreng van een tweetal gedeputeerden uit de Staten van Valkenburg, Adriaan de Groot, heer van Strucht, en Lamert

keling verantwoordelijk. In een advies van 3 oktober had zij er op gewezen dat de aanstelling van predikanten ten plattelande indertijd eerst in gang was gezet na de verovering van Limbourg als zijnde de hoofdstad van het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaas en dat na de herovering van deze stad door de Spanjaarden de aangestelde predikanten weer waren teruggetrokken. Het zou niet raadzaam zijn aan de wensen tegemoet te komen om de Spanjaarden geen argument te geven voor voortzetting van hun politiek in de Meierij van Den Bosch. Kennelijk legde dit advies zoveel gewicht in de schaal dat ook de al gememoreerde maatregel van 15 oktober in een ander daglicht kwam te staan. Bij secrete resolutie van 15 november werd de tenuitvoerlegging van deze maatregelen voor een periode van drie weken opgeschort en besloten "alles te laeten in sijnen voorigen staet".¹⁶ Dat gebeurde om de pas begonnen onderhandelingen met de Spanjaarden niet te doorkruisen. Deze hadden zich bovendien kort tevoren opnieuw meester gemaakt van Dalhem, waar zij een bescheiden garnizoen handhaafden. Nadat de opschorting van de Staatse bestuursmaatregelen enkele malen voor een kortere of langere termijn was herhaald, volgde op 17 juni 1645 een opschorting voor onbepaalde tijd.¹⁷ Bepaald werd dat "alles bij provisie (zou) blijven in staet gelijk het was vóór de reductie". De reden waarom voor dit beleid was gekozen, werd als volgt omschreven:

"Alles wel overwogen ende in consideratie genomen hebbende dat de stadt Limburch noch by den vijant wert gepossideert, dat Daelhem oock weder bij hem beset is, ende andersints niet claer en blijktt noch gedecideert en is of de jurisdictie van elck quartier dependeert van de steden van dien, ofte van de principaelste stadt Limburch alleen als hoofdstadt ende dat voor all ongeraede is de vijant oorsaeck te geven, om yets tot sijnen voordeel te trecken ten reguarde van de Meierije van 's-Hertogenbosch, daerinne oock cleyne steden sijn enz."

De zienswijze van de Raad van State was daarmee voor de nabije toekomst tot beleidsnorm gemaakt.

In samenhang met het nog ongewisse karakter van de toekomstige politieke status van de Landen van Overmaas werd de benoeming

Soons, griffier van genoemd college; zie ook noot 42.

¹⁶ ARAH, StG 4563, f.634r-v; Haas 1973, p. 11.

¹⁷ Enkele stukken hierover in RALM, LvO, inv.nr. 2186; Haas 1973, p. 14, en noot 63.

van predikanten voorlopig van de agenda afgevoerd. Er kwam wat meer duidelijkheid, toen bij resolutie van 20 november 1646 de Staten-Generaal aan de afgevaardigden voor de Munsterse onderhandelingen een nieuwe instructie deden toekomen, waarin de Landen van Overmaas werden gerekend deel uit te maken van de gebieden die de Republiek voor zich opeiste.¹⁸ Aanleiding daartoe was een remonstrantie die Rutger van Ylem, sinds enige tijd weer in functie als ontvanger in de Landen van Overmaas, aan de Raad van State had doen toekomen en waarin hij voor een duidelijke houding ten aanzien van die Landen had gepleit. Aan deze wens was men, zij het met enige halfslachtigheid, tegemoetgekomen. De nieuwe instructie maakte duidelijk dat de onderhandelaars er geen halszaak van hoefden te maken.¹⁹ Het sluiten van een vredesovereenkomst prevaleerde boven het bereiken van een akkoord over deze Landen. Wanneer Spanje niet genegen zou zijn de eigen claim op de Landen van Overmaas op te geven, dan moest de zaak na het sluiten van de vrede maar worden toevertrouwd aan een "chambre-mi-partie", een bilateraal gerechtshof, dat tot taak zou krijgen de nog hangende kwesties tot een oplossing te brengen.

Voor de Staatse drossaarden vormde deze gang van zaken aanleiding bij rekest van 12 december 1646 de opheffing van de surséance van 17 juni 1645 te vragen en daarmee het Staatse bestuur in de Landen van Overmaas weer te doen functioneren en verder uit te bouwen. Op 15 januari 1647 werd daaraan voor de Landen van Valkenburg en 's-Hertogenrade tegemoetgekomen en werd het verbod voor de Spaanse functionarissen om hun ambten binnen de door de Republiek opgeëiste gebieden nog uit te oefenen opnieuw van kracht.²⁰ De drossaarden kregen tevens de opdracht de rechtbanken in de beide Landen "met de stercke handt" te gaan bekleeden. Op 23 januari daaropvolgend werd aan de militaire gouverneur van Maastricht, Jan Albert van Solms,²¹ opgedragen manu militari de tenuitvoerlegging van deze maatregelen te ondersteunen. Om de claim op de soevereiniteit over de drie Landen van Overmaas kracht bij te zetten, volgde op 15 januari 1647 een resolutie van dezelfde strekking voor het Land van Dalhem, ongeacht het feit dat

¹⁸ Haas 1973, p. 19.

¹⁹ Zonder "de handelinge daeraen te binden", zo luidde de instructie.

²⁰ Munier 1987b, p. 70; een aantal stukken betreffende deze resolutie in ARAH, StG 5825 I.

²¹ Dyserinck 1912, pp. 117-124.

de hoofdstad van dat Land nog steeds onder Spaanse controle stond.²² Tevergeefs zetten de Statenvergaderingen, die voor het Land van 's-Hertogenrade op 11 februari te Aken en voor de Landen van Valkenburg en Dalhem op 5 maart 1647 te Maastricht bijeenkwamen, zich er voor in een door beide partijen met kracht van wapens doorgevoerde claim op de soevereiniteit over deze Landen af te wenden.²³ Er werd niet mee verhinderd dat een begin van uitvoering werd gegeven aan de resoluties van de Staten-Generaal en dit betekende het inslaan van de weg naar "het bittere condominium" dat de jaren van 1647 tot 1661 zou kenmerken.²⁴ Op 26 februari 1647 verscheen Robert van Ittersum, drossaard van het Land van 's-Hertogenrade, met een afdeling soldaten in zijn hoofdstad en maakte er het verzetten van de wet bekend. Na klokkeslag installeerde hij er met enige plechtigheid in naam van de Hoogmogende Heren van de Staten-Generaal een college van schout en schepenen, deed een proclamatie uitgaan met het verbod aan de leden van het oude college hun ambt nog uit te oefenen en maakte aan de inwoners bekend dat zij voortaan nog slechts de Staatse officieren mochten erkennen als wettige gezagsdragers. De nieuw benoemden waren vooraanstaande protestanten uit Maastricht.²⁵ Misschien om hen te gerieven, maar mogelijk ook uit veiligheidsoverwegingen, werd Maastricht voorlopig als standplaats voor het nieuwe hoofdgericht aangewezen. Het voordeel was dat de benoemden ook elders inzetbaar bleven. Dat gebeurde ook toen respectievelijk op 9 en 12 maart 1647 voor de Landen van Valkenburg en Dalhem nieuwe colleges werden aangesteld. Zij werden voor een belangrijk deel bemand met dezelfde heren. Eén van deze schepenen, Mr. Johan Ruse, beval aan de koster van de kerken van de vier hoofdbanken van het Land van Valkenburg na klokkeslag een door hem samengestelde proclamatie aan de kerkdeuren aan te plakken.²⁶ De strekking er van was aan iedere vorm van gezagsuit-

²² ARAH, StG 3253, ff.79v-80v; Haas 1973, p. 24.

²³ Haas 1973, p. 25.

²⁴ Zie de uiteenzettingen over dit condominium in Munier 1987b, pp. 71-90, met enkele kanttekeningen bij deze term, p. 83.

²⁵ Hun namen zijn te vinden in Munier 1987b, p. 71.

²⁶ Een door hem samengesteld verslag over deze plechtigheid is te vinden in ARAH, StG 12648.

oefening namens de koning van Spanje een eind te maken. In de beide andere Landen gebeurde enige tijd later hetzelfde.²⁷

Uiteraard was dit op de lange duur niet voldoende om de Landen van Overmaas aan de door Den Haag gewenste politieke structuur te onderwerpen. Al in een vroeg stadium werd dit onderkend en een begin gemaakt met het verzetten van de wet ook op plaatselijk niveau. Een onderzoek naar de samenstelling van de schepencolleges op tal van plaatsen in de Landen van Overmaas heeft dit aan het licht gebracht. De bedoelde colleges werden, waar dit maar mogelijk was, bemand met mensen die beantwoordden aan de door de Staten-Generaal gewenste signatuur. Omdat het voor een loyale ambtsvervulling wenselijk werd geacht dat zij bij voorkeur werden gerecruteerd uit aanhangers van de geprivilegieerde religie kwamen al spoedig in de problemen. Omdat men niet beschikte over voldoende gekwalificeerde mensen treft men in de genoemde colleges veel personen aan die het ambt van schout of schepen op meer dan één plaats, soms zelfs op vele plaatsen tegelijk, kregen toegewezen. Daarmee werden aan de mogelijkheden de betreffende ambten op verantwoorde wijze uit te oefenen uiteraard de nodige grenzen gesteld. Het ging immers dikwijls om mensen die niet ter plaatse woonden en bijgevolg niet in staat waren hun ambt naar behoren uit te oefenen. In veel gevallen ging het zelfs om personen die in Maastricht woonden en ook daar met ambten en functies waren belast.

Zeker is ook dat men zich aan Spaanse zijde niet bij de ontstane toestand wenste neer te leggen. Waar dit maar mogelijk was, bleven de op gezag van de Spaanse koning aangestelde officieren in functie en werden naar omstandigheden door nieuw benoemden vervangen of aangevuld.²⁸ Spaanse legerafdelingen bleven zich er voor inzetten om dit mogelijk te maken en de politieke aanwezigheid met kracht van wapens veilig te stellen. Daartoe dienden enkele garnizoensplaatsen in het grensgebied van de Landen van Overmaas, zoals Rimburch, Leuth en Navagne, en op wat grotere afstand ook Limbourg, als uitvalsbasis.²⁹ Het behoeft geen betoog

²⁷ Een aantal stukken over de gang van zaken aldaar bevindt zich in hetzelfde dossier.

²⁸ Munier 1987b, pp. 83-87; bijzonderheden over de gang van zaken in Heerlen in het onder noot 7 genoemde artikel van Haas.

²⁹ Op deze plaatsen werden uit veiligheidsoverwegingen ook de Spaanse hoofdgerechten voor de drie Landen van Overmaas gevestigd. Voor de inwoners die zich aan de Spaanse verordeningen gebonden achtten, betekende dit in voorkomende gevallen een gevaarvolle tocht naar

dat van beide kanten alles in het werk werd gesteld om de tegenstander zoveel mogelijk afbreuk te doen. Tal van ambtenaren kregen het zwaar te verduren, toen men over en weer allerlei vormen van intimidatie, kwelling en brandschatting ging inschakelen. Velen werden gedurende kortere of langere tijd gevangengezet en zagen zich gedwongen voor hun vrijlating hoge losgelden te betalen. Deze politiek werd door beide partijen gevoerd. Niettemin kan worden vastgesteld dat de Staatse aanwezigheid steviger was uitgebouwd dan de Spaanse. Geen wonder dan ook dat, nog voordat de vredesonderhandelingen ten einde liepen, in het begin van 1648 Dalhem werd heroverd.³⁰ Net als in Valkenburg en 's-Hertogenrade al eerder was gebeurd, werd vervolgens ook daar een contingent soldaten gevestigd om daarmee de claim op de soevereiniteit over de Landen van Overmaas in de volle omvang kracht bij te zetten. Toen eindelijk op 30 januari 1648 Spanje en de Republiek de vredesovereenkomst van Munster afsloten, was de vraag aan wie de soevereiniteit over deze Landen toekwam niet tot een oplossing gekomen. Dat vormde een zware hypotheek die nog lange tijd op deze Landen zou blijven rusten.

De benoeming van de eerste predikanten

Al op 3 januari 1648 kwam op een consistorievergadering van de Nederduitse gemeente in Maastricht de vraag aan de orde of het ogenblik niet was gekomen om de hoge overheid te vragen de politieke reformatie, die op gang begon te komen, te doen volgen door een kerkelijke reformatie.³¹ Die zou dan kunnen bestaan in de uitdrijving van alle rooms-katholieke geestelijken uit de drie Landen van Overmaas en voor Maastricht zou de verwijdering van de jezuïeten kunnen worden overwogen. Het voorstel verwierf de instemming van de aanwezigen en op 10 januari kwam een remonstrantie gereed, waarmee de kerkeraad zich tot de Staten-Generaal richtte.³² "Nadat het de Heere belieft heeft de drie Landen van Overmaese door de wapenen te brengen onder de Souvereiniteit van

verafgelegen Spaanse nederzettingen.

³⁰ Dat gebeurde op 7 januari 1648 na een bliksemcampagne onder leiding van de graaf van Solms; Haas 1973, p. 35.

³¹ GAM, NHG Maastricht, inv.nr. 6, f.311.

³² De tekst van deze remonstrantie in GAM, NHG Maastricht, inv.nr. 6, f.312.

Uw HoMo", zo werd betoogd, leek het met het oog "op meerder voortplantinge des heiligen Evangeliums" wenselijk "de Pauselycke Prelaeten en Priesters" te verdrijven die, zoals er ter verduidelijking aan werd toegevoegd, behoorden "tot de gesworene vyanden van onsen Staet ende religie". Daarop zou dan de aanstelling moeten volgen van "gereformeerde Leeraers". Omdat de heren wel beseften dat er de nodige tijd mee zou zijn gemoeid om zo verstrekkende maatregelen ten uitvoer te brengen, reduceerden zij hun concrete adviezen tot heel wat bescheidener proporties en verklaarden zij het redelijk te vinden, wanneer de predikanten van Maastricht

"by provisie ende tot naerder ordre in de drye hoofdplaatsen met eene ofte meermaels te predicken eenen aenvang mochten maecken om te betonen dat, UHoMo oock int kerckelycke haer hoogen gerechtigheid wilden stabilieren".

Maanden verstreken voordat er ook maar van enige reactie uit Den Haag werd vernomen. Eerst nadat op 5 juni 1648 de drie weken tevoren in Munster bezworen vrede ook in de Landen van Overmaas was afgekondigd - het gebeurde daar alleen vanwege de Staatse autoriteiten! -, ³³ achtten de Hoogmogende Heren de tijd rijp om zich eindelijk te laten horen. Zij deden dat via de commissarissen-deciseurs, die begin juli in Maastricht aankwamen. Deze brachten de boodschap mee dat de Maastrichtse predikanten de gevraagde volmacht kregen om in de drie hoofdsteden van de Landen van Overmaas te gaan prediken. Niet meer en niet minder. Op 10 juli werd daarop besloten dat ds. Ludovicus zich daarvoor naar 's-Hertogenrade zou begeven, ds. Groenius naar Valkenburg en de Waalse predikant Jacques Bizou naar Dalhem.³⁴

De bedoelde diensten werden voor het eerst in de drie genoemde plaatsen gehouden op 12 juli. Volgens een verslag van de daaropvolgende consistorievergadering van 17 juli zou een en ander zonder ook maar enige oppositie zijn verlopen.³⁵ We mogen nochtans veronderstellen dat de katholieke bevolking het herstel van het simultaneum in hun kerken niet zonder gemengde gevoelens hebben beleefd en zij zullen daar zonder twijfel uitdrukking aan hebben

³³ In een daarover in 1654 samengestelde memorie zou dit feit worden aangevoerd om het alleenrecht van de Staten-Generaal op het bezit van de Landen van Overmaas te funderen, ARAH, StG 5831; Haas 1973, p. 127, noot 1.

³⁴ GAM, NHG Maastricht, inv.nr. 6, f.333.

³⁵ GAM, NHG Maastricht, inv.nr. 6, ff.333-334.

gegeven. De aanwezigheid van Staatse garnizoenen zal hen mogelijk hebben weerhouden van excessen of gewelddadigheden. Jammer genoeg ontbreken in de bronnen alle details omtrent het verloop van deze diensten, zodat het onmogelijk is daarover ook maar enige informatie te bieden.

Wel vernemen we dat de Nederduitse kerkeraad al op 17 juli een schrijven deed uitgaan om met grote klem aan te dringen op de benoeming van vaste predikanten. Er werd op gewezen dat een geregelde gang naar de drie betrekkelijk verafgelegen plaatsen en de daar te verrichten diensten een veel te zware last betekende voor de eigen predikanten. De heren hadden meer noten op hun zang. Voor het aantrekken van geschikte kandidaten leek het hen onontbeerlijk dat er eerst een goede regeling werd getroffen voor hun salariëring en dat die was berekend op alle eventualiteiten. Zij beseften zeer goed dat de politieke toekomst van de Landen van Overmaas nog erg onzeker was en drongen er daarom in alle vrijmoedigheid op aan dat de aan te stellen predikanten ook bij eventuele veranderingen in de politieke constellatie verzekerd zouden blijven van hun gage totdat zij elders zouden zijn beroepen. Een herhaling van wat in 1635 op dit punt was gebeurd, moest in ieder geval worden voorkomen.

Wanneer eenmaal aan deze voorwaarden was voldaan, zouden niet alleen in de drie hoofdplaatsen, maar ook nog in een aantal andere gemeenten predikanten kunnen worden aangesteld. Zij lieten het niet bij deze aanbeveling, maar noemden concreet: Aubel, Beek, Eijsden, Heerlen en Ubach over Worms. Daar zouden te zijner tijd nog Gulpen en Meerssen aan kunnen worden toegevoegd. Bijzonder indringend werd de vestiging van een predikantsplaats in Vaals bepleit. Daar zou een toevluchtsoord van de grond kunnen komen "voor de goede gemeynte van Aachen en veele andere gemeynten vant vorstendom Limburg".³⁶ Opdat maar niet zou worden vergeten in welke richting de aspiraties gingen, eindigde het pleidooi met de opmerking:

"Alsoo oock de Arcke des Verbonts by Dagon niet gestelt mach worden, so dient na 't volbrengen van alle deze dingen dat d'totale reformatie mach bij handt genomen en d'papen uet hare plaatsen gestelt worden".³⁷

³⁶ Meer bijzonderheden daaromtrent bij Deeleman 1923, pp. 13-48.

³⁷ Dit motief zou nog vele malen worden herhaald.

Niets van dit soort overwegingen verneemt men in de voorstellen die door de Waalse gemeente te berde werden gebracht. Hoewel niet alle overleg met de zustergemeente achterwege bleef, opereerde deze gemeente in de regel zelfstandig via de eigen synode van de Waalse gemeenten. Reeds op 3 april 1647 was er een schrijven uitgegaan naar de synode die in april in Dordrecht haar bijeenkomst hield.³⁸ Deze werd er op attent gemaakt dat Dalhem was gelegen in Waals gebied en dat er bijgevolg een Waalse gemeente diende te worden gevestigd. De synode had deze wens doorgegeven aan de Staten-Generaal die echter overeenkomstig de politieke stellingname van het ogenblik bij resolutie van 21 september de zaak wens-ten aan te houden, maar lieten doorschemeren bereid te zijn het verzoek in welwillende overweging te nemen.³⁹ Sindsdien kwam de zaak met een vaste regelmaat op de agenda van de synodebijeenkomsten en in het jaar van de vredessluiting met Spanje werd de aanstelling van een predikant in Dalhem, nu in overeenstemming met de voorstellen van de Nederduitse gemeente, met grotere aandrang bepleit. Op een niet nader te bepalen tijdstip verscheen in de loop van 1648 ook de naam van Olne op de lijst van plaatsen die in aanmerking kwamen voor de benoeming van een predikant. Op een synodebijeenkomst in Middelburg, die van 16 tot 19 september werd gehouden, werden zelfs al twee kandidaten genoemd: Gilles Goffard en Henry Chrouet, beiden proponent, die respectievelijk voor Dalhem en Olne zouden worden gepresenteerd.⁴⁰ Dezelfde synode besprak met welwillendheid een verzoekschrift van een aantal gelovigen uit Petit-Rechain, die al op 22 april 1648 hadden aangedrongen op de aanstelling van een predikant en daarvoor een aanbeveling van de synode hadden gevraagd.⁴¹ De daar op te richten gemeente zou voor de regio rond Verviers met plaatsen als Grand-Rechain, Herve, Hodiamont en Soiron een centrumfunctie kunnen krijgen toebedeeld. De synode zelf was echter van oordeel dat de predikant van Olne de zorg voor de genoemde plaatsen kon gaan dragen.

³⁸ GAM, WGM, inv.nr. 108, ff.77-79.

³⁹ Extract van deze resolutie in GAM, WGM, inv.nr. 108, f.85.

⁴⁰ GAM, WGM, inv.nr. 108, f.99; de genoemde Goffard was al eens voorgesteld als geschikte kandidaat voor de gemeente van Maastricht, maar door de autoriteiten afgewezen, GAM, WGM, inv.nr. 108, f.77.

⁴¹ GAM, WGM, inv.nr. 108, ff.97 en 99.

Juist omstreeks hetzelfde tijdstip was er in Den Haag eindelijk wat schot gekomen in de slepende affaire. Een gezamenlijk schrijven van de twee Maastrichtse gemeenten van 9 september, waarin opnieuw werd aangedrongen op de benoeming van predikanten voor de drie hoofdplaatsen van de Landen van Overmaas, bracht de Staten-Generaal er toe de Raad van State om advies te vragen op welke manier daarvoor een geëigende financiële regeling kon worden getroffen.⁴² Een daartoe eerst op 21 oktober in het leven geroepen commissie⁴³ heeft met voortvarendheid zijn werk gedaan, want op 3 november kwam er een instructie gereed voor de rentmeesters der geestelijke goederen in de drie Landen. Het werkstuk verwierf al op 4 november de vereiste goedkeuring van de Staten-Generaal.⁴⁴

Uit de aanhef van de instructie wordt al duidelijk dat het beheer en de administratie van de goederen, die aan deze functionarissen moesten worden toevertrouwd, dienstbaar werden gemaakt aan "de bevordering van de oprechte ende ware Christelike gereformeerde Godtsdienst". Daartoe was het de taak van de rentmeesters een zo gedetailleerd mogelijk overzicht te krijgen van heel het apparaat dat de oude kerk ten dienste stond om de daaraan verbonden goederen en inkomsten helemaal onder hun beheer te brengen. De rooms-katholieke geestelijken werden onder bedreiging van strenge straffen verplicht daaraan hun medewerking te verlenen. Als de rechthebbers van het ogenblik werd hen in het vooruitzicht gesteld dat zij mochten blijven profiteren van een aantal overgangsmaatregelen. Niet duidelijk werd of en in hoeverre er nog uitkeringen gereserveerd bleven voor hun opvolgers. Zeker lag het in de bedoeling de beschikbare middelen bij voorkeur te bestemmen voor een stevige financiële basis van de op te richten gemeenten van de officieel beschermde kerk. De gelden waren niet alleen bestemd voor onderhoud en huisvesting van de predikanten, maar ook voor de overige kerkelijke functionarissen, inclusief de onderwijzers, kosteren en voorzangers. De rentmeesters zouden er met bijzondere zorg over moeten waken dat degenen die er voor in aanmerking

⁴² Dat gebeurde bij resolutie van 17 september, ARAH, StG 3254, f.348v; het stuk zelf is te vinden in ARAH, StG 5825 onder nr. 389.

⁴³ ARAH, StG 3207, ff.865-866.

⁴⁴ ARAH, StG 3207, ff.901 en 903v; de tekst van de instructie in ARAH, StG 5825-II; bij die gelegenheid werd ondanks het voorbehoud van de Staten van Holland besloten de instructie aan de betrokken instanties te doen toekomen.

kwamen om de drie maanden hun gages en traktementen zouden krijgen uitbetaald. Niet duidelijk werd volgens welke normen deze zouden worden berekend. Dat zou kennelijk een zaak zijn voor aanvullende reglementeringen. Desondanks was met deze instructie aan een belangrijke voorwaarde voldaan en kon worden overgegaan tot de benoemingen.

Op 7 november kon een dringend schrijven van de beide Maas-trichtse kerkeraden, dat enkele dagen eerder in Den Haag arriveerde, eindelijk een positief antwoord krijgen.⁴⁵ Geheel in overeenstemming met de gedane voorstellen konden predikanten worden aangesteld. De Franstaligen kregen een predikant toegewezen in Dalhem en de Nederduitstaligen in 's-Hertogenrade en Valkenburg. De laatsten kregen bovendien toestemming predikanten voor te dragen te 's-Gravenvoeren, Heerlen en Vaals. In het laatste geval zou moeten worden gezorgd voor een predikant die de Hoogduitse taal machtig was.

Deze verrassende wending werd uiteraard met grote voldoening in Maastricht begroet. De Nederduitse kerkeraad kwam reeds op 22 november met de geëigende voordrachten.⁴⁶ Voor Valkenburg werd voorgedragen ds. Fredericus Sylvius, hofprediker bij de gravin van Solms, voor 's-Hertogenrade ds. Johannes Breberenus, predikant in Wijchen, voor Vaals ds. Georgius Ulricus Wenningius, predikant van de heimelijke gemeente te Aken, voor Heerlen ds. Johannes Groenius, predikant tot Veen bij Heusden, en tenslotte werd aan de kandidaat in de theologie, Joannes Outhusius, Eijsden als bestemming toegewezen. De kerkeraad had aan deze laatste plaats de voorkeur gegeven boven 's-Gravenvoeren, zij het met de bedoeling beide plaatsen tot combinatiegemeente te maken. De Waalse gemeente had al in een eerder stadium kandidaten voorgedragen en in de loop van december gaven de Staten-Generaal hun goedkeuring.⁴⁷ Nadat de nodige formaliteiten op een bijeenkomst te Den Haag waren geregeld, kreeg het consistorie van de Waalse gemeente op 20 januari de volmacht hen te installeren.⁴⁸

⁴⁵ ARAH, StG 3254, f.476; het schrijven van de beide kerkeraden onder datering van 4 november in ARAH, StG 5825 onder nr. 351.

⁴⁶ RALM, CIMA, inv.nr. 6, f.121.

⁴⁷ GAM, WGM, inv.nr. 2, ff.8-9.

⁴⁸ Het verzoek daartoe was uitgegaan van de synode die op 17 en 18 januari 1649 te Haarlem was gehouden. De synode zelf had de voordracht van de bedoelde predikanten bevestigd.

De afwikkeling van de voordrachten, die van de Nederduitse gemeente waren binnengekomen, verliep minder vlot. De kerkeraad zag zich nog enkele malen genoodzaakt op spoed aan te dringen. Op 8 januari 1649 klonk zelfs enige nauwelijks bedekte uiting van ongeduld door, toen de Maastrichtse predikanten er op wezen dat zij nu al meer dan een half jaar waren belast met de diensten op de drie hoofdplaatsen, die zij samen met anderen per toerbeurt hadden waargenomen.⁴⁹ Bij herhaling hadden zij ondervonden dat de weg er heen niet veilig was. Van Spaanse zijde waren al verschillende malen Staatse functionarissen gevangengenomen en weggevoerd naar één van de grensvestingen en dat zou ook hen kunnen overkomen. Het had maar weinig gescheeld of het was met Jacques Bizou al gebeurd, toen deze komend van een dienst in Dalhem per schip van Visé naar Maastricht was gevaaren en in Navagne was aangehouden. De Spanjaarden hadden hem nog laten gaan. Weliswaar hadden zij sindsdien gebruikgemaakt van een gewapende escorte, maar ook daaraan waren inconveniënten verbonden. Een nieuwe noodkreet van 22 januari⁵⁰ kreeg eindelijk het gewenste gehoor en op 30 januari kreeg de kerkeraad de volmacht de beroepingsprocedure voor de vijf predikanten in werking te brengen.⁵¹ Op 7 februari werd een begin gemaakt met de verzending van de beroepingsbrieven.

Het nam toch weer enkele weken in beslag voordat in maart de installatie van de verschillende predikanten kon aanvangen. De rij werd geopend door ds. Fredericus Sylvius die op 7 maart door ds. Groenius uit Maastricht in de parochiekerk van Valkenburg werd geïnstalleerd.⁵² Op 21 maart volgde de installatie van ds. Georgius Ulricus Wenningius door Philippus Ludovicus in Vaals.⁵³ Van de twee Waalse predikanten is de precieze datum van installatie niet bekend, maar deze moet nog in maart hebben plaatsgehad. In

⁴⁹ GAM, NHG Maastricht, inv.nr. 5, f.343; zij herinnerden aan de reeds op 7 november 1648 ontvangen volmacht om voor een aantal plaatsen bekwame predikanten "te despiciëren", waarop zij met spoed enkele voordrachten hadden gedaan "zonder daarop enige resolutie te ontvangen", terwijl dit, zoals zij opmerkten, wel was gebeurd ten gunste van de Waalse ambtsbroeders.

⁵⁰ GAM, NHG Maastricht, inv.nr. 5, f.345.

⁵¹ RALM, C1Ma, inv.nr. 6, f.12.

⁵² Voor Valkenburg werd dit feit gezien als het begin van de hervormde gemeente daar ter plaatse. Zie daarvoor het onder inv.nr. 1 in het archief der gemeente bewaard gebleven "kerckeregyster" en Munier 1985a, p. 17.

⁵³ RALM, C1Ma, inv.nr. 6, f.13.

Dalhem werd zij verricht door Jacques Bizou en in Olne door Gilles Warnier.⁵⁴

In Vaals had in de loop van april 1649 tot tweemaal toe een installatie van een predikant plaats. De Staten-Generaal hadden het bij nader inzien nodig geoordeeld niet alleen voor de Duitstaligen in Vaals en omgeving een predikant te benoemen, maar ook voor de Franstaligen. Op 10 maart ging er een brief van deze strekking naar de twee Maastrichtse zustergemeenten.⁵⁵ Het is niet helemaal duidelijk van welke instantie het initiatief daartoe is uitgegaan.⁵⁶ Mogelijk waren het de Staten-Generaal zelf die de Franstalige aanhangers van de gereformeerde religie in de regio Aken-Burtscheid op dezelfde manier tegemoet wilden komen als dat voor hun Duitstalige geloofsgenoten was gebeurd. Zeker is dat de kerkelijke instanties van de heren in Den Haag de tip kregen de al geruime tijd voor de Waalse gemeente in Aken heimelijk functionerende predikant ds. Jean Hannison te beroepen tot ordinaris-predikant in Vaals.

Op een vergadering van de Nederduitse kerkeraad op 26 maart werd aan deze opdracht voldaan.⁵⁷ Dat gebeurde met instemming van de predikant van de Waalse gemeente van Maastricht, die met één van zijn ouderlingen op de vergadering aanwezig was. De Waalse gemeente had hen afgevaardigd, niet goed raad wetend wat met de opdracht te doen. De afgevaardigden verklaarden evenwel dat zij de beroepingsbrief niet konden ondertekenen zonder daartoe door de synode te zijn gemachtigd. Daarom ging de brief exclusief uit van de Nederduitse gemeente. Op 11 april verrichtte ds. Brelius in Vaals de installatie van de Waalse predikant.⁵⁸ In strijd met wat gebruikelijk was, bleef de Waalse gemeente in nauwe relatie tot de gemeente van waaruit de beroeping had plaatsgehad.⁵⁹ Op 18 april

⁵⁴ GAM, WGM, inv.nr. 108, f.101.

⁵⁵ RALM, C1Ma, inv.nr. 6, ff.13-14.

⁵⁶ Vreemd is dat de akten van de Waalse gemeente daaromtrent geen enkele mededeling bevatten.

⁵⁷ GAM, NHG Maastricht, inv.nr. 5, ff.352-353.

⁵⁸ RALM, C1Ma, inv.nr. 6, f.14. Het hele gebeuren staat daar als volgt geregistreerd: "Den 10 Februarij Anno 1649 hebben hare Hoog (sic) gesonden een missive aen de kerckenraet van Maestricht ende versocht te willen beroepen in de kercke van Vaels de h. Johan Hannison tot predicant van de Waelsche gemeente tot Aachen, die daernae op den 11 Aprilis van den h. Johannus Brelius aldaer is geinstalleert geworden".

⁵⁹ De voornaamste gegevens betreffende de geschiedenis van deze gemeente bij Aalders 1930, pp. 6-12.

volgde de installatie van de Duitstalige predikant, eveneens vanwege de Nederduitse gemeente van Maastricht, nu vertegenwoordigd in de persoon van Philippus Ludovicus.

Enkele weken later, op 30 mei, volgde de installatie van ds. Joannes Breberenus.⁶⁰ De plechtigheid werd opnieuw door Philippus Ludovicus verricht. Een verklaring voor het late tijdstip heb ik niet kunnen vinden. Juist in 's-Hertogenrade waren de problemen minder groot dan elders omdat de pastoorsplaats al geruime tijd vacant was en de leegstaande pastorie zomaar aan de predikant kon worden aangeboden.⁶¹

De installatie van een predikant in Heerlen was voorlopig de laatste in de rij. Zij vond eerst op 4 juni 1649 plaats.⁶² In dit geval werd de vertraging veroorzaakt door de voor Heerlen voorziene kandidaat, ds. Johannes Groenius, die van het aanvaarden van het op hem uitgebrachte beroep afzag omdat hij zich niet opgewassen achtte tegen een onzekere toekomst. Men vond een andere kandidaat in de persoon van ds. Wilhelmus Nobis, afkomstig uit het Land van Gulik, die zich op 21 mei bereid verklaarde een beroep voor Heerlen op zich te nemen. Hij werd op 4 juni door ds. Fellingenger van Maastricht geïnstalleerd.

Op al deze plaatsen werd de installatie verricht in de parochiekerken. Naar het schijnt zijn de plechtigheden in het algemeen rustig verlopen. Slechts in Vaals horen we van baldadigheden rond de installatie van ds. Wenningius op 21 maart.⁶³ Toen ds. Ludovicus na de plechtigheid via Aken naar Maastricht wilde terugkeren, werd hem door de stedelijke overheid de toegang tot de keizersstad ontfegd. Een dreigende menigte die zich op en om de stadsmuren had verzameld, onthaalde hem op scheldwoorden en begon hem en zijn gevolg met stenen te bekogelen. Hij maakte zich daarop ijlings uit de voeten. In de notulen van zijn kerkeraad werd het incident toegeschreven aan "Jezuïetenleerlingen" die "staende in groot getal op de stadsmueren" met zoveel geweld stenen begonnen te gooien

⁶⁰ RALM, C1Ma, inv.nr. 6, f.13.

⁶¹ Neubauer 1959, pp. 1-3. Op een hiaat in de opvolging van de pastoors wijst ook een mededeling over 's-Hertogenrade in een visitatieverslag uit deze jaren die luidt: "Status Hollandiae usurpant bona ecclesiastica et instituerunt ibi ministerium Calvinistam, qui etiam habet claves ecclesiae", Simenon 1939, pp. 588-589.

⁶² De volgende bijzonderheden werden ontleend aan het boekje van Postma 1949, pp. 12-13.

⁶³ RALM, NHG Vaals, Acta consistorii 1649-1664, f.14; GAM, NHG Maastricht, Documentenboek, inv.nr. 42, f.143.

"dat het een wonder was, dat hy het perickel heeft kunnen ontgaen".⁶⁴

Incidenten hebben zich ook afgespeeld rond het eerste optreden van deze predikant in de kerk van Heerlen.⁶⁵ Hij had zich op 3 mei naar Heerlen begeven om enkele door het gerecht ter dood veroordeelde misdadigers te gaan opzoeken en hen de troost van het evangelie aan te bieden. Hij had van de gelegenheid gebruikgemaakt met een aantal volgelingen een dienst in de kerk te houden om op die manier het recht op het gebruik van deze kerk voor de toen nog steeds niet geïnstalleerde predikant veilig te stellen. Hij vond er de pastoor, Matthias Renckens, met een menigte van diens parochianen, die op luidruchtige manier hun misnoegen over het optreden van de predikant kenbaar maakten. Toen deze de preekstoel ging beklimmen, werd hij door de pastoor in hoogsteigen persoon aan zijn mantel naar beneden gesleurd en het zou ongetwijfeld tot een handgemeen zijn gekomen, wanneer de aanwezige drossaard van Valkenburg, Willem van Till, met enkele getrouwen niet tussenbeide was gekomen. Nadat de pastoor en zijn volgelingen de kerk hadden verlaten, kon de protestantse dienst doorgang vinden.⁶⁶ De installatie van Willem Nobis, die enkele weken later plaats vond, is vermoedelijk zonder incidenten verlopen. De pastoor was er in ieder geval geen getuige van, want hij had zich elders in veiligheid gebracht omdat er op 4 mei een arrestatiebevel tegen hem was uitgevaardigd. De drossaard noemde hem de kwade genius, verantwoordelijk voor een wraakoefening die het garnizoen van Navagne op 16 mei tegen het Heerlense schepencollege had ondernomen. Het duurde nog tot 4 september voordat pastoor Renckens het

⁶⁴ Naar het schijnt verliep ook de ingebruikneming van de kerk niet zonder geweldpleging. De pastoor, Sigerus a Thinen, tekende daarover aan in zijn doopregister onder 21 maart 1649: "Fractis januis violenter invaserunt nostram ecclesiam" met de mededeling: "incidebat in 21 Martii id non sine merore mei communitatis et aliorum" en voegde er de verzuchting aan toe: "Deus Optimus Maximus dignetur illud malum avertere a nobis", RALM, DTB 134,1, p. 36.

⁶⁵ Het hier volgende is ontleend aan een verslag in de notulen van de kerkeraad in Maastricht, waarvan de tekst is opgenomen in Bax (et al.) 1932, p. 43. Een uitvoerige beschrijving van deze gebeurtenissen ook bij Haas 1973, pp. 8-9.

⁶⁶ Het incident maakte zo'n indruk dat het later nog vele malen werd opgerakeld. Ik maak hier van de gelegenheid gebruik om de indruk, die ik in mijn boekje over het simultaneum in Valkenburg heb gewekt, als zou het incident hebben plaatsgehad bij de installatie van ds. Nobis, te corrigeren, Munier 1985a, p. 17.

waagde naar Heerlen terug te keren.⁶⁷ Minstens op die plaats ging de invoering van het simultaneum gepaard met enkele incidenten. De vraag of dat nog op andere plaatsen gebeurde, kan vanuit het beschikbare bronnenmateriaal niet worden beantwoord.

De uitbouw van de gereformeerde gemeenten

Met de installatie van de Heerlense predikant was het aantal predikanten, die van Maastricht en de Vroenhof meegerekend, tot elf gestegen. Daarmee was aan de voorwaarde voldaan om tot de heroprichting van een classis over te gaan. De Maastrichtse Nederlandse kerkeraad had reeds op 7 mei een verzoek in die richting bij de Staten-Generaal ingediend⁶⁸ en op 21 mei besloten Hare Hoogmogenden dit verzoek in te willigen.⁶⁹ De oprichtingsvergadering vond op 20 juli plaats te Maastricht in aanwezigheid van negen van de elf predikanten.⁷⁰ De bewaard gebleven akten van deze bijeenkomst ademen een sfeer van zelfverzekerdheid, die sterk contrasteert met de gejaagdheid die de bijeenkomsten van het prille begin had gekenmerkt. Zaken van allerlei soort worden in een reeks van vijftien punten afgehandeld.

Er werden voorzieningen getroffen om de vergaderingen tweemaal per jaar te houden, de eerste op de zondag na Pasen, de tweede op de eerste dinsdag van september. Bij gebrek aan middelen bleef de deelname daaraan voorlopig beperkt tot de predikanten. De bediening van de sacramenten, Doop en Avondmaal, werd geregeld in overeenstemming met de gebruiken die zich elders in het land hadden ontwikkeld. Uitdrukkelijk werd vastgelegd dat de daar aangenomen formulieren ook in de nieuwe classis zouden worden gebruikt.⁷¹

Met betrekking tot het gebruik van de kerken werd opnieuw de regel van kracht verklaard dat overal, waar twee kerken waren, er

⁶⁷ Haas 1973, p. 9. Een volledig herstel van zijn veiligheid was ook toen nog niet aangeboden. In een daar geciteerde brief van 4 oktober bericht de pastoor dat hij deze schrijft "ex semi-exilio meo".

⁶⁸ GAM, NHG Maastricht, inv.nr. 5, ff.354-355.

⁶⁹ RALM, C1Ma, inv.nr. 6, f.14.

⁷⁰ De acta van deze vergadering in RALM, C1Ma, inv.nr. 6, ff.15-20.

⁷¹ Nadere bijzonderheden hierover bij Van Deursen 1974, passim.

één voor de gereformeerde eredienst moest worden gereserveerd.⁷² Er werd niet bij vermeld voor welke plaatsen dit van toepassing kon worden geacht, maar we mogen veronderstellen dat er werd gedacht aan 's-Hertogenrade.⁷³ We beschikken echter niet over de nodige gegevens om uit te maken of daar inderdaad één van de kerken exclusief een dergelijke bestemming heeft gekregen. Zeker is dat voor de overige gemeenten het simultaneum weer het gebruik van de kerken bepaalde. We vinden daaromtrent slechts de regel vastgelegd dat de pastoors verplicht werden geacht hun diensten op zon- en feestdagen 's morgens om negen uur precies te beëindigen.⁷⁴ Men had kennelijk de ervaring opgedaan dat deze regel in het gedrang kwam op plaatsen, waar rondtrekkende monniken werden ingeschakeld in de rooms-katholieke diensten, want besloten werd de drossaarden te verzoeken deze vreemdelingen van de preekstoelen te weren. Verder moest het gebruik van de gerfkamers of sacristieën gelijkelijk aan beide partijen worden toegestaan, terwijl ook de fabrieks- en armengoederen over de twee kerkgenootschappen moesten worden verdeeld.⁷⁵ Vermoedelijk werd deze gematigde opstelling ingegeven door de overweging dat ook na de vredesovereenkomsten van Munster de politieke toekomst van de Landen van Overmaas onzeker was gebleven en een verder reikende instructie voor de rentmeesters der geestelijke goederen daarom nog niet kon worden geürgeerd. De instructie op dit stuk moet aan de predikanten bekend zijn geweest, want in overeenstemming daarmee werd vastgelegd dat moest worden vastgehouden aan de regel dat hun traktementen en die van de schoolmeesters om de drie maanden dienden te worden uitbetaald.⁷⁶

Voor de Waalse gemeenten vond in deze jaren geen herstel plaats van enig classicaal verband. Wegens het geringe aantal bleef dit

⁷² Artikel 11 schreef daarover voor: "Sal gearbeit werden, waer twee kercken zyn, dat die van de religie een mochten hebben, laetende d'ander voor de papisten". Ook de classis wist zich daarbij gebonden aan het statuut dat de wereldlijke overheid voor deze gewesten had vastgelegd.

⁷³ Daar was immers de parochiekerk van de H. Lambertus geïncorporeerd in de abdij van Kloosterrade, die over een eigen kerk beschikte, terwijl ook de nabijgelegen parochiekerk van Afdon door één der regulieren werd bediend; zie het visitatieverslag van 1658 bij Habets 1875-1892, (dl. I), pp. 440-441.

⁷⁴ Zie daarvoor artikel 13.

⁷⁵ Artikel 14: "Wort verstaen, dat die van de Religie so wel als die Papisten sullen hebben dispositie over de fabrique ende armegoederen".

⁷⁶ Zie artikel 15.

achterwege. Zij bleven gedurende lange tijd als afzonderlijke gemeenten deel uitmaken van de synode van Waalse gemeenten op dezelfde manier, waarop dit voor tal van gemeenten elders het geval was.⁷⁷

De synodale structuur werd, zij het met enige vertraging, ook voor de classis van Maastricht en de Landen van Overmaas het sluitstuk van de organisatie. De classis nam zelf nog in het jaar 1649 daartoe het initiatief door haar heroprichting te melden aan de synode van Gelderland en daarbij de wens te voegen als zodanig in het synodaal verband te mogen worden opgenomen. De mededeling oogstte aanvankelijk nogal wat verbazing.⁷⁸ De classis kreeg te horen dat zij eerst maar eens moest verduidelijken hoe zij in die positie was gekomen. Toen deze verklaring tot genoegen was verstrekt, werd de classis onder de officiële benaming van "Classis van Maastricht, van de Landen van Overmaze en de Graafelijkheid van Vroenhove" op een vergadering, die in augustus 1651 in Zutphen werd gehouden, overeenkomstig de resolutie van 5 april 1640 in het synodaal verband opgenomen.⁷⁹

Uit de verslagen van de classisbijeenkomsten die aan deze aangelegenheid waren gewijd, kan men opmaken dat de heren predikanten met stijgend ongenoegen de trage manoeuvres van de synode hadden gevolgd. Op 17 april 1651 hadden zij zelfs als voorwaarde gesteld dat de synode zou verklaren bereid te zijn de belangen van de classis, waar dat nodig mocht zijn, te behartigen.⁸⁰ Wanneer dit niet of onvoldoende zou gebeuren, dan zou de classis er naar gaan streven om onder de synode van Zuid-Holland te worden geplaatst.⁸¹ Of en op welke manier dit in Zutphen te berde is gebracht, is niet duidelijk. De synodale akten vermelden er niets van.

Uiteraard hadden de afzonderlijke gemeenten in deze beginfase problemen van allerlei aard. De herinplanting van het simultaneum

⁷⁷ Met uitzondering van de Franstalige gemeente van Vaals die onder de Nederduitse classis van Maastricht bleef ressorteren.

⁷⁸ De originele akten van deze synode berusten bij het Rijksarchief te Arnhem. Kopieën er van zijn te vinden in het archief van de classis onder inv.nr. 220-II; de betreffende gegevens zijn te vinden in artikel 34.

⁷⁹ RALM, C1Ma, inv.nr. 220-II. De een jaar eerder gehouden synode was niet verder gekomen dan een hernieuwd verzoek om aanvullende informatie.

⁸⁰ RALM, C1Ma, inv.nr. 6, f.31 onder nr. 12.

⁸¹ De oude voorkeur voor deze synode zal hierbij zeker in het geding zijn geweest.

verliep niet zonder moeilijkheden, in het bijzonder in Vaals. Geen wonder trouwens omdat daar niet minder dan drie geloofsgemeenschappen waren aangewezen op het gebruik van één toch al niet royale en verwaarloosde kerk.⁸² Een geëigende regeling viel moeilijk te treffen. De Neder- en Hoogduitse gemeente telde volgens opgaven uit deze jaren ruim vierhonderd communicanten, voor het merendeel afkomstig uit Aken,urtscheid en omgeving. De rooms-katholieke parochie zat daar met 380 communicanten niet zo ver onder. De Waalse gemeente was weliswaar aanzienlijk kleiner, maar telde toch ook nog ruim tachtig communicanten.⁸³ Naar aanleiding van de daaromtrent geopperde bedenkingen kregen afgevaardigden van de Raad van State in 1650 opdracht zich op de hoogte te gaan stellen. Zij rapporteerden op 26 september over het gebruik van de kerk dat "daer de nederlandsche en fransche gereformeerden predicken als oock eerst de papisten hunnen dienst doen".⁸⁴ De daaraan verbonden ongemakken waren van dien aard dat "het zo niet verder kon". Overleg met de kerkmeesters van de betrokken partijen en de burgerlijke overheden had een plan opgeleverd om op zo kort mogelijke termijn de beide gereformeerde gemeenten te voorzien van een "kerck en een ander goed gebouw".⁸⁵ Er werd al een plan opgesteld en een kostenberekening gemaakt die neer kwam op ruim achtduizend gulden. De heren gedeputeerden hadden in naam van hun mandatarissen een bedrag van vijfduizend gulden toegezegd.⁸⁶

Aan deze hoogdravende plannen werd echter voorlopig slechts op een bescheiden schaal uitvoering gegeven. In de loop van 1650 en 1651 werden in de bestaande kerk voorzieningen getroffen om het aantal plaatsen te vergroten en de ruimte meer in overeenstemming te brengen met de eisen van de gereformeerde eredienst. Er werd een reeds aanwezige galerij verder uitgebouwd en enkele meubelstukken die in de huiskerk in Aken hadden gediend, werden naar

⁸² Aalders 1926, pp. 152-168.

⁸³ De hier verstrekte cijfers zijn voor de protestantse gemeenschappen ontleend aan ARAH, RvSt, verbaal voor het jaar 1650, ff.11-12, samengesteld door de heren Van Asperen en Vriesen; de cijfers voor de rooms-katholieke parochie vindt men in een visitatieverslag van 1658, Habets 1875-1892, (dl. I), p. 442.

⁸⁴ ARAH, RvSt 68, f.454.

⁸⁵ ARAH, RvSt 68, f.454.

⁸⁶ In de marge van het verbaal staat de aantekening: "Dit is by de Raedt geapprobeert"; zie ook de resolutie van 28 november 1650, ARAH, RvSt 68, f.455.

Er viel over en weer heel wat te corrigeren. Bij dat alles kwamen dan nog de misdragingen van rondtrekkende legerafdelingen die de bevolking, ongeacht of het ging om roomsen of protestanten, terroriseerden en zich regelmatig ook aan kerkelijke bezittingen vergrepen, altaren en andere gewijde objecten vernielden en zelfs hier en daar kerkgebouwen in brand staken.¹⁰¹

Toch past het hier als besluit van dit onderdeel enige aandacht te wijden aan maatregelen van de Staatse overheid in de door haar beheerste gebieden die de positie van de rooms-katholieke Kerk verder ondermijnden of in het nadeel van haar officiële vertegenwoordigers, priesters, andere bedienaren en haar gelovigen werkten. Dat waren vooral maatregelen om de in de instructie voor de rentmeesters der geestelijke goederen vastgelegde normen concrete inhoud te geven. Terwijl men er zeker van kan zijn dat het in de gegeven omstandigheden béslist nog niet tot de mogelijkheden behoorde de rooms-katholieke instanties en instellingen van hun inkomsten te beroven of deze zelfs maar onder controle te brengen om ze dienstbaar te maken aan de belangen van de officieel beschermde godsdienst en haar bedienaren, zeker is dat op alle plaatsen, waar de vertegenwoordigers van het Staats regime het voor het zeggen hadden, naar is gestreefd deze doelstellingen te verwezenlijken. Dat gebeurde zeker ook met succes, want in de visitatierapporten over het Luikse dekenaat Maastricht vindt men op tal van plaatsen aantekeningen die daarop wijzen.¹⁰² Slechts enkele voorbeelden: "modo Status Hollandorum appropriavit sibi redditus tam dicti pastoratus quam fabricae", staat er in het rapport van Bemelen met betrekking tot Cadier; in dat van Eckelrade is sprake van inkomsten die niet meer kunnen worden uitbetaald "eo quod Hollandi sibi appropriaverunt hypothecas sub Eysden"; in dat van Margraten vindt men de mededeling dat er geen kapelaan meer kan functioneren "attento quod Hollandi bona ecclesiae sibi usurpent", of met betrekking tot de gaven in natura die de bedienaar van de kapel van Bocholtz onder Simpelveld toekwamen dat ze hem niet ter beschikking kwamen omdat "etiam ipsi disputantur ab Hollandis", en tenslotte betreffende Heukelom in de Vroenhof

¹⁰¹ Ook daarover treft men hier en daar bijzonderheden aan in de acta van de betreffende gemeenten en in de visitatieverslagen van de beide confessies.

¹⁰² Zie onder noot 98.

"cujus bona sibi appropriarunt Status Hollandiae". Jammer genoeg blijven het slechts vage algemeenheden en ontbreken de bronnen om ze aan te vullen, maar het wordt duidelijk dat de bedoelde maatregelen zich hebben uitgestrekt tot in de kleinste vlekjes in de regio rond Maastricht. Elders zal het wel niet anders zijn geweest. Nog op twee andere belangrijke terreinen werd door diezelfde overheid de positie die de rooms-katholieke Kerk tot dan toe vanzelfsprekend had ingenomen, afbreuk gedaan. Op 3 mei 1655 werd een reglement, dat het onderwijs met uitsluiting van alle anderen toevertrouwde aan onderwijzers van de gereformeerde religie, van toepassing verklaard op al de plaatsen die onder het gezag van de Staten-Generaal stonden. Het werd nog in de loop van dat jaar ook in de Landen van Overmaas officieel afgekondigd onder de benaming: "Schoolreglement in de Steden en ten platten Lande in de Heerlijkheden en dorpen staende onder de Generaliteyt".¹⁰³ Op 5 mei 1655 kwam een Echtreglement bij de Hoogmogende Heren op tafel dat niet alleen een hele reeks normen en richtlijnen uitvaardigde betreffende huwelijk en huwelijksbeleving, maar de wettelijke erkenning van een huwelijk afhankelijk maakte van de sluiting ten overstaan van een predikant en diens kerkeraad of eventueel ten overstaan van de schepenenbank ter plaatse.¹⁰⁴ Aan rooms-katholieke geestelijken werd onder bedreiging van zware straffen iedere bemoeienis met de huwelijksluiting verboden. Het ontwerp Echtreglement riep meer bedenkingen op dan het Schoolreglement en de verwerking daarvan nam zoveel tijd in beslag dat het eerst op 18 maart 1656 opnieuw in behandeling kwam en toen eindelijk vrijwel ongewijzigd werd aangenomen. Het werd in de daaropvolgende maanden eveneens in de Landen van Overmaas afgekondigd met in de officiële benaming opnieuw de vermelding van "Steden en platte Land in de Heerlijkheden en Dorpen, staende onder de Generaliteyt".¹⁰⁵ Strikt genomen was deze omschrijving niet van toepassing op de Landen van Overmaas. De vraag aan wie de soevereiniteit toekwam, was immers niet opgelost. De Staten-Generaal plaatsten zich echter voor deze materie op het

¹⁰³ De tekst in Groot Placaetboek, (dl. II), 1664, pp. 2.409-2.417; over de manier waarop dit reglement in de Staatse Landen heeft gefunctioneerd, is nog nauwelijks onderzoek verricht.

¹⁰⁴ Ubachs 1986, pp. 213-228; over de eerste aanzet er toe, p. 218.

¹⁰⁵ De definitieve tekst in Groot Placaetboek, (dl. II), 1664, pp. 2.429-2.448; andere tekstuitgaven worden vermeld in noot 15 van het artikel van Ubachs 1986, p. 219.

standpunt dat aan haar en aan haar alleen die soevereiniteit toekwam. Beide reglementen werden bijgevolg ook in deze gebieden van kracht.

Uiteraard werd van Spaanse zijde niet nagelaten daartegen te protesteren. Het wederrechtelijk karakter van deze maatregelen werd bij herhaling aan de kaak gesteld. Een poging van Staatse zijde in het najaar van 1656 om met de tegenstander tot een vergelijk te komen, liep uit op een volslagen mislukking. Van Spaanse zijde realiseerde men zich maar al te goed dat toegeven op deze punten impliciet de prijsgave van de eigen aanspraken op de soevereiniteit over deze Landen zou betekenen. Toen de Republiek voet bij stuk hield en de twee reglementen dwingend bleef opleggen, begonnen koninklijke ambtenaren vanuit Navagne in de naburige dorpen van Overmaas plakaten aan te plakken, waarin aan de bewoners werd verboden daaraan gehoor te geven.¹⁰⁶ Ook deze tegenactie bracht geen verandering in de houding van de Staatse overheid. De inmiddels benoemde Staatse officieren, die tot een hoog percentage de gereformeerde religie waren toegedaan, stelden alles in het werk om de instructies ten uitvoer te brengen.

Omdat de beide reglementen sindsdien op enkele korte onderbrekingen na in de Landen van Overmaas tot aan het eind van het Staats bewind van kracht bleven, zullen ze hierna in een ander perspectief nog uitvoerig ter sprake komen.¹⁰⁷ Ik wil er echter hier al enkele algemene opmerkingen aan verbinden. Het Schoolreglement ontvond in deze jaren niet veel meer dan lijdelijk verzet. De ouders lieten hun kinderen thuis of stuurden ze naar plaatsen, waar het katholieke onderwijs, al dan niet clandestien, gewoon doorging. In de regel ging het hier om uiterst elementair onderwijs dat tot dan toe door roomse geestelijken of kosters was verzorgd. Het was betrekkelijk eenvoudig het ondanks de verbodsbepalingen voortgang te doen vinden omdat een efficiënte controle op wat veelal in particuliere behuizingen plaats vond niet tot de mogelijkheden behoorde. Daar kwam nog bij dat er slechts op een beperkt aantal plaatsen protestantse onderwijzers waren benoemd. Het door hen verzorgde onderwijs was in de regel evenmin van hoog gehalte.

¹⁰⁶ Ubachs 1986, p. 226.

¹⁰⁷ Hier zij slechts vermeld dat ook over de manier, waarop het Ehtreglement heeft gefunctioneerd tot op heden weinig onderzoek is gedaan. De inhoud zelf werd onder de loep genomen door De Beer-Beyers 1953; Lijten 1980, wijdde er een doctoraalscriptie aan, en op het regionaal vlak verscheen Munier 1985b, pp. 69-103.

Ondanks voortdurende aandrang op uitbreiding van het aantal onderwijzers van de zijde van instanties der dominerende Kerk kwam daarin vooralsnog geen verandering. Het slechts gebrekkig functioneren van het financieel apparaat speelde daarbij zeker een rol. Zelfs de weinige schoolmeesters die waren aangesteld, moesten lang wachten op de uitbetaling van de salarissen die hen waren toegezegd. Dat verhoogde hun ijver bepaald niet.

Ten aanzien van het Ehtreglement moet worden opgemerkt dat de rooms-katholieke bevolking zich op tal van plaatsen genoodzaakt zag zich aan de nieuwe reglementering van de huwelijksluiting te onderwerpen. Voor de geestelijken moet hetzelfde worden vastgesteld. Men behoeft slechts de huwelijksregisters van de parochies in deze contreien na te gaan om dit vast te stellen. Veel van deze registers werden in 1656 of 1657 abrupt onderbroken; in de daaropvolgende jaren vond er geen registratie meer plaats. Ter verklaring van deze onderbrekingen vindt men soms een aantekening van de pastoor dat het hem was verboden de huwelijken van zijn parochianen in te zegenen.¹⁰⁸ Dat is zelfs het geval in de huwelijksregisters van Eijsden, hetgeen duidelijk maakt dat de tegenactie van Spaanse zijde uit het nabijgelegen Navagne zelfs daar geen effect had. Niettemin wordt hier en daar uitdrukkelijk gesteld dat de roomse geestelijken slechts de publieke inzegening van de huwelijken staakten. Dat kan er op wijzen dat zij al in dit stadium clandestien verrichtten wat hen officieel was verboden.¹⁰⁹ Zeker is dat bepaalde vormen van wat het canonieke recht een "sanatio in radice" noemde geleidelijk aan bijna algemene praktijk werden. Daaraan werd echter om geen argwaan bij de gerechtsdienaren te wekken zo

¹⁰⁸ In een trouwregister van Schimmert volgt na 5 december 1656 de aantekening: "Propter mandatum DD Statuum Hollandiae interdicentium pastoribus sub gravi poena ne matrimoniis assisterent non sunt annotati qui durante hac interdictione matrimonia contraxerunt"; RALM, DTB 110.1.

¹⁰⁹ Het meest frappant op dit punt is de aantekening in het huwelijksregister van Geleen, waar men over de jaren 1654 en 1655 de namen vindt van de echtparen die in die tijd voor de pastoor verschenen; RALM, DTB 37.1, p. 123. Daarna volgt zonder enige overgang: "Solemnizatio matrimoniorum de coetere usque ad 1663 interdicta et publice intermissa". De nadruk op het "publice" suggereert dat men zich in de praktijk wel wist te behelpen en de strenge bepalingen van het Ehtreglement ontweek. In Geleen kwam vanaf 23 september 1663 de normale praktijk weer in zwang, hetgeen daar mogelijk werd, omdat de plaats na het van kracht worden van het Partagetractaat tot de Spaanse partage was gaan behoren.

weinig mogelijk ruchtbaarheid gegeven; aantekeningen in de huwelijksregisters bleven daarom veelal achterwege.¹¹⁰

Uit de huwelijksregisters van de gereformeerde gemeenten kan daarentegen worden opgemaakt dat talrijke rooms-katholieke partijen voor het aangaan van de ondertrouw en het sluiten van het huwelijk de officiële weg hebben bewandeld. De aantallen in deze registers opgenomen huwelijken gaan, te beginnen met het jaar 1656 of 1657, met sprongen omhoog en bereiken al gauw het niveau van enkele tientallen per jaar. Voor een plaats als Heerlen loopt de curve van 0 in 1655 en 4 in 1656 op tot 75 in 1657 en zelfs 87 in 1658 om daarna weer enigszins te zakken, maar met handhaving van totalen die ver boven het normale aantal huwelijken van gemeenteleden uitstijgen.¹¹¹ Daar moet echter onmiddellijk aan worden toegevoegd dat de predikant van Heerlen voor een wijde omgeving de enige bedienaar was die voor de officiële bevestiging van huwelijken in aanmerking kwam en hetzelfde moet feitelijk, lettend op het gering aantal predikanten, ook voor zijn collegae elders worden vastgesteld.

Als voorbeeld moge hier de predikant van Valkenburg worden genoemd, wiens rayon zich blijkens de aantekeningen in zijn huwelijksregister in het westen uitstreckte tot vlakbij Maastricht met Amby, Heer en Limmel, in het oosten tot dichtbij Heerlen met Klimmen, Ubachsberg, Ransdaal, Hoensbroek, Nuth en Wijandsrade, in het noorden tot dichtbij Sittard met Spaubeek en Broeksittard, in het zuiden tot Mheer en Banholt, soms tot in de Voerstreek met 's-Gravenvoeren.¹¹² Het spreekt vanzelf dat de overgrote meerderheid van deze echtparen bestond uit rooms-katholieken.

Hier en daar probeerden rooms-katholieke kerkelijke instanties het tij te keren en een enkele maal met succes. Zo protesteerde het kapittel van Sint-Servaas al op 13 juni 1656 tegen de afkondiging van het Echtreglement in de van dit kapittel afhankelijke parochie Berg en Terblijt. Deze was er verricht door een tweetal schepenen

¹¹⁰ De praktijk om voor een kerkelijke inzegening van het huwelijk van rooms-katholieke echtparen uit te wijken naar parochies die tot het Spaanse machtsgebied behoorden, wordt eveneens eerst na het van kracht worden van het Partagetractaat in sommige trouwregisters zichtbaar.

¹¹¹ Zie daarvoor het in noot 107 genoemde artikel van Munier 1985b, p. 74. Daar vindt men tevens soortgelijke gegevens voor Beek en Valkenburg.

¹¹² Munier 1985b, pp. 74-75.

uit Beek.¹¹³ De tenuitvoerlegging werd opgeschort en het huwelijksregister van deze parochie wijst uit dat ook in deze jaren de normale huwelijksluiting bleef gehandhaafd.¹¹⁴ De Staten-Generaal zelf hadden op dat ogenblik niettemin de vraag in beraad of het Echtereglement niet moest worden afgekondigd in de elf dorpen onder de soevereiniteit van het Servaaskapittel. Op grond van welke overwegingen de afkondiging achterwege bleef, heb ik niet kunnen achterhalen.¹¹⁵ Vragen naar de exacte positie van de Sint-Servaasdorpen bleven bij de Staten-Generaal nog jarenlang op de agenda.

Zeker is ook dat op enkele plaatsen het Echtereglement niet werd afgekondigd of na de afkondiging niet werd geürgeerd. Tot die categorie behoorde Vaals. Om onbekende redenen werd het Echtereglement er eerst vele jaren later van kracht verklaard.¹¹⁶ Andersom werd het hier en daar op plaatsen nagekomen die later aan het Staats gezag werden onttrokken, terwijl eveneens kan worden vastgesteld dat zelfs in uithoeken als Bunde, Geulle en Olne het Echtereglement strikt werd nagekomen.¹¹⁷ Aanwijzingen ontbreken dat er in deze jaren plaatsen zijn geweest, waar gebruik is gemaakt van de alternatieve mogelijkheid huwelijken te sluiten ten overstaan van de schepenbank. Dat kan enige verbazing wekken omdat het Echtereglement zelf in deze mogelijkheid voorzag en deze aan de betrokken katholieke gelovigen de pijnlijke gang naar de voor hen vreemde kerk zou hebben bespaard.¹¹⁸

Alles bijeen hebben de beide reglementen een substantiële bijdrage vanwege de Republiek geleverd om de positie van de door de overheid bevoorrechte Kerk te versterken. Deze bleef nochtans in

¹¹³ Deze bijzonderheden ontleende ik aan het al genoemde artikel van Ubachs 1986, p. 226.

¹¹⁴ RALM, DTB 14.1, pp. 136-162, geeft zonder onderbreking de huwelijken die werden gesloten in de jaren 1644-1712.

¹¹⁵ Vermoedelijk gaf de soevereiniteit van het Sint-Servaaskapittel de doorslag. De rechten die het kapittel toekwamen, waren immers in het capitulatieverdrag van 1632 zonder enige beperking erkend.

¹¹⁶ Dat gebeurde tijdens een voogdgeding te Holset op 14 november 1663 volgens een aantekening in RALM, NHG Vaals, Acta consistorii, 1649-1664, f.178. Tot in dat jaar vonden in Vaals de huwelijksluitingen op de normale manier plaats, zoals blijkt uit de aantekeningen in het rooms-katholieke huwelijksregister: RALM, DTB 134.1, pp. 84-103. Regelmatig worden daarin huwelijken vermeld die werden gesloten "in facie ecclesiae juxta usum romanum", ondanks het feit dat Vaals stevig onder Staatse controle stond.

¹¹⁷ Zie daarvoor de betreffende huwelijksregisters.

¹¹⁸ Slechts voor Margraten en Vaals zijn apart daarvoor aangelegde registers bewaard gebleven: RALM, DTB 79.9-10 en 134.20-21. Ook deze stammen echter uit een latere periode.

veel opzichten sterk de mindere van de katholieke rivaal. Er kwam slechts ongeveer een dozijn gemeenten van de grond, die op weinig uitzonderingen na geringe aantallen gelovigen kenden, in kleine groepjes verspreid levend in een betrekkelijk uitgestrekt gebied.¹¹⁹ Alle aandrang die door kerkelijke instanties op de overheid werd uitgeoefend om het aantal predikantsplaatsen op te voeren, stuitte af op het feit dat die overheid de noodzaak er van niet inzag.

In deze jaren is er slechts één predikantsplaats bijgekomen. Dat gebeurde in Beek, waar in 1654 een predikant mocht worden beroepen.¹²⁰ Vanaf 11 juni 1652 waren daar ter plaatse al diensten gehouden, die per toerbeurt werden verzorgd door predikanten en proponenten van de classis Maastricht. Op de lange duur werd dit echter als een te zware last ervaren en met aandrang werd bij herhaling de aanstelling van een eigen predikant bepleit. De kandidaat was Theophilus Breluis, zoon van de Maastrichtse predikant Johannes Breluis, die naar voren werd geschoven nadat hij als proponent in Beek zijn sporen had verdiend. In oktober 1654 verleenden de Staten-Generaal de volmacht de beroepingsprocedure te starten. Hij kon in het begin van 1655 door ds. Fellingier uit Maastricht worden geïnstalleerd en op 12 juli als lid van de classis worden aangenomen.¹²¹

Het heeft daarna niet aan pogingen ontbroken om ook voor andere plaatsen een predikant benoemd te krijgen. Achtereenvolgens werden er voorstellen gedaan voor Gulpen, Welz, 's-Gravenvoeren, Montenaken en Houthem. Toen daaraan geen gehoor werd gegeven, was de classis, geruggesteund door de synode van Gelderland, er op uit langs een andere weg het gestelde doel te bereiken. Zij streefde er naar plaatsen die door de dood van een pastoor vrijkwa-

¹¹⁹ Met uitzondering van Maastricht staan er slechts weinig gegevens ter beschikking over de numerieke verhoudingen tussen katholieken en protestanten. Van een beperkt aantal gemeenten zijn voor deze jaren lidmatenlijsten of daaraan corresponderende lijsten van gelovigen die hun belijdenis deden, bewaard gebleven. Munier 1984d, pp. 127-139; Munier 1986a, pp. 229-259. Voor Heerlen staat een lijst ter beschikking van degenen die belijdenis deden over de jaren 1650-1671, RALM, DTB 49.15, p. 4. Al deze gemeenten telden slechts enkele tientallen lidmaten. De parochie Heerlen vormde daarentegen met ruim tweeduizend communicanten de omvangrijkste rooms-katholieke gemeenschap, Habets 1875-1892, (dl. III), p. 356. Geen enkele andere parochiegemeenschap bereikte dergelijke cijfers. Zij waren nochtans aanzienlijk groter dan de gereformeerde gemeenten.

¹²⁰ Uitvoering over deze beroeping Hoogstraten en Van Loo 1983, pp. 19-22.

¹²¹ RALM, C1Ma, inv.nr. 6, f.73; ook de hier volgende gegevens zijn aan deze acta ontleend, RALM, C1Ma, inv.nr. 6, f.27 onder artikel 14; voor Meerssen RALM, C1Ma, inv.nr. 6, f.188..

men voor predikanten te reserveren. Deze zouden zich in die gevallen verzekerd weten van de vereiste inkomsten, wanneer die van de pastoorsplaats aan hen werden toegewezen. Dergelijke vacatures werden er gesignaleerd in Ubach en Meerssen. De voorstellen vonden echter geen weerklank bij de Hoogmogende Heren. Minstens voor dit soort zaken achtte men in Den Haag de politieke status van de Landen van Overmaas veel te onzeker en gaf men er de voorkeur aan het ogenblik af te wachten, waarop de vraag naar de soevereiniteit tot een oplossing zou zijn gebracht. Eerst in 1657 werd tijdens de traag en moeizaam verlopende onderhandelingen een keerpunt bereikt dat de weg naar een oplossing leek te gaan openen.

Het Partagetractaat en de verdeling van de kerkgebouwen

Beide partijen hadden zich op 26 november 1657 akkoord verklaard met het beginsel dat verdeling van de drie Landen van Overmaas het geschiktste middel was om een overeenkomst over het geschil aan wie de soevereiniteit over deze Landen toekwam dichterbij te brengen.¹²² Daarmee was in ieder geval een gemeenschappelijk uitgangspunt bereikt voor de verdere onderhandelingen. Het centrale thema werd verschoven naar de vraag op welke manier deze verdeling moest worden geregeld. In de beginfase bleven partijen zich nog enige tijd afvragen of het de voorkeur verdiende te streven naar een akkoord om de drie Landen zelf onverdeeld te laten en het aan de twee partijen in het geding over te laten welke van de drie zij voor zich opeisten danwel te gaan onderhandelen over een verdeling van elk van de drie Landen. Vooral de Staatse zijde achtte een algehele versnippering ongewenst en zette de stuksgewijze verdeling van gehele Landen in.¹²³ Slechts met grote tegenzin gaven de Staatse onderhandelaars zich gewonnen voor het Spaanse

¹²² Haas 1978, pp. 158-259.

¹²³ Een op 4 december 1657 van Staatse zijde ingediend voorstel om de Landen van Valkenburg en 's-Hertogenrade toe te wijzen aan de Republiek en het Land van Dalhem aan Spanje werd op 29 januari 1658 vervangen door een nieuw uitgangspunt "ten behoeve van den heere Coninck van Spagne te cederen de helft der drie landen van Overmase"; Haas 1978, pp. 163-167. Toen dit voorstel van Spaanse zijde op 8 februari 1658 gretig werd geaccepteerd, werd het tot inzet van de onderhandelingen "de gerechte helfte" van elk van de drie Landen vast te leggen. De term zou tot in het eindverdrag gehandhaafd blijven.

standpunt dat aan elk van beide partijen een redelijk deel van elk van de drie Landen zou moeten toevallen. Op 25 februari 1658 werd een basisakkoord van deze strekking bereikt, dat een maand later door partijen werd ondertekend.¹²⁴

Daarin was sprake van "de gerechte helft van de voorsz. drie Landen van Over-Maze", waaraan vooral op aandrang van Spaanse zijde de clausule werd verbonden "dat over de conditien van dien onderling nader soude werden gheconvenieert". Naar Spaanse opvatting zou een regeling van de status van de rooms-katholieke godsdienst daar ook toe behoren.¹²⁵ Toen echter daarvoor de vorm werd nagestreefd om binnen de toekomstige Staatse partages aan die godsdienst een positie toe te kennen die gelijkvormig zou zijn met die welke in het capitulatieverdrag van Maastricht was neergelegd zonder dat daar binnen de Spaanse partages ook maar enige concessie ten gunste van de gereformeerde religie tegenover zou komen te staan, brachten de Staatse onderhandelaars met klem naar voren dat de bepalingen van het capitulatieverdrag van Maastricht op geen enkele manier overdraagbaar konden worden gemaakt naar de Landen van Overmaas en de toekomstige Staatse delen er van. Zij wensten het gevraagde hooguit op basis van wederkerigheid te aanvaarden en deze eis werd weer aan Spaanse zijde als onaanvaardbaar verworpen. Iedere suggestie in die richting werd met beslistheid afgewezen. Dat zou in strijd zijn met alles wat de Spaanse politiek sinds het begin van de geloofsworsteling van de zestiende eeuw had bepaald en zou blijven bepalen. Voorgelicht door een commissie die in Brussel in de loop van mei 1658 was bijeengekomen en in dezelfde geest ook door de centrale bestuursorganen in Madrid, legde koning Philips IV dit standpunt neer in een door hem op 22 september van dat jaar aan zijn zoon Don Juan als stadhouder van de Zuidelijke Nederlanden gerichte brief. Kort en goed luidde zijn overweging:

"Gelet op de onmogelijkheid om de Verenigde Provinciën te bewegen tot wat was voorgesteld, nl. om in het deel dat hen door de verdeling van die landen zou toevallen de uitoefening

¹²⁴ Haas 1978, p. 169; het toen ondertekende akkoord werd geantidateerd op 25 februari.

¹²⁵ De artikelen 3 tot 7 van een reeks van in totaal 31 artikelen, die van Spaanse zijde aan een voorstel van 4 april 1658 waren toegevoegd, waren gereserveerd voor de positie van de katholieke godsdienst in de nog te vormen Staatse partages; uitvoerig hierover Haas 1978, pp. 173-184.

van onze heilige godsdienst op dezelfde manier toe te staan als zij het voor de stad Maastricht hadden gedaan, het ware dan dat hetzelfde zou gebeuren op basis van wederkerigheid in het deel dat mij zou toevallen, gelet ook op de omstandigheid dat mijn voorgangers en ikzelf steeds standvastig zijn gebleven om in onze rijken en heerlijkheden geen vrijheid van godsdienst toe te kennen, en mij bijgevolg conformerend met uw gevoelen en dat van het genoemde bestuurscollege, is het mij voorgekomen u te moeten meedelen dat dit punt onaantastbaar moet blijven en dat er dus voor wat mij zal gaan toevallen binnen de Landen van Overmaas geen andere godsdienst vrij uitgeoefend zal mogen worden dan onze eigen geheiligde godsdienst!"¹²⁶

Er zat niets anders op dan de onderhandelingen voort te zetten met terzijdestelling van heel deze materie.¹²⁷ De Spaanse onderhandelaars werden op 25 december 1658 in die zin opnieuw geïnstrueerd.¹²⁸ Zij werden daarmee bevrijd van een zware hypotheek en konden zich voortaan exclusief concentreren op de vraagstukken betreffende de manier, waarop de drie Landen konden worden verdeeld. De nieuwe soevereinen zouden dan in de toekomst zelf moeten uitmaken hoe zij aan de door hen uit te oefenen soevereiniteit ook op het stuk van de religie vorm en inhoud zouden gaan geven. In de concrete omstandigheden van de tijd kon dat nauwelijks iets anders gaan inhouden dan een terugval op het beginsel dat voor het eerst bij de zogenaamde Godsdienstvrede van Augsburg in 1555 was neergelegd en dat werd getypeerd met de formule: "Cujus regio illius et religio".¹²⁹

Het werd van Spaanse zijde niet nodig geoordeeld de bisschoppen van Luik en Roermond in te lichten over de beslissing die voor de onder hun jurisdictie ressorterende gebieden op het punt van de uitoefening der religie was gevallen. Men mag echter veronderstellen dat beiden langs verschillende wegen op de hoogte geraakten van het verloop van de onderhandelingen. Hoe zij daarop hebben

¹²⁶ Haas 1978, pp. 183 en 267, noot 133, waar de Spaanse tekst van deze stellingname is te vinden, de vertaling is van mij.

¹²⁷ Haas eindigt zijn bespreking van deze belangrijke episode in de onderhandelingen met de vaststelling: "Voor de inwoners van de landen van Overmaas was daarmee een beslissing gevallen, die de godsdienstige toestand in hun gebied gedurende honderddertig jaar - tot 1794 - zou bepalen"; Haas 1978, p. 184.

¹²⁸ Haas 1978, p. 184.

¹²⁹ Ook Haas 1978, p. 181, wijst op deze samenhang.

gereageerd, blijft een nauwelijks te beantwoorden vraag omdat er daaromtrent geen documentatie van betekenis bewaard is gebleven. Slechts van bisschop Eugenius Albertus d'Allamont van Roermond valt een poging uit het begin van 1660 te signaleren, die er op was gericht het lot, dat het meest zuidelijke dekenaat van zijn bisdom in het Land van Valkenburg bedreigde, alsnog te verlichten. Hem werd echter kort en goed te verstaan gegeven dat aan zijn pleidooi, de vrije uitoefening van de katholieke godsdienst in het te sluiten verdrag voor dit dekenaat uitdrukkelijk te garanderen, geen gehoor kon worden geschonken.¹³⁰

Ook de classis Maastricht liet zich niet onbetuigd. Zij probeerde eveneens het verloop van de onderhandelingen ten gunste van de eigen religie te beïnvloeden. Vooral het verloop van een buitengewone vergadering die op 3 februari 1660 werd gehouden, biedt een duidelijk zicht op de verwachtingen en wensen die werden gekoesterd.¹³¹ De vergadering was bijeengeroepen, nadat bericht was binnengekomen dat de onderhandelende partijen op 13 december 1659 een aantal punten, waarover men tot overeenstemming was gekomen, in een interimverdrag hadden vastgelegd. Omdat de verwachting daardoor werd gewekt dat een eindovereenkomst niet al te lang meer op zich zou laten wachten, besloot men als classis enkele beginselen te formuleren, waarmee in deze eindovereenkomst naar het gevoel van de vergadering rekening moest worden gehouden. Men achtte het op de eerste plaats vanzelfsprekend dat exact de helft van de kerken in de drie Landen van Overmaas ter beschikking zouden komen van de gereformeerden en voor hun eredienst moesten worden ingericht.¹³² Het laatste betekende dat ze geheel moesten worden gezuiverd van "alle affgodische beelden,

¹³⁰ Haas 1978, pp. 184-185.

¹³¹ RALM, CIMA, inv.nr. 6, ff.128-135; een kopie van deze akten onder inv.nr. 280.

¹³² Haas 1978, p. 191. De tekst van dit interimverdrag bij Van Aitzema 1661, pp. 9, 317-318 en 1.090; ook bij Luzac 1888, pp. 74-77. In het eerste artikel stelden de Staten-Generaal in het vooruitzicht dat de helft van de geconfisqueerde pastorale goederen gereserveerd zou blijven voor de pastoors in de drie Landen. Deze overgangsmaatregel vormde een restant van de volledige pariteit die van Staatse zijde over de hele linie was nagestreefd, maar die door het verzet van de Spanjaarden onhaalbaar was gebleken. Het is vermoedelijk om aan de wens van de andere partij tegemoet te komen, toe te schrijven dat op geen enkele manier over de besteding van de andere helft wordt gesproken. In de reglementen, die later voor de Staatse partages zouden worden uitgevaardigd, is geen sprake meer van dit soort tegemoetkomingen. Daarmee moest naar het gevoel van de classis het ontbrekende in het interimverdrag worden opgevuld.

autaeren, ornamenten enz.". Concreet zou dat moeten gebeuren op al die plaatsen "in dewelcke albereijts predicanen zijn geïntroduceert". Daarmee zou dan eens en voorgoed een eind komen aan het simultaan gebruik van de betreffende kerken en de ergernissen die daaruit voor de belijders van de gereformeerde religie waren voortgevloeid.

De aspiraties gingen nog veel verder, want het was naar het gevoelen van de vergadering altijd al een grievend onrecht geweest dat de gereformeerden tot dan toe slechts zeven à acht kerken ter beschikking hadden gehad en dat nog gepaard met allerlei beperkingen. Dat aantal zou snel moeten worden uitgebreid overeenkomstig het beginsel dat de betreffende kerken nu exclusief voor de gereformeerde eredienst moesten gaan dienen. Ook de pastorieën en schoolhuizen zouden ter beschikking moeten komen van de gereformeerden en hen in volle vrijheid moeten worden afgestaan.

Verder beraad zou uiteraard nog nodig zijn om in overeenstemming met de nog af te bakenen grenzen van de partages de daarvoor in aanmerking komende plaatsen definitief vast te leggen. Men wenste echter op zeker te spelen met vast te leggen dat voor de tijd, waarin in afwachting van de eindregeling het interim van kracht zou blijven, minstens op al die plaatsen, waar al predikanten in functie waren, de roomsen niet meer tot het gebruik van de kerken konden worden toegelaten. Zij moesten voor die tussentijd maar worden verwezen naar behuizingen of schuren die voor het houden van hun eredienst geschikt werden bevonden. Hetzelfde zou moeten gebeuren voor de gereformeerden op al die plaatsen, waar, naar het zich liet aanzien, de kerken aan de rooms-katholieken zouden worden gelaten. In al die gevallen waren het dus de gereformeerden die naar plaatsvervangende ruimtes moesten uit gaan zien.¹³³ Het leek de vergadering niet zo moeilijk om over dit soort zaken tot overeenstemming te komen, want er viel nauwelijks één plaats te bedenken, waar niet hooguit op een afstand van een kwartier gaans een kerk of kapel te vinden was, waarvan de gelovigen van één van beide partijen gebruik konden gaan maken.

In al deze richtlijnen bespeurt men de onzekerheid over de precieze afloop van de onderhandelingen en bijgevolg de onwetendheid over de manier, waarop de toekomstige grenzen zouden worden afgeba-

¹³³ Duidelijk wordt hiermee dat de gedachte van volledige pariteit bij de heren van de classis diepe wortels had geschoten.

kend. Er werd daarom besloten twee gevolmachtigden van de classis naar Den Haag te mogen afvaardigen met de opdracht in het bijzonder pogingen te doen de belangen van de gereformeerde gemeenten veilig te stellen. Vooruitlopend op de toestemming daarvoor gingen de gedachten uit naar een soort werkplan dat als instructie aan deze afgevaardigden zou worden meegegeven en men slaagde er nog tijdens de vergadering in de hoofdlijnen daarvan vast te leggen. Omdat aan de hand van het daarover gemaakte verslag een duidelijk beeld kan worden gevormd van de gedachten die de heren op dat ogenblik aanhingen, laat ik de tekst hier in zijn geheel volgen. Achtereenvolgens kwamen de Landen van 's-Hertogenrade, Valkenburg en Dalhem aan bod met de volgende concrete voorstellen:

“t Land van 's-Hertogenrade heeft onder zich zestien parochiekercken, waarvan maar drie bij d'onse gebruikt worden, namelijk eene kercke binnen 's-Hertogenrade, eene tot Ubach bij combinatie, eene tot Vaals door twee predicanten Walsch ende Duijsch.

Vaals gelegen 3/4 uijre van Aken is de vergaderplaats der gereformeerde binnen Aken. De paapsche ornamenten sijn aldaar noch in haar geheel, hebben noch onlangs een groot crucifix met een aanhangende beeld genomen uijt 'et veldt, ende in den inganck van de kerck gestelt.¹³⁴ De paap prolongeert sijnen dienst meestendeel tot 10 uijren tot groot ongerieff van de gereformeerde en haare processien turbeerde onsen godtsdienst door pijpsacken,¹³⁵ trommels, danssen etc. De pastorije wort bewoont bij de paap, doch staat ten meerendeel opde Akenschen bodem.¹³⁶ Daar is geen schoolhuijs, maar de paapsche schoolmeester heeft de kercktoren met eenige camer-tjens ingenomen. Onder Vaals gehooren Holset, Limier ende Vilen, de twee eerste ijder maer 1/2 uijr, 't laetste een uijr van Vaals, al waer de paepsche ingesetene condon te kercke gaen. 's-Hertogenrade met haere onderhoorige beurschap Aafden heeft twee kercken, waar van d'eene tot Aafden alleen van een paap, d'ander vande paap ende predicant gelijckelijck worden

¹³⁴ Ik heb niet kunnen achterhalen, wanneer deze uitdagende geste heeft plaatsgevonden.

¹³⁵ Doedelzakken.

¹³⁶ De erkenning dat de pastorie grotendeels op Akens grondgebied stond, zou later heftig worden bestreden.

gebruijk.¹³⁷ Heeft noch alle de paapsche ornamenten. De gereformeerde zijn op de hondert sterck.¹³⁸ De predicant besitt de pastorie, ende de gereformeerde schoolmeester het publijcke schoolhuijs. Een scheutweegs vande stadt is gelegen Clooster-rade, welcke alle sondagen ende in de weecke van deselve Conventualen wort bedient, waar henen sich de Roomschesinde van 's-Hertogenrade meestelijck begeven. Mercksteen ende Kerckrade leggen mede ijder maar 1/2 uijr van de stadt. Ubach wert de kerck nevens de paap oock gebruijckt van de predicant van 's-Hertogenrade bij combinatie, ten dienste van de uijtheemsche inde Lande van Gulick, sijnde over de hondert die daar te kercke comen. Blijven aldaar noch de paapsche ornamenten.¹³⁹ De capellaan aldaar is pastoor van Vrelenburch in de Lande van Gulick.

Wels ende Roerdorp zijn twee dorpen gelegen rontom in 't Land van Gulick omtrent 4 uijren van 's-Hertogenrade, waar van de eene kerck met een predicant behoorde te worden voorsien.

Simpelveld tusschen Valckenburg ende 's-Hertogenrade behoorde met een predicant voorsien te worden, ende de paapsche inwoonders aldaar connen bequamelyck te kercke gaan tot Bocholt, daer onder hoorende.

Gulpen gelegen tusschen Aken ende Maastricht, can seer bequaam met Simpelveld worden gecombineert.

Valckenburg. 't Land van Valckenburg heeft 34 parochiekercken waar van maar vier bij de onse worden gebruijckt, te weten tot Valckenburg, Heerle, Beeck ende Eysden. Valckenburg heeft de kercke noch alle de paapsche ornamenten. De paap gebruijckt deselve noch nevens de predicant. De predicant possedeert de pastorie sijnde s' stadthuijs. Daar is geen schoolhuijs, maar een capellanie, die noch disputabel is. De naaste kercken daar de Roomschesinde haar soudén connen behelpen,

¹³⁷ Al eerder was het voorstel ingediend de hoofdkerk van 's-Hertogenrade exclusief te reserveren voor de gereformeerde eredienst; zie hiervoor noot 73. Uit de hier gemaakte opmerkingen is duidelijk dat dit voorstel het niet heeft gehaald. De kerk was in deze jaren onderworpen aan het statuut van het simultaneum.

¹³⁸ Eén van de zeldzame mededelingen over de getalsterkte van de gereformeerde gemeente ter plaatse.

¹³⁹ De kerk diende dus duidelijk als toevluchtsoord voor de protestanten uit gebieden die aan een ander regime waren onderworpen.

sijn Oudt-Valckenburg en 't Clooster te Geerlach, ijder maar 1/2 uijrtie van daar.

Heerle heeft in de kercke noch 7 authaaren, wel op zijn affgodisch verciert. De paap prolongeert ordinarisijnen dienst tot 10 uijren ofte langer. Hebben oock de Clocken in haar gewelt, stellen die soose willen, comt op extraordinarische feestdagen een monick van Aken prediken. De paap besitt aldaar noch het pastoriehuijs; daar is geen schoolhuijs. Onder Heerle gehooren Welten, een Capel 1/2 uijr van de kerck, ende Voerendaal, een hoofdkerck,¹⁴⁰ een uijr vandaen, op welcke een van beijde plaatsen de Roomschesinde connen te kercke gaan.

Beeck staan de paapsche ornamenten als in d'ander. De publijcke pastorie besitt de paap. Is geen schoolhuijs, doch alsoo de predicant oock een huijs heeft, soude de pastorie tot een schoolhuijs connen werden geappropriert. De Roomschesinde aldaar soudentot Spabeeck connen te kercke gaan, sijnde een kleijn 1/2 uijr van daar gelegen, als oock tot Schimmer een kleijn uijrtje.

Eijsden is maar een Capelle, gehoorende onder de parochie van Breust, waar van het maar een musquet-scheut afflecht, alwaar oock de meeste inwoonders van Eijsden te kercke gaan. 't heeft geen eijgen paap, maar de paap van Breust comt daar den dienst doen, soe dattet sonder ongemack conde van de ornamenten gesuijvert ende den predicant alleen ingeruijmt worden.¹⁴¹ Te meer dewijle de geloovige van Luijck aldaar te kercke comen, dewelcke daar door belet worden, als het de paap soo lang maackt, datse mettet het luijcksche marckschip niet weder connen opvaren,¹⁴² ende te voet gaande perijckel loopen van de stroopers uijt Argentiers gespolieert te worden. 't heeft geen pastorie, nocte schoolhuijs.

Nut is een plaats gelegen in 't midden van 't land, al waar alreede verscheijdene ledematen woonen, dewelcke voorn. in cas van sieckte seer van de paapen gequelt worden. Was noodich dat aldaar een predicant gestelt wierde. Conden de paapse inwoonders nae Honsbrouck te kercke gaan.

¹⁴⁰ De parochiekerk van Voerendaal was de moederkerk van die van Heerlen; enkele bijzonderheden over de verhouding tussen de beide parochies bij Damen 1955, pp. 113-139.

¹⁴¹ De kerk van Eijsden was eveneens onderworpen aan het statuut van het simultaneum.

¹⁴² Als belangrijke etappeplaats tussen Luik en Maastricht beschikte Eijsden over goede verbindingen met beide steden. De handel nam er bijgevolg een belangrijke plaats in.

Scinfeld is een plaatse palende aan de Landen van Gulick, alwaar de gereformeerde inwoonders van Gangeld, Divridom,¹⁴³ Teveren ende Hoogenrade in de Lande van Gulick gelegen condon te kercke gaan. Is oock binnen Scinvelt 't huijs van de heer commissaris Berg van de religie, soodat oock deselve plaatze diende met een predicant te werden voorsien.

Houten woonen alreets wel 20 personen van de religie. Is een uijr van Valckenburg gelegen, d'inwoonders paaps sijnde gaan meest naar 't Clooster te Geerlach nabij gelegen ter kercke. Soude door de predicant van Valckenburg bij combinatie connen werden bedient.

Op Geleen een kleijn uijrtje van Beeck, heeft voor henen een predicant gehadt, soude met Beeck connen worden gecombineert.¹⁴⁴

Welten ofte Voerendaal soudon met Heerle een van beijden connen worden gecombineert, ofte Scinfeld, indien 't niet conde gevonden worden, dat aldaar een predicant gestelt wierde.

Dalem. 't Land van Dalem heeft onder sich 14 parochiekercken, waarvan de twee medegebruijckt worden bij twee walsche predicanten, d'eene staande te Dalem, d'ander te Onne. Staan oock nog alle d'ornamenten in de kercken, ende worden mede van de papen gebruijckt. Dalem is meest walsch, doch heeft een duijtsch quartier, palende aan 't duijtsche quartier van 't Land van Limborg.

Aubel is een groote banck seer geavanceert in 't Land van Limborg, waar rontom menichte van de gereformeerde religie woonen ende is al 't samen 't duijtsche quartier des Landts van Dalem ende Limborg. Binnen Aubel woonen oock diversche van de religie, die wel te Dalem te kercke gaan, doch meestendeel soo veel walsch niet en verstaan, datse connen gestichtet worden. Derhalven waare ten hoochsten noodich, dat aldaar een nederlants predicant gestelt wierde.

's-Graven-voerde is voor henen een combinatie geweest van Eijsden, soude wederom daar mede connen worden gecombineert".¹⁴⁵

¹⁴³ Ik heb deze plaats niet kunnen identificeren.

¹⁴⁴ Het in noot 120 genoemde boekje geeft onder de titel Lutherijen en Wederdoopers een overzicht van de verbreiding van het protestantisme in Beek en nabijgelegen plaatsen.

¹⁴⁵ Exact becijferd worden hier in totaal twintig plaatsen genoemd, die in aanmerking komen voor het beroepen van een predikant, al dan niet in combinatie met andere plaatsen, waarvan

Volgt nog een epiloog, waaruit blijkt dat de aspiraties van de heren nog verder reikten. Veelzeggend daarvoor is de volgende passage:

“Hebben noch de broeder in genere voorgesteld, datter op alle die voors. plaatsen goede schoolmeesters mochten worden gestelt, ende met een bequaam onderhoudt mochten worden versien. Dat oock alle de kercken eerst op kosten van de generaliteijt mochten worden gerepareert, ende dat alsdan in handen van de respectieve kerckeraden overgelevert wierden de fabrijcq-goederen tot ijder kerck gehoorrende, om se in goede reparatie te conserveeren, welcke fabrijcq-goederen nu van de rentmeesters van de geestelijcke goederen mede al aengeslagen zijn”.¹⁴⁶

Het werd tenslotte als de meest effectieve handelwijze beoordeeld dat er uit dit hele rapport “een instructie soude werden geformeert voor de (naar Den Haag) aff te sende broederen, omme volgens deselve dit groote werck op het ijverichste te bevorderen”.

Bij dit gedetailleerde overzicht passen enkele kanttekeningen; allereerst bij de lijst van plaatsen die achtereenvolgens de revue passeerden. Opnieuw valt op welk een aandacht uitging naar Vaals als opvangcentrum voor gereformeerde gelovigen uit het grensgebied. Conform dit patroon worden soortgelijke overwegingen aangevoerd voor plaatsen als Ubach, Eijsden en Schinveld die zich in een soortgelijke positie bevonden.¹⁴⁷ In datzelfde kader brengt men overwegingen betreffende de talen in deze grensgebieden in het geding. Het meest nadrukkelijk komt dit naar voren in de beschouwingen over het Land van Dalhem, waar gelovigen, behorend tot de drie taalgebieden, te vinden waren.

De samenstelling van de instructie, waarvan in de slotpassage sprake was, werd nog op de vergadering zelf opgedragen aan de twee predikanten die met de afvaardiging naar Den Haag werden belast, ds. Crollius van Eijsden en ds. Van Hamerstede van Maastricht. Deze hebben zich met zoveel ijver van hun taak gekweten dat nog voordat de vergadering werd afgesloten het door hen

er zes in het Land van 's-Hertogenrade, tien in het Land van Valkenburg en vier in dat van Dalhem waren gelegen. Dat totaal vormde nog bij lange na niet de helft van de 64 parochiekerken in de drie Landen. Het was dus hoogstens een tussentijds voorstel om het aantal predikanten uit te breiden.

¹⁴⁶ Eens te meer valt te betreuren dat de documentatie dienaangaande onvoldoende is bewaard.

¹⁴⁷ Zij konden bijgevolg dienst doen als opvangcentrum van gereformeerde geloofsgenoten die leefden onder een katholiek of luthers bewind.

uitgewerkte stuk, dat het karakter had gekregen van een samenvatting van het hier gepubliceerde verslag, kon worden goedgekeurd.¹⁴⁸ De daarin neergelegde gedachten waren naar het oordeel van de vergadering waarschijnlijk slechts van toepassing voor de voorziene interimperiode. Zij kregen als grondgedachte dat de vrije uitoefening van de beide religies binnen de nog onverdeelde Landen van Overmaas gegarandeerd moest blijven, maar voortaan zonder de lasten die uit het simultaneum voortvloeiden. Veelzeggend is in dit kader het pleidooi om op het terrein van de huwelijkssluitingen de inmiddels ingeburgerde praktijk, die op het Ehtreglement van 1656 was gebaseerd, ongewijzigd te laten voortbestaan. Uitdrukkelijk wordt in de epiloog bepleit "dat daar inne geene veranderinge door 't interim gemaect en werde". Het is zeer wel mogelijk dat de daarmee gegeven voorstelling van zaken, als zou deze praktijk overal zijn ingevoerd, een te gunstig beeld geeft van de werkelijke situatie. De Spaanse invloed was zeker niet overal verdwenen of aan banden gelegd.¹⁴⁹ Een en ander is duidelijk ingegeven door de zorg dat de inmiddels op dit terrein bereikte resultaten ook gedurende de interimperiode, waarvan men de duur niet kon voorzien, niet zouden worden ondergraven door een nieuwe regeling die rekening zou gaan houden met de onzekerheid omtrent het verloop van grenzen, die nog moesten worden afgebakend. Vermoedelijk wilde men zwaarder geschut in petto houden voor het ogenblik waarop de vraagstukken dienaangaande definitief uit de wereld zouden zijn.

Gewapend met deze instructie trokken de twee genoemde predikanten naar Den Haag, nadat de daarvoor gevraagde volmacht was binnengekomen. Toen zij na hun terugkeer op de classisvergadering van 11 mei 1660 aan de hand van een dag tot dag bijgehouden journaal verslag deden van het door hen "gebesoigneerde", oogstten zij "volkomen contentement" bij hun opdrachtgevers.¹⁵⁰

¹⁴⁸ Het stuk kon bijgevolg nog op de vergadering worden goedgekeurd. Ik heb het niet kunnen terugvinden.

¹⁴⁹ Het onderzoek dienaangaande wordt bemoeilijkt door het ontbreken van het geëigende materiaal. We signaleerden al dat het Ehtreglement in een plaats als Vaals zelfs niet was afgekondigd. Ongetwijfeld was dat op meer plaatsen het geval.

¹⁵⁰ RALM, CiMa, inv.nr. 6, ff.136-141 onder artikel 13; daar is sprake van een door ds. Hamerstede bijgehouden journaal. Op de vergadering van 27 juli werd besloten de synode van Gelderland op de hoogte te brengen en bij het verder beraad te betrekken; RALM, CiMa, inv.nr. 6, ff.142vv, onder artikel 6.

Het valt echter zeer te betwijfelen of zij in Den Haag ook maar enige invloed op het verloop van de onderhandelingen hebben kunnen uitoefenen. Veeleer moet het effect van hun interventies bij de vele invloedrijke personen en instanties die zij tijdens hun verblijf trachtten te bewerken minimaal zijn geweest. Zij waren al lang en breed terug, toen op 7 maart 1661 de onderhandelingen tot een overeenkomst leken te leiden die op tal van punten in strijd was met de door hen ingebrachte wensen. Een voorstel dat enkele dagen tevoren niet zonder sluwe berekening van Spaanse zijde was ingebracht, vond op de genoemde datum enigszins tegen de verwachting in plotseling genade bij de Staatse vertegenwoordigers.¹⁵¹ Een overeenkomst op deze basis had voor de plaatsen, waar al predikanten waren gevestigd, niet slechter kunnen uitpakken. Men oordele zelf.

In het Land van Valkenburg kwamen de hoofdplaats Valkenburg en verder Beek en Eijsden binnen de toekomstige Spaanse partage te liggen, in het Land van 's-Hertogenrade waren dat Vaals en Ubach (over Worms) en in het Land van Dalhem Olne. De aanvaarding van deze voorstellen ging van Staatse zijde weliswaar gepaard met de toezegging dat er over een eventuele uitwisseling van afzonderlijke plaatsen nog verder kon worden onderhandeld, maar overwegingen dat op die manier wellicht een of andere predikantsplaats van de ondergang kon worden gered, legden nauwelijks gewicht in de schaal. Louter politieke berekening had bij de aanvaarding van deze Spaanse voorstellen de doorslag gegeven. De Staatse onderhandelaars hadden immers onmiddellijk door welk een sterke troeven zij in handen hadden gekregen met de toewijzing van de kloosterinstellingen van Sint-Gerlach, Meerssen en Kloosterrade aan hun partages. Zij beseften dat onachtzaamheid daarbij een rol moest hebben gespeeld omdat de Spanjaarden deze instellingen steeds hardnekkig voor hun eigen partages hadden opgeëist. Daarmee hadden zij plotseling de beschikking over wisselgeld om vooral in het Land van Valkenburg nog enkele territoriale concessies te kunnen afdwingen.

Deze concessies kregen echter eerst tijdens de onderhandelingen, die nog vele maanden bleven voortduren, een meer concrete vorm en inhoud. De reglementen die men in deze zelfde maanden met het oog op de organisatie van het bestuur en de inrichting van de eigen

¹⁵¹ Haas 1978, pp. 208-212, uitvoerig over deze Spaanse miskleun.

partages deed uitwerken, konden nog geen rekening houden met het eindresultaat van deze onderhandelingen. In de tekst van deze reglementen die bij resolutie van 10 december 1661 werd goedgekeurd, is vanuit ons gezichtspunt vooral van belang wat er betreffende de "bestelling van de kerken en scholen" werd vastgelegd.¹⁵² Binnen het Land van Valkenburg zou op dit terrein alleen in Heerlen de situatie kunnen blijven zoals zij was. Voor het stadje Valkenburg, dat volgens het aanvaarde voorstel Spaans zou worden, werd bepaald dat de gereformeerde gemeente naar Meerssen zou worden overgeplaatst, die van Beek zou verhuizen naar Geulle en die van Eijsden naar het in het oostelijk randgebied gelegen Schinveld. Binnen het Land van Dalhem zou in de hoofdplaats Dalhem zowel een Waalse als een Nederduitse gemeente kunnen worden gevestigd. De gemeente van Olne zou moeten verhuizen naar Saint André. Binnen het Land van 's-Hertogenrade tenslotte zouden kerk en school in de hoofdplaats van die naam kunnen blijven, maar zowel de Waalse als de Duits- en Nederlandstalige gemeenten van Vaals zouden een toevlucht moeten krijgen in Lemiers. Als compensatie voor het verlies van deze belangrijke grensplaats en de daar als opvangcentra fungerende gemeenten zou in Gulpen een nieuwe gemeente moeten komen. Onuitgesproken bleef of deze een soortgelijke functie moest worden toebedacht, hetgeen met het oog op de ligging niet goed tot de mogelijkheden behoorde.

In deze reglementen werden ook voor de drie al eerder genoemde kloosterinstellingen, die in dit stadium in de Staatse partages zouden blijven, voorzieningen getroffen. In de betreffende passages worden die van Sint-Gerlach en Meerssen gehandhaafd. Ze werden echter aan de voorwaarden onderworpen uit hun inkomsten en bezittingen bijdragen te leveren voor het onderhoud van "predikanten, kosteren en schoolmeesters, bij ons albereits aengesteld ofte nog aen te stellen". De abdijs van Kloosterrade daarentegen werd simpel-

¹⁵² Flament publiceerde de teksten, zoals die in dit stadium op tafel lagen; Flament 1914, pp. 232-242 voor het Land van Valkenburg, pp. 242-250 voor het Land van Dalhem en pp. 250-256 voor het Land van 's-Hertogenrade. De definitieve tekst kwam eerst gereed tijdens een in 1663 te Aken gehouden conferentie van Staatse en Spaanse gedelegeerden; Haas 1981, pp. 191-204, vooral pp. 202-203. De definitieve versie werd bij resolutie van de Staten-Generaal van 15 oktober 1663 gepromulgeerd. De tekst er van wijkt slechts op ondergeschikte punten af van het ontwerp en werd uiteraard wat de plaatsen betreft in overeenstemming gebracht met de afbakening van de partages, zoals zij in het Partagetractaat waren vastgelegd; zie voor de definitieve tekst het Groot Placaetboek, (dl. II), 1664, resp. kk. 3091-3098, 3097-3104, 3103-3110; zie ook Haas 1978, pp. 294-313, voor andere tekstedities: p. 314, noot 1.

weg opgeheven. De abt en de zijnen werd opgedragen de gebouwen vóór 1 mei 1662 te verlaten. Dezelfde datum werd ook genoemd als uiterste termijn bij de bepaling dat alle rooms-katholieke geestelijken het land zouden moeten verlaten.¹⁵³ De daarbij gebruikte formulering voorspelde niet veel goeds, want de uitwijzing was bedoeld voor "Alle Papen, ofte Paepsche Priesters ende Pastooren van wat name, ordre, ofte conditie die oock syn, geene uytgesondert". Dat stelde voor de nabije toekomst een keiharde politiek van uitwijzing in het vooruitzicht, ook al bevatten de reglementen zelf al enkele uitzonderingen op de regel ten gunste van de religieuzen van Meerssen. Hoe daarmee zou worden omgesprongen, zou nog moeten gaan blijken.

Verschillende van deze voorzieningen werden door de resultaten van de eindfase der onderhandelingen achterhaald. In het eindverdrag dat op 26 december 1661 werd afgesloten, werden de instituten van Sint-Gerlach en Kloosterrade toch aan Spanje toegewezen en de Spanjaarden waren, geheel volgens de verwachtingen, bereid gebleken voor het behoud van deze kloosters belangrijke territoriale concessies te doen. Als gevolg daarvan werden de door de ontwerp-reglementen getroffen regelingen voor de verschillende gereformeerde gemeenten stuk voor stuk overbodig gemaakt. Van de bestaande gemeenten behoefde er slechts één te worden opgeofferd, namelijk die van 's-Hertogenrade, omdat de hoofdplaats van het gelijknamige Land in het laatste stadium aan Spanje was toegewezen. Overwogen werd de daar sinds 1649 gevestigde gemeente over te plaatsen naar Gulpen.¹⁵⁴ Door de terreinwinst die aan Staatse zijde was behaald, waren de gemeenten van Valkenburg, Beek, Eijsden, Olne en Vaals alle binnen de Staatse partages van de drie Landen gekomen. Voor de betreffende gemeenten en de classis Maastricht en de Landen van Overmaas, die zich er met zoveel ijver voor hadden ingezet, was dit een belangrijk neveneffect van het eindresultaat.

De tenuitvoerlegging van het Partagetractaat liet nog geruime tijd op zich wachten. Er waren aan Spaanse zijde nogal wat bedenkingen gerezen tegen het eindresultaat van de onderhandelingen en in de loop van 1662 kwamen vanuit de Zuidelijke Nederlanden allerlei

¹⁵³ Deze datum zou als gevolg van de gang van zaken in het laatste stadium een jaar worden verschoven.

¹⁵⁴ Daar was al in een eerder stadium de vestiging van een gemeente voorzien.

berichten in Madrid binnen, waarin de indruk werd gewekt als zouden de onderhandelaars van Spaanse zijde het slachtoffer zijn geworden van slinkse manoeuvres van hun Staatse tegenpolen, zodat zij voor Spanje bij lange na niet "de gerechte helfte" van de drie Landen van Overmaas zouden hebben verkregen. Met gedetailleerd cijfermateriaal meenden de insprekers van diverse pluimage te kunnen aantonen dat in de drie Landen, maar vooral in het Land van Valkenburg, veel grotere aantallen woningen, goederen, inkomsten en inwoners aan de Republiek der Verenigde Nederlanden zouden zijn toegevalen dan aan Spanje. Al deze geluiden werden samengevat in een consult dat door de Raad van Vlaanderen op 26 mei 1662 werd uitgebracht.¹⁵⁵ In dit consult werden vooral de voor de kerk nadelige gevolgen van de overeenkomst breed uitgemeten. Het werd als een ernstige plichtsverzaking aan de kaak gesteld dat de belangen van een tweetal abdijen, waarvan de rijke inkomsten alleen maar ten goede kwamen aan een handvol religieuzen die nauwelijks enige betekenis hadden voor de zielzorg, zwaarder hadden gewogen dan die van de gelovigen in de drie Landen. Dat betekende alleen al voor het Land van Valkenburg dat men afstand deed van "neuf mille sujets aux hérétiques sans y comprendre encor les enfans au lieu de sept mille seulement qui demeurent à l'Eglise et sous l'obeïssance de Sa Majesté".

Geleidelijk aan won echter het inzicht veld dat nauwelijks kon worden verwacht dat de Staatse onderhandelaars bereid zouden zijn de moeizaam bereikte resultaten weer op de helling te gaan zetten. In de loop van september 1662 kwam daarom een actie op gang voor een spoedige ratificatie van de overeenkomst om daarmee aan de nog altijd voortdurende politieke onzekerheid een einde te maken.¹⁵⁶ Het mocht dan waar zijn dat de bereikte resultaten niet in overeenstemming waren met de wensen die men had gekoesterd. Wanneer de Spaanse onderhandelaars zich vooral in de laatste beslissende weken wat attenter hadden opgesteld, dan zou er ongetwijfeld een beter resultaat uit de bus zijn gekomen, maar nu het eenmaal zover was, moest men de voor de katholieken ongunstige gevolgen maar voor lief weten te nemen.

Opvallend is dat de samenstellers van deze tegenbetogen nagenoeg dezelfde uitgangspunten hanteerden als de classis al in 1660 had

¹⁵⁵ Haas 1978, p. 243.

¹⁵⁶ Haas 1978, p. 254-257.

gedaan, te weten dat voor de inwoners van de Staatse partages zo goed als overal op niet al te verre afstand kerken of kapellen binnen de Spaanse partages waren gelegen, waar zij voor de eredienst en het ontvangen van de sacramenten een toevlucht zouden kunnen vinden.¹⁵⁷ Hun toelichting werd toegespitst op het Land van Valkenburg, waar de Staatse partage de omvangrijkste was geworden. Zij kreeg, nu de eindovereenkomst bekend was, een veel concretere inhoud dan de heren van de classis in 1660 hadden kunnen geven. Daarom laten we ook van dit pleidooi de meest wezenlijke passages hier volgen. Uitdrukkelijk wordt al in het begin gesteld dat de ratificatie van het Partagetractaat dringend is gewenst op grond van de overweging:

“que tous les sujets ou inhabitants desoubs Messieurs les Etats peuvent avoir leur exercice divin selon la Religion Catholicque commodement et aucuns plus que paravant”.

De laatste zinsnede zal wel zijn ingegeven door de overweging dat op enkele plaatsen de rooms-katholieken eens en voorgoed zouden zijn bevrijd van de ongemakken van het simultaneum. Direct daarna volgt een concrete opsomming van de mogelijkheden die de samenstellers van het stuk onderkennen:

“scavoir le Bancq de Herlen a Schaesberg, d’ou ledit Seigneur va bastir une Eglise parochiale, et la fonder, distant un quart d’heure dudit Herlen, ou dez maintenant il y at une Chapelle,¹⁵⁸ le Village de Vourendael a la Seigneurie de Winantsrade distant une demie heure ou a la Seigneurie de Honsbroeck; Climmen au Village de Schin sur la Geule ou celuy de Vieu-fauquemont, Hulsberg a Winantsrade, Schimmert a Nut, Houthem au cloistre de St Gerlacq, qui est enclavé audit village,¹⁵⁹ Geul a Elsloo,

¹⁵⁷ De hier volgende gegevens heb ik ontleend aan een door Haas 1978, p. 284, noot 433, genoemd “Papel sobre la partición de los tres cuarteles del país de Ultramasa”. Een kopie van dit stuk dat zich in het Archivo general de Simancas bevindt, werd mij door de auteur welwillend ter beschikking gesteld; zie ook Munier 1985a, pp. 21-22.

¹⁵⁸ Ramakers 1983, pp. 4-16, 25-39, 63-77.

¹⁵⁹ De kloostergebouwen met de bijbehorende kerk zouden inderdaad een Spaanse enclave gaan vormen in Staats gebied; de al genoemde conferentie van Aken zou een aantal regelingen treffen voor het vrije verkeer naar andere gebieden onder Spaanse soevereiniteit.

Eijsden a celui de Brustom (Breust) aussij enclavé,¹⁶⁰

Meerssen a St Gerlacq,

Haeren, Lummel, Amby a la ville de Maestricht pour estre
proche des portes dudit Maestricht,

Beecq a Geleyn ou Spaubeecq".

De hoofdstad van het Land van Valkenburg gold de volgende
overweging:

"La villette de Fauquemont au Vieu-fauquemont ou bien plus
proche et presque a la porte de la villette dans une chapelle
qu'on va bastir et fonder pour les inhabitants de ladite villette
a la maison d'Oost sur la rivièrre de Geul".¹⁶¹

Soortgelijke informatie ontbreekt voor de Landen van Dalhem en
's-Hertogenrade, maar het spreekt vanzelf dat hetzelfde uitgangspunt
ook daar van toepassing was, zelfs eenvoudiger uit te voeren
wanneer men let op de aanzienlijk kleinere omvang van de Staatse
partages in die Landen. Wel gingen tegelijk met dit stuk een aantal
begeleidende documenten naar Madrid om voor elk van de drie
Landen met concrete cijfers uit de doeken te doen dat de gedane
suggesties, als zouden de aantallen huizen en hun bewoners in de
Staatse partages veel hoger liggen dan die van de Spaanse partages,
als onjuist moesten worden beschouwd.¹⁶² Het was een kwestie van
voorstelling. Wanneer men de totalen voor de drie Landen samen
berekende, dan vielen de cijfers voor de Spaanse partages juist iets
gunstiger uit dan die voor de Staatse.

De opzet had volledig succes. Met behulp van dit materiaal werden
de bedenkingen die men te berde had gebracht uit de weg geruimd
en op 18 oktober 1662 werd met de handtekening van koning
Philips IV de ratificatie ook van Spaanse zijde een feit. Op 16
december vond tijdens een sobere plechtigheid op het Binnenhof in
Den Haag de uitwisseling van de betreffende documenten plaats.¹⁶³
Daarmee was het ogenblik aangebroken een begin te maken met de
tenuitvoerlegging van het Partagetractaat en in de Staatse partages
de al eerder uitgevaardigde reglementen in te voeren.

¹⁶⁰ De eerder voor de twee kerken bedachte regeling verscheen hiermee opnieuw op het tapijt.

¹⁶¹ Men beschikte toen reeds over de informatie dat een invloedrijk man als Adriaan de Groot, heer van Strucht en bezitter van het genoemde huis Oost, dit aanbod had gedaan; Munier 1985a, p. 22.

¹⁶² Ook van deze begeleidende stukken verschaft de heer Haas mij de kopieën.

¹⁶³ Haas 1978, pp. 258-259.

De tenuitvoerlegging van het Partagetractaat (1663-1673)

In tegenstelling tot de Spanjaarden, maakten de Staatse compactanten direct na de afsluiting van het Partagetractaat een begin met de tenuitvoerlegging.¹⁶⁴ Krachtens een resolutie van de Staten-Generaal van 3 januari 1662 kregen de Staatse officieren opdracht de aan Spanje toegewezen gebiedsdelen te ontruimen.¹⁶⁵ Nog vóór 1 februari had daarvan het meest spectaculaire onderdeel plaats, toen het Staatse garnizoen zich met het gebruikelijke ritueel uit 's-Hertogenrade terugtrok. De hoofdstad van het gelijknamige Land was immers volgens de overeenkomst aan Spanje toegevalen. Ook Robert van Ittersum, die als drossaard de leiding had van het Staatse bestuursapparaat in dit Land, trok zich terug. Niet lang daarna kreeg Herman Diederik van Berge-Trips, de vroegere Spaanse drossaard, het heft weer in handen. Andere maatregelen bleven voorlopig uit. Vermoedelijk had men van Staatse zijde met deze voortvarende aanpak de andere partij een goed voorbeeld willen geven, rekenend op wederkerigheid. Trouwens, daar mocht men van uitgaan omdat in de overeenkomst zelf een vroege datum werd genoemd. Daar was sprake van "den XVten Januarii des aenstaenden jaers", waarop partijen zouden nemen "de volkomen possessie".¹⁶⁶ Toen dit echter door de Spaanse autoriteiten niet werd nagekomen, begon men zich ook aan Staatse zijde terughoudender op te stellen. Iets dergelijks gebeurde met de ratificatie van het tractaat. Voorzien was dat deze binnen vier maanden, dus uiterlijk op 26 april 1662, zou plaatsvinden.¹⁶⁷ Nog juist binnen deze termijn werd de ratificatie vanwege de Staten-Generaal een feit, namelijk op 15 april.¹⁶⁸ Toen de aarzelingen van de andere zijde zich daarop duidelijk begonnen af te tekenen, bleven verdere maatregelen van de Staatse autoriteiten achterwege. Aan de afbouw van het eigen bestuursapparaat in het Land van 's-Hertogenrade kwam voorlopig een einde. Ook dit was voorzien in het tractaat zelf. Daarin was vastgelegd dat partijen binnen de door hen prijsgegeven gebieden zouden mogen "wedercomen ende blijven in soodanigen staet gelijk die saecken

¹⁶⁴ De eerste aanzetten van deze tenuitvoerlegging zijn beschreven door Haas 1978, p. 242.

¹⁶⁵ ARAH, StG, inv.nr. 3268, f.5r-v.

¹⁶⁶ Haas 1978, p. 295.

¹⁶⁷ Te rekenen vanaf de datum, waarop de overeenkomst was afgesloten, te weten 26 december 1661.

¹⁶⁸ ARAH, StG, inv.nr. 3268, f.180r.

op heeden... zijn geweest", wanneer de ratificaties niet tijdig waren uitgewisseld.¹⁶⁹ Tekenend voor de afwachtende houding die ook van Staatse zijde sindsdien werd ingenomen, zijn de in de loop van 1662 bij herhaling geuite dreigementen dat men tot eenzijdige maatregelen zou overgaan en de toegewezen gebieden in bezit zou nemen. Uit de feiten blijkt echter dat het bij woorden bleef. Dit soort dreigementen waren louter en alleen bedoeld om de Spanjaarden te bewegen eindelijk over te gaan tot de ratificatie van de overeenkomst. Eerst toen dit was gebeurd, begon het eigenlijke werk.¹⁷⁰

In de loop van januari 1663 namen de besprekingen een aanvang over de procedure, volgens welke de officiële inbezitneming moest gaan plaatsvinden. Als resultaat van zorgvuldige overwegingen kwam het op 5 maart 1663 tot een resolutie van de Staten-Generaal met negentien punten.¹⁷¹ Uiteraard gebeurde dat in overeenstemming met de al enkele malen genoemde reglementen, die overigens zelf nog aan de situatie moesten worden aangepast omdat de territoriale veranderingen, waarover partijen het in de slotfase eens waren geworden, er nog niet in waren verwerkt. Concreet betekende dit dat de oude officieren van hoog tot laag hun werkzaamheden dienden te beëindigen en dat nieuwe konden aantreden om hun plaatsen in te nemen. Daarbij werd de mogelijkheid opengelaten dat van de nog functionerende ambtenaren diegenen werden gehandhaafd, die bereid waren een eed van trouw aan de nieuwe bewindhebbers af te leggen. Voor de noodzakelijke periode van overgang werd in overeenstemming met de bewuste reglementen de eerste mei aangehouden, uiteraard nu een vol jaar later dan voorzien.¹⁷² Volgens hetzelfde stramien zou ook de kerkelijke reformatie moeten worden aangepakt. Per 1 mei zouden de kerken in de Staatse partages exclusief ten dienst moeten komen voor de gereformeerde eredienst omdat binnen die termijn alle rooms-katholieke geestelijken, met uitzondering van degenen waarvoor al speciale voorzienin-

¹⁶⁹ Voor de tekst zie Haas 1978, p. 295.

¹⁷⁰ De ratificatie van Spaanse zijde vond eerst plaats op 18 oktober 1662, dus royaal over tijd. Een facsimile van de betreffende akte met de handtekening van koning Filips IV staat afgedrukt bij Haas 1978, p. 245. De officiële uitwisseling van de beide ratificaties vond daarop plaats in Den Haag op 16 december 1662; Haas 1978, pp. 258-259.

¹⁷¹ De volledige tekst in ARAH, StG, inv.nr. 3269, ff.113v-121v.

¹⁷² In de ontwerptekst van de reglementen was 1 mei 1662 vastgelegd.

gen waren getroffen, het land moesten hebben verlaten.¹⁷³ De pastorieën moesten op de plaatsen, waar al predikanten waren gevestigd, aan hen worden overgedragen; de andere leegkomende behuizingen moesten gereserveerd blijven voor predikanten die nog zouden worden benoemd. Ook de rooms-katholieke onderwijzers moesten hun werkzaamheden beëindigen en de schoolhuizen ter beschikking stellen van de al aangestelde of nieuw aan te stellen schoolmeesters van de ware gereformeerde religie. Op al deze punten werden de wensen die door de classis dienaangaande al lang tevoren waren geuit ten volle gerealiseerd, zij het dat maatregelen die eventueel zouden volgen uiterst vaag bleven.

Binnen de Staatse partages zouden de dragers van het openbaar gezag van de gereformeerde religie moeten zijn.¹⁷⁴ Met deze richtlijn werden de politieke en de kerkelijke reformatie met elkaar verstrengeld. De bereidheid daartoe legde getuigenis af van de vaste wil zorg te dragen voor de verdere verbreiding van de ware gereformeerde religie, zoals Hare Hoogmogenden dat van het begin af als één van de grondbeginselen van de Republiek hadden verkondigd en zoals dat ook van de leiding van de gereformeerde Kerk werd verwacht. Voor elk van de Staatse partages in de drie Landen was dit al in de reglementen van 1661 vastgelegd. In de slotfase van de onderhandelingen hadden ook op dit punt evenwel gewijzigde inzichten baan gebroken. Terwijl de inhoud van de drie politieke reglementen wat de hoofdzaken betreft was afgestemd op het reglement dat op 1 april 1660 was uitgevaardigd "voor de Meierij van 's-Hertogenbosch ende andere quartieren van gelycke natuyre onder de Generaliteyt gehoorende",¹⁷⁵ werden nu de bepalingen op het punt van de religie van de hoge en lage officieren voor de drie Landen van Overmaas in een wat straffere vorm gegoten.

Het reglement van 1660 legde als algemene bepaling vast dat alle ambtenaren van hoog tot laag "van de Ware Christelijcke Gereformeerde Religie" moesten zijn. In een artikel betreffende het aanstellen van de schepenen werd echter deze bepaling enigszins afgezwakt. De voorkeur ging weliswaar uit naar "Brabanders van de gereformeerde religie", maar er werd onmiddellijk aan toegevoegd

¹⁷³ Daarmee werd aan de Landen van Overmaas het regime opgelegd dat sinds de verovering van Den Bosch voor Stad en Meierij van kracht was geworden.

¹⁷⁴ Zie voor het hier volgende Munier 1987b, pp. 42-145, vooral pp. 90-92.

¹⁷⁵ De volledige tekst in Groot Placaetboek, (dl. II), 1664, kk. 2605-2606.

dat "alwaer geen genoegsame stoffe" voorhanden was, daar zouden "mogen ghekoosen ende gheemployeert worden de onpartydighste ende geschickste Pausgesinde nevens de luyden van de Gereformeerde Religie". Dit was duidelijk als een overgangsmaatregel bedoeld, want aan hun mandaat zou een einde moeten komen, wanneer er "ghenoegsame stoffe" van "luyden van de Gereformeerde Religie" kon worden gevonden. Onder geen voorwaarde mochten dan rooms-katholieke ambtenaren gehandhaafd blijven. De speelruimte was dus hooguit van beperkte opzet, maar toch ruim genoeg om bij de concrete uitvoering in te kunnen spelen op de mogelijkheden van het ogenblik. Wel werd gemikt op mensen van goede religieuze gezindheid, want uitdrukkelijk werd vastgelegd dat zij die "niet van harten zouden zijn geaffectioneeret tot de voorsz. Gereformeerde Religie... by ons suspect ghehouden worden". Mensen die omwille van den brode bereid waren de gereformeerde religie op de koop toe te nemen om in functie te kunnen blijven, had men kennelijk niet nodig.

In de politieke reglementen die voor de drie Landen van Overmaas in hun eerste redactie ongeveer een jaar later gereedkwamen, zoekt men tevergeefs naar enige parallel.¹⁷⁶ De voorkeur die in 1660 was beleden voor "Brabanders van de Gereformeerde Religie" werd voor de drie Staatse partages tot de absoluut bindende norm verheven. Elk der steden, hoofd-, onderbanken en de gewone dorpen "niet anders en sal mogen werden bestelt als met schouten, schepenen, secretarissen, vorsters en andere meerdere ofte mindere officieren die van de voorgemelte Gereformeerde Religie sijn". Deze stringente bepalingen zouden ook voor de heerlijkheden, die binnen de Staatse partages waren gelegen, onverkort van kracht zijn. Ook daar zouden geen uitzonderingen worden toegelaten. De betreffende teksten zijn waterdicht en iedere mogelijkheid er langs min of meer slinkse wegen onderuit te komen, leken bij voorbaat tot mislukking gedoemd.¹⁷⁷

¹⁷⁶ Wouters 1970, p. 384, spreekt daarom ten onrechte over een ontsnappingsclausule; hij ziet over het hoofd dat het Brabantse reglement niet van toepassing was op de Landen van Overmaas.

¹⁷⁷ Dat men in de Landen van Overmaas in het algemeen ook later aan deze straffere bepaling wenste vast te houden, heb ik voldoende aangetoond met enkele door mij uitgevoerde steekproeven in Munier 1990b, pp. 111-119.

Overeenkomstig de resolutie van 5 maart 1663 zou de officiële publicatie van het Partagetractaat en de bijbehorende stukken namens beide partijen door hun officieren tegen 15 maart plaatsvinden. Van Staatse zijde heeft men zich daar strikt aan gehouden. Een desbetreffend plakkaat werd op 14 maart gedrukt¹⁷⁸ en op 17 maart berichtte Johan Pesters als luitenant-voogd van het Land van Valkenburg aan Den Haag, dat hij de opdracht op de daarvoor in aanmerking komende plaatsen "met klokkeslag en andere solemniteiten" had kunnen volbrengen.¹⁷⁹ Hij had er voor gezorgd dat bij die gelegenheid de betreffende stukken in een voldoende aantal exemplaren onder de plaatselijke autoriteiten werden gedistribueerd. Hij wist echter ook te berichten dat er van 's koningswege nog niets was ondernomen.

Met betrekking tot de heerlijkheden binnen de Staatse partages kon de operatie in de maand maart worden afgerond. De drossaard van Valkenburg, Hans Willem van Till, rapporteerde op 23 maart over de manier waarop hij zich van deze opdracht had gekweten. Op 27 maart deed zijn ambtgenoot voor de Landen van Dalhem en 's-Hertogenrade, Robert van Ittersum, hetzelfde.¹⁸⁰ De eerste had de griffier van de Staten van Valkenburg, Hendrik Pelt, op tournee gezonden en deze was van 21 tot 23 maart achtereenvolgens naar de heren van Eijsden, Itteren, Geulle, Borgharen en Terblijt gereisd om hen of hun gevolmachtigden op de hoogte te brengen van wat van hen werd verwacht. Een enkele concessie werd hen slechts gedaan. Terwijl voor de normale plaatsen de termijn van 1 mei bindend was verklaard voor het verzetten van de wet en bijgevolg alle ambtenaren volgens de letter van de wet binnen die termijn moesten zijn vervangen en beëdigd, konden de heren binnen hun heerlijkheden er mee volstaan die termijn aan te houden voor de benoeming van de schouten en de secretarissen, terwijl die van de schepenen zo spoedig mogelijk daarna diende te volgen. Wel werd nogmaals benadrukt dat ook binnen de heerlijkheden alle functionarissen van de gereformeerde religie moesten zijn. Dezelfde instructies werden ook aan de kanunniken van de twee Maastrichtse

¹⁷⁸ Een exemplaar van de gedrukte tekst is te vinden in het dossier: Ingekomen ordinaris stukken Maastricht en Landen van Overmaas, ARAH, StG 5837-I (1662).

¹⁷⁹ Zie hetzelfde dossier; het stuk bevat de aantekening: dat.17, rec.19, het laatste doelend op de datum van ontvangst.

¹⁸⁰ Ook deze stukken bevinden zich in het genoemde dossier; hun beider activiteiten zijn uitvoerig beschreven in het onder noot 174 genoemde artikel, vooral p. 93.

kapittels van Sint-Servaas en Onze-Lieve-Vrouw als grondheren van de heerlijkheden Berg en Bemelen gegeven. Ook voor hen werd de laatste verplichting dus van kracht verklaard.

Eveneens van 21 tot 23 maart ging de griffier van het Land van Dalhem, Caspar van Hogendorp, op reis om in dezelfde geest de heren van Oost, Berneau, Trembleur, Olne en Cadier te instrueren, evenals het kapittel van Saint Lambert te Luik als grondheer van de heerlijkheid Feneur.¹⁸¹ De schout van Bombaye en Gulpen, Johan de Jonckheere, werd ingeschakeld om hetzelfde te doen bij het kapittel van Onze-Lieve-Vrouw te Aken als grondheer van Bombaye en bij de heer van Neubourg voor de heerlijkheid Gulpen en Margraten. Deze bezoeken vonden op 19 maart plaats. Nergens werd echter het verzetten van de wet binnen de gestelde termijn een feit. De heren lieten het allerwegen afweten. Vermoedelijk konden zij zich die nalatigheid permitteren omdat ook elders binnen de Staatse partages de oude ambtenaren voorlopig nog in functie bleven.

Eerst in juni 1663 kregen de gedeputeerden van de Staten-Generaal de opdracht om namens Hare Hoogmogenden de Staatse delen van de Landen van Overmaas in bezit te gaan nemen en er, zoals het heette, de reglementen "in train te brengen". De deputatie stond onder leiding van een Gelders edelman, Willem van Raesfelt tot Cortenberg. Zijn zending en die van zijn drie mede-afgevaardigden, Willem van Goedereede, Godard Adriaan baron van Reede van Amerongen en Willem van Haren, omvatte nog een heel programma dat eerst moest worden afgehandeld.¹⁸² De heren zouden eerst naar de neutrale stad Aken moeten reizen om daar op een conferentie met Spaanse afgevaardigden nog een aantal ingewikkelde opengebleven detailkwesties van het Partagetractaat te regelen, die in het tractaat zelf aan nader te plegen bilateraal overleg waren voorbehouden. Eerst na deze conferentie zouden zij hun opdracht met betrekking tot de Staatse partages kunnen gaan volbrengen. En passant werd aan hen ook de eindredactie van de reglementen

¹⁸¹ ARAH, StG 5837-I (1662).

¹⁸² Het geheel van hun zending is gedetailleerd beschreven in het in noot 152 genoemde artikel van Haas. De tekst van de instructie van deze Staatse afgevaardigden in ARAH, StG 3269, ff.296-27, waarin hun opdracht in veertien punten wordt uiteengezet. Een eindverslag over heel de missie met talrijke bijbehorende stukken is te vinden in ARAH, StG 5837-I. In het artikel van Haas 1981, pp. 191-192, en de bijbehorende noten enige informatie over deze afgevaardigden.

opgedragen, die zij bij de officiële inbezitneming moesten afkondigen.

De besprekingen in Aken namen eind juni een aanvang. Zij zouden tot eind oktober voortduren. Opmerkelijk is dat nu van Spaanse zijde enige haast werd betracht. Al op 29 juni werd de heer van Eijsden, Arnold de Lamargelle, die bekend stond als trouw paladijn van het Spaans bewind en al jaren binnen het Land van Dalhem als drossaard fungeerde, naar Aken ontboden. Daar kreeg hij te horen dat hij op alle plaatsen binnen zijn ambtsgebied op de eerstvolgende zondag na de hoogmis bekendheid moest geven aan het Partage-tractaat.¹⁸³ Hij zou tevens zorg moeten dragen voor een feestelijke entourage, waarvan een plechtig Te Deum deel uitmaakte. Met grote nauwgezetheid heeft hij deze opdracht uitgevoerd en zelfs meer dan dat. Uit het verslag dat hij op 10 juli uitbracht, blijkt namelijk dat hij het hele Land van Dalhem had bestreken.¹⁸⁴ Hij rapporteerde hoe hij persoonlijk met zwaar hartzeer deze ambtshandeling volgens de hem verstrekte richtlijnen had verricht in de Spaanse delen van het land, terwijl hij binnen het Staatse deel, waartoe ook zijn heerlijkheid was gaan behoren, had doen bekend maken dat de inwoners waren ontbonden van de eed van trouw aan de Spaanse koning. Wat er in de Spaanse partages van de beide andere Landen is gebeurd, heb ik niet kunnen achterhalen.¹⁸⁵ Men kan aannemen dat ook daar met de plechtige afkondiging van het Partagetractaat een begin werd gemaakt met de officiële inbezitneming.¹⁸⁶

De verdere afwikkeling zal echter ook daar opnieuw hebben gestagneerd, zoals dit ook voor de Staatse partages het geval was. Eerst nadat in Aken de nog opengebleven vragen waren opgelost, kwam de procedure, tenminste binnen de Staatse partages, weer op gang. Als afsluiting van hun werkzaamheden riepen de gedeputeerden van de Staten-Generaal een bijeenkomst bijeen van de Staten in Maas-tricht voor de partages die onder het gezag van hun opdrachtgevers

¹⁸³ De instructie aan de heer van Eijsden onder datering van 2 juli in RALM, LvO, inv.nr. 4953; het stuk bevat enkele persoonlijke aantekeningen van de heer over de uitvoering van de opdracht.

¹⁸⁴ RALM, LvO, inv.nr. 4953; ook inv.nr. 2216 bevat bijzonderheden over zijn tournee.

¹⁸⁵ Een gedetailleerd verslag van zijn werkzaamheden is vermoedelijk in Brussel afgegeven en van daar naar Madrid verzonden. Bij een onderzoek in het ARAB heb ik er geen spoor van gevonden.

¹⁸⁶ Ook daaromtrent zijn vermoedelijk de gegevens via Brussel naar Madrid gegaan. Ik heb aldaar geen onderzoek verricht.

in Den Haag waren gekomen.¹⁸⁷ De bijeenkomst nam een aanvang op 22 oktober en duurde voort tot 27 oktober. Behalve de hoge officieren van de drie partages en een aantal vertegenwoordigers van de ridderschappen kwamen daar voor het Land van Valkenburg afgevaardigden van de vier hoofdbanken bijeen.¹⁸⁸ Het waren voor die van Meerssen Lambert Rietraet en Willem Pipherius, voor die van Klimmen Johan van der Roer en Johan van Valckenburgh, voor die van Beek Christiaan Cnop en Carel Lamberts, en tenslotte voor die van Heerlen Jan Pelt en Hendrick Clippingh. Voor het Land van Dalhem was een aantal schouten afgevaardigd: Pieter Isaacq van Trembleur, Johan de Jonckheere van Bombaye, Johan Everard van Cadier en Willem Spitswegh van Oost. Johan Cuchlinius van Feneur was niet verschenen. Uit het Land van 's-Hertogenrade waren aanwezig de hoofdschout Johan Rusius, de al genoemde Johan de Jonckheere, nu in zijn kwaliteit als schout van Gulpen, en Jurriaen Sticke, schout van Holset, Vaals en Vijlen.

In het verslag van de tweede dag vinden we de namen van de nieuwe schepenen van de vier hoofdbanken in het Land van Valkenburg en die van de onderbank van Houthem.¹⁸⁹ Zij waren naar Maastricht ontboden, waar zij op 23 oktober werden beëdigd. Het verslag vermeldt uitdrukkelijk bij de opsomming van hun namen dat zij allen "van de waere gereformeerde religie" waren. De namen van leden der schepencolleges in de beide andere Landen werden niet opgenomen,¹⁹⁰ maar van elders weten we dat ook zij op 24 oktober in Maastricht werden beëdigd.¹⁹¹ In de weken die volgden zullen ook de colleges die niet in Maastricht aanwezig waren op dezelfde manier door de eigen hoofdofficiëren zijn afgehandeld. Een hoofdstuk apart vormt de positie van de heren der heerlijkheden en de manier waarop zij hun medewerking hebben verleend aan de hele operatie van het verzetten van de wet. We zagen al dat ook

¹⁸⁷ De notulen van deze bijeenkomst trof ik aan in RALM, LvO, inv.nr. 3616, zijnde het archief van de Staten van Valkenburg. Dat verklaart de overheersende aandacht voor de gang van zaken in het Land van Valkenburg en het ontbreken van gegevens betreffende de twee andere partages.

¹⁸⁸ De hier volgende namen heb ik ontleend aan bedoelde notulen.

¹⁸⁹ Zie daarvoor Munier 1987b, pp. 95-96.

¹⁹⁰ De griffier van de Staten van Valkenburg vond dit kennelijk niet nodig.

¹⁹¹ Zie daarvoor een aantekening in een dossier over civiele processen van het hofgericht 's-Hertogenrade in RALM, LvO, inv.nr. 8495 (1663-1664), waar deze datum uitdrukkelijk wordt genoemd.

gereformeerde religie, waarvan men de verwachting uitsprak, dat zij zich inmiddels in voldoende aantallen op de betreffende plaatsen zouden vestigen.²⁰¹

De resolutie zelf gaf op de volgende manier uitdrukking aan deze verwachting:

“Dat door Godes zegen eerlijcke ende deughdelijcke personen ende familien zich in de respective plaatsen metterwoon sullen comen te begeven om in haare plaatzen gecosen ende g’employeert te connen worden”.

Het “metterwoon” kwam overeen met de uitdrukkelijke wens van de centrale overheid dat degenen die een openbaar ambt uitoefenden ook op de plaatsen van hun bediening zouden wonen.

Een door mij verricht onderzoek om na te gaan op welke manier al deze richtlijnen binnen de drie Staatse partages en de daarin gelegen heerlijkheden ten uitvoer zijn gelegd, heeft aan het licht gebracht dat de werkelijkheid daarmee lang niet overal in overeenstemming is geweest.²⁰² Vele officieren die in 1663 werden aangesteld, waren protestanten die in Maastricht woonden en zij moesten functies die zij daar al bekleedden gaan combineren met functies elders. Maastricht was nu eenmaal de enige stad, waar een omvangrijk contingent protestanten woonde met de voor bepaalde functies gewenste kwalificaties. Vooral in de gelederen van de schepenbanken komt men dezelfde namen op twee, drie, soms zelfs meer plaatsen tegen. Dat betekende uiteraard dat deze functionarissen dikwijls niet in de plaats van hun werkzaamheden woonachtig waren. De hooggestemde verwachtingen omtrent de aanwas van het aantal protestanten zijn ook op de langere termijn niet in vervulling gegaan. Onder deze omstandigheden was het onvermijdelijk de hand te lichten met de stringente voorschriften.

In schril contrast tot de hardnekkigheid, waarmee de heren in Den Haag wensten vast te houden aan de eis aangaande de religieuze gezindheid van hun officieren, staat dat zij gemakkelijk genoeg namen met diverse andere inbreuken op de voorschriften van hun eigen reglementen, daarmee riskerend dat de efficiëntie van het

²⁰¹ Voor de genoemde functionarissen werd bijgevolg de ontsnapingsclausule van het Brabantse reglement wel van kracht.

²⁰² Zie daarvoor de conclusies in Munier 1987b, pp. 42-145. De oververtegenwoordiging van de Maastrichtse protestanten vormde één van de meest verrassende bevindingen van dit onderzoek.

apparaat werd aangetast.²⁰³ Men kan er nochtans van uitgaan dat voor minder belangrijke functies ook uitzonderingen op de bedoelde voorschriften bleven voorkomen. Het contingent protestanten, waaruit moest worden geput, was en bleef nu eenmaal te klein om alle bepalingen naar de letter na te komen. Wel mogen we veronderstellen dat tegen het eind van het jaar 1663 alle schepenbanken, zowel binnen de drie partages als binnen de heerlijkheden, waren bemand met lieden van de gereformeerde overtuiging.

Op zijn minst voor twee schepenbanken moeten we echter een uitzondering maken. Dat waren die van Berg en Bemelen, die ook na 1663 exclusief bemand bleven door rooms-katholieken.²⁰⁴ Reeds in een vroeg stadium waren zij op advies van de Raad van State aan de voorschriften van de reglementen van 1661 onttrokken. De Maastrichtse kanunniken van de beide kapittels behielden zonder enige bemoeienis van Staatse instanties het benoemingsrecht voor de hoge en lage officieren binnen deze twee heerlijkheden. De verklaring hiervoor moet worden gezocht in het capitulatieverdrag van 1632. Daarin werden immers de rechten van de twee kapittels "soo buyten als binnen dese stadt" onverkort gehandhaafd. Ook de rechten met betrekking tot de heerlijkheden Berg en Bemelen werden daartoe gerekend.

Helemaal zonder strubbelingen is dat niet verlopen. Aanvankelijk leek het er zelfs op dat de resolutie van 5 maart 1663 ook van toepassing zou worden verklaard op de beide heerlijkheden. Toen daarop een reactie kwam uit Berg en het kapittel van Sint-Servaas zich liet horen, besloten de Staten-Generaal op 9 april conform een advies van de Raad van State van 5 april "te supersedeeren met de executie" van de resolutie van 5 maart.²⁰⁵ Op haar beurt kwam de

²⁰³ Dat gebeurde ondanks het feit dat al in 1663 commissarissen, die namens de Staten-Generaal naar Maastricht waren gezonden, een versoepeling van de aanpak bepleitten. Zij drongen er op aan "op plaatsen waar maar seer weinich stoffe te vinden" was uitzonderingen toe te laten en gaven zelf ter overweging "off niet hier en daar een ofte twee van de Roomsgesinde ervaren luyden by provisie ende ter tyt dat sich aldaer bequaeme persoonen van de Gereformeerde Religie comen op te doen, soudon mogen werden gecontinueerd"; ARAH, StG 8977, f.267. Een soortgelijk pleidooi, dat in hetzelfde jaar op lokaal niveau uitging van de heer van Eijdsen, boekte evenmin effect. Zie Munier 1986c, pp. 218-254, vooral pp. 236-237.

²⁰⁴ Munier 1987b, pp. 101-102; de namen staan daar vermeld.

²⁰⁵ ARAH, StG 3296, f.208; een rekest van de proost van het kapittel van Sint-Servaas, onder datering van 29 maart, was daaraan voorafgegaan en doorverwezen naar de Raad van State; ARAH, StG 3296, ff.189, 196-197; de stukken zijn ook te vinden in RALM, LvO, inv.nr.

classis van Maastricht in verweer tegen deze uitzonderingsmaatregel op grond van de overweging dat het hier ging om het "publicum exercitium religionis" als zijnde "een point van souverainiteyt" en dat zou niet ter arbitrage staan van subalterne heren.²⁰⁶ De Staten-Generaal toonden zich gevoelig voor dit soort overwegingen en vaardigden op 24 mei een resolutie uit dat Berg "sijnde gevallen onder de partage van haer HoogMogenden oock moe(s)t subject blijven derselver bevelen".²⁰⁷ Officieren van de hoofdbank Beek onderlijnden deze zienswijze met verschillende maatregelen. Hiertegen kwam weer een protest binnen van het kapittel van Sint-Servaas²⁰⁸ en tenslotte besloten de Staten-Generaal op 26 september 1663 "te persisteren bij de voorschreve hare Hoogmogenden resolutie van 9 april", waarmee de zaak werd gesloten.²⁰⁹ De positie van Berg bleef onveranderd.

De heerlijkheid Bemelen was voorwerp van eenzelfde benadering. Bij resolutie van de Staten-Generaal van 5 mei werd het dorp nog zonder meer gerekend onder "de souverainiteit van desen Staet", maar in een resolutie van 8 juni daaropvolgend werd enige ruimte voor een andere benaderingswijze opengelaten.²¹⁰ Zoals daar werd uitgesproken, gebeurde dat in de verwachting dat een conferentie met afgevaardigden van de prins-bisschop van Luik of misschien ook een of andere vorm van arbitrage meer duidelijkheid zou kunnen verschaffen over de precieze aard van de relatie tussen de heerlijkheid en het kapittel van Onze-Lieve-Vrouw te Maastricht. Hoeveel woorden er ook later nog aan werden besteed, een duidelijke uitspraak is in deze uiterst ingewikkelde aangelegenheid eigenlijk nooit gevallen. Feitelijk bleef de heerlijkheid echter in dezelfde status als die van Berg. De kanunniken behielden de exclusieve bevoegdheid er de officieren te benoemen en zij behoefden daarbij

ARAH, StG 3296, ff.189, 196-197; de stukken zijn ook te vinden in RALM, LvO, inv.nr. 3945.

²⁰⁶ RALM, CIMA, inv.nr. 6, f.165.

²⁰⁷ ARAH, StG 3296, f.318; de classis reageerde opnieuw, zij het zonder resultaat; RALM, CIMA, inv.nr. 6, f.193.

²⁰⁸ Op 8 september protesteerde de proost tegen de zijns inziens wederrechtelijke maatregelen van de hoofdbank Beek als zijnde evenzoveel inbreuken op de rechten van het kapittel; ARAH, StG 3269, f.541.

²⁰⁹ ARAH, StG 3269, f.275r.

²¹⁰ ARAH, StG 3269, f.275r; zie ook Munier 1987b, pp. 102-103 en noot 280.

geen rekening te houden met de voorschriften uit Den Haag.²¹¹ Men kan er van uitgaan dat zij steeds van rooms-katholieke signatuur zijn gebleven.

Anders verliep het met de heerlijkheid Berneau, waarop het kapittel van Sint-Servaas ook zekere rechten kon doen gelden. Een poging ook deze heerlijkheid aan de geldingskracht van de Haagse plakkaaten te onttrekken, strandde op de vastberaden houding van de Staten-Generaal die op 5 mei 1663 decreteerden dat de resolutie van 5 maart van dat jaar onverkort voor deze heerlijkheid geldig zou blijven.²¹² Daar is ook later geen verandering meer in gekomen. Of en in hoeverre elders nog uitzonderingsmaatregelen werden getroffen, heb ik niet kunnen achterhalen.

De incorporatie van de kerken en de verdrijving van de rooms-katholieke geestelijkheid

De al enkele malen besproken resolutie van 5 maart 1663 had ook nog vastgelegd dat er een waarschuwing zou uitgaan naar "alle Papen, ofte Paepsche Priesters, ende Pastooren van wat name, ordre, ofte conditie die oock syn, geene uytgesondert", uiterlijk per 1 mei daaropvolgend hun woningen te ontruimen en het land te verlaten. Een dergelijke "waerschouwinge" werd nog diezelfde dag gedrukt en op ruime schaal in de daaropvolgende weken verspreid.²¹³ Daarmee was aan betrokkenen tijdig bekend wat hen te wachten stond en zo werd hen althans enig respijt gelaten om zich op de nieuwe situatie voor te bereiden. Omdat door dezelfde maatregel ook de incorporatie van de kerken voor de door hen verfoeide gereformeerde eredienst in het vooruitzicht werd gesteld, begonnen zij in allerijl bepaalde bezittingen uit de kerken weg te nemen en elders in veiligheid te brengen. Veel bijzonderheden zijn

²¹¹ Een in het archief van het kapittel bewaard gebleven gichtregister draagt de veelzeggende omschrijving: Gicht Schepen Register der heerlicheyt Bemelen toebehoorende de seer Eerw. Heeren Deecken ende Capittel der Collegiale kerck van Onser Lieven Vrouwe binnen Maestricht als grondtheeren derselver; RALM, archief kapittel O.-L.-Vrouw, inv.nr. 860.

²¹² ARAH, StG 3269, f.274.

²¹³ De tekst van dit plakkaat in Groot Placaetboek, (dl. II), 1664, k. 2893. Het opschrift luidde: Waerschouwinge dat alle Paepen of Paepsche Priesters sullen moeten vertrecken uyt de Landen van Valckenborgh, Daelhem ende 's-Hertogenrade, Over-Maze onder het ressort van desen Staet. In date den 5 Maert 1663.

daarover niet bekend. Slechts hier en daar komt men wat gegevens tegen. Van de parochiekerk in Valkenburg weten we dat er een altaarstuk met een voorstelling van de patroonheilige Sint-Nicolaas in Oud-Valkenburg werd ondergebracht. Zo ging het ook met één van de biechtstoelen.²¹⁴ Het is niet uitgesloten dat ook andere kostbaarheden elders terechtkwamen, te beginnen met het vaatwerk dat de parochie rijk was. Misschien ook enkele beelden.

Naar het schijnt werden er al op een vroeg tijdstip pogingen ondernomen om ook het orgel veilig te stellen. De heer van Strucht, Adriaan de Groot, die in het nabijgelegen Oud-Valkenburg veel bezittingen had, heeft zich daarvoor bijzonder beijverd. Hij wendde voor dat het orgel zijn persoonlijk eigendom was en hij gaf zich alle moeite daarvan bij het stadsbestuur erkenning te krijgen. Naar alle waarschijnlijkheid had hij daarbij de bedoeling om na verkregen erkenning het orgel tijdig uit de kerk te verwijderen om het elders een plaats te bezorgen. Hij zal daarvoor ook wel het kerkje van Oud-Valkenburg op het oog hebben gehad.

De gereformeerde kerkeraad probeerde van haar kant dit kost wat kost te verhinderen. Op een vergadering van eind december 1662 werd genotuleerd dat er hooguit aanwijzingen bestonden dat de heer De Groot op zijn kosten reparatiewerkzaamheden aan het orgel had doen verrichten en daarop zijn bezitsrecht fundeerde. Besloten werd deze zaak tot op de bodem uit te zoeken. Enkele weken later werd gerapporteerd. Er was komen vast te staan dat het eigendomsrecht van de genoemde heer "sonder fundament" was. Helemaal gerust was men er niet op, want men zou het onderzoek nog voortzetten. Los daarvan werd de vraag gesteld of het niet de aangewezen weg was op basis van de verkregen informatie een beroep te doen op de Staten-Generaal, om daarmee de heer De Groot, die hetzelfde van zins was, de pas af te snijden. Vooralsnog werd daar geen uitvoering aan gegeven. Wat er van weerskanten verder nog is ondernomen, heb ik niet kunnen vaststellen. Zeker is echter dat het orgel voor de kerk, en dus voor de gereformeerde gemeente, behouden bleef.

Ook op tal van andere plaatsen verdwenen kerkgoederen. Allerlei kostbaarheden uit het kerkelijk bezit werden in veiligheid gebracht. Altaarstukken, beelden en schilderijen vonden hun weg naar elders. Hier en daar wist men zelfs kerkmeubilair mee te nemen dat ook

²¹⁴ Zie voor het hier volgende uitvoerig Munier 1985a, pp. 23-30.

voor de gereformeerde eredienst node kon worden gemist. Zo had men in Heerlen kerkbanken en stoelen weggehaald. Dat zou volgens berichten van later zelfs met medeweten van de schout zijn gebeurd.²¹⁵ Het spreekt vanzelf dat men van protestantse zijde niet naliet de overheid tot in Den Haag toe te allarmen. Men had daarbij succes, want reeds op 11 mei ging er van de Staten-Generaal een instructie uit naar de drossaarden van de drie partages en de luitenant-voogd van het Land van Valkenburg maatregelen te treffen om een en ander weer ongedaan te maken en de geroofde goederen weer terug te doen komen in de kerken.²¹⁶ Nog geruime tijd bleef deze zaak op de agenda van verschillende kerkeraden of van de classis.²¹⁷ Dat vormt een aanwijzing dat het met de terugvoering van de verdwenen goederen niet erg vlotte.

De rooms-katholieke geestelijken hadden zich inmiddels genoodzaakt gezien hun parochies in de steek te laten. Rond 1 mei vond een grote uittocht plaats. Bijzonderheden zijn daarover nauwelijks bewaard gebleven. Hier en daar vindt men enkele aantekeningen in de parochieregisters, maar in de meeste gevallen bevatten die geen mededelingen over het persoonlijk lot van de parochieherders.²¹⁸ Men kan natuurlijk veronderstellen dat het gedwongen afscheid gepaard is gegaan met het nodige leed en verdriet. Wellicht werden er bewogen afscheidsdiensten in de kerken gehouden. Soms wist men zich te troosten met de gedachte dat veel van deze geestelijken er wel in zouden slagen een woonplaats te vinden in nabijgelegen delen van de Spaanse partages en van daaruit contacten konden blijven onderhouden met hun parochianen. Het gebruik van de kerken werd hen echter onzegd. Op sommige plaatsen trokken ook de koster weg. Dat betekende ook een aanslag op de mogelijkheden onderwijs volgens roomse beginselen te verzorgen. Daarom trent zijn nog minder gegevens beschikbaar. Een uitzondering vormt Johan Pelsers uit Gulpen die als matricularius in de parochie de

²¹⁵ De regelmatig terugkerende aantekeningen daarover in de acta classis versterken deze indruk. Zie bijvoorbeeld de notulen van 2 juli 1663 met nadere informatie over de "kerkroof" in Heerlen, RALM, C1Ma, inv.nr. 6, f.193. Enkele gegevens over de gebeurtenissen elders vindt men in deze acta onder de rubriek: "suijveringe der kercken".

²¹⁶ Een exemplaar van deze instructie volgens het ontwerp van de Raad van State is te vinden in ARAH, StG 5837-I.

²¹⁷ Het was daarbij ongetwijfeld van betekenis dat in september en oktober op de meeste plaatsen de wet was verzet, zodat men er van uit kan gaan dat de lokale autoriteiten sindsdien hun medewerking hebben verleend aan dit soort activiteiten van de protestantse gemeenten.

²¹⁸ De meeste parochieregisters eindigen in deze jaren tamelijk abrupt.

kerkelijke registers verzorgde. Over zijn persoon wordt aangetekend dat hij wegtrok naar het nabijgelegen Mechelen, waar hij zijn werkzaamheden kon voortzetten.²¹⁹

De uittocht van de geestelijken was overigens niet algemeen. In Berg en Bemelen konden de pastoors profiteren van de uitzonderingsmaatregelen die voor deze plaatsen ook in andere opzichten waren getroffen. Het parochieleven kon daar ook na 1 mei volgens de oude patronen voortgang vinden. Protesten van protestantse zijde tegen deze inbreuk op de van overheidswege gevolgde lijn voor het "publicum exercitium religionis" haalden niets uit.²²⁰

Ook de proosdij van Meerssen kwam in een uitzonderingspositie te verkeren. Deze was al door het ontwerpreglement van 1661 voorzien, want daarin stond met evenzoveel woorden:

"dat de Proost ende eenige weinige religieusen, bij provisie, ende tot onse nadere ordre, oock aldaer binnen de voorsz. Proosdye sullen mogen blijven".²²¹

Deze tegemoetkoming was zonder twijfel toe te schrijven aan de bescherming die deze instelling genoot van de koning van Frankrijk en deze hing weer samen met het feit dat de proosdij een dependance was van het convent van augustijner koorheren in Eaucourt, niet ver van Parijs af gelegen, die in het midden van de zeventiende eeuw in de rechten waren getreden van de benedictijnen in Reims. Wat dit echter concreet zou gaan inhouden, moest worden afgewacht.

Het werd al in het voorjaar van 1663 duidelijk. Reeds op 21 maart lag er bij de Staten-Generaal een schrijven op tafel, waarin vanuit Eaucourt zelf de aandacht werd gevestigd op de bijzondere positie

²¹⁹ RALM, DTB, inv.nr. 44.10 bevat daaromtrent op de laatste bladzijde van het register de volgende aantekeningen: "Hunc registrum confecit quidam Johan Pelsers matricularius laicus qui templo ab Hollandis clauso promotus est matricularius in Mechelen; registrum vero a pastore tunc temporis manuscriptum videtur calamitosis istis temporibus periisse aut per Hollandos ablatum".

²²⁰ In de notulen van de classisvergadering op 24 juli 1663 wordt uitdrukkelijk vermeld dat in Berg ook na 1 mei alles gewoon bij het oude was gebleven; RALM, CIMa, inv.nr. 6, f.194v.

²²¹ Flament 1914, p. 241; de hier geciteerde passage zou bij resolutie van de Staten-Generaal van 8 juni 1663 nader worden omschreven; ARAH, StG 3269, f.349. De tekst van deze voor de proosdij zo belangrijke resolutie wordt in verschillende dossiers van het proosdij-archief bewaard, onder andere onder inv.nr. 86. Voor nadere bijzonderheden zie Munier 1988, pp. 5-72. De relatie met Eaucourt is uitvoerig beschreven in het artikel van Habets 1888, pp. 3-160.

van de proosdij van Meerssen, uiteraard met de bedoeling om te verkrijgen dat deze ook in de gegeven omstandigheden gerespecteerd zou blijven.²²² Er volgde een intensief beraad in Den Haag, waar een afvaardiging van de proosdij met inschakeling van de Franse ambassadeur, graaf Godefroi d'Estrades,²²³ in onderhandeling trad met invloedrijke persoonlijkheden. Dit beraad resulteerde in een resolutie van de Staten-Generaal van 8 juni 1663, waarmee de vage passage van het ontwerpreglement een meer concrete inhoud kreeg. De proost en twee of drie van zijn religieuzen kregen een nog steeds voorlopige toestemming om in de proosdij te blijven wonen, op voorwaarde dat hij en de zijnen zich zouden houden aan de afgekondigde plakkatens. Uitdrukkelijk werd daaraan toegevoegd dat deze welwillende beschikking niet insloot dat zij gebruik mochten maken van de kerk. Deze moest exclusief gereserveerd blijven voor de gereformeerde eredienst, zoals dit van kracht was voor alle kerken binnen de Staatse partages.

De Hoogmogende Heren hadden daarmee een andersluidend advies, dat de Raad van State had ingebracht, van tafel geveegd.²²⁴ Daarin was niet alleen sprake van een verblijfsvergunning voor de proost en drie of vier religieuzen, maar ook voor de pastoor van Meerssen, aan wie verder

“de possessie van hare proosdije en de annexe kercke bij provisie ende conniventie zouden mogen blijven, oock haren godtsdienst aldaer ten behoeve van die van Meerssen blijven oeffenen”.

Als motief voor dit laatste werd aangevoerd, dat het toch niet nodig zou zijn voor Meerssen een eigen predikant te benoemen. Het beperkte aantal protestanten zal daarbij een rol hebben gespeeld, evenals het vooruitzicht dat daar op korte termijn geen verandering in te verwachten viel. De Staten-Generaal hadden kennelijk deze gedachtengang niet willen overnemen omdat zij in strijd was met de bepalingen van het politieke reglement dat zijzelf hadden uitge-

²²² Het bewuste rekest uit Eaucourt heb ik niet kunnen vinden, maar de inhoud er van wordt duidelijk weergegeven in het hieronder vermelde advies van de Raad van State d.d. 10 mei 1663; een tweede rekest van diezelfde datum in ARAH, StG 5837-I.

²²³ Hier zij nog gewezen op enkele interessante bijzonderheden betreffende de Franse ambassadeur en diens familie bij Ramakers en De la Haye 1989, pp. 91-103, met een bijlage: Overzicht van de familie d'Estrades.

²²⁴ ARAH, StG 5837-I.

vaardig en dat toch minstens als leidraad van het politieke handelen moest blijven dienen.

Des te merkwaardiger is het weer dat bij dezelfde resolutie aan de proost van Meerssen de collatie van de pastorieën van Amby, Bunde, Houthem, Hulsberg, Klimmen en Schimmert werd gelaten. Omdat daaraan geen enkele restrictie werd toegevoegd, zou dit het recht om voor de genoemde plaatsen pastoors te benoemen impliceren, een recht dat tegen de achtergrond van het eerder uitgevaardigde uitdrijvingsbevel volkomen in de lucht bleef hangen of daarmee onmiddellijk in strijd was.²²⁵ Of speelde men met de gedachte dat de proost verplicht zou kunnen worden van zijn recht gebruik te gaan maken om in plaats van pastoors predikanten te benoemen? Een suggestie in die richting was al in september 1662 gekomen van de classis van Maastricht, toen deze er na het overlijden van de pastoor van Meerssen, Willem Volders, bij de Staten-Generaal op aandrong met het oog op de komende ontwikkelingen de benoeming van een opvolger te weren en diens plaats te reserveren voor een predikant, die al ooit voor Meerssen in het vooruitzicht was gesteld.²²⁶ De Staten-Generaal hadden toen op deze suggestie niet willen ingaan. Met gebruikmaking van zijn collatierecht was proost François Hatté overgegaan tot de benoeming van Jacques Wyers tot pastoor van Meerssen, welke benoeming op 30 oktober 1662 door Jacques van Oeveren, vicaris-generaal van het bisdom Roermond, werd bevestigd.²²⁷ We beschikken niet over aanwijzingen dat de Staten-Generaal de benoeming van pastoors op de aangegeven manier in de toekomst wilden blokkeren. De resolutie laat aan duidelijkheid op dit punt beslist te wensen over. Pastoor Wyers wist zich dankzij de concessies aan de proosdij aan het uitdrijvingsbevel te onttrekken. Hij vestigde zich na 1 mei binnen het convent en bleef van daaruit, zij het clandestien, zijn werkzaamheden voortzetten. Het gebruik van de kerk bleef hem echter ontzegd.

Uit wel geheel onverwachte hoek kwam nóg een protest tegen de maatregelen, die voortvloeiden uit de resolutie van 5 maart. Het bestuur van de vrije rijksstad Aken nam het standpunt in dat de aangekondigde uitdrijving van de pastoor van Vaals en de inbeslag-

²²⁵ Bijzonderheden over dit collatierecht in Munier 1988, p. 16.

²²⁶ RALM, ClMa, inv.nr. 6, f.188.

²²⁷ Zijn benoemingsbrief in RALM, Arch BiRo, port. 127, omslagnr. 14; een relaas over zijn wederwaardigheden als pastoor in de bewogen jaren 1662-1673 in RALM, proosdij Meerssen, inv.nr. 594.

neming van diens kerk en pastorie regelrecht in strijd was met de soevereine rechten van de stad. Het mocht immers als voldoende bekend worden verondersteld, zo werd uitvoerig betoogd in een bezwaarschrift dat op 30 maart uitging naar de Staten-Generaal, dat

“omtrent de vijftich hujsen (onder d'welcke oock 't hujs van pastorie mitsgaders het voorderste deel van de kercke tot op de kerckedeur in begreepen) in onsen territoir ende Rijck buijten twijffel sijn gesitueert, sulcx dat deselve mitsgaders die inwoonderen derselven immediate sijn onderworpen onder een gheener anderer jurisdictie ende territoriale superioriteijt”.²²⁸

Bijgevolg waren de aangekondigde maatregelen “nulliter ende incompetenter” uitgevaardigd en zij dienden dan ook zonder meer te worden ingetrokken.

In Den Haag was men aanvankelijk enigszins onder de indruk van dit protest, maar men voelde zich weldra volkomen gerustgesteld, toen er na een interventie van de Raad van State een door de schepenbank van Holset, Vaals en Vijlen op 20 april gedateerde verklaring binnenkwam,²²⁹ waaruit kwam vast te staan dat het tracé van de grenzen heel anders was dan door Aken was voorgesteld. Volgens deze verklaring lag de kerk meer dan tweehonderd passen landinwaarts binnen het Staats geworden gebied, terwijl de pastorie juist binnen de grens daarvan was gelegen. Bijgevolg kwam aan de stad Aken geen enkel recht toe op de bedoelde vijftig huizen en al evenmin op kerk en pastorie. Niet lang daarna wist ook de classis Maastricht overtuigende argumenten aan te voeren tegen een dergelijk “frivool recht”,²³⁰ daarbij steunende op een verklaring die op 21 april was gekomen van niemand minder dan de hoogschout van de heerlijkheid Vaals, Johan Ruse of Rusius, in naam van de afwezige drossaard Robert van Ittersum.²³¹

Daarin werd benadrukt dat van de zijde van de stad Aken nooit eerder een dergelijke claim te berde was gebracht, ook niet toen op 21 maart 1649 Philippus Ludovicus met een militaire escorte van

²²⁸ Dit bezwaarschrift in het al vele malen genoemde dossier ARAH, StG 5837-I; een uitvoerig commentaar er op van iets latere datum van de kant der Staten-Generaal in ARAH, StG 5837-II.

²²⁹ Het advies bevindt zich als bijlage bij het in de vorige noot genoemde bezwaarschrift.

²³⁰ De classis had in 1661 nog een standpunt ingenomen dat praktisch identiek was met dat van de rijksstad Aken, maar op 24 mei 1663 lag er bij de Staten-Generaal een stellingname op tafel met een totaal andere visie; ARAH, StG 3269, f.316.

²³¹ ARAH, StG 5837-I.

Maastricht naar Vaals was gekomen om er de eerste eigen predikant te installeren. Er was tegen deze installatie wel een protest ingebracht, maar dat kwam van het kapittel van Onze-Lieve-Vrouw in Aken, terwijl het stadsbestuur zelfs de welwillendheid had opgebracht voor de huisvesting van een deel van de meegekomen militairen zorg te dragen. Het protest van het bewuste kapittel vermeldde overigens ook niet de territoriale aspecten, maar was slechts gericht op het veiligstellen van de eigen rechten die in het geding zouden zijn. De classis beval in deze aangelegenheid een duidelijke houding aan. Men zou anders van Spaanse zijde de gerezen conflicten kunnen aanwenden om de belangen van de gereformeerde godsdienst schade toe te brengen.

De aanvankelijke bezorgdheid die in de kringen van de Staten-Generaal was gerezen, maakte plaats voor grote beslistheid. Op 24 mei werd in een resolutie vastgelegd dat de hele aangelegenheid zou worden toevertrouwd aan de delegatie, die volgens een al eerder genomen besluit namens de Republiek uitgerekend in Aken moest onderhandelen over een aantal vraagstukken betreffende de uitvoering van het Partagetractaat.²³² Deze delegatie zou van de gelegenheid gebruik moeten maken

“die magistraet aldaer te doen begrijpen, dat de heerlijkheid van Vaels is wel sorterende onder het gebiet van desen Staet”. en zich moeten inspannen om

“met deselve magistraet raeckende die questieuse limietscheijding int reguardt van de kercke aldaer”

tot een voor beide partijen bevredigende oplossing te komen. Conform een advies van de Raad van State moest de delegatie er speciaal op letten

“dat die van de Gereformeerde Religie in en die omtrent Acken residerende mogen blijven onverhindert ten reguarde van de oeffeninge van haren Godtsdienst in de kercke van Vaels”.²³³

Inmiddels was de fatale termijn van 1 mei verstreken en waren ook in Vaals de directieven ten uitvoer gelegd. Pastoor Sigerus a

²³² ARAH, StG 3269, f.316.

²³³ Dit advies van de Raad van State was al op 16 mei voorwerp van bespreking geweest van de Staten-Generaal; ARAH, StG 3269, f.294. De kerk van Vaals was in de periode van 1648 tot 1663 onderhevig aan het statuut van het simultaneum en diende als toevluchtsoord voor de protestanten uit Aken en wijde omgeving.

Thenen zag zich genoodzaakt zijn dienstwerk te beëindigen.²³⁴ Ook werd er een begin gemaakt met de zuivering van het kerkgebouw, zoals die door het reglement van de kerkelijke reformatie was voorzien.²³⁵ Herhaalde protesten uit Aken tegen deze gang van zaken op 8 mei en 1 juni hadden geen enkel effect,²³⁶ maar leidde slechts tot verharding van de standpunten over en weer. Het stadsbestuur van Aken ging zelfs op 3 juni over tot represailles door op zondagmorgen de stadspoorten lange tijd gesloten te houden om zo de uittocht van gereformeerde stedelingen naar de kerkdiensten in Vaals te bemoeilijken.²³⁷

Een eerste bespreking van de zaak Vaals had op 4 juli plaats tussen de Staatse afgevaardigden en die van het stadsbestuur van Aken.²³⁸ Van de zijde van Aken werd opnieuw gesteld dat de incorporatie van de kerk tegen alle recht in was gebeurd. De verwijdering van altaren en andere kerkelijke ornamenten, behorende bij de rooms-katholieke eredienst, had de kerk daarvoor onbruikbaar gemaakt. Met klem werd geëist dat een dergelijk spolium zou worden hersteld. Toen het er echter op aankwam de bewijzen die ten grondslag lagen aan deze stellingname aan te voeren, kwam al gauw vast te staan dat de wederzijdse standpunten moeilijk dicht bij elkaar konden worden gebracht. Het had er alle schijn van dat de Staatse afgevaardigden vooralsnog de sterkste troeven in handen hadden. Zij gingen dan ook prompt tot de tegenaanval over en lieten alle pesterijen, die protestantse gelovigen bij hun wekelijkse tocht naar de kerk van Vaals werden aangedaan, de revue passeren.²³⁹ Deze

²³⁴ Enkele bijzonderheden over hem in Mosmans 1931, pp. 3-5; hij was pastoor van 1641-1677.

²³⁵ Zie de Acta consistorii 1649-1664 in het archief van de hervormde gemeente Gulpen-Vaals, in depot toevertrouwd aan het RALM.

²³⁶ ARAH, StG 3269, resp. f.286 en f.335, waarin wordt gesteld dat de protestanten in Vaals "de kercke aldaer (hadden) gespolieert, den autær affgebroocken, gedestruueert ende wech genomen".

²³⁷ Volgens de Acta consistorii zouden de stadspoorten meer dan een maand lang op de zondagen gesloten zijn gebleven.

²³⁸ Volgens het verbaal van deze gedeputeerden zouden de officieren van 's-Hertogenrade "de kercke van Vaels geincorporeert ende via facti alle de beelden ende andere kerkelijke ornamenten uijt de kercke en van de altaren gelicht ende geremoveert (hebben)"; ARAH, StG 8977, f.62; zie ook RALM, Bibliotheek, Doc.nr. 281. In het licht van deze verklaring vraagt men zich af in hoeverre de mededeling van de gereformeerde kerkeraad betrouwbaar is, volgens welke de protestanten bij de herinrichting van het interieur grote omzichtigheid zouden hebben betracht. Voor nadere bijzonderheden over de gang van zaken in Vaals Van de Venne 1961, pp. 177-180.

²³⁹ ARAH, StG 8977, f.63.

waren in aantal toegenomen sinds het Partagetractaat een einde had gemaakt aan de conflicten tussen de tot dan toe strijdende partijen, terwijl men toch eigenlijk had mogen verwachten dat ook voor de protestanten nu betere tijden waren aangebroken. De Akense afgevaardigden brachten daar op niet helemaal geloofwaardige manier tegen in, dat veel van de daarbij aangevoerde zaken niet direct onder verantwoordelijkheid van de burgerlijke overheid ressorteerden. Zij zegden niettemin toe dat zij hun lastgevers op de hoogte zouden brengen van de klachtenreeks.

Tussen de bedrijven door begaven zich de Staatse afgevaardigden op 19 juli naar Vaals, waar zij bij het aanschouwen van de limietscheidingen ter plaatse nog meer overtuigd raakten van de stevige fundamenten, waarop de claims van hun opdrachtgevers berustten.²⁴⁰ Toen daarop op 26 juli de wederzijdse standpunten nog eens op tafel werden gebracht met overlegging van de bijbehorende bewijsstukken, bleek opnieuw overduidelijk dat die van Akense zijde verreweg de mindere waren.²⁴¹ De bijeenkomst eindigde bijgevolg in een patstelling en toen de Staatse onderhandelaars voet bij stuk hielden, bleef er voor de tegenpartij niets anders over dan onder protest de onderhandelingstafel te verlaten.

Het was minstens als een geste van goede wil bedoeld toen op 12 augustus de boven vermelde obstructiemaatregel van de gesloten stadspoorten achterwege bleef.²⁴² De Staatse afgevaardigden woonde daarop met veel vertoon op de eerstvolgende zondag in Vaals de kerkdienst bij. Een vergelijk kwam echter niet tot stand. Toen op 22 september, vlak voor hun vertrek, nog een ontmoeting met de Staatse afgevaardigden volgde, werd van Akense zijde voorzichtig de suggestie naar voren gebracht om, nu was gebleken dat partijen elkaar niet waren genaderd, terug te keren tot de praktijk van het simultaneum.²⁴³ Hoe daarop werd gereageerd, is niet duidelijk. Weliswaar werd voor dit voorstel een plaats ingeruimd in het eindverslag, maar de Staatse afgevaardigden hebben vermoedelijk wel te verstaan gegeven dat een dergelijke uitzonderingsmaatregel in Den Haag weinig kans zou maken.

²⁴⁰ ARAH, StG 8977, ff.88-90.

²⁴¹ ARAH, StG 8977, ff.101-103.

²⁴² RALM, NHG Vaals, Acta consistorii 1649-1664, f.177.

²⁴³ ARAH, StG 8977, f.238.

De Akenaars moeten overigens het onhoudbare van de tot dan toe ingenomen standpunten hebben ingezien, want toen zij tegen eind oktober bereid bleken nog eens apart naar Maastricht te komen voor een laatste bespreking met de Staatse heren, kwamen er opeens zoveel concessies uit de bus dat op 27 oktober toch nog een overeenkomst kon worden afgesloten.²⁴⁴ Daarin was in het geheel geen sprake meer van het geschil over het verloop van de grensscheiding en scheen men zich verzoend te hebben met de Staatse zienswijze. Hoewel ook bij deze gelegenheid het voorstel om alsnog terug te keren tot het systeem van het simultaneum op tafel werd gebracht, werd slechts de toezegging gedaan dat het opnieuw aan Den Haag zou worden doorgegeven. Slechts één belangrijk winstpunt werd bereikt; uitdrukkelijk werd vastgelegd dat de pastoor van Vaals de pastorie mocht blijven bewonen en de aan zijn functie verbonden inkomsten kon blijven genieten.²⁴⁵ Naar het schijnt werd van Akense zijde mondeling de toezegging gedaan dat de predikant van Vaals desgewenst in Aken mocht blijven wonen, waarmee een eerder uitgevaardigd dreigement hem uit zijn woning te zetten, werd ingetrokken.²⁴⁶ De kerk zelf bleef gereserveerd voor de gereformeerde eredienst. Het voorstel om er het simultaneum te herstellen, werd van Haagse zijde niet gehonoreerd. Tegen eind november werden volgens een mededeling op een consistorievergadering de laatste sporen van roomse aanwezigheid in het gebouw uitgewist.²⁴⁷

Met dat al was echter verkregen dat de pastoor van Vaals volkomen legaal in zijn eigen pastorie op Staats grondgebied kon blijven

²⁴⁴ De tekst van deze overeenkomst in ARAH, Loketkas, StG 12548.407; een tweede exemplaar in 12579.77; zie ook ARAH, StG 3270, passim onder de rubriek: accoord wegens Vaals, 68, 223, 255, 290 en 307; Van de Venne 1961, pp. 177-180, dateert de ratificatie abusievelijk op 4 februari 1664. In feite vond de ratificatie eerst op 1 mei 1664 plaats; RALM, LVO, inv.nr. 9657.

²⁴⁵ Op 26 augustus werd aangaande deze pastorie nog een nadere regeling getroffen, zoals blijkt uit een aantekening in RALM, DTB 134.1 onder genoemde datum.

²⁴⁶ De mondelinge toezegging wordt vermeld in de acta classis, inv.nr. 13, toen bij gelegenheid van de beroeping van een nieuwe predikant in 1720-1721 werd bepleit dat deze zich in Vaals zou moeten vestigen. Enkele stukken over deze aangelegenheid in RALM, DTB 134.1. De Staten-Generaal achtten toen de handhaving van de bedoelde concessie van Akense zijde zo belangrijk dat zelfs de eerder door haar in bedoelde zin getroffen resoluties van 27 september 1708 en 1 mei 1713 werden geannuleerd. De woonplaats van de predikant bleef bijgevolg ook daarna Aken.

²⁴⁷ RALM, NHG Vaals, Acta consistorii, f.179; uitdrukkelijk wordt daar meegedeeld: "den 26sten Montags auch die drie altaren aus der Kirchen geräumt auctoritate politica".

wonen, zoals op enkele andere plaatsen al eerder was bereikt. Een verdere inbreuk op de uitgevaardigde maatregelen volgde toen bij resolutie van 24 mei 1663, die ongeveer een jaar later nog eens werd bevestigd,²⁴⁸ positief werd beschikt op een voorstel van de Spaanse ambassadeur Gamara van 21 april om "aen de kerckelijcke persoonen aen wederzijden in de drie Landen van Overmaze" met het oog op het ingewikkeld verloop van de grenzen tussen de verschillende partages bij algemene beschikking toestemming te verlenen om ter behartiging van hun belangen binnen deze gebieden "vrijelijk te mogen passeren ende repasseren over deselve Landen met haere habiten, mits observerende de placaten soo van den Coninck van Spaigne als van Hare HoochMogenden".²⁴⁹ Het was voor het eerst dat daarmee ook van Spaanse zijde een belangrijke concessie werd gedaan ten gerieve van de protestantse geestelijken die een woonplaats op Staats grondgebied hadden gekregen. In de praktijk raakten al op korte termijn andere uitzonderingen op de regels ingeburgerd, in zoverre op verschillende plaatsen rooms-katholieke geestelijken, waaronder pastoors en kapelaans, in pastorieën bleven wonen. Dat was het geval in Klimmen, Margraten en Schimmert.²⁵⁰ Dit gebeurde al of niet op grond van de overweging dat de betreffende huizen eigendom zouden zijn van familieleden van de bewuste geestelijken. Elders vonden geestelijken een toevluchtsoord in de behuizingen van de heren der betreffende heerlijkheden, zoals in Geulle en Iteren.²⁵¹ Herhaalde protesten van protestantse zijde, in het bijzonder van de classis Maastricht en Landen van Overmaas, kregen nauwelijks gehoor, ook niet toen duidelijker werd dat vanuit deze plaatsen de bewuste heren zielzorgelijke praktijken bleven voortzetten. De kerken bleven echter gesloten voor de rooms-katholieke eredienst. Op alle plaatsen, waar predikanten waren gevestigd, werden zij met de grootste vanzelfsprekendheid voor de gereformeerde eredienst in gebruik genomen.

²⁴⁸ ARAH, StG 3269, ff.350v-352 en 3270, f.346.

²⁴⁹ De missive van 21 april is in de betreffende resolutie opgenomen. Nieuwe aandrang volgde op 15 mei 1664, ARAH, StG 3270, f.351. De rekesten in ARAH, StG, lias Spanje, inv.nr. 7057 en 7058.

²⁵⁰ Deze plaatsen worden regelmatig genoemd in de acta classis over deze jaren als evenzoveel voorbeelden van paapse stoutigheden.

²⁵¹ Zie vorige noot.

Gebruik en inrichting van de kerken voor de gereformeerde eredienst

Uitgerekend op de dag, waarop alle priesters volgens het uitdrijvingsbevel het gebied van de Staatse partages moesten hebben verlaten, kwam de classis in Valkenburg bijeen om zich ook over de daardoor ontstane situatie te beraden. Op de vergadering van 1 mei 1663 kwam de vraag aan de orde, wat er moest gaan gebeuren met de kerken die leeg kwamen te staan.²⁵² Weliswaar stond bij voorbaat vast dat zij zo spoedig mogelijk voor de gereformeerde eredienst in gebruik moesten worden genomen, maar het aantal predikantsplaatsen was in elk van de drie Landjes slechts beperkt en het zou een onmogelijke opgave zijn om het handjevol predikanten te belasten met het verrichten van diensten op de vele plaatsen, waar nog geen predikanten waren. De benoeming van een aanzienlijk groter aantal predikanten was noodzakelijk om op de politieke reformatie ook de kerkelijke te doen volgen. Daartoe was echter de medewerking van de autoriteiten in Den Haag onontbeerlijk.

Wensen in die richting had men al bij herhaling kenbaar gemaakt, maar tot dan toe had men er weinig gehoor voor gevonden. De meest urgente vraag was bijgevolg wat er met al die kerken moest gaan gebeuren. Besloten werd om nadere instructies in Den Haag te vragen, nadat duidelijk was geworden dat drossaard Van Till van Valkenburg het niet tot zijn bevoegdheid rekende om voor het onder hem ressorterende gebied een beslissing te nemen. Vooruitlopend op deze instructies wenste men echter op de bewuste vergadering al duidelijk te doen blijken aan wie het gebruik van die kerken voortaan toekwam. Voor een aantal plaatsen werd een schema vastgelegd voor de extra diensten die de beschikbare predikanten op de eerstvolgende zondag van 3 mei zouden gaan verzorgen.²⁵³

Eén van de Maastrichtse predikanten, ds. Johannes van Hamerstede, zou zich daarvoor naar Meerssen begeven. Zijn collega van Valkenburg, ds. Isaac van Snakenburg, zou hetzelfde doen voor Klimmen en de predikant van Heerlen, ds. Willem Nobis, zou het nabijgelegen Voerendaal voor zijn rekening nemen. We vernemen niets over soortgelijke maatregelen met betrekking tot de Staatse partage van 's-Hertogenrade. De verklaring zal wel moeten worden gezocht in

²⁵² RALM, CIMa, inv.nr. 6, ff.190-192.

²⁵³ Zie de genoemde notulen onder nr. 8.

de hiervóór beschreven moeilijkheden, waarmee de predikant van Vaals, ds. George Wenning, zich geconfronteerd zag, terwijl zijn collega van 's-Hertogenrade, ds. Johannes Breberenus van Dijck, zich genoodzaakt had gezien naar Gulpen te verhuizen en nog nauwelijks wist waar hij aan toe was wat betreft zijn werkkring aldaar.²⁵⁴ Over de gang van zaken in het Land van Dalhem en initiatieven van de Waalse predikanten aldaar is niets bekend.

Over de eerste dienst in de kerk van Meerssen zijn enkele nadere bijzonderheden bekend.²⁵⁵ Volgens een berichtgeving van protestantse zijde was deze eerste manifestatie van protestantse aanwezigheid een succes geworden. Een drietal huisgezinnen uit Meerssen zelf had de dienst bijgewoond. Ook uit het nabijgelegen Houthem waren enkele geloofsgenoten komen opdagen. Nieuwsgierigen moeten er ook zijn geweest. Volgens het verslag zou er wel een vijftigtal inwoners van Meerssen zijn gekomen. Deze zouden zich wel aangesproken hebben gevoeld en "met goed contentement" van het gebeuren hebben gesproken. Uit een bericht uit rooms-katholieke bron krijgt men echter een heel andere indruk. De Maastrichtse predikant zou met een heel gevolg geloofsgenoten uit de stad naar Meerssen zijn gekomen om zo de gelederen van het handjevol protestanten uit de plaats zelf te versterken.²⁵⁶ Ds. Van Hamerstede was een fel en agressief man. Hij moet bij die gelegenheid al weer volgens het laatste verslag te keer zijn gegaan tegen alles wat in de kerk de uiterlijke tekenen droeg van de roomse eredienst. Onder invloed van zijn predikatie maakte de menigte aanstalten de kerk te gaan zuiveren van alle paapse superstitiën. Dat zou ook gebeurd zijn, wanneer drossaard Van Till, die de dienst had bijgewoond, de mensen niet had weerhouden.

Met welke frequentie dit soort nevendiensten in wat men de nieuw te incorporeren kerken noemde, plaatsvonden, laat zich bij gebrek aan voldoende gegevens niet vaststellen. Hoog zal het aantal zeker niet zijn geweest. Wel is zeker dat men op de ingeslagen weg is blijven voortgaan en dat ook andere kerken daarvoor werden benut. We beschikken over aanwijzingen dat ook de kerken van Hercken-

²⁵⁴ De oprichtingsdatum van de nieuwe gemeente was 3 mei 1663. Zie Korporaal 1987, p. 9; de lidmatenlijst met 52 namen, Korporaal 1987, p. 12.

²⁵⁵ Munier 1988, pp. 12-13.

²⁵⁶ RALM, proosdij Meerssen, 25, f.91; een protestactie tegen deze gang van zaken werd nog op de bewuste zondag opgesteld door notaris Guilelmus Goffin, RALM, proosdij Meerssen, inv.nr. 577.

rade en Geulle aan de beurt zijn gekomen.²⁵⁷ Aan de predikanten die daarvoor in aanmerking kwamen, werd op het hart gedrukt initiatieven te blijven ontplooiën en naar vermogen zorg te dragen voor diensten in de nabijgelegen kerken.

Een eerste vereiste daartoe was wel dat de sleutels van al deze kerken in protestantse handen zouden komen. In een instructie die Staatse gedelegeerden op 28 oktober 1663 uitgaven, werd dit zo omschreven dat op al die plaatsen waar geen predikanten of protestantse schoolmeesters waren gevestigd de sleutels in handen moesten komen "van d'een of d'ander van gereformeerde religie daer ter plaatze".²⁵⁸ Op een classisvergadering van 29 januari 1664 kon worden vastgesteld dat dit overal was gebeurd, met uitzondering van Herckenrade en Meerssen.²⁵⁹ Later werd daar weer op afgedongen en moest de classis aandringen op het nakomen van deze instructie. Op den duur zal men wel overal de beschikking hebben gekregen over de sleutels.

Dit alles betekende dat het mogelijk was in al deze kerken de sporen van het rooms verleden uit te wissen en de roomse uitdossing te verwijderen. Dat hield verwijdering in van alle altaren en andere meubelstukken die direct in verband werden gebracht met de voltrekking van de roomse eredienst of die deze symboliseerden. Ook beelden en andere cultusvoorwerpen en uitrustingsstukken moesten er aan geloven. Ook buiten de kerken, te beginnen op de rond de kerken gelegen kerkhoven, en verder op alle openbare plaatsen was men er op uit de sporen van het verleden radicaal te verwijderen. We kunnen er van uitgaan dat dit alles het eerst en het grondigst is gebeurd binnen die kerken, die regelmatig voor de nieuwe eredienst werden gebruikt en dat de kerken die zelden in gebruik kwamen, het langst gespaard bleven. Men had nu eenmaal geen rondtrekkende benden ter beschikking om het werk van de zuivering van de kerken binnen de kortst mogelijke tijd te voltooien. We zien dan ook enkele jaren lang het lemma van de zuivering der kerken in de verslagen van de classisvergaderingen terugkeren.

²⁵⁷ Dat blijkt duidelijk uit de acta classis, RALM, ClMa, inv.nr. 6, f.194 onder 24 juli 1663. Over Herckenrade heet het daar: "De luijden toonen haar niet aferich, maar comen veel in 't gehoor als men aldaar predickt", terwijl zowel over de inwoners van Klimmen als over die van Geulle wordt meegedeeld dat zij zich "seer geseggelijck" gedragen "als nu en dan aldaar gepredickt wort".

²⁵⁸ RALM, LvO, inv.nr. 4953 onder ten vierden.

²⁵⁹ RALM, ClMa, inv.nr. 6, f.198r-v.

Hoe radicaal dit alles werd aangepakt, blijkt uit één van deze verslagen, toen men al op 24 juli 1663, dus na verloop van nog geen drie maanden, een voorlopige balans opmaakte:

“Spreekende van suijsveringe der kercken ende restitutie van bij de papen wechgedragen kerkelijke meubelen sij de respectieve broederen openinge gedaen als volcht:

tot Gulpen is de kerck gesuijvert, doch sijn eenige graffsteen en wechgenomen; op de berg staat noch een beeld;

Vaals: staan noch eenige autharen, maar de beelden sijn wech; op de straat staat noch 't groot cruijs ende op de wech noch een santhuijsje;

Heerle: sijn de beelden wech; hebben wechgedragen bancken ende kleederen, selvs met permissie van den schout;

Voerendaal: staat noch 't groot cruijs, ende op den wech noch een santhuijsje;

Beeck: staat noch een altaar met een schilderije;

Eijsden: staan noch de altaren; 't silverwerck is wechgenomen ende te Herckenrade een kelck van 500 gulden;

overal staan noch de crucen op de kerckhoven ende de kercken daar noch geen predicanten staan sijn noch alle ongesuyvert”.²⁶⁰

Dit laatste is duidelijk niet waar, want de bijzonderheden die worden meegedeeld over Voerendaal en zelfs over het afgelegen Herckenrade maken duidelijk dat de kerken op deze beide plaatsen niet aan de aandacht waren ontsnapt. Men proeft ook de ergernis over de verdwenen kerkgoederen, vooral waar het onmisbaar kerkmeubilair betrof. Niet helemaal duidelijk is wat men voor had met het kerkelijk vaatwerk of zelfs met de liturgische gewaden, die als ontvreemd worden vermeld. Op zich vormt het wel een aanduiding dat de nieuwe rechthebbenden het hele kerkelijk bezit met de grootste vanzelfsprekendheid voor zich opeisten, ongeacht of men het wel of niet wenste te gebruiken. Zoals al werd opgemerkt, zullen dit soort zaken nog in een lange reeks van jaren op de agenda blijven. Regelmatig wordt men daarbij verrast door de vermelding van overgebleven restanten van paapse bijgelovigheden op plaatsen die in een eerder verslag als volkomen gezuiverd waren opgegeven.

De verwijdering van de overvloedige of ergerniswekkende roomse uitdossing vormde echter slechts één kant van de zuivering van de

²⁶⁰ RALM, CIMA, inv.nr. 6, f.193.

kerkgebouwen. De gereformeerde eredienst stelde eigen eisen aan inrichting en gebruik van kerken. Men moet wel uitgaan van de veronderstelling dat men op verschillende plaatsen heeft moeten besluiten tot een meer of minder ingrijpende herschikking van het ook voor protestanten onontbeerlijke meubilair. Met betrekking tot de kerk van Valkenburg wordt daar al op een vroeg tijdstip in de notulen van de kerkeraadsvergadering melding van gemaakt. In een verslag van een bijeenkomst op 29 mei 1663 lezen we:

"Is voorgecomen dewyl nu onse kercke van de papery ten vollen is gesuyvert, en de predickstoel en bancken na onsen dienst niet wel syn gestelt, of niet nodich sal syn ene reformatie".²⁶¹

Uit wat volgt wordt duidelijk dat men het omtrent de wenselijkheid van een herschikking van de preekstoel en de banken eens was, maar dat er verschil van mening bleef over de manier, waarop dit zou moeten gebeuren. Een beslissing werd dan ook uitgesteld.

Het nader beraad verliep niet zo voorspoedig als men wellicht gehoopt of verwacht had, want uit een verslag van 14 maart 1664 blijkt dat er wat het voornaamste betrof nog steeds niets was gebeurd. Het verslag van bijna een jaar geleden werd er nog eens op nageslagen om na te gaan waartoe men toen had besloten. Men kwam daarop gezamenlijk tot de bevinding dat het er eindelijk van moest komen. Twee ouderlingen kregen de opdracht de zaak te bevorderen. Zij moeten dat met spoed hebben gedaan, want in een verslag van 4 april 1664 heet het dat "onse kercke behoorlick is gereformeert". Het werk was kennelijk voltooid. Hoewel er over de manier, waarop dit was gebeurd, opnieuw niets wordt meegedeeld, kan men er van uitgaan dat de preekstoel op de centrale plaats was neergezet en dat de banken en stoelen er omheen waren gerangschikt. Vermoedelijk waren ook de aanwezige schilderijen en muurschilderingen verwijderd of met witkalk aan het gezicht onttrokken.

Bijzonderheden over de gang van zaken in andere kerken ontbreken zo goed als geheel. De notulen van de kerkeraadsvergaderingen op plaatsen als Beek, Eijsden en Heerlen maken er geen melding van,

²⁶¹ Zie daarvoor een register uit het archief van de gemeente dat in 1655 werd geopend, waarvan een kopie wordt bewaard in het parochie-archief van Valkenburg in het RALM, f.43. De zuivering en herinrichting van de kerk aldaar wordt met gebruikmaking van de daarin voorkomende gegevens beschreven in Munier 1985a, p. 25.

terwijl voor de overige gemeenten geen documentatie van deze aard bewaard is gebleven. Niettemin kan men aannemen dat het in Valkenburg gevolgde patroon ook elders is aangenomen. Een bevestiging daarvan vinden we in een mededeling van de heer van Borgharen, Philibert van Isendoren a Blois, die al dateert uit 1657.²⁶² Deze heer was één van de weinigen die van gereformeerde religie was en hij ijverde al in genoemd jaar voor de aanstelling van een predikant in Borgharen. Om de Raad van State in Den Haag daarvoor gunstig te stemmen, releveerde hij in een schrijven van mei 1657 dat hij er zorg voor had gedragen de kerk in Borgharen voor de nieuwe bestemming in gereedheid te doen brengen. Wat hij hieronder verstond, wordt duidelijk in de mededeling dat rond de preekstoel het vereiste hekwerk was aangebracht en dat banken en zitplaatsen een nieuwe ordening rond die preekstoel hadden gekregen. Hij had er ook op het koor doen plaatsen en het altaar laten wegbreken. Mogelijk dat hij juist daar voor zich en de zijnen een gereserveerde zitbank deed plaatsen.²⁶³ Naar voorbeelden die hem van elders bekend waren, heeft hij enige tijd later juist op de plaats waar het altaar had gestaan een voor hem en zijn familie bestemd mausoleum met bijbehorend monument doen inrichten.²⁶⁴ Dergelijke details ontbreken voor andere plaatsen. In het algemeen kan men aannemen dat binnen alle kerken in de Staatse partages de beeldenstormerij op min of meer systematische manier heeft huisgehouden en dat bovendien in de kerken, die regelmatig voor de gereformeerde eredienst in gebruik werden genomen, een herschikking van het benodigde meubilair heeft plaatsgevonden. Hoe de katholieke bevolking op dit alles heeft gereageerd, blijft praktisch helemaal in het duister. Slechts in een enkel geval vernemen we iets van verzet tegen zoveel aanslagen op dierbaar erfgoed. Het valt natuurlijk niet te verwonderen dat dit verzet zich vanuit een instituut als de proosdij van Meerssen afspeelde in volle open-

²⁶² Zie over hem en zijn familie en de door deze heer ondernomen pogingen in Borgharen een hervormde gemeente uit te bouwen Munier 1985c, pp. 160-189.

²⁶³ De eigen bank die hij in Maastricht, waar hij een groot deel van het jaar doorbracht, in de Sint-Matthijkskerk had doen plaatsen, was daar door het kerkbestuur uit de kerk verwijderd. Zijn hardnekkige pogingen om in Borgharen meer vastigheid te krijgen, waren vermoedelijk mee bepaald door de behoefte enige compensatie te krijgen voor deze in Maastricht ondervonden teleurstelling.

²⁶⁴ Van dit mausoleum is niets meer overgebleven. Ook de restanten van een grafsteen voor de heer en zijn familie zijn verdwenen. Er wordt daarvan nog melding gemaakt door De Selys-Longchamps 1907, pp. 23-38.

baarheid. De proost en de zijnen hadden de eerste gereformeerde eredienst op 3 mei 1663 vanuit hun behuizing, pal naast de kerk, met lede ogen aanschouwd. Nog op de dag zelf deden zij een door een notaris opgestelde protestakte uitgaan naar de autoriteiten in Den Haag tegen deze in hun ogen onrechtmatige aantasting van het kerkgebouw dat niet alleen ten dienste stond van de parochie, maar ook van hun gemeenschap.²⁶⁵ Hun missive was regelrecht gericht aan de Staten-Generaal, die immers al eerder het behoud van de proosdij in het vooruitzicht hadden gesteld, met het verzoek dat deze "eene goede en dienstige resolutie" zouden willen doen uitgaan. Met klem bepleitten zij daarvoor de hulp en de ondersteuning van de drossaard, die zij, duidelijk om bij hem in het gevele te komen, onstuimig dankzegden "voor sijne groote officie ende empeschement tegens de begonne ende voorder gedreijgde insolentie". Zij vroegen hem er voor te willen zorgen dat de heren predikanten van Maastricht van de actie, die gaande was, op de hoogte zouden worden gesteld om hangende de besprekingen over het behoud van de proosdij verschoond te blijven van andere inbreuken op hun rechten.

Op aanwijzing van de drossaard gingen enkele heren van de proosdij een week later naar ds. Van Hamerstede in Maastricht. Over de aard van de ontmoeting en de bespreking tussen beide partijen is niets bekend. De predikant zou volgens een bericht de protestnota in ontvangst hebben genomen en in het vooruitzicht hebben gesteld zijn collegae over de inhoud er van te informeren. Een en ander wekt de indruk dat het contact stroef is verlopen. Veel heeft dit protest ook niet uitgehaald, want op 22 mei 1663 besloot de classis met de diensten in de nieuw geïncorporeerde kerken door te gaan en er is geen sprake van dat er een uitzondering werd gemaakt voor de kerk van Meerssen.²⁶⁶ Toen niet lang daarna de Staten-Generaal bij resolutie van 8 juni hun besluit aangaande het voortbestaan van de proosdij bekendmaakten, werd uitdrukkelijk bepaald dat de kleine gemeenschap geen gebruik zou mogen maken van de kerk. Feitelijk kwam in de volgende jaren de praktijk in zwang dat de heren van de proosdij het koor van de kerk als het hen toekomende

²⁶⁵ Zie onder noot 256. Het stuk draagt als titel: *Acte de protestation contre les ministres qui sont venus prêcher en l'église de Meerssen*; zie ook Munier 1988, pp. 13-14.

²⁶⁶ RALM, ClMa, inv.nr. 6, f.192v.

domein gingen gebruiken.²⁶⁷ Het is waarschijnlijk ook daaraan toe te schrijven dat het monumentale sacramentshuis in de koorruimte voor vernietiging bespaard is gebleven. Of tersluiks in deze jaren ook parochianen uit het dorp werden toegelaten, viel niet te achterhalen.

De rooms-katholieken op zoek naar alternatieven

Al vóór de afsluiting van het Partagetractaat gingen beide contraheerende partijen er van uit dat de roomse bevolking van de Staatse partages gemakkelijk compensatie zou kunnen vinden voor het verlies van de kerkgebouwen en het vertrek van de daaraan verbonden geestelijken. Die compensatie zou te vinden zijn binnen de Spaanse partages die zo goed als voor alle parochies op overbrugbare afstanden waren gelegen. Wie de kaart van de beide partages nauwkeurig bekijkt,²⁶⁸ komt al gauw tot de bevinding dat dit voor de overgrote meerderheid van de parochies inderdaad het geval is. Natuurlijk scheidde op nogal wat plaatsen een behoorlijk aantal kilometers de bewoners van het meest nabijgelegen kerkgebouw, maar voor mensen die er aan gewend waren voor allerlei noodwendigheden grote afstanden zonder hulpmiddelen te overbruggen, vormde dit geen onoverkomelijke hindernis. Wie probeert zich een beeld te vormen van de uitgestrektheid van een parochie als Heerlen en de afstanden schat tussen het centrum en gehuchten in de periferie als Imstenrade, weet dat de parochianen van de Pancratiuskerk daaraan al in normale omstandigheden moesten wennen. Dat vermindert vanzelfsprekend niet het ongemak dat er nu voor velen bijkwam, vooral voor diegenen die dichtbij hun eigen kerk woonden en met leedwezen moesten aanzien, hoe deze in beslag waren genomen door een handjevol indringers van een hen vreemde geloofsbelijdenis, terwijl zijzelf waren aangewezen op overvolle kerken op grote afstand van hun woonplaats. Geen wonder dat men op tal van plaatsen binnen de Staatse partages begon uit te zien

²⁶⁷ Door de heren van de proosdij werd het later zo voorgesteld als zouden de protestanten door hen slechts "bij conniventie" bij tijd en wijle in het koor zijn toegelaten. Vermoedelijk was dat een wat eufemistische weergave van bepaalde concessies die zij noodgedwongen aan hen hadden moeten toestaan.

²⁶⁸ Bijvoorbeeld bij Haas 1978, tegenover pagina 229.

naar alternatieven, waardoor de overlast kon worden gereduceerd of zelfs helemaal weggenomen.

Het duidelijkst tekent zich dat weer af in Valkenburg.²⁶⁹ Waar de katholieken van Valkenburg na het verlies van hun kerkgebouw hebben gekerkt, is niet met zekerheid te achterhalen. Mogelijk gebeurde het in de parochiekerk van Oud-Valkenburg of in de stiftskerk van Sint-Gerlach of elders in de omgeving. Ook voor de sacramentele bedieningen waren zij vermoedelijk op de diensten van de geestelijkheid van de genoemde plaatsen aangewezen, maar na te gaan is dit niet om de doodeenvoudige reden dat van de genoemde kerken de registers voor deze jaren niet bewaard zijn gebleven. Wel is zeker dat de eigen pastoor veel diensten voor zijn parochianen bleef verrichten. De omstandigheid dat direct over het riviertje de Geul het Spaans territorium begon, was daarbij ongetwijfeld een voordeel.²⁷⁰ Er was in 1662 al sprake geweest van de inrichting van een kapel op huize Oost. De al eerder genoemde heer van Strucht, Adriaan de Groot, heeft daar zorg voor gedragen. Hoewel echter dit gebouw niet zo ver van het stadje verwijderd lag, waren de parochianen van Valkenburg met deze vermoedelijk te bescheiden nieuwe kerkruimte niet zo gelukkig, want nauwelijks twee jaar later is er sprake van een kapel die men in het gehucht Sint-Pieter, dat tegen het stadje aanleunde, aan het inrichten was. Een bericht aan de Staten-Generaal van 20 december 1664 zegt er het volgende van:

“Die van de Roomsche gesintheydt onder die partage van de Coninck van Spagnien hebben onlanx begost eene schuure te bouwen tot exercitie van hunnen Godtsdienst, eeven buijten de Stadt van Valckenborgh, ter plaetse genoemd Sint Pieter”.²⁷¹

Het bericht stamde van de Staatse drossaard, Hans Willem van Till, die tegelijkertijd had laten weten dat hij had bevolen de bouw onmiddellijk te stoppen omdat de bouwplaats volgens hem niet onder Spaanse, maar onder Staatse jurisdictie stond.

Wat men zich onder de genoemde schuur moet voorstellen, is niet helemaal duidelijk. Zeker is wel dat het hier niet ging om een

²⁶⁹ Zie voor het hier volgende Munier 1985a, pp. 26-28.

²⁷⁰ Waar de grens tussen Spaans en Staats Valkenburg precies liep, was niet voldoende vastgelegd. Dat bracht een aantal hinderlijke consequenties met zich mee, zoals ook uit het hier volgende zal blijken.

²⁷¹ ARAH, StG 3270, f.953 onder 24 december. Het stuk zelf in ARAH, StG 5837-II.

compleet nieuw bouwsel, maar om de verbouwing en vergroting van een bestaand pand, vermoedelijk een behoorlijk grote woning op een centraal gelegen punt, die eigendom was geweest van de overleden Matthijs Knubben, tijdens zijn leven ondermeer schepen van Schin op Geul.²⁷² Op de omstandigheid dat het gehucht Sint-Pieter vanouds gerekend zou zijn tot de heerlijkheid Schin op Geul fundeerden de Spanjaarden hun claim op de jurisdictie over het gehucht, terwijl het van Staatse zijde werd gerekend onder het kerspel Hulsberg, dat weer ressorteerde onder de hoofdbank Klimmen en daarmee deel uitmaakte van de Staatse partage. Het heeft er alle schijn van dat de Spaanse claim op de in 1663 in Aken gehouden conferentie was erkend. Dat gebeurde in de slotovereenkomst, waarin onder andere het tracé van een soort exterritoriale weg, die het klooster van Sint-Gerlach over Staats grondgebied met het Spaanse territorium aan de andere kant van Valkenburg moest verbinden, werd vastgelegd. Die weg zou ten gerieve van beide partijen "door het gehucht van Sinte Peeters ende Waelhem, dependentie van de heerlijcheijt Schin tot op den bodem van Heerle" lopen. Alles onder uitdrukkelijk voorbehoud van de "blijvende souvereijniteit over de voorss. wegen aen beijde hooge souverainen ende jurisdictie aen de heeren respective".²⁷³ Daarmee scheen toch de Spaanse soevereiniteit over Sint-Pieter praktisch met evenzoveel woorden van Staatse zijde erkend te zijn. Deze overeenkomst was echter ondanks Spaanse aandrang in 1664 nog steeds niet geratificeerd.

Zij werd dan ook door de drossaard, een fel en overtuigd protestant, als hij al van het bestaan er van op de hoogte is geweest, niet erkend. Hij bleef er zich in de daaropvolgende jaren, en niet zonder succes, voor inzetten in Den Haag steun te vinden voor zijn zienswijze. Hij moest echter met lede ogen aanzien dat de katholieken, uiteraard met steun van de Spaanse autoriteiten, zich van de bouwstop niet veel aantrokken en al met Kerstmis 1664 en op een aantal zondagen in het begin van 1665, nog vóór de voltooiing van de

²⁷² Zijn naam komt in de stukken betreffende heel deze affaire regelmatig voor.

²⁷³ Aan de hier geciteerde passages uit de slotovereenkomst werd uiteraard bijzondere betekenis toegekend. In ARAH, StG 7059 is de volledige passage te vinden onder de titel: Extract uijt het verbael van de heren commissarissen vanwegens Sijne Maiesteijt ende degene der heeren Staeten Generael der Vereenichde Nederlanden gedeputeert tot d'executie van de partagie van de drij Landen van Overmaase gesloten ende geteeckent den 29e 7bris 1663, artikel 18.

werkzaamheden, de verbouwde woning voor hun eredienst waren gaan gebruiken.²⁷⁴

De jaren 1665 en 1666 verliepen met incidenten over en weer. Tot tweemaal toe werd van Staatse zijde een aantal werklieden die aan de bouw van de kapel hun medewerking hadden verleend, gevangen gezet, terwijl van Spaanse zijde niet alleen fel werd geprotesteerd tegen deze inbreuk op soevereine rechten, maar bovendien voor de schepenenbank van Schin op Geul een proces werd aangespannen tegen degenen die zich aan dit misdrijf hadden schuldig gemaakt. Enkele Staatse beambten werden onder arrest gesteld. Een maatregel, die Van Till in een schrijven van 6 april 1666 fel hekelde en hem er toe bracht tegenmaatregelen van gelijke aard aan te bevelen. Een door de Spanjaarden in het omstreken gebied opgerichte tolpaal, die moest dienen om hun soevereiniteit te markeren, werd prompt door Staatse beambten neergehaald, terwijl van beide zijden aangeplakte proclamaties telkens door de andere partij werden verwijderd.²⁷⁵

De verdere uitbouw van de kapel vond temidden van deze verwikkelingen met enkele onderbrekingen voortgang totdat in de loop van 1666 beide partijen overeenkwamen, dat de bouw hangende het conflict over de jurisdictie ter plaatse zou worden stopgezet. Wanneer dit is gebeurd, heb ik niet kunnen achterhalen. Ik heb de indruk dat men zich tenslotte van Staatse zijde bij de Spaanse aanspraken heeft neergelegd, nadat één van de "diehards" in heel deze aangelegenheid, drossaard Van Till, op 19 januari 1667 was overleden. Het pal over de Geul gelegen Spaans leenhof, dat rond deze tijd moet zijn gebouwd, fungeerde sindsdien als centrum van het Spaanse bestuur.²⁷⁶

In hoeverre de kapel daarna is blijven functioneren, heb ik niet kunnen vaststellen. Het gebruik er van wordt slechts eenmaal, en wel helemaal in het begin van de hier beschreven periode, in de kerkregisters bij gelegenheid van een doopbediening op 4 januari 1665 vermeld.²⁷⁷ Dat wil natuurlijk niet zeggen dat plechtigheden tot de hoge uitzonderingen hebben behoord omdat er slechts eenmaal uitdrukkelijk melding van wordt gemaakt. Gegevens van

²⁷⁴ Bijzonderheden over de hier beschreven incidenten bij Hubert 1907, pp. 154-158.

²⁷⁵ Eén van deze proclamaties van Spaanse kant in Munier 1990c, pp. 10-15.

²⁷⁶ Uitvoerig daarover Habets 1884, pp. 153-441.

²⁷⁷ RALM, DTB 135.1 onder genoemde datum.

Men moet er zonder meer van uitgaan dat de grote meerderheid van de daar geregistreerde echtparen van rooms-katholieken huize zijn geweest. De protestanten vormden nu eenmaal op het totaal van de bevolking een minderheid. Hiervóór zagen we al welke hoge aantallen huwelijkssluitingen van rooms-katholieken door protestantse bedienaren werden verricht. Of de plechtigheid van ondertrouw en trouw zich heeft voltrokken binnen de kerk zelf of de daarnaast gelegen tot consistoriekamer ingerichte sacristie, valt in de regel niet uit te maken. Het Ehtreglement voorzag in beide mogelijkheden. Het hing geheel af van de predikanten waar zij het voorgeschreven ritueel voltrokken. Mogelijk gaven zij er de voorkeur aan het in de kerk te doen. Hoe dan ook, het zal voor de roomse trouwlustigen, in het bijzonder voor degenen die uit de predikantsplaatsen zelf afkomstig waren, na 1 mei 1663 een bijzondere ervaring zijn geweest voor dit soort evenementen het oude vertrouwde kerkgebouw weer te betreden. Men kan de gevoelens raden die hen overvielen, wanneer zij hun blikken lieten rondgaan door de ontlusterde gewijde ruimte, waar vreemde indringers beslag op hadden gelegd.

Ook bij gelegenheid van begrafenissen van hun dierbaren kregen deze gelovigen te maken met de vertegenwoordigers van de heersende kerk. Uit de overlijdens- of begrafenisregisters, die slechts voor enkele plaatsen bewaard zijn gebleven,²⁹¹ valt niet veel op te maken. De meeste bevatten niet meer dan de namen van de overledenen en slechts zelden bijzonderheden over hun begrafenis. Niettemin stellen de beschikbare gegevens ons in staat tot het trekken van enkele voorzichtige conclusies.

Alles wijst er op dat zij, die binnen de kerken over eigen grafkelders of begraafplaatsen beschikten, daarvan geen gebruik meer mochten maken.²⁹² Het zal nogal eens gebeurd zijn dat voor de begrafenis van afgestorven familieleden werd uitgeweken naar parochiekerken binnen de Spaanse partages. De doden konden dan worden begraven "more catholico", met de gebruikelijke begrafenis-

²⁹¹ Ook de registers van de gereformeerde gemeenten waren onderworpen aan de vele politieke wisselingen. Vooral van de zogenaamde combinatiegemeenten is weinig bewaard gebleven. Veelzeggend is dat de eerste aantekeningen van de bewaard gebleven kerkeraadsnotulen van de gemeente Gulpen handelen over conflicten aangaande grafplaatsen en begrafenissen. Zie Korporaal 1987, p. 58vv.

²⁹² Eerst later kwam er enige versoepeling in de reglementering van de grafrechten binnen de kerken.

plechtigheden. Bovendien verwierf men daar de mogelijkheid hen binnen of buiten de kerken volgens het vertrouwde ritueel ter aarde te bestellen en hun graven op de gebruikelijke manier te verzorgen. Voor het verwerven van dit soort mogelijkheden zullen vermoedelijk veel rooms-katholieke gelovigen de daaraan verbonden extra overlast graag op de koop toe hebben genomen. Op al die plaatsen binnen de Staatse partages, waar deze mogelijkheden, om welke redenen dan ook, niet konden worden benut, kreeg men voor het verwerven van een begraafplaats op de kerkhoven onherroepelijk te maken met vertegenwoordigers van de andere religie. Men kan misschien voor de meer afgelegen plaatsen, waar geen gereformeerde koster aanwezig was, uitgaan van de veronderstelling dat de nabestaanden gebruik bleven maken van de diensten van de eigen vertrouwde lieden. Het is echter zeker niet uit te sluiten dat ook daar vertegenwoordigers van de gereformeerde religie medezeggenschap opeisten en botsingen niet uitbleven. Zeker is ook dat de mogelijkheden om de graven van de afgestorvenen met kruisen of anderszins volgens typisch roomse gebruiken uit te dossen veel beperkter waren geworden, zo zij al niet helemaal onmogelijk waren gemaakt.²⁹³ In gemeenschappen, waar men veel waarde toekende aan al deze diepgewortelde praktijken, zal iedere vorm van bemoeienis van gereformeerde zijde als pijnlijk zijn ondervonden. Een en ander zal hierna nog uitvoerig ter sprake komen. Het kan tenslotte niet helemaal als uitgesloten worden beschouwd dat de kerken hier en daar nog open werden gehouden en toegankelijk bleven voor roomse gelovigen. In verschillende stukken van reformatorische zijde treffen we opmerkingen aan die er op wijzen dat dit gebeurde en dat leegstaande kerken voor bepaalde religieuze samenkomsten en praktijken werden benut. Bij gebrek aan gegevens kan niet worden uitgemaakt of clandestien werkende geestelijken daarbij betrokken zijn geweest. Waarschijnlijk is dat niet. Tot een vaste regel zal dit nergens zijn uitgegroeid. De waakzaamheid van de Staatse officieren was daarvoor te groot.

²⁹³ Zeker is dat in de beginfase van de Staatse periode de protestanten met frenetieke ijver de algehele verwijdering van de grafkruisen hebben nagestreefd.

De gereformeerde kerken in Vaals, 1663-1672

Het zal misschien enige verbazing wekken dat we deze paragraaf, waarin zal worden getracht de balans op te maken over de jaren 1663-1672, willen openen met een korte samenvatting van de ontstaansgeschiedenis van de twee gereformeerde kerken die tegen het eind van de jaren zestig in Vaals werden gebouwd. We doen dit om het beeld van deze jaren, die we hebben gekarakteriseerd als een periode van uitersten, te completeren. Eerder zagen we dat de gelovigen van de gereformeerde religie in die grensplaats al in een vroeg stadium op zoek waren naar alternatieven.²⁹⁴ De afloop daarvan willen we hier onder de loep nemen.

De Waalse gemeente was in deze opzet in een zekere zin al geslaagd in het begin van de jaren vijftig. Toen kreeg zij immers de beschikking over een eigen kerkruimte, die haar, naar het schijnt, door de pastoor ter plaatse was verhuurd.²⁹⁵ Het was weliswaar een armzalig geval, waar de roomsen zich vrolijk over maakten, maar het verschaftte aan de gemeente in ieder geval het voordeel dat zij baas was geworden in eigen huis.

De Nederduitse gemeente met haar omvangrijke Hoogduitse achterban was nog steeds aangewezen op de oude, vervallen kerk die zij tot aan het van kracht worden van het Partagetractaat met de rooms-katholieke parochie had moeten delen. De last van het simultaneum was weggevallen, toen de onzekerheid over de status van het kerkgebouw was verdwenen en de gereformeerden het alleenrecht op het gebruik van de kerk hadden verworven. Zij bleven echter uitzien naar een mogelijkheid de beschikking te krijgen over een beter aan de eigen eredienst aangepaste ruimte van afmetingen die waren afgestemd op de aantallen mensen die er kwamen kerken. Ook de Waalse gemeente bleef haar zinnen zetten op het verwerven van een waardige kerkruimte.

Het geduld van deze laatste groepering werd zwaar op de proef gesteld. Nochtans was zij de eerste die deze wens in vervulling zag gaan. Nog in 1663 hadden de commissarissen-deciseurs de treurige toestand, waarin de gemeente toen verkeerde, aan Den Haag gerapporteerd. Met afgrijzen hadden zij waargenomen dat de kerkdiensten moesten plaatsvinden "in een seeckeren schuijrt van eenige

²⁹⁴ Zie hiervoor pagina 71-74.

²⁹⁵ Zie noot 86.

plancken... ende met riet ofte stroo gedeckt" en die dan nog net als de grond waarop zij stond duur moest worden gepacht.²⁹⁶ Een jaar later was men bezig uit te zien naar een perceel dat geschikt was voor de bouw van een nieuwe kerk. Het wilde daarmee echter niet vlotten, want twee jaar later was men nog even ver. Toen eerst slaagde men er in door middel van een geldinzameling onder de zustergemeenten van het hele land de beschikking te krijgen over voldoende middelen. Weer een jaar later had men met behulp daarvan een deel van de benodigde materialen gekocht.²⁹⁷ Het werk zelf kwam tegen september 1669 gereed en de gemeente kon toen haar nieuwe kerk in gebruik nemen.²⁹⁸ Het roomse kerkbestuur leed er geen verlies door, want de vroegere kerkschuur kon aan de lutherse gemeente in opbouw worden verhuurd.²⁹⁹

Kennelijk aangestoken door dit voorbeeld was inmiddels ook de Nederduitse gemeente actief geworden. Bij resolutie van 8 december 1668 beschikte de Raad van State positief op het verzoek de al jaren eerder vastgelegde gelden te mogen gebruiken voor de aankoop van materialen om de bouw van een nieuwe kerk te kunnen starten.³⁰⁰ Het lag aanvankelijk in de bedoeling de bestaande kerk uit te breiden. Volgens de begroting wilde men daarvoor een bedrag van veertienhonderd rijksdaalders uittrekken.³⁰¹ In 1669 veranderden de plannen en werd besloten de bestaande kerk te handhaven en deze na afbraak van het koor en enkele andere aanpassingen voor andere doeleinden te gaan gebruiken. Daaraan was het voordeel verbonden dat de oude kerk tijdens de bouwperiode in gebruik kon

²⁹⁶ ARAH, StG 8977, f.90; het verbaal over 1663.

²⁹⁷ ARAH, RvSt 1703, ff.26-27; volgens dit verbaal over 1667 had de gemeente met deze collecte "eene somme penningen vergaedert" en "een groot gedeelte der materialen" bijeengekocht "om het werck aen te vangen".

²⁹⁸ ARAH, RvSt 90, f.112.

²⁹⁹ Een facsimile van de akte van overdracht staat afgedrukt in Van der Meij (et al.) 1987, p. 18. De akte werd getekend op 16 mei 1675.

³⁰⁰ ARAH, RvSt 89, f.250.

³⁰¹ ARAH, RvSt 1703 geeft royale informatie over deze bouwplannen; vele stukken, in het bijzonder over de financiering, ook in inv.nr. 1704. Een poging om het kapittel van Aken tot een bijdrage voor de bouw te bewegen, sprong af op het standpunt van de kapittelheren dat zij slechts tot het onderhoud van de bestaande kerk verplichtingen hadden. In de kringen van de protestanten uit Aken en omgeving was wel de nodige bereidheid hun bijdragen te storten, maar de meesten van hen waren armlastig. De financiering kwam niettemin rond dankzij royale overheidssteun.

blijven.³⁰² Aan de noordzijde van de toren zou een geheel nieuwe kerk worden gebouwd.

Op 28 april 1669 lagen de plannen op tafel en viel het besluit zo spoedig mogelijk met de uitvoering te beginnen.³⁰³ De toestemming werd na grondige besprekingen met gecommitteerden van de Raad van State begin augustus verkregen en op 12 augustus kon de onderneming worden aanbesteed. Op 26 september 1669 vond de eerste steenlegging plaats.³⁰⁴ Een erg vlot verloop had de bouw niet. Als gevolg van allerlei tegenslagen kon de nieuwe kerk eerst op 10 april 1672 in gebruik worden genomen.³⁰⁵ Afgevaardigden van alle gemeenten in de classis Maastricht waren bij de plechtigheden tegenwoordig.

Het is begrijpelijk dat ds. Wenningius de plechtige ingebruikneming met merkbare voldoening in de akten van het consistorie heeft beschreven.³⁰⁶ De morgendienst op de bewuste zondag, het was een week voor Pasen, vond plaats in de oude kerk, waar nog de preekstoel, de banken en de stoelen stonden. In de namiddag werd voor het eerst dienst gehouden in de nieuwe ruimte, die bij die gelegenheid propvol moet zijn geweest. Op Paaszondag 17 april werd het Avondmaal gevierd met deelname van 185 communicanten; bij diezelfde gelegenheid werd ook de eerste doop verricht. Het werd voor ds. Wenningius aanleiding om over de voorbije jaren de balans op te maken van alle diensten die hij en zijn gemeente in de oude kerk hadden meegemaakt.³⁰⁷

Het aantal van de door hem ingezegende huwelijken becijferde hij op 290. Dit opmerkelijk hoge aantal over een periode die liep van maart 1649 tot maart 1672 weet hij dan nog nader te specificeren als betrekking hebbend op 244 gereformeerde en 46 rooms-kathol-

³⁰² RALM, NHG Vaals, Acta consistorii (1665-1706), f.359 onder 1 juli 1669 zegt daaromtrent: "Das alte gebaw möchte zum Gottesdienst interim und hiernach der Schule stehen bleiben". De afbraak van het koor vond plaats tussen 19 en 26 oktober 1669; RALM, NHG Vaals, Acta consistorii II, f.370. Het is aan deze omstandigheid te danken geweest dat de oude kerk grotendeels gespaard bleef.

³⁰³ Een aantal stukken over deze bouwplannen in ARAH, RvSt 1704-II met bijbehorende bestekken.

³⁰⁴ De genoemde data werden ontleend aan de Acta consistorii.

³⁰⁵ RALM, NHG Vaals, Acta consistorii, f.436; en een brief daarover van ds. Wenningius, f.852. In verband met de dreigende politieke toestand werd de ingebruikneming op Palmzondag geplaatst, een week eerder dan oorspronkelijk in de bedoeling lag.

³⁰⁶ RALM, NHG Vaals, Acta consistorii, f.438.

³⁰⁷ RALM, NHG Vaals, Acta consistorii, f.439.

lieke paren. Bij de laatste tekent hij aan dat hij dit getal berekende vanaf 1664.³⁰⁸ Van elders weten we dat in Vaals toen pas het Echreglement werd afgekondigd.³⁰⁹ De beide cijfers wijzen dan op een gemiddeld aantal huwelijken van geloofsgenoten van ruim tien per jaar, terwijl het gemiddelde aantal rooms-katholieke paren op ruim vijf kwam. Deze cijfers zijn illustratief voor de verhouding tussen beide geloofsgemeenschappen in deze grensplaats die als toevluchtsoord fungeerde voor protestanten uit de wijde omgeving. Deze wijkt sterk af van de situatie elders in de Landen van Overmaas, waar in de regel het aantal gereformeerden een kleine tot zeer kleine minderheid vormde op het totaal van de bevolking, waarvan de overgrote meerderheid bestond uit rooms-katholieken. We komen er nog op terug.

Ds. Wenningius becijferde verder dat in de jaren van zijn ambtsbediening in Vaals niet minder dan 2.143 maal werd gepreekt bij gewone en buitengewone gelegenheden, waarbij 68 predikanten het woord hadden gevoerd.³¹⁰ Alle namen worden vermeld. Daaruit blijkt dat zo goed als alle predikanten uit de Landen van Overmaas, maar ook velen van daarbuiten, tot uit het verre Frankfort, de Vaalser preekstoel hebben beklommen. Hij weet ook precies te vermelden dat er 39 Nederduitse en 29 Hoogduitse collegae onder waren. Zij zullen over het algemeen wel in het Hoogduits hebben gepreekt omdat de meerderheid van hun toehoorders uit het Duitstalige grensgebied afkomstig was. Over dezelfde periode werd 636 maal de doop bediend, waarvan 312 maal aan jongens en 314 maal aan meisjes. Het Heilig Avondmaal tenslotte werd er 190 maal bediend, kennelijk met een hogere frequentie dan in de meeste gereformeerde kerken.³¹¹

Deze cijfers gunnen ons een blik op het reilen en zeilen van een gereformeerde gemeente in deze contreien. Zij laten tegelijk de grote gedrevenheid van deze predikant zien. Groot moet voor hem en zijn gemeente de teleurstelling zijn geweest, toen zij zich als

³⁰⁸ Ds. Wenningius moet voor dit soort zaken voor zichzelf aantekeningen hebben bijgehouden. De normale huwelijksregisters laten dit soort becijferingen niet toe.

³⁰⁹ Zie noot 116; een verklaring voor deze verlate publicatie heb ik niet kunnen vinden. Mogelijk houdt zij verband met de onzekerheid over de status van Vaals c.a. en heeft men de uitslag van de conferentie van Aken willen afwachten.

³¹⁰ Ook deze zaken heeft hij nauwkeurig bijgehouden.

³¹¹ Misschien moet hierbij aan aparte Avondmaalsvieringen in Aken en Burtscheid, eventueel ook in Eupen, worden gedacht. Deze drie kruisgemeenten hadden hun eigen consistories.

gevolg van de inval van de Franse troepen onder koning Lodewijk XIV en de krijgsverrichtingen tot in de nabije omgeving genoodzaakt zagen onmiddellijk na de paasplechtigheden de diensten in de nieuwe kerk op te schorten.³¹² De door de Fransen aangestelde gouverneur had alle protestantse diensten in de Landen van Overmaas verboden en dat verbod zou enkele maanden van kracht blijven. De vreugde over het nieuwe bezit was voor de gemeente Vaals slechts van korte duur.

Met het vermelden van deze gebeurtenissen hebben we de eindterm van de hier besproken periode al overschreden. We keren daarom terug naar het begin om over de jaren 1663-1672 de balans op te maken.

De balans over de jaren 1663-1672

De door het Partagetractaat Staats geworden delen van de Landen van Overmaas kenden slechts een beperkt aantal predikantsplaatsen. In totaal waren het er zeven of acht. Toen de hoofdstad van het Land van 's-Hertogenrade weer onder Spaans bestuur kwam, ging de daar gevestigde predikantsplaats definitief ten onder.³¹³ Wel kwam er een andere voor in de plaats. Bij de al dikwijls genoemde resolutie van 5 maart 1663 kreeg de predikant Johannes Breberenus van Dijck opdracht om zo spoedig mogelijk naar Gulpen te verhuizen en daar de vestiging van een nieuwe gemeente op zich te nemen. Deze beslissing maakte een eind aan een jaar van beproevingen. De rooms-katholieke bevolking van 's-Hertogenrade had alles in het werk gesteld om de protestanten het leven zuur te maken. Toen deze zich daarover bij de autoriteiten in Den Haag beklagden, kwam er van die kant slechts het consigne geduld te beoefenen.³¹⁴ In het vooruitzicht van de aanstaande bestuurswisseling viel er niets meer te bereiken.

³¹² Zie daarover een aantekening op 18 juli 1672 in RALM, NHG Vaals, Acta consistorii, f.440. Toen in het najaar de diensten konden worden hervat, tekende ds. Wenningius daarbij aan dat zijn kerk in de tussentijd "durch keine Abgöttereï profanirt wurde". Dat zou het jaar daarop anders worden.

³¹³ Enkele bijzonderheden over de ondergang van deze gemeente bij Neubauer 1959, pp. 1-3.

³¹⁴ RALM, ClMa, inv.nr. 6, f.185 en f.188, resp. onder 25 juli 1662, artikel 11 en 3 oktober 1662, artikel 6.

Er is alle grond voor om aan te nemen dat al in dit stadium aan de protestanten het gebruik van de kerk ter plaatse werd ontzegd. Het is dan ook begrijpelijk dat Breberenus de hem verleende opdracht zonder dralen heeft uitgevoerd. De eerste doopbediening in Gulpen werd al op 19 maart 1663 verricht.³¹⁵ Een aanzienlijk deel van de gemeente 's-Hertogenrade volgde de herder naar zijn nieuwe standplaats. Een door hem op 3 mei samengestelde lidmatenlijst vermeldt 52 namen, waarvan de meeste ook voorkomen op die van de gemeente 's-Hertogenrade.³¹⁶ Bij vergelijking blijkt dat ook enkele vooraanstaande leden van de gemeente waren meegegaan. Daaronder de voorlezer Christoffel Metz en zijn gezin. Degenen die in 's-Hertogenrade achterbleven, waren voortaan aangewezen op hulp van buiten omdat de Spanjaarden de benoeming van een nieuwe predikant niet toestonden. De gemeente keerde terug tot de status van kruisgemeente.

Ook de akten van de classis van Maastricht maken al in een vroeg stadium melding van de aanwezigheid van ds. Breberenus in zijn nieuwe positie. De notulen van 1 mei 1663 vermelden zijn verzoek om gebruik te mogen maken van de kerk van Gulpen en deze te incorporeren.³¹⁷ De vergadering wees er op dat de beslissing daarover in Den Haag moest vallen. Die viel niet spoedig, maar was uiteraard gunstig. Op de classisvergadering van 24 juli werd ds. Hamerstede uit Maastricht aangewezen om zijn collega op de eerstvolgende zondag in de kerk van Gulpen te installeren.³¹⁸ Dezelfde vergadering verleende aan de schoolmeester toestemming met het onderwijs te beginnen. Daarbij werd aangetekend dat de paapse schoolmeester bleef doorgaan met schoolhouden in een kapel die hij al dertig jaar lang daarvoor gebruikte.³¹⁹ Dat zou gebeuren overeenkomstig een vergunning die de heer van Gulpen hem had verleend. Het is dan ook niet vermetel hierbij te denken aan een kapel op het door deze bewoonde kasteel Neubourg. Daar zou ook de pastoor van Gulpen een toevlucht vinden.

³¹⁵ RALM, DTB 44.10, f.13.

³¹⁶ Zie onder noot 254. De beide lidmatenlijsten zijn te vinden in RALM, DTB 44.10, ff.1-4 die van 's-Hertogenrade en ff.4-7 die van Gulpen.

³¹⁷ RALM, CiMa, inv.nr. 6, f.191r-v.

³¹⁸ RALM, CiMa, inv.nr. 6, f.193v, ad artikel 6; op dezelfde vergadering kon al worden geconstateerd dat de kerk in Gulpen inmiddels was "gezuiverd".

³¹⁹ RALM, CiMa, inv.nr. 6, f.193v, ad artikel 5.

Uit diezelfde hoek werden ook bedenkingen geopperd tegen de installatie van een predikant in Gulpen. De heer van Gulpen, Wijnand baron van Eynatten, beschouwde het hele gebeuren als een aantasting van de hem toekomende patronaatsrechten. Hij wendde zich tot Den Haag om een bevestiging te krijgen van deze rechten en verklaarde zich zelfs bereid daarvan bij een volgende vacature gebruik te maken ten grieve van een predikant.³²⁰ Het stuk werd ter advisering teruggestuurd naar Gulpen, waar het in handen kwam van de pas aangestelde schout Everhardt de Jonckheere, die de gereformeerde religie was toegedaan. Deze verscheen zelf op de classisvergadering van 14 augustus om de verontruste classis gerust te stellen.³²¹ Hij zegde toe een officiële akte betreffende het beroep van de predikant naar Den Haag te doen gaan en alles in het werk te stellen om het gebeurde te doen sanctioneren. De classis durfde het nu van haar kant aan een verklaring af te leggen dat de beroeping van de predikant op geen enkele manier in strijd was met rechten, die de heer van Gulpen overigens slechts in het kader van een voorbij regime waren toegevalen. De classis wenste op geen enkele manier patronaatsrechten te erkennen of er rekening mee te houden.³²²

Met dat al was nog slechts een nieuwe predikant gekomen in de plaats van de verloren gegane predikantsplaats van 's-Hertogenrade. De aspiraties van de classis gingen uiteraard veel verder. Dat blijkt uit het verslag van haar vergadering van 24 juli, waarin melding wordt gemaakt van een uitvoerig memorandum, dat aan de commissarissen-deciseurs in Maastricht ter hand werd gesteld.³²³ Daarin worden de volgende plaatsen in de Staatse partages van Valkenburg en 's-Hertogenrade opgesomd als in aanmerking komend voor de benoeming van predikanten: Meerssen, Geulle, Klimmen, Schimmert, Herkenrade en Voerendaal voor het Land van Valkenburg, en Margraten en Vijlen voor het Land van 's-Hertogenrade. Voor de twee eerstgenoemde plaatsen worden redelijk klinkende argumenten aangevoerd. De tekst er van luidt als volgt:

³²⁰ Deze akte is te vinden in RALM, LvO, inv.nr. 8575; een reactie van de Staten-Generaal is mij niet bekend.

³²¹ RALM, CIMa, inv.nr. 6, f.195 onder artikel 1.

³²² In Gulpen werd evenals in Vaals het Ehtreglement pas in het najaar van 1663 van kracht; zie RALM, LvO, inv.nr. 495 onder 5 november. Bij diezelfde gelegenheid werd ook het Schoolreglement afgekondigd.

³²³ RALM, CIMa, inv.nr. 6, f.194r-v.

"Meerssen: een hoofdbanck, in dewelcke de proost met eenige moniken sich noch onthouden, zijnde aldaer drie huijsgesinnen van de religie; ende te Houtem een 1/2 uijtje van daer gelegen sijnder wel ontrent 20 soo jonge als oude, dewelcke mede te Meerssen sullen moeten te kerck comen. De paapsgesinde beginnen oock al smaack te krijgen, soo dat inde eerste predicatie wel inde 50 inwoonders in 't gehoor quamen, ende vele met goetd contentement daarvan spraacken.³²⁴

Geul: sijnde een groot dorp met een fraaije kerck, gelegen aan de Maaze, bequaam voor schippers, die op en af varen, ende daar dickwijls aanleggen, ende de reste is seer geseggeijck. Is oock seer gelegen voor die uijt 't Land van Recon,³²⁵ Steijn, ende Elslloo (alwaer vele religionsverwanten woonen) om aldaer ter kercke te comen".

Het moge duidelijck zijn dat de overwegingen ten gunste van Geulle al heel wat minder gewicht in de schaal leggen dan die ten gunste van Meerssen worden aangevoerd. Trouwens, de daar genoemde gelovigen in Houthem zouden bij aanvaarding van dit voorstel aan de numeriek toch ook niet zo sterke gemeente van Valkenburg moeten worden onttrokken.

De overwegingen ten gunste van de andere genoemde plaatsen zijn nog zwakker. Er is slechts sprake van "twee huijsgesinnen" voor Schimmert, van één huisgezin voor Herkenrade en slechts van "één vrouw van de religie" in Klimmen, "drie luijden van de religie" in Voerendaal en vaagweg van "eenige" in Margraten en zelfs van "geen luijden van de religie" in Vijlen. Op al die plaatsen moest men het hebben van wensdromen. Van Vijlen heet het dat "er geen quade apparentie van winste" zou zijn, wanneer er een predikant zou worden benoemd. De plaats was bovendien niet ongunstig gelegen voor "eenige inwoonders in 't Land van Limborg".³²⁶ Het waren dus beslist nog maar vaagheden over de mogelijkheden van een in de nabije toekomst te verwachten opbloei van een gemeente van redelijke omvang. Voor het Land van Dalhem werden soortge-

³²⁴ Deze eerste dienst en de reacties daarop werden hiervóór uitvoerig beschreven.

³²⁵ Bedoeld is het Land van Rekem, waar enkele protestanten woonden.

³²⁶ De vestiging van een predikantsplaats in Vijlen zou ongetwijfeld ook voor de gemeente Vaals enige terugslag krijgen. De gemeente daar zou dit echter gemakkelijker kunnen opvangen dan die van Valkenburg. Eventuele consequenties voor de Franstalige gemeenten van Dalhem en Olne bleven op de classisvergadering buiten beschouwing.

lijke overwegingen aangevoerd door de Waalse gemeente van Maastricht, die zich verantwoordelijk voelde voor de verbreiding van het evangelie in de Franstalige gebieden. Bombaye, Blégny en Saint André worden regelmatig genoemd als mogelijke vestigingsplaatsen van predikanten.

Deze aspiraties vonden alle denkbare ondersteuning van de kant van de Gelderse synode en de synodes van Zuid- en Noord-Holland, Utrecht en Overijssel. Ook namens deze synodes werden in de loop van deze jaren verschillende rekestten ingediend, die er alle op waren gericht de autoriteiten in Den Haag te attenderen op de verplichtingen die op hen rustten om de door hen beleden ijver voor de voortgaande reformatie in de nieuw verworven Landen in daden om te zetten.³²⁷ Wat men zich daarbij voorstelde is conform de verwachtingen die door de classis werden gekoesterd; men kan er van uitgaan dat de gegevens voor de concrete vormgeving daar vandaan kwamen. Speciaal reliëf kregen in deze voorstellen die plaatsen die vanwege hun ligging konden dienen als toevluchtsoord voor geloofsgenoten in de omgeving, waar weinig of geen kansen bestonden voor de ontplooiing van een normaal kerkelijk leven.

Bij al deze voorstellen ontkomt men niet aan de vraag, welke indruk men er mee dacht te maken bij een overheid die werd verondersteld over de middelen te beschikken om de uitbouw van een normaal kerkelijk apparaat te financieren. En juist daaraan ontbrak het ten enen male. Weliswaar was al in een vroeg stadium de praktijk ingeburgerd geraakt gebruik te maken van de bronnen van inkomsten, waarover de oude kerk de beschikking had en na 1663 waren op tal van plaatsen de daarvoor bestemde goederen en bezittingen genaast. Die middelen waren zelfs bij lange na niet voldoende geweest om uit het comptoir van de rentmeester der geestelijke goederen, bij wie de administratie en het beheer van deze goederen berustte, het handjevol aanwezige predikanten en overige kerkelijke bedienaren aan voldoende inkomsten te helpen en daarnaast nog in onderhoud en herstel van de soms volkomen verkommerde kerkgebouwen, pastorieën en schoolhuizen te voorzien.

Onthullend zijn in dit opzicht de rapporten van de gedeputeerden van de Raad van State, opgemaakt tijdens hun om de twee jaar terugkerende inspectiereizen naar Maastricht, de Vroenhof en de

³²⁷ Zie daarvoor een stuk in ARAH, StG 5839-I met de aantekening: lectum 19 juli 1668.

Staatse partages van de Landen van Overmaas. Het eerste verbaal van 6 november 1663 maakt melding van een totaal aan inkomsten van f 12.993-5-19 1/3 Hollands.³²⁸ Volgens de opgave van rentmeester Thins bedroegen de uitgaven f 9.751-10-0. Hij tekende aan dat het aantal predikanten en schoolmeesters met hooguit twee, respectievelijk drie of vier kon worden uitgebreid en dat de aanvragen die voor de verschillende partages waren ingediend daar ver boven uitstegen. Voor het Land van Valkenburg had de classis van Maastricht minstens zes predikanten en negen schoolmeesters op haar verlanglijstje staan en voor het Land van 's-Hertogenrade telkens nog eens twee, terwijl van de Waalse gemeente van Maastricht het verzoek was binnengekomen ook nog voor het Land van Dalhem twee predikanten en twee schoolmeesters te benoemen. Met de verplichtingen voor het onderhoud van emeriti-predikanten en hun weduwen en nog enkele andere in de personele sfeer zou daarmee een bedrag van negen- à tienduizend gulden zijn gemoeid en dan was er nog helemaal niet gedacht aan de bedragen die nodig zouden zijn voor het onderhoud van de gebouwen. Vooral op deze laatste sector had men onvoldoende greep; hij bepleitte dat er op een zo kort mogelijke termijn een nauwkeurig overzicht zou worden samengesteld van de verplichtingen die dienaangaande op de betrokken instanties rustten.³²⁹

Dit verzoek kreeg steun van de heren afgevaardigden en in één van hun missives aan Den Haag berichtten zij dat zij alvast een voorschot hadden genomen op de uitslag van de conferentie van Aken. Zij hadden de pastoor-deken van Klimmen en de pastoors van Margraten en Dalhem als vertegenwoordigers van de drie Landen naar Maastricht ontboden om hen bij te staan bij het verzamelen van de benodigde informatie. Het overzicht van 23 januari 1664, dat hierna nog ter sprake zal komen, was daarvan het resultaat.

De sombere vooruitzichten van rentmeester Thins bleken in het verbaal van twee jaar later volledig bewaarheid. In het op 14 september 1667 gereedgekomen verbaal wordt in de aanhef al gesteld "dat het incomen van de geestelijke goederen niet en can

³²⁸ ARAH, RvSt 1702, ff.23-25.

³²⁹ ARAH, RvSt 1703 bevat een uitgebreid met de inbreng van deze pastoors samengesteld overzicht van de verpachtingen ten overstaan van de rentmeester van de geestelijke goederen, dat werd opgemaakt aan de hand van een vragenlijst met acht punten.

esgualereen de lasten die daeruijt moeten betaelt werden", ³³⁰ hetgeen wordt onderbouwd met de volgende cijfers. De totale inkomsten bedroegen tezamen f 11.183-19-8, terwijl de uitgaven voor traktementen en alles wat daartoe kon worden gerekend tot f 11.858-16-0 waren gestegen. Als gevolg van dit tekort was hij niet in staat de traktementen normaal uit te betalen. Alleen daarbij was al een achterstand van f 7.557-18-2. Hij zag geen mogelijkheid uit de problemen te komen. Geen wonder dat hij bij de landelijke overheid aandrang op het verstrekken van subsidies om de tekorten te kunnen wegwerken. Voor de aanstelling van nieuwe predikanten en schoolmeesters die, naar hem bekend was, weer met klem door de synodes werd bepleit, moesten zonder twijfel andere financieringsbronnen worden aangeboord.

Met de laatste mededeling doelde hij op een uitvoerig relaas dat een zestal gedeputeerden van de Gelderse synode, waaronder ds. Hamerstede uit de classis Maastricht, op 30 juni van dat jaar had uitgebracht met een vurig pleidooi met redenen omkleed "waerom een meerder getal van predicanten en schoolmeesters behoorden te worden geïntroduceerd inde kerken der dorpe inden Lande van Overmaes". ³³¹ Achtereenvolgens volgde een zevental overwegingen, waaronder voor de zoveelste maal sprake was "van de plicht der souverijne overheden in een lant welke uyt kracht van haere bedieninge, sijnde voedsterheeren der kerken, moeten Sorge dragen, dat alle haere onderdaenen bequame spyse verschaft wort", welke reeks wordt afgesloten met de volgende treffende gedachte:

"de sevente wert genomen van de ergernisse dewelke de papis-ten scheppen en de occasie van onse religie te lasteren dewelke sy nemen daeruyt, dat men so wynich den publyquen Godsdienst onder ons beherticht en datter niet een dorpen soo kleyn is onder haer 't welk niet sijn eygen paep en heeft, daer men hier soo vele aensienlyke dorpen laet ledich staen ontbloot van publyken Godsdienst, de kerken laten vallen en de kinderen bij gebrek van schoolmeesters als wilde wouters laet opwassen".

³³⁰ ARAH, RvSt 1703, f.21; op f.28 is nog eens sprake van "de scharsheyt van de middelen, die tot onderhout der predicanten, kosteren ende schoolmeesters geaffecteert sijn, ende bij verde nae niet en connen bereijcken de jegenwoordige lasten".

³³¹ De volledige tekst van dit relaas is gepubliceerd door Janssen de Limpens 1930, pp. 41-48, gevolgd door bedoeld pleidooi, pp. 48-52.

De samenstellers van het relaas hadden zich bij voorbaat gewapend tegen allerlei tegenwerpingen. Wanneer zou worden geopperd dat het toch allemaal niets zou uithalen en op de plaatsen, waar al predikanten werkzaam waren geen winst van betekenis was geboekt, dan was hun antwoord klaar dat het tegendeel waar was. De cijfers zelf zouden het aantonen. En met voldoening wordt een opsomming gegeven van het groeiend aantal lidmaten in al die gemeenten. Daaronder waren er zo goed als overal te vinden die de weg van het pausdom naar het ware evangelie waren gegaan. In 's-Hertogenrade telde men er, voordat de gemeente werd overgeplaatst naar Gulpen, zelfs dertien, in Beek waren het er zeven, in Heerlen drie, in Valkenburg, Vaals en Eijsden "ooch verscheyden".³³² En wanneer tenslotte zou worden opgemerkt dat de overheid niet over de middelen zou beschikken om een groter aantal predikanten en schoolmeesters te financieren, dan heet het simpelweg: "De staet trekt daer voor aen sich de Geestelijke en kerkelijke revenuen". Van de gesignaleerde tekorten waren deze afgevaardigden kennelijk niet op de hoogte of zij wensten er geen rekening mee te houden. Wat zij vroegen, was een consequent beleid dat feitelijk neerkwam op de aanstelling van predikanten op alle plaatsen onder Staats bewind, waar een kerk stond en in de oude bedeling een pastoor werkzaam was geweest.³³³

Het ging met dit stuk, zoals met zoveel andere die er aan waren voorafgegaan. De weg langs alle geledingen vroeg veel tijd. Op 15 september kwam er bij de Staten-Generaal een advies binnen van de Raad van State en dit werd weer toevertrouwd aan de gedeputeerden uit haar eigen midden voor de zaken van de Landen van Overmaas en deze moesten op hun beurt weer in overleg treden met gecommiteerden uit de Raad van State.³³⁴ Op 24 januari 1668 was het dan eindelijk zover dat de Staten-Generaal nog slechts bij provisie toestemming verleenden voor het beroepen van drie predikanten en wel twee voor het Land van Valkenburg in Meerssen en

³³² Indrukwekkend waren de cijfers beslist niet. De overtuigingskracht was dan ook gering en zonk in het niet bij de gesignaleerde financiële perikelen.

³³³ Zij stelden zelfs hoge kwaliteitseisen, want voorgesteld werden "niet eenige jonge en onbesuysde proponenten, maer Godtvruchtige, discrete en minsaeme mannen, die niet alleen door haere Godtvruchtige leere, maer met haer goet leven ende minnelijcke ommeganck den armen menschen dwingen in te komen".

³³⁴ ARAH, StG 3276, f.315.

Geulle en één in Blégny in het Land van Dalhem.³³⁵ Tegelijk werd de benoeming van schoolmeesters in het vooruitzicht gesteld in Berg, Borgharen, Holset, Hulsberg, Margraten en Schimmert. In de wetenschap dat er voor de salariëring van dit negental onvoldoende middelen ter beschikking stonden, werd bepaald dat daarvoor gebruik kon worden gemaakt van de som van vijftienhonderd gulden, die was vrijgekomen door het overlijden van de Maastrichtse predikant Philippus Ludovicus.³³⁶ Voorzover dit niet voldoende zou zijn, kon het resterende worden aangevuld uit de gemene middelen. Maastricht zou het dan maar voorlopig moeten stellen zonder de vijfde predikant. De beroepingsprocedure voor Geulle en Meerssen kon worden ingezet door de classis Maastricht, terwijl de Waalse gemeente in Maastricht zou worden belast met de beroeping van de predikant voor Blégny.

Er volgde spoedig een aanvulling op deze besluiten. De corresponderende synodes hadden, kennelijk uit teleurstelling over het beperkt aantal predikanten dat uit de bus was gekomen, een nieuwe remonstrantie doen uitgaan "tot verdere voltrekkinge van de begonnen reformatie".³³⁷ Zij hadden daarmee succes, want op 26 maart 1668 volgde een nieuwe resolutie van de Staten-Generaal, waarmee drie andere predikanten werden toegestaan voor Klimmen, Schimmert en Vijlen, "sijnde heel considerabele plaetsen, alwaer veele ingezetenen sijn".³³⁸ Kennelijk deed het niet ter zake of er veel danwel weinig van de ingezetenen van de gereformeerde religie waren. Daarvan werd in ieder geval geen melding gemaakt in de considerans van dit besluit. Wel werd verordend dat de classis Maastricht danwel de corresponderende synodes zorg moesten dragen voor de beroeping van de nieuwe predikanten. Helemaal in de geest van de door de synodes al zo dikwijls uitgeoefende aandrang ging een instructie uit naar de officieren in de Landen van Overmaas om niet langer "ledigh te staen" in de zaak van de

³³⁵ ARAH, StG 3277, ff.61-62.

³³⁶ ARAH, StG 3277, f.24.

³³⁷ Deze remonstrantie was voorwerp van bespreking op 3 en 9 maart, ARAH, StG 3277, resp. ff.208-209 en 219v-220.

³³⁸ ARAH, StG 3277, ff.294-295; een extract van deze resolutie ook in ARAH, StG 5839-I. De resolutie werd genomen op basis van een bezwaarschrift van de classis van Maastricht tegen het beperkte aantal benoemingen, gepaard met een verzoek voor de genoemde plaatsen predikanten benoemd te krijgen overeenkomstig de procedure die in de resolutie van 24 januari was neergelegd.

reformatie, maar deze met alle ijver ter harte te nemen "ten eijnde dat hare HoMo pieus ende godtvruchtich oogmerck ontrent de voornoemde reformatie bereyckt moge werden". Deze instructie was uiteraard bij de kerkelijke instanties zeer welkom.³³⁹

De verschillende procedures, die voor het beroepen van de toegestane predikanten waren voorzien, zouden uitgangspunt gaan vormen van een lang, slepend proces en bij betrokkenen heel wat ongenoegen teweegbrengen. Voordat we daar aandacht aan besteden, enkele opmerkingen over de beroeping van de twee predikanten van Geulle en Meerssen. Deze verliep geheel volgens het patroon dat gangbaar was geworden in de classis Maastricht. Het duurde nochtans tot 17 april, voordat de classis groen licht kon geven voor twee kandidaten, te weten Engelbertus Breberenus van Dijk voor Geulle en Philippus Wolradus de la Cave voor Meerssen.³⁴⁰ De eerste was de zoon van de predikant van Gulpen en tot dan toe werkzaam in Heumen binnen de classis Nijmegen. De tweede was proponent en kreeg dus zijn eerste gemeente. Na afwikkeling van de voorgeschreven formaliteiten³⁴¹ beschikte de classis op 22 mei dat de installatie van de twee nieuwe predikanten op de eerstvolgende zondag zou plaatsvinden.³⁴² In Geulle zou de plechtigheid worden verricht door de vader van de beroepen predikant, in Meerssen door ds. Troye uit Maastricht. Beiden werden op 3 juli in de gelederen van de classis opgenomen.³⁴³

De kerken van beide dorpen waren reeds eerder voor de gereformeerde eredienst gebruikt, maar de frequentie van de daar gehouden diensten zal tot dan toe zeker niet hoog zijn geweest. In Meerssen ging dat overigens gepaard met de nodige complicaties omdat de heren van de proosdij het exclusief gebruik van de koorruimte voor zich opeisten.³⁴⁴ Al spoedig kwam het tot botsingen tussen hen en de predikant en zijn gemeente, die het onbeperkt gebruik van de hele kerk wensten. Geen wonder dat zij begonnen te ijveren voor

³³⁹ De instructie is te vinden in ARAH, RvSt 1703, f.170 als bijlage bij het verbaal.

³⁴⁰ RALM, CIMA, inv.nr. 6, f.244.

³⁴¹ Bekroond met de approbatie door de Staten-Generaal op 20 april 1668; ARAH, StG 3277, f.445.

³⁴² RALM, CIMA, inv.nr. 6, f.251. Een aanmaning van de deputaten van de Gelderse synode om de beroeping van deze predikanten niet buiten bemoeienis van de synode te verrichten, werd niet nagekomen; de classis beriep zich op de door de resolutie van 24 januari verleende volmachten.

³⁴³ RALM, CIMA, inv.nr. 6, f.254v.

³⁴⁴ Zie daarover de paragraaf: De eerste predikant in Meerssen, in Munier 1988, pp. 19-21.

het intrekken van de verleende verblijfsvergunning. Zij boekten geen succes. Wel wisten zij op de lange duur de verwijdering van pastoor Wyers te bereiken. Deze kreeg op 25 augustus 1670 van de drossaard van Valkenburg in opdracht van de autoriteiten in Den Haag de aanzegging dat hij het land moest verlaten overeenkomstig het uitdrijvingsbevel van 1663. Daarmee begon voor de pastoor een van de meest bewogen perioden uit zijn loopbaan. Hij bleef nog enige tijd vanuit een schuilplaats op Spaans grondgebied zo goed en zo kwaad als het ging zijn pastoraat in Meerssen uitoefenen. De mogelijkheden daartoe waren echter beperkt. Op 18 oktober 1671 werd hij door vicaris capitularis Jacobus van Oeveren, die in deze jaren het bisdom Roermond tijdens een sedisvacatio bestuurd, belast met het pastoraat in Roosteren.³⁴⁵ De benoeming had slechts een voorlopig karakter en hij bleef zich ook na zijn vertrek naar de nieuwe standplaats als pastoor van Meerssen beschouwen. Een enkele maal waagde hij zich nog binnen zijn parochie, maar het eigenlijke pastorale werk werd, voorzover de omstandigheden dat toelieten, verricht door Adriaan van Mierlo, kapelaan in het nabijgelegen Houthem-Sint-Gerlach.³⁴⁶

Keren we terug tot de beroepingsprocedure die voor Klimmen, Schimmert en Vijlen werd gehanteerd. De corresponderende synodes begonnen zich met voortvarendheid daarvoor in te zetten met de bedoeling de beroeping van deze predikanten volledig in eigen beheer te doen verlopen. Toen daarover berichten in Maastricht binnenkwamen, tekende de classis daartegen protest aan bij de Staten-Generaal en verzocht de procedure te doen verlopen volgens de richtlijn die de resolutie van 24 januari had gegeven. De Staten-Generaal verordenden daarop bij resolutie van 19 juni dat een en ander in overleg tussen beide instanties diende te gebeuren.³⁴⁷

Toen daarop de synodes een samenkomst in Den Haag arrangeerden en daarvoor 16 juli vastlegden, volgden er in de loop van juli twee protesten van de classis.³⁴⁸ Deze plaatste zich op het standpunt dat

³⁴⁵ RALM, ArchBiRo, Acta episcopalia, 2-1 (1666-1689), vermeldt deze datum met de aantekening: *proclamatoriales ad pastoratum de Roosteren pro d.Jacobo Wyers.*

³⁴⁶ Een door deze bijgehouden doopregister over de jaren 1671-1672 is bewaard gebleven; RALM, DTB, inv.nr. 82.3.

³⁴⁷ ARAH, StG 3277, ff.658v-659r; zie daarvoor ook het verslag van de vergadering van 2 juni, ARAH, StG 3277, ff.598v-599r.

³⁴⁸ De beide stukken in ARAH, StG 5839-I en RALM, CIMa, inv.nr. 6, f.255; zie ook ARAH, StG 3278, ff.47v-48 de resolutie van 19 juli.

de hoofdverantwoordelijkheid diende te berusten bij de classis tot wiens ressort de drie te beroepen predikanten zouden worden gerekend. De Staten-Generaal hadden zelf deze praktijk steeds gevolgd en in de beginfase van de reformatie aan de nog slechts in oprichting verkerende classis van 's-Hertogenbosch de volmacht verleend om voor de Meierij niet minder dan veertien predikanten te beroepen. Wanneer de Staten-Generaal voor deze keer bij de reeds getroffen beslissingen wensten te blijven, dat zij dan minstens toestemming zouden verlenen de in Den Haag geplande bijeenkomst een maand uit te stellen. De datum was vastgelegd buiten alle voorkennis van de classis en het zou niet mogelijk zijn op zo korte termijn de afvaardiging naar Den Haag te regelen.

De synodes lieten het er ook niet bij zitten en produceerden op 19 juli een remonstrantie met een pleidooi om de genomen beslissingen te handhaven.³⁴⁹ De Hoogmogende Heren kwamen, onder de indruk van deze tegenstrijdige adviezen, tot een eigenaardig compromis. Bij resolutie van 20 juli werd aan de classis de volmacht verleend naar eigen goeddunken te handelen voor het beroepen van de predikant voor Vijlen, terwijl de beide predikanten voor Klimmen en Schimmert moesten worden beroepen volgens de eerder getroffen regeling.³⁵⁰ Nu de daarvoor vastgelegde termijn was verstreken en er nog steeds geen voordrachten waren gedaan, werd het wel nodig geoordeeld de zaak met spoed aan te pakken. Enkele dagen eerder hadden de Staten-Generaal al enkele voorzieningen getroffen om de kas van de rentmeester van de geestelijke goederen met het oog op deze benoemingen te spekken. Een deel van de inkomsten van het zogenaamde personaat van Heerlen, dat door de dood van de beneficiant was vrijgekomen, werd bij resolutie van 16 juli voor dit doel bestemd.³⁵¹ De problemen rond de financiering van de nieuwe predikantsplaatsen waren daarmee, althans gedeeltelijk, opgelost.

De beide procedures hadden daarop een vlot verloop. Op 31 juli legde de scriba van de classis het resultaat van de voor Vijlen gevolgde procedure vast.³⁵² Er waren twee kandidaten uit de bus gekomen, Theodorus Voet en Johannes Fellingen, maar er bleef

³⁴⁹ Het stuk met bijlagen in ARAH, StG 5839-I.

³⁵⁰ ARAH, StG 3278, ff.55-56.

³⁵¹ ARAH, StG 3277, f.245.

³⁵² RALM, CIMA, inv.nr. 6, f.266.

enige onzekerheid of deze twee kandidaten met de afgevaardigden van de classis naar Den Haag dienden te reizen om daar aan de beoordeling van de commissie die voor de twee andere predikanten was voorzien, onderworpen te worden. Daarom ging er een dringend verzoek naar de Staten-Generaal daarover uitsluitsel te mogen verkrijgen. Prompt daarop kwam bij resolutie van 3 augustus de richtlijn dat de hele zaak in Maastricht kon worden afgewikkeld, maar dit moest gebeuren in overleg met de heren commissarissen-deciseurs die in deze weken daar verbleven.³⁵³ Op 18 september vond de beroeping plaats van Theodorus Voet.³⁵⁴ Nadat deze door de Staten-Generaal was goedgekeurd,³⁵⁵ volgde op 16 oktober zijn examen en enkele dagen later zijn installatie in Vijlen, evenals zijn opname in de gelederen van de classis.³⁵⁶

De commissieleden, daartoe afgevaardigd door de corresponderende synodes, hadden inmiddels reeds lang de beroepingsprocedure voor de twee andere predikantsplaatsen afgerond. Waarschijnlijk gebeurde dat zonder enige deelname van de classis Maastricht. De Staten-Generaal verleenden op 27 juli haar goedkeuring aan de twee voorgedragen kandidaten, Arnold Oorkamp voor Schimmert en Menso Heijdenrijck voor Klimmen. Zij deden op 30 juli ook nog benoemingsbrieven uitgaan voor twee schoolmeesters, Henrick Cornelis Ginhooch voor Schimmert en Hermannus van Doorn voor Klimmen.³⁵⁷ Het examen van de twee predikanten en de daarbijbehorende formaliteiten werden vervolgens eveneens in Den Haag afgewikkeld. Het paste geheel in dit patroon dat bij resolutie van 21 augustus aan Godefridus Lamotius, predikant in Den Haag, en Johannes Ursinus, predikant in Enkhuizen, machtiging werd verleend om de benoemde predikanten in Schimmert en Klimmen te installeren.³⁵⁸ Dat gebeurde in de loop van september.

Uiteraard wekte deze gang van zaken de ergernis op van de classis, die zich beroofd zag van zaken die zij tot haar bevoegdheid rekende. Dit ongenoegen kwam tot uitbarsting op de classisvergadering van 16 oktober, waarop beide predikanten zich presenteerden om

³⁵³ ARAH, StG 3278, f.92.

³⁵⁴ RALM, ClMa, inv.nr. 6, f.270.

³⁵⁵ ARAH, StG 3278, f.226.

³⁵⁶ RALM, ClMa, inv.nr. 6, f.276.

³⁵⁷ ARAH, StG 3278, resp. ff.71v-72r en f.78v.

³⁵⁸ ARAH, StG 3278, f.141v; dat gebeurde op verzoek van de twee nieuw benoemde predikanten zelf.

als lidmaten van de classis te worden aangenomen.³⁵⁹ Gevraagd naar hun papieren bleken zij die niet bij zich te hebben. Toen nog aan enkele andere formaliteiten geen gevolg kon worden gegeven, besloot de classis de procedure van toelating uit te stellen tot de eerstvolgende vergadering. Door omstandigheden was deze samenkost in de daaropvolgende maanden niet mogelijk en eerst op 7 mei 1669 kwam de classis opnieuw bij elkaar. De twee predikanten verschenen niet.³⁶⁰

Op de daaropvolgende vergadering van 30 juli was het dan eindelijk zo ver, dat zij zich presenteerden.³⁶¹ Oorkamp had een redelijk excuus voor zijn afwezigheid op de vergadering van 7 mei en was bereid in alle bescheidenheid om toelating te verzoeken, nadat hij de betreffende papieren had overgelegd. Met Heijdenrijck verliep het veel moeizamer. Het kwam zelfs tot een scherpe woordenwisseling, waarbij de predikant het waagde om zich op beledigende wijze uit te laten over de opstelling van de classis ten aanzien van zijn persoon. Zijn "vehemente en scherpe woorden" vielen uiteraard niet in goede aarde en toen in deze verhitte atmosfeer zijn eventuele toelating tot het lidmaatschap van de classis aan de orde kwam, bleek hij zoveel noten op zijn zang te hebben, dat het er ook deze keer niet van kwam.

Geen wonder dat de classis op deze vergadering opnieuw besloot een bezwaarschrift in te dienen bij de corresponderende synodes over de van die zijde gevolgde procedure, die zoveel ergernis had teweeggebracht.³⁶² Eerst op een vergadering van 6 augustus 1669 kwam ds. Heijdenrijck tegemoet aan de door de classis gestelde eisen.³⁶³ Bijgevolg werd hem op diezelfde dag nog sessie verleend. Helemaal van harte was de verzoening niet en de naweeën van de affaire bleven nog een tijdlang voelbaar.

Bij de beroeping van een predikant voor het Franstalige Blégnny was de classis Maastricht, misschien zonder het zelf te beseffen, ook nog partij. Op het dringend verzoek om een eigen predikant, dat

³⁵⁹ RALM, ClMa, inv.nr. 6, ff.274-275 onder artikel 2.

³⁶⁰ RALM, ClMa, inv.nr. 6, f.282.

³⁶¹ RALM, ClMa, inv.nr. 6, ff.301-302.

³⁶² Het verslag van de Gelderse synode van dat jaar vermeldt onder artikel 35 het gravamen van Maastricht over de synodale bemoeienis met de benoeming van predikanten in het gebied van de classis; RAA, Synode van Gelderland, inv.nr. 2 (1656-1682), acta 1669. Uit niets blijkt hoe men op deze kritiek heeft gereageerd.

³⁶³ RALM, ClMa, inv.nr. 6, f.308.

was uitgegaan van enkele gemeenteleden uit Blégny, die daarbij krachtige steun ondervonden van de Waalse geloofsbroeders in Maastricht en bovendien van de drossaard van het Land van Dalhem, Robert van Ittersum, beschikten de Staten-Generaal bij resolutie van 24 januari 1668 positief.³⁶⁴ De brief arriveerde pas op 23 februari bij het consistorie te Maastricht en werd daar enkele dagen later besproken.³⁶⁵ Besloten werd een afvaardiging van twee predikanten en twee ouderlingen naar Dalhem te sturen om daar in overleg te treden met predikanten en ouderlingen van de zustergemeenten in Dalhem en Olne. De samenkomst vond plaats in de kerk van Dalhem, waar de stemmen zich verenigden op de proponent Jean des Moulins, die al vijf jaar lang in dienst was van de Waalse synode.³⁶⁶ Zijn kandidatuur werd doorgegeven aan de Staten-Generaal, die op 7 maart 1668 hun fiat verleenden.³⁶⁷

In de kringen van de synode der Waalse gemeenten rezen bedenkingen tegen de gevolgde procedure en toen deze op de bijeenkomst in april werden ingebracht, wisten afgevaardigden uit de betrokken gemeenten een uitvoerig stuk over te leggen met de titel: "Justification de la vocation de Mr. du Moulins à Blégny et lettre de créance pour le synode de Flessinghe".³⁶⁸ Daarin werd er op gewezen dat de synode nooit duidelijke richtlijnen had doen uitgaan voor de te volgen procedure, zodat moeilijk kon worden volgehouden dat men zich daaraan niet zou hebben gehouden. Men verwees vervolgens naar de actie die vanuit Blégny op gang was gebracht en op het feit dat de Staten-Generaal zelf volmacht hadden verleend om tot beroeping van een predikant over te gaan. In alle rust en zonder enige overhaasting had men daarop overleg gepleegd met de gemeenten in de omgeving. De beroeping was daarop uitgegaan uit beduchtheid dat de classis van de Nederduitse gemeenten zich met de zaak zou gaan bemoeien en er daardoor een soortgelijke situatie zou ontstaan als waarin de Waalse gemeente van Vaals was komen

³⁶⁴ Zie noot 339.

³⁶⁵ RALM, WGM, Acta consistorii, inv.nr. 2, f.38, waar de inhoud van de brief wordt geanalyseerd onder 26 februari.

³⁶⁶ RALM, WGM, Acta consistorii, inv.nr. 2, f.40.

³⁶⁷ ARAH, StG 3277, f.210v.

³⁶⁸ Het stuk is opgenomen in RALM, WGM, Acta consistorii, inv.nr. 2, ff.42-43. De gemeente verklaarde daarin hogelijk verbaasd te zijn over de geopperde kritiek omdat de door haar gevolgde procedure zoveel zorgvuldiger was geweest dan die was gevolgd voor de zustergemeente.

te verkeren. Deze was immers in het verband van de classis opgenomen, terwijl zij als Waalse gemeente daar beslist niet thuis hoorde.³⁶⁹ Men was op zijn hoede geweest om een herhaling van deze ongewenste gang van zaken te voorkomen. De omstandigheid dat de beroepen predikant als proponent in Maastricht werkzaam was geweest, had daartoe bij kunnen dragen, vooral omdat hij voor zijn werkzaamheden was gefinancierd uit de middelen die de Nederduitse gemeente aldaar in reserve had voor de salariëring van een door haar gewenste vijfde predikant. Deze "justification" maakte zo'n indruk op de vergadering dat zij zich daarop akkoord verklaarde met hetgeen was gebeurd.³⁷⁰

Ruim een jaar later werd op een bijeenkomst van de synode in september 1669 in Breda een regeling getroffen die tegemoet kwam aan de wensen die in de naaste omgeving van de met predikanten voorziene Waalse gemeenten werden gekoesterd.³⁷¹ De predikant van Dalhem kreeg de taak toegewezen om telkens om de veertien dagen een dienst te gaan verzorgen in Bombaye en zijn collega van Blégný ontving een soortgelijke opdracht voor Saint André. De genoemde plaatsen werden tot annexen verheven. De regeling werd als voorlopig gekwalificeerd, kennelijk in afwachting van de mogelijkheid de beide plaatsen een eigen predikant te bezorgen. Die mogelijkheid zou niet komen.

De mislukte reformatie in Borgharen³⁷²

Veel directer raakte de Maastrichtse classis betrokken bij de beroeping van een predikant in Borgharen, die eveneens in het jaar 1668 plaats vond. Deze beroeping was uitgegaan van de heer ter plaatse, Philibert van Isendoren a Blois,³⁷³ die daartoe op 15 oktober 1668 was overgegaan, gebruikmakend van het hem toekomende "jus patronatus". Het gebeurde vooral om zichzelf te gerieven, want buiten hem en zijn groot gezin waren er in Borgharen nauwelijks protestanten te vinden. Hij vond een kandidaat in de persoon van

³⁶⁹ Deze inderdaad abnormale toestand zou tot in 1680 voortduren.

³⁷⁰ RAA, Synode van Gelderland, inv.nr. 2, acta 1668.

³⁷¹ RAA, Synode van Gelderland, inv.nr. 2, acta 1669.

³⁷² Het hier volgende is een verkorte weergave van Munier 1985c, pp. 160-189.

³⁷³ Over hem en zijn familie NNBW (dl. 9), Leiden 1933, pp. 438-439.

Hermannus Johannes Vrijthoff, zoon van de ziekentrouster van de gemeente te Maastricht.³⁷⁴ Deze had zich al vanaf 1662 kandidaat gesteld bij de classis, maar tot dan toe geen gehoor gevonden. De heer beseftte natuurlijk wel dat hij de medewerking van de classis niet kon ontberen en begaf zich bijgevolg op 16 oktober naar Maastricht om daar op een vergadering van de classis zijn zaak aanhangig te maken.³⁷⁵ Hij legde er een schriftelijk verzoek over, waarin hij zijn handelwijze rechtvaardigde met een beroep op het "recht castrael en van patronaet", wees ook op de diensten die hij van de proponent verwachtte, tegelijk de hoop uitsprekend "dat oock andere mettertijt van daer omtrent en over de Maze³⁷⁶ tot het gehoor ende den waren Godtsdienst sullen gelijkt ende gebracht worden". Hij zal ongetwijfeld hebben gereleveerd dat hij al enkele jaren tevoren de kerk van Borgharen voor de gereformeerde eredienst had doen inrichten en verzocht dringend de door hem aangelaste proponent de nodige volmachten te verlenen en het vereiste examen af te nemen.

Op de bewuste vergadering werden buiten zijn aanwezigheid tal van bedenkingen geopperd die zich juist als eerder in Gulpen op het "jus patronatus" concentreerden. Het was de classis nooit duidelijk geworden, hoe ver dit recht zich uitstreckte en vooral in hoeverre het door de autoriteiten in Den Haag was goedgekeurd. Dat laatste kwam de heren zelfs hoogst onwaarschijnlijk voor omdat het tegen de door dezelfde overheid gesanctioneerde kerkelijke orde indruiste. De vergadering nam het zeer hoog op dat zij in het onderhavige geval op geen enkele manier was gekend. Het incorporeren van kerken was haar nochtans door de overheid uitdrukkelijk voorbehouden. Bij het beroepen van een predikant kwam haar hoe dan ook een stem in het kapittel toe. Dat was weliswaar door de heer Isendoren erkend, maar de door hem al feitelijk verrichte benoeming kwam daarmee in botsing. De benoeming kwam de heren ook totaal overbodig voor omdat de heer en zijn familie in de regel in Maastricht verbleven en daar ook kerken. Besloten werd hem door een afgevaardigde van de classis te laten weten dat hij zich aan de gewone orde diende te houden.

³⁷⁴ Bax (et al.) 1932, p. 83; en het genoemde artikel onder noot 64.

³⁷⁵ RALM, CIMA, inv.nr. 6, f. 189v.

³⁷⁶ Ook hier moet worden gedacht aan protestanten die woonden in plaatsen als Rekem.

Deze afvaardiging kwam hem op 23 oktober van deze zienswijze op de hoogte brengen.³⁷⁷ Er vond een gesprek plaats, waarbij beide partijen hun standpunten trachtten te verduidelijken. Dat was ook de lijn in de volgende contacten en besprekingen. De heer hield vast aan het recht dat hem toekwam; hij bleef er op hameren dat hij er slechts gebruik van had gemaakt met de bedoeling de verbrediging van het ware evangelie binnen zijn heerlijkheid te bevorderen. De classis wenste daaraan slechts medewerking te verlenen onder de conditie dat de kerkorde onverlet gehandhaafd bleef; binnen die kerkorde was geen ruimte voor een zogenaamd patronaatsrecht. Dat was nog in het najaar van 1668 opnieuw uitdrukkelijk door de Gelderse synode bevestigd en daar wenste men zich aan te houden.³⁷⁸

De standpunten bleven onverzoenlijk tegenover elkaar staan. In de loop van 1669 leken zij zelfs scherper te worden. De heer van Borgharen was er op uit zijn gelijk in Den Haag te halen, in het bijzonder bij de Raad van State, waaraan immers de taak toekwam voor de financiering van de predikantsplaatsen te zorgen. De classis daarentegen bleef de aangestelde predikant onder druk zetten om zijn prediking in Borgharen te staken. Op een vergadering van 7 mei 1669 werd besloten aan de Gelderse synode de vraag voor te leggen welke sanctie bij een eventuele weigering kon worden opgelegd aan een proponent, die louter op gezag van "een particulier heer" en krachtens een door deze opgeëist patronaatsrecht bleef prediken.³⁷⁹

Nog op de vergadering zelf demonstreerde de classis duidelijk dat zij het bestaan van een gemeente in Borgharen niet erkende en zelfs de schijn daarvan wenste te vermijden. De al enkele maanden eerder benoemde schoolmeester van Borgharen, Herman van Doorn, kwam zich presenteren om een kerkelijke attestatie te verwerven. Hij verkreeg deze inderdaad, maar met het consigne deze aan de pas benoemde predikant van Meerssen over te leggen, in overeenstemming met het voorschrift dat dit in plaatsen, waar geen predikant was aangesteld, moest gebeuren ten overstaan van de predikant

³⁷⁷ De heer heeft het resultaat van zijn interventie bij de classis niet afgewacht. De classis had de beschikking gekregen over een lijstje van data, waarop de eerste diensten in de kerk van Borgharen waren gehouden, te weten op 21 oktober en vervolgens op 28 oktober, 4, 18 en 25 november.

³⁷⁸ RAA, Synode van Gelderland, inv.nr. 2, het verslag over 1668, na artikel 68.

³⁷⁹ RALM, CiMa, inv.nr. 6, ff.285-286.

van een naburige gemeente. Van Doorn kreeg bovendien de aanwijzing mee "hem bij provisie als lidmaat der kercke tot Meerssen te gedragen". Voor heer Van Isendoren was dit weer reden hem alle medewerking te weigeren, zodat hij in Borgharen niet aan de slag kon. De zaak bleef voortslepen tot de proponent op een vergadering van 6 mei 1670 eindelijk bereid bleek zijn misstappen te erkennen en bij die gelegenheid ondermeer de toezegging deed in het vervolg "geen acta collationis van enig Heer, wiens plaetse onder onsen Classe behoren mogt... te sullen aennemen als met kennisse en order van het Classis".³⁸⁰ Hij werd daarop weer in genade aangenomen en in zijn rechten hersteld.

Hoewel de heer van Borgharen ook daarna nog met een zekere verbetering de strijd bleef voortzetten, kwam er geen verandering meer in het standpunt van de classis. Het gevolg was dat Borgharen niet meer in aanmerking kwam voor een predikant, ook al had het dorp vóór deze onverkwikkelijke strijd bij herhaling op de lijsten gestaan. De protestanten ter plaatse bleven aangewezen op de diensten van predikanten van elders. Zelfs de status van combinatieplaats werd aan Borgharen niet gegund.

Tot deze categorie behoorde wel een aantal andere plaatsen. Veel is daar niet over bekend. Uit enkele aantekeningen wordt echter duidelijk dat dankzij het groter aantal predikanten en de inzet van de nieuw benoemden onder hen het aantal combinatieplaatsen groter was geworden. De frequentie waarmee de diensten plaatsvonden, hing natuurlijk mede af van het aantal protestanten in de betreffende dorpen. Zo werd vanaf 1669 in de kerk van Amby "alle sondaegen des nae-middags door den predikant van Meerssen gepredickt".³⁸¹ De kerk ter plaatse kon daarvoor weer in gebruik worden gesteld, nadat er een preekstoel en banken waren ingezet. Dit laatste wijst er misschien op dat ook daar de kerkmeubels door de roomsen waren meegenomen en naar elders overgebracht. Aangenomen mag worden dat op die manier nog enkele andere kerken waren geïncorporeerd. Zeker is dat in de kerk van Montenaken regelmatig diensten werden gehouden door de predikant van Wolder.³⁸² Vermoedelijk gebeurde dat ook in de kerk van Voerendaal

³⁸⁰ RALM, ClMa, inv.nr. 6, ff.10-12, artikel 4.

³⁸¹ Aldus in ARAH, RvSt 1703, het verbaal Maastricht over 1669.

³⁸² ARAH, RvSt 1704-I, volgens dit verbaal vonden er in Montenaken om de andere week in de namiddag diensten plaats.

door de predikant van Heerlen. De hoge frequentie van de diensten die in Amby werden gehouden, zal echter tot de uitzonderingen hebben behoord.

Het onderhoud van de kerken

Op veel plaatsen bleef het onderhoud van de kerken een probleem. De middelen daarvoor waren beperkt. Hiervóór zagen we al dat de gecommiteerden van de Staten-Generaal er al in een vroeg stadium op uit waren een overzicht daarvan te verwerven. Als resultaat lag er op 23 januari 1664 een zeer gedetailleerd rapport bij de Raad van State, dat als handleiding voor het beleid kon worden gebruikt.³⁸³ Daarin werd voor iedere kerk in de drie Staatse partages nauwkeurig opgave gedaan van de verschillende instanties die verantwoordelijk waren voor het onderhoud van de kerken, met uiteraard bijzondere aandacht voor het aandeel dat de landelijke overheid was toegefallen en vermelding van het totaal aan financiële middelen die zij daarvoor kon gebruiken.

Een voorbeeld uit vele kan duidelijk maken hoe ingewikkeld de verantwoordelijkheden voor een groot aantal kerken waren verdeeld. Voor de kerk van Geulle stond er een bedrag vermeld van *f* 73-17-10 met de aantekening:

"Daeruit moet betaelt worden de reparatien van banken, vensters ende voorts tgeene hiernaen niet gespecificeerd en is. De toorn staet tot last van de gemeente met de cleene clock; den choor tot laste van den pastoor uyt het derde deel van de groote thiende, nu aen het landt. Het schip van de kerk tot laste van den Heer van Geul, uyt de twee derde deelen van de groote thiende, ook het touw en ander toebehooren van de groote clock. De gemeente omtrent veertig jaer geleeden heeft in plaets van een muur een gragt om de kercke en het kerkhof gegraven".

Het kon natuurlijk ook wel eenvoudiger. Zo volgt bij het bedrag van *f* 55-3-0 voor de kerk van Valkenburg de aantekening:

³⁸³ ARAH, RvSt 85, ff.45-48; in RALM, LvO, komen we verschillende kopieën tegen in de inv.nrs. 273 en 274, onder andere in inv.nr. 274 in het fraaie handschrift van de latere rentmeester Van Panhuys, ff.13-16, gevolgd door een nieuwe versie met aanvullingen van later datum, ff.16v-18v; zie ook RALM, CIMa, inv.nr. 280.

“daaruit moet onderhouden worden toorn, dack, glaesen, clock, clockenspeelen, ende voorts alles wat tot de kercke spec-teert”.³⁸⁴

Wie het geheel overziet komt behalve de plaatselijke gemeenschappen en instanties een hele reeks instituten tegen die buiten de betreffende gebieden waren gevestigd. Alleen al voor het Land van Valkenburg ontmoeten we niet alleen het kapittel van Onze-Lieve-Vrouw te Maastricht, maar ook de abdis van Susteren en het kapittel van Sint-Maarten in Luik. Verschillende kapittels van Luik spelen een rol in het Land van Dalhem, terwijl de kapittels van Aken over invloed beschikken in het Land van 's-Hertogenrade, evenals de abdis van Burtscheid. Waar het instituten betrof onder vreemde soevereiniteit lag een bron van wrijvingen en conflicten. Dat moest zich vooral wreken, wanneer twee of meer instanties verantwoordelijkheid droegen voor niet nader omschreven onderdelen van het bouwwerk. Een voorbeeld daarvan vinden we voor Gulpen:

“Choor en gerffkamer, de muur en dach van het schip ten noorden en helft van de solderinge voor het land; de andere helft van het schip ten zuijdden aan muur, dach, solderinge voor het capittel van O.L. Vrouw te Aaken, den tooren, de twee afbehangselen,³⁸⁵ en portaal voor de gemeente”.

Een heel bijzondere positie werd ingenomen door één van de instituten die binnen de Staatse partage van Valkenburg was gevestigd, namelijk de proosdij van Meerssen. De proost was tiendheffer op een hele reeks plaatsen in het Land van Valkenburg, waarvan er één, Schin op Geul, gelegen was binnen de Spaanse partage en hij ontleende daaraan het recht de pastorijen te vergeven,³⁸⁶ maar daaraan beantwoordde de verplichting te voorzien in belangrijke delen van het onderhoud van de kerken op deze plaatsen.

Uit de gedetailleerde opgave van de financiële middelen, waaruit het door de landelijke overheid te verzorgen aandeel moest worden gefinancierd, blijkt dat in het Land van Valkenburg het agglomeraat Heerlen met de kerken van Heerlen en Voerendaal en de kapel van Welten veruit de kroon spande met respectievelijk f 149-19-12,

³⁸⁴ De citaten werden ontleend aan eerstgenoemd exemplaar in de vorige noot.

³⁸⁵ De betekenis van deze term is niet altijd duidelijk. Meestal gaat het over de zijbeuken, soms ook over de bijgebouwen.

³⁸⁶ Zie Munier 1988, p. 16 en noot 37.

f 322-19-15 en f 49-10-0. Beek was een goede tweede met f 150-18-3½. De kerken zaten daar op een enkele uitzondering na ver onder. Eijdsen was het laagst genoteerd met slechts f 31-11-3/4. Voor de beide andere Landen was het zeker niet veel anders. In het Land van Dalhem zat Olne met f 138-15-0 betrekkelijk royaal in de middelen, terwijl Bombaye met f 60-9-0 als laagste uit de bus kwam. In het Land van 's-Hertogenrade spande Gulpen de kroon met f 135-5-0, terwijl Vaals voor f 48-17½-0 stond genoteerd en Holset voor slechts f 11-10-2½. De totalen aan middelen bedroegen voor de drie Landen respectievelijk circa 1.460, 540 en 340 gulden.

Wanneer men dan weet dat met deze bedragen het onderhoud van belangrijke delen van het kerkgebouw, soms zelfs de hele kerk met de pastorieën en kerkhoven, moest worden bekostigd, wordt duidelijk dat de middelen aan de magere tot zeer magere kant waren. Het valt dan ook gemakkelijk te begrijpen dat de Raad van State in een resolutie van 23 januari 1664 melding maakt van een aantal steden en dorpen, die hadden verzocht het onderhoud van de kerken zelf te mogen behartigen. De Raad verleende volgaarne toestemming, mits de betreffende plaatsen dan ook de volle verantwoordelijkheid zouden aanvaarden en de overheid niet meer lastig zouden vallen met verzoeken om "eenige bijslagen ofte subsidies".³⁸⁷ Deze reserve ging zo ver dat uitdrukkelijk melding werd gemaakt van het afzien van tegemoetkomingen voor het gebruik van olie, was, brood en wijn.³⁸⁸ Dat de animo nog groot was, mag nauwelijks worden verondersteld.

Wel wordt duidelijk dat de overheid er op uit was uit te zien naar mogelijkheden om de beschikbare middelen te doen stijgen. Al op 7 februari 1664 ging er een waarschuwing uit, waarbij eenieder die de beschikking had over "eenige geestelijke beneficiën, rentes of erffpachten" werd aangemaand daarvan nauwkeurige opgave te doen op straffe van verlies van de betreffende inkomsten en een

³⁸⁷ Zie hiervoor noot 383.

³⁸⁸ Speciaal de onkosten verbonden aan de viering van het Avondmaal namen een aparte plaats in op de uitgavenstaten van de afzonderlijke gemeenten. Daarvoor werd door de verantwoordelijke instanties in de regel wel enige tegemoetkoming in het vooruitzicht gesteld, maar regelmatig komt men aantekeningen tegen, waaruit blijkt dat deze tegemoetkomingen soms jarenlang niet werden uitbetaald.

boete van vijf goudgulden.³⁸⁹ Of het veel heeft geholpen, valt te betwijfelen, want twee jaar later vaardigden gecommiteerden een ordonnantie van gelijke strekking uit, ditmaal speciaal voor het Land van Valkenburg. Daarbij werden belanghebbenden verplicht een opgave te verstrekken aan Lambert Rietraet als rentmeester der domeinen onder aanzegging van een boete die was verdubbeld.³⁹⁰ Wie probeert zich een beeld te vormen van hetgeen in deze jaren in feite voor het onderhoud van de kerken en andere kerkelijke bezittingen werd gedaan, komt al gauw tot de ontdekking dat de onderhoudsbeurten in de regel beperkt bleven tot kleinere werken of de aanschaf van niet al te dure benodigdheden. Zelden vonden werken van grotere omvang plaats. Zo kreeg de Pancratiuskerk in Heerlen in 1666-1667 een grote onderhoudsbeurt die enkele duizenden guldens kostte en een flinke aanslag betekende op de geldmiddelen.³⁹¹ De verbalen van de gecommiteerden van de Raad van State, die om de twee jaar op inspectie gingen in de Staatse partages, bevatten in de regel een overzicht van wat er op dit terrein gebeurde, terwijl de rekeningenstaten die door de rentmeester van de geestelijke goederen aan hen werden overgelegd het wezenlijke laten zien. We kunnen daarom het beste deze balans over de jaren 1663-1672 afsluiten met het voorlopig laatste verbaal met de bijbehorende stukken van eind 1671.

Slotbalans uit 1671

De gecommiteerden van 1671 waren de heren Sevenster en Van Geldermalsem, terwijl Marcelis Thins nog steeds als rentmeester fungeerde. De balans over de periode van half januari tot eind november 1671 laat zien dat de inkomsten de uitgaven niet dekten. De inkomsten bedroegen 21.334 pond, 8 schelling en 12 penningen, terwijl een som van 22.826 pond, 7 schellingen en 12 penningen

³⁸⁹ RALM, LvO, inv.nr. 273, f.19; de tekst van deze waarschuwing is afgedrukt in Groot Placaetboek, (dl. II), 1664, k. 3133.

³⁹⁰ RALM, LvO, inv.nr. 273, f.27.

³⁹¹ Gegevens daarover in de verbalen van de jaren 1665 en 1667 in de betreffende omslagen in ARAH, RvSt 1703. Uit dat van 14 september 1667 blijkt dat de werkzaamheden toen grotendeels waren voltooid. Slechts de nieuwe vloer moest nog worden gelegd. Ter herinnering aan deze restauratie werd in de koorruimte een glas in loodraam aangebracht met het wapen van de Staten-Generaal.

werd uitgegeven, zodat er een tekort was van 1.491-18-4. Aan salarissen voor predikanten en andere kerkelijke bedienaren werd over dezelfde periode een bedrag van 13.368-2-0 uitgegeven. Daarin was een bedrag opgenomen van 371-16-0 "voor allerhande cleene oncosten ende reparatiën aen de kercken".³⁹²

Op een aparte staat becijferde de rentmeester een bedrag van 6.302-4-0 aan salarissen die nog niet waren uitbetaald.³⁹³ Dit bedrag wordt tot in details gespecificeerd en daaruit blijkt dat praktisch alle predikanten en een groot aantal andere kerkelijke bedienaren verschillende kwartalen geen salaris hadden ontvangen, terwijl de tegemoetkomingen voor de viering van het Heilig Avondmaal voor verschillende gemeenten gedurende drie volle jaren niet waren uitbetaald. Voor het onderhoud van de kerken werden openstaande rekeningen vermeld tot een totaalbedrag van 2.692-0-0. Uit de bedragen die voor afzonderlijke kerken worden genoemd, wordt duidelijk dat het in enkele gevallen om ingrijpende restauraties ging. Zo worden voor de kerk van Meerssen de kosten van een kennelijk al aanbestede restauratie begroot op 750 pond. In Geulle was het een en ander betaald, maar ook daar stond nog een post open van 75 pond. Voor een restauratie van de kerk in Beek wordt een bedrag van 250 pond genoemd, voor de kerken van Bombaye, Blégny en Cadier samen een bedrag van 625 pond. De kerken van Olne en Vijlen staan geboekt voor respectievelijk 75 en 35 pond, terwijl voor die van Holset een bestek was opgemaakt dat 862 pond beliep.

De meeste van deze posten betekenden een tegemoetkoming aan de wensen die van kerkelijke zijde voor het onderhoud van de kerken werden gekoesterd. Een visitatieverslag over dezelfde periode, dat zoals gebruikelijk was namens de classis aan bedoelde gecommiteerden werd overgelegd, geeft enige informatie over de aard van enkele herstelwerkzaamheden, die moesten worden verricht en de behoeften waarin werd voorzien.³⁹⁴ Onder de kerken "alwaer predi-canten staen" worden de kerken van Beek, Geulle, Schimmert en

³⁹² De cijfers zijn ontleend aan een staat van inkomsten en uitgaven onder de bijlagen van het verbaal over 1671 in ARAH, RvSt 1704-I.

³⁹³ ARAH, RvSt 1704-I.

³⁹⁴ ARAH, RvSt 1704-I; het visitatieverslag draagt de volgende titel: Staet der kercken onder de Classis van Maastricht en de Landen van Overmase resorterende, soo als deselve is bevonden bij ons onderges. inspectores ecclesiarum, in de visitatie der kercken in den jare 1671, w.g. Hamerstede, J. Crollius, F. Brelius.

mee wordt tevens een overzicht verkregen van de plaatsen, waar in 1671 onderwijs werd gegeven overeenkomstig het Schoolreglement.

Montenaken	14
Wolder	13
Valkenburg	50
Beek	70
Geulle	24
Schimmert	40
Houthem	20
Meerssen	40
Hulsberg	25
Heerlen	40
Voerendaal	70
Klimmen	60
Gulpen	40
Vaals (Nederduits)	67
Vaals (Waals)	--
Vijlen	26
Holset	8
Eijsden	--

De cijfers golden voor de wintertijd, in de wetenschap dat zij in de zomer aanzienlijk lager waren omdat veel kinderen dan bij werkzaamheden op het land waren ingeschakeld.

Bij een vergelijking van de cijfers onderling vallen de grote verschillen op. Voor een plaats als Beek is het aantal aan de hoge kant. Dat geldt ook voor Voerendaal. Voor deze plaats is het cijfer zeker geflatteerd omdat het rapport nogal wat klachten bevat over de levenswijze van de schoolmeester en meedeelt dat hij regelmatig verstek liet gaan. Voor andere plaatsen zijn de verstrekte cijfers laag. Dat zou in verband kunnen worden gebracht met de gewoonte die hier en daar ingeburgerd was geraakt kinderen van rooms-katholieke ouders over de grens op Spaans, Guliks of Rijksgebied school te laten gaan om zo het protestants onderwijs de pas af te snijden. Als remedie daartegen wordt door de visitatoren aanbevolen aan alle ouders het betalen van schoolgeld op te leggen. Opnieuw wordt opgemerkt dat er op enkele plaatsen van het Staatse machtsgebied nog onderwijs werd gegeven door roomse onderwijzers, soms zelfs door een pastoor of een andere geestelijke. Als voorbeeld wordt Itteren genoemd, waar de schoolmeester, die tevens koster was, nog steeds de sleutels van de kerk in bewaring

had. Het aantal kinderen dat bij hem in de voorbije winter school ging, had op dertien gelegen. Op het ogenblik dat het rapport werd opgesteld, was dat gezakt tot acht. Voor Eijdsden tenslotte, waar de schoolmeester wegens zijn weinig voorbeeldige leven was gesuspenderd, was een regeling getroffen om in de ontstane leegte te voorzien.⁴⁰⁷

Aan het eind van deze paragraaf dienen nog enkele opmerkingen te worden gemaakt over de mislukte poging tot incorporatie van een derde kerk binnen de vestingstad Maastricht.⁴⁰⁸ De aanzet daartoe wordt al in het begin van 1671 vermeld in de acta van de Nederlandse kerkeraad.⁴⁰⁹ Op 6 februari kreeg de scriba opdracht voor de eerstvolgende vergadering het ontwerp samen te stellen van een rekest, waarmee bij de hoge overheid zou worden aangedrongen om in het stadsdeel Wijck een kerk ter beschikking te krijgen voor de gereformeerde eredienst. Niet alleen woonde daar "een goed getal ledematen", maar bovendien was het contingent protestanten van het garnizoen zo omvangrijk geworden dat de twee kerken in de stad onvoldoende ruimte voor de kerkgangers boden. Concreet werd er geen kerk genoemd, maar feitelijk kwamen er slechts twee in aanmerking: een kloosterkerk van de Annuntiaten en de parochiekerk van Sint-Maarten. Het bewuste rekest ging na door de kerkeraad te zijn goedgekeurd op 6 maart⁴¹⁰ naar de Staten-Generaal en vond daar een welwillend gehoor.⁴¹¹ Ook de afgevaardigden van de Raad van State die later in het jaar de stad bezochten, waren sterk geporteerd voor tegemoetkoming aan deze wensen en zegden toe dit bij hun opdrachtgevers te bepleiten.⁴¹² Er volgde nochtans geen enkele maatregel.

Toen daarop in 1672 afgevaardigden van de Staten-Generaal de stad bezochten, kwam de zaak opnieuw aan de orde. De behoefte aan meer kerkruimte was inmiddels nog groter geworden omdat het garnizoen was uitgebreid nu de Republiek in oorlog was geraakt en

⁴⁰⁷ Het ontbreken van het aantal schoolkinderen in Eijdsden zal hierin wel een verklaring vinden.

⁴⁰⁸ Enkele mededelingen daarover bij Ubachs 1975, pp. 202-203.

⁴⁰⁹ GAM, NHG Maastricht, inv.nr. 8 (1668-1681), f. 60.

⁴¹⁰ GAM, NHG Maastricht, inv.nr. 8 (1668-1681), f. 62.

⁴¹¹ Wel werd er nadrukkelijk op gewezen dat nagegaan diende te worden of een en ander niet in strijd was met de capitulatie-overeenkomst van 1632; aldus Flament 1915, p. 208 en de noot aldaar.

⁴¹² RALM, ClMa, inv.nr. 8, ff. 65 en 68, resp. onder 29 mei en 12 juni.

Franse legers onder aanvoering van koning Lodewijk XIV al in de wijde omgeving van Maastricht opereerden en de stad bedreigden. De Nederduitse kerkeraad kreeg nu alle steun van de classis en deze zegde toe garant te staan voor de verzorging van de diensten in Wijck, zelfs wanneer er geen eigen predikant zou worden benoemd. De kerk van de Annuntiaten bleek ongeschikt, zodat de Sint-Maartenskerk als enige overbleef om in aanmerking te komen voor de gewenste incorporatie.⁴¹³ De Staten-Generaal hadden echter aan haar vertegenwoordigers het consigne meegegeven nauwkeurig na te gaan of een eventuele overdracht van deze kerk niet in strijd kwam met de bepalingen van het capitulatieverdrag van 1632.⁴¹⁴ Waarschijnlijk is de zaak daarop gestrand. Zelfs toen in de loop van december de procedure voor de beroeping van een allang gewenste vijfde predikant voor de vestingstad in gang werd gezet en de kerkeraad daaraan als voorwaarde verbond dat hij zich in Wijck zou vestigen "om bij nacht en ontyde de gemeynte aldaer te kunnen bedienen", was er geen sprake van een eigen kerk in dat stadsgedeelte.⁴¹⁵ Niet lang daarna zou de protestantse gemeenschap van Maastricht zich geconfronteerd zien met een andere heer, die een totaal ander bestel in de stad zou gaan uitbouwen.

*Het Franse intermezzo (1673-1678)*⁴¹⁶

Het jaar 1672, dat in de nationale geschiedenis bekend staat als het rampjaar, bracht voor de stad Maastricht en de Landen van Overmaas ingrijpende veranderingen, niet alleen op politiek, maar ook op kerkelijk terrein. Nadat Frankrijk op 7 april aan de Republiek der Verenigde Nederlanden de oorlog had verklaard, bereikten de Franse legers onder aanvoering van koning Lodewijk XIV in eigen persoon al in het begin van mei van dat jaar onze gewesten. Op 13 mei verschenen de eerste troepen in de omgeving van Maastricht.⁴¹⁷

⁴¹³ Aldus het verslag van de vergadering van 20 mei, RALM, CIMA, inv.nr. 8, f.80v.

⁴¹⁴ Zij was veel te klein en te laag en een preekstoel en banken ontbraken. Zoals uitdrukkelijk werd gesteld, kwam slechts de parochiale kerk van Wijck in aanmerking.

⁴¹⁵ RALM, CIMA, inv.nr. 8, f.82.

⁴¹⁶ Voor het algemeen verloop van de oorlog in het rampjaar van onze geschiedenis zie Fruin 1972; over het keerpunt in hetzelfde jaar zie Ekberg 1979. Over de betekenis van deze oorlog voor Limburg zie Limburgs Verleden (dl. II), 1967, pp. 314-329.

⁴¹⁷ Het meest uitvoerig werd dit beleg beschreven door Van der Leur 1909, pp. 131-438.

Hoewel het niet in de bedoeling lag een regelrechte belegering te beginnen, werd er wel alles voor gedaan de vestingstad te isoleren en de verbindingslijnen voor de Franse troepen, die in de zomer van 1672 na de overrompeling van de Staatse vestingen langs de Rijn tot in het hart van de Republiek zouden doorstoten, te beveiligen. Achtereenvolgens werden Maaseik, Tongeren en Visé bezet en tegen eind mei werd met de verovering van Valkenburg de ring rond Maastricht gesloten. Binnen de Landen van Overmaas beschouwden de Fransen zich daarop als heer en meester. Een door hen aangestelde gouverneur vaardigde in naam van de "Allerchristelijkste Koning" een beschikking uit, waarmee aan de katholieken de kerken werden teruggegeven en de pastoors opdracht kregen uit hun ballingschap terug te keren en de zorg voor hun verweesde parochies weer op zich te nemen.⁴¹⁸

Van het begin af aan kozen de overweldigers ten aanzien van de aanhangers van de gereformeerde religie voor de harde lijn. Hen werd verboden de eredienst in het openbaar te verrichten en de kerken te gebruiken.⁴¹⁹ Geen wonder dat al in een vroeg stadium enkele predikanten zich in veiligheid stelden, hun gemeenten achterlatend. Pastoor Wyers van Meerssen was vermoedelijk de eerste die in de loop van juni op zijn post terugkeerde.⁴²⁰ In de weken daarna volgden enkele anderen en op verschillende plaatsen werden de kerken weer als vanouds in gebruik genomen voor de traditionele eredienst, nadat de onontbeerlijke behoeften weer waren aangebracht.

In Valkenburg legde een verheugde pastoor Jacobi dit als volgt vast in zijn doopboek:

"Benedictus sit Deus quod Ecclesia oppidi falcoburgensis per Regem Galliae restitui (?) primo in ea 21 Julii baptizavi".⁴²¹

En enkele dagen later noteerde hij in het overlijdensregister:

"Anno 1672 22 Julii obdormivit in Domino Maria Schetters, prima, quam ego in ecclesia nostra per regem Christianissimum

⁴¹⁸ De beschikking over de kerken bij Van der Leur 1909, pp. 389-394.

⁴¹⁹ Deze maatregel werd naar het schijnt getroffen tijdens de campagne die vooraf ging aan de capitulatie van Maastricht. De daar getroffen overeenkomst zou een milder karakter krijgen; zie hierna.

⁴²⁰ Zie daarover Munier 1988, pp. 21-22. Hij vond er de weg geblokkeerd door de nieuwe pastoor die inmiddels was benoemd. Uit de parochieregisters wordt duidelijk dat hij er niet in is geslaagd vaste voet te krijgen.

⁴²¹ RALM, DTB 135.3 onder genoemde datum. Zijn Latijn is verre van feilloos.

restitutus (sic) in dormitorio Falcoburgensi more catholico inhumavi".⁴²²

Andere plaatsen volgden, hier en daar met wat vertraging. Uit akten van het consistorie van de gemeente Vaals blijkt dat er op 7 augustus weer een mis werd gedaan in de kerk van Gulpen en op 14 augustus gebeurde dat in de kerk van Vijlen.⁴²³ De pastoor van Vaals aarzelde nog om hetzelfde te doen als gevolg van militaire gebeurtenissen die de toekomst onzeker maakten.⁴²⁴ Een Franse legermacht die op 16 augustus Wijck leek te gaan omsingelen, was enkele dagen later weer weggetrokken en de hoofdmacht van de Franse legers had de doorstoot naar het hart van de Republiek allang achter de rug.

Niettemin deed de aanwezigheid van de Fransen zich hier in deze contreien duidelijk gevoelen. Dat bleek vooral in een grensplaats als Vaals. Daar bleef de pas in gebruik genomen nieuwe kerk wekenlang gesloten en toen een predikant uit het Gulikerland het op 24 juni eindelijk waagde er een preekdienst te verrichten en er een kind te dopen, werd hij prompt gevangengezet omdat hij dit had gedaan tegen een uitdrukkelijk bevel van de koning in.⁴²⁵ Een afvaardiging uit Vaals die daarop in een Frans legerkamp bij 's-Hertogenbosch enige tegemoetkoming ging bepleiten, kreeg nul op het rekest. De al genoemde consistorie-akten van deze gemeente staan vol met aantekeningen van de ijverige ds. Wenningius over de ellende die over zijn geloofsgenoten in Aken, Burtscheid en Eupen werd uitgestort. Het heeft er alle schijn van dat de aanwezigheid van de Fransen ook in dit Rijksgebied een verharding van de verhouding tussen de aanhangers van de beide religies met zich mee bracht.⁴²⁶ Dat was ook het geval toen in het najaar van 1672 de krijgskansen zich ten gunste van de Prins van Oranje leken te

⁴²² RALM, DTB 135.7 onder genoemde datum.

⁴²³ Zie RALM, NHG Vaals, Acta consistorii, f.448.

⁴²⁴ Aldus een notitie van de accurate ds. Wenningius in een door hem samengesteld overzicht van enkele historische gebeurtenissen in deze jaren, RALM, NHG Vaals, Acta consistorii, ff.446vv.

⁴²⁵ Zie voor deze gebeurtenissen RALM, NHG Vaals, Acta consistorii, ff.440 en 447; de betrokken predikant was ds. Wilhelm Cramer.

⁴²⁶ Er werd zelfs een beloning van honderd rijksdaalders uitgeloofd voor het aanbrengen van geheime samenkomsten van protestanten en het openbaar maken van de plaatsen waar zij werden gehouden; aldus opnieuw RALM, NHG Vaals, Acta consistorii, f.447.

gaan keren.⁴²⁷ Deze trok in november aan het hoofd van een grote legermacht door de Landen van Overmaas en liet zich voor de controle van de Maasovergang bij Eijsden neer. In december trok hij verder in de richting van Kerkrade en vervolgens naar het Gulikerland, kennelijk met de bedoeling de aanvoerlijnen van de Franse legers en hun bondgenoten in het hoge noorden te bedreigen. Tijdens deze campagne kwam een groot deel van de Landen van Overmaas weer onder Staatse controle, vooral nadat een uitval van enkele regimenten onder graaf Van Waldeck uit Maastricht na een beschieting van een dag op 7 december het stadje Valkenburg weer in Staatse handen had gebracht.⁴²⁸

De Staatse autoriteiten lieten niet na ook op kerkelijk terrein het tij weer te doen keren. De drossaarden van de Landen van Valkenburg en 's-Hertogenrade vaardigden enkele malen scherpe verordeningen uit, waarbij onder bedreiging van zware straffen de roomse geestelijken weer tot de orde werden geroepen en met de plakkatens van maart 1663 te lijf gegaan.⁴²⁹ Er werden zelfs zware straffen in het vooruitzicht gesteld tegen roomse gelovigen die zich aan onwetmatige daden hadden schuldig gemaakt. De andere partij werd in haar rechten hersteld. In de kerken van Valkenburg, Eijsden en Vijlen konden op 11 december met toestemming van de Staatse autoriteiten weer protestantse diensten worden gehouden.⁴³⁰ De predikanten elders kregen, voorzover zij te bereiken waren, het consigne op eigen risico te handelen zoals het hen goedgedunkte. Uit de aantekeningen van Vaals kan men opmaken dat daar ds. Wenningius of enkele van zijn collegae van elders het weer waagden de diensten in de eigen kerk te hervatten. De Waalse gemeente deed hetzelfde.⁴³¹

Opmerkelijk is dat de Spaanse ambassadeur De Lira in Den Haag tegen het eind van het jaar vanuit Brussel aanwijzingen ontving zich er voor in te zetten dat er geen verdere inperking van de

⁴²⁷ Ook deze informatie danken we aan de ijver, waarmee ds. Wenningius ook de kriegsverrichtingen vastlegde.

⁴²⁸ Zie Van der Leur 1909, pp. 212-215. Volgens berichten uit Brussel van 9 januari 1673 van de Staatse gevolmachtigde Vrijberghe zouden de Fransen toen al een tegenactie hebben beraamd om Valkenburg te heroveren en daarmee de blokkade van Maastricht weer sluitend te krijgen; ARAH, StG 7070-I, lias Spanje.

⁴²⁹ Deze maatregelen staan opnieuw vermeld in RALM, NHG Vaals, Acta consistorii, ff.449-450.

⁴³⁰ RALM, NHG Vaals, Acta consistorii, f.450.

⁴³¹ RALM, NHG Vaals, Acta consistorii, f.450.

godsdienstvrijheid van de roomse bevolking zou volgen met de toezegging dat men van de andere zijde zou willen afzien van iedere vorm van "obstacle ou empeschement à l'exercice de la religion réformée qu'on y voudroit faire".⁴³² Wat men zich daarbij voorstelde viel niet te achterhalen. Het waren niet de Spanjaarden die het voor het zeggen hadden. Nochtans mag het verwonderlijk heten, dat men in Brussel bereid leek te zijn tot ongebruikelijke concessies, ook al meende men daar te weten dat er in het hele Land van Overmaas geen personen van de protestantse religie meer te vinden waren.

Dat was natuurlijk bezijden de waarheid. Het wekt dan ook geen verbazing dat de classis Maastricht op haar vergadering van 6 januari 1673 besloot bij de landelijke overheid te gaan aandringen op voldoende steun aan de regionale autoriteiten.⁴³³ Er moest eens en voorgoed een einde komen aan het incorporeren van de kerken en de Hoogmogende Heren zouden er goed aan doen de drossaarden strenge instructies te geven om de papen te weren en de commandant van Maastricht te machtigen deze politiek "met de stercke hant (te) seconderen".⁴³⁴ Ondanks herhaalde aandrang in deze richting volgde er toch in feite een wat soepeler beleid, dat vanzelfsprekend ook mee werd bepaald door de wisselvalligheden op politiek en militair terrein. Op verschillende plaatsen kwam er een praktijk in zwang die op een terugkeer naar het simultaneum ging lijken. Al of niet onder oogluikende toelating van de lokale overheden bleven de katholieken gebruikmaken van de kerken, terwijl er hier en daar, al naargelang er predikanten beschikbaar waren, in diezelfde kerken gereformeerde diensten werden gehouden. Op haar vergadering van 9 mei 1673 constateerde de classis dat met uitzondering van de kerken van Gulpen en Vijlen alle kerken binnen haar ressort "enigszins geopend" bleven voor de gereformeerde eredienst.⁴³⁵

⁴³² Het *depêche* van deze Manuel Francesco de Lira staat geanalyseerd bij Hubert 1907, pp. 157-158 en noot 2; Bittner 1936, p. 522.

⁴³³ RALM, CIMA, inv.nr. 11 (1667-1703), f.62 onder artikel 3.

⁴³⁴ ARAH, StG 3287, ff.50-51; de vergadering van 11 januari 1673 leverde geen resolutie op van de gewenste strekking.

⁴³⁵ RALM, CIMA, inv.nr. 11, f.66, artikel 7.

Betreffende de twee genoemde kerken zijn we toevallig goed ingelicht.⁴³⁶ In de loop van augustus had er, zoals we al zagen, het herstel van de roomse eredienst plaatsgevonden en onder leiding van de teruggekeerde pastoors was de bevolking vastbesloten onder geen beding nog ooit de predikanten en hun aanhang toe te laten. De heer van Neubourg steunde met al de invloed, waarover hij beschikte, deze lijn. De drastische uitsluiting van het gereformeerde deel van de bevolking kon worden volgehouden, ook toen de directe steun van de Fransen was weggefallen. Op 1 februari 1673 kwam het plotseling tot een uitbarsting.

Op die dag verscheen ds. Voet, de uitgeweken predikant van Vijlen, in Gulpen met de bedoeling daar een door de Staten-Generaal voorgeschreven dankdienst voor de herovering van de vesting Coevorden te gaan vieren.⁴³⁷ Hij had zich van tevoren verzekerd van de steun van enkele gereformeerde schepenen, die als uit hun lethargie waren ontwaakt, en presenteerde zich in hun gezelschap bij de woning van de roomse koster om de sleutels van de kerk in handen te krijgen. Hij had een bevelschrift van Johan Pestere, op dat moment één van de hoogste Staatse gezagsdragers, meegenomen.⁴³⁸ De koster toonde zich echter weinig genegen de sleutel af te staan, beslist niet onder de indruk van het bevelschrift van Pestere. Het werd door hem als waardeloos en van nul en gener waarde afgedaan. Tijdens de woordenwisseling die daarover ontstond was de predikant achterom gelopen. Hij had op de vensterbank van een keukenraam de grote sleutel van de kerk zien liggen en deze bij zich gestoken. Een jongen die net thuiskwam, had dit gezien en sloeg alarm. Hij wist de dader aan te wijzen. Deze repliceerde echter dat de sleutel hem zonder meer toekwam en dat de pastoor en zijn koster kerk en pastorie, die zij zich wederrechtelijk hadden toegeëigend, weer zouden moeten ontruimen. De aanwezige schepenen mengden zich in de discussie, waarop ds. Voet op een gegeven ogenblik de benen nam. Grote consternatie volgde toen de koster daarover in woede ontstak. Tevergeefs

⁴³⁶ De voornaamste stukken over de hier beschreven incidenten bevinden zich in een eigen dossier in ARAH, StG 5841-I; daaronder een proces-verbaal van de gebeurtenissen en een aantal getuigenverklaringen.

⁴³⁷ De verovering van Coevorden op 30 december 1672 luidde een keerpunt in de oorlog in.

⁴³⁸ Een gedetailleerde beschrijving van de gebeurtenissen trof ik ook aan in een brief van zijn hand van 7 februari 1673, waarin hij om instructies vroeg, speciaal hoe zich te gedragen ten overstaan van de heer van Neubourg; ARAH, StG 7070-I, liassen Spanje.

maanden de schepenen hem de kalmte te bewaren. De man was echter voor geen rede meer vatbaar, kwam plotseling tevoorschijn met een grote bijl en holde daarmee de predikant achterna, roepend en schreeuwend dat hij de sleutel moest teruggeven. Er liepen mensen te hoop en de predikant kreeg het hard te verduren. Zelfs toen hij de sleutel had teruggegeven, werden hem nog de kleren van het lijf getrokken en mogelijk waren er erger dingen gebeurd, wanneer hij zich niet ijlings in het huis van een schepen, één van zijn geloofsgenoten, in veiligheid had weten te brengen. Zijn toga bleek van onder tot boven gescheurd.

Men had, toen de rust enigszins was teruggekeerd, de pastoor, Thomas a Campo, ontboden, aan wie men ook het bevelschrift had voorgelezen. Deze had daarop om een kopie verzocht en al bij voorbaat protest aangetekend tegen wat hij noemde de geweldpleging van de andere zijde, die zich op onbehoorlijke manier van de sleutel meester had weten te maken. Op last van de gereformeerde gemeente werden vervolgens van de incidenten getuigenverklaringen opgenomen. Een heel dossier werd naar Den Haag gezonden met een begeleidend schrijven van de classis van 7 februari, waarin deze op haar beurt protest aantekende tegen de gang van zaken en Hare Hoogmogenden, wier gezag door het slijk was gesleurd, dringend verzocht orde op zaken te stellen en er voor te zorgen dat herhaling van dit soort incidenten zou uitblijven.

In de gespannen atmosfeer was het de vraag wat voor mogelijkheden de gezagsdragers in Den Haag waren overgebleven. De zaak werd op de lange baan geschoven en sancties bleven uit.⁴³⁹ De toekomst zou in het voorjaar van 1673 veel onheilspellender worden. Allerwegen was er sprake van dat de Republiek genegen was de vesting Maastricht en de omringende Landen van Overmaas aan Frankrijk of eventueel Spanje af te staan om de bedreigde onafhankelijkheid te redden en de vrede te herstellen. Besprekingen die in

⁴³⁹ Het bleef op 13 februari voorlopig bij een lezing van de stukken en het gebruikelijke commissoriaal voor de verdere behandeling; ARAH, StG 3287, f.157. Dit tot groot ongenoegen van de classis, die er voor zorgde dat op 19 april een hernieuwde remonstrantie bij de Staten-Generaal op tafel lag met een dringend pleidooi aan het adres van de Hoogmogende Heren, dat zij strenge instructies zouden doen uitgaan naar de drossaarden met de opdracht "dat sy de Papen uijt de kercken van de voors. Landen mochten weeren en reguardt gehouden op insolentie aan de predikant van Gulpen gepleegd"; er volgde opnieuw een machteloos gebaar en dat bleef zo, toen op een vergadering van 5 mei een agent van de classis voor een hardere aanpak kwam pleiten; ARAH, StG 3287, ff.519-520.

Aken werden gevoerd, gingen in die richting.⁴⁴⁰ De classis sloeg daarover in haar vergadering van 9 mei alarm.⁴⁴¹ Wanneer de geruchten over een afstand aan een katholieke mogendheid, zo betoogde men, op waarheid berustten, zou het dringend gewenst zijn de gecommitteerden voor de komende onderhandelingen het consigne mee te geven over de belangen van de gereformeerde religie in de betreffende gebieden te waken. Zij zouden zich er voor moeten inzetten dat er een voldoende aantal kerken ter beschikking bleef. Concreet werden genoemd de kerken van Maastricht, de twee kerken van Vaals en verder die van Beek, Bijsden, Gulpen, Heerlen en Valkenburg. Kennelijk zag men in de gegeven omstandigheden voor de overige gemeenten nauwelijks meer toekomst, ook al werd op diezelfde vergadering voor maatregelen ten gunste van de predikant van Vijlen gepleit. Het pakte allemaal anders uit. Nog in de loop van mei naderden Franse legers onder bevel van koning Lodewijk XIV persoonlijk Maastricht, nu duidelijk om een belegering te beginnen. De hoofdmacht wist in de daaropvolgende weken de omsingeling te voltooien en op 13 juni begon de eigenlijke aanval. Nog maar nauwelijks veertien dagen later werd de capitulatie van de vesting een feit.

*De capitulatie van Maastricht en de reglementering van het gebruik van de kerken*⁴⁴²

Er ging op 1 juli een afvaardiging van de beide Maastrichtse gemeenten met de afgevaardigden van de magistraat naar het Franse legerkamp om voor de gereformeerde religie zo gunstig mogelijke condities in de capitulatie-overeenkomst te krijgen.⁴⁴³ Zij hadden de

⁴⁴⁰ Deze mogelijkheid bleef nog geruime tijd op de agenda en had ook in een later stadium politieke repercussies. Zie Krämer 1892, pp. 305-322, 399-430; Augustus 1982, pp. 226-248; Haas 1982, pp. 249-259.

⁴⁴¹ RALM, CIMA, inv.nr. 11, ff.65-66 onder artikel 6.

⁴⁴² De algemene toestand van de Landen van Overmaas tijdens de Franse bezetting is voortreffelijk beschreven door Wouters 1973, pp. 132-166; voor de veranderingen die het op kerkelijk gebied met zich meebracht, kan ik verwijzen naar Munier 1985a en 1988.

⁴⁴³ Zie over deze zending Bax (et al.) 1932, pp. 72-73, daar abusievelijk gedateerd op 1 juni 1673. De tekst van de overeenkomst in Nederlandse vertaling bij Van der Leur 1909, pp. 389-394 en Ubachs 1975, pp. 445-449; een kopie van de originele Franse tekst met de daarop aangebrachte marginale notities in GAM, NHG Maastricht, inv.nr. 23, Documentenboek; de volledige tekst van de verdragen bij De Louvrex 1751, pp. 433-437.

overeenkomst van 1632 voor de dag gehaald en met behulp daarvan een ontwerp samengesteld dat de belangen van de betreffende kerkgemeenschappen zo concreet mogelijk de revue deed passeren. Het moet wel aan de invloed van enkele leden van het stadsbestuur worden toegeschreven dat in het ontwerp ook de positie van de luthersgezinden uitdrukkelijk ter sprake kwam.⁴⁴⁴ Het is tekenend voor de hooghartigheid van de Franse koning dat hij volstond met het aanbrengen van enkele marginale notities op de stukken die hem werden voorgelegd. De inhoud daarvan moet voor de betrokkenen een zware teleurstelling hebben betekend en hen met bange voor gevoelens voor de toekomst hebben vervuld.

De beide gemeenten hadden in een afzonderlijk stuk hun wensen neergelegd en kregen in het legerkamp de gelegenheid dit voor te dragen. Het meest wezenlijke was als volgt samengevat in een eerste artikel:

*"Le libre exercice de la Religion Réformée dans leurs Temples ordinaires où les dites Eglises de l'une et de l'autre langue l'ont eu jusqu'à maintenant tant dans la ville que dehors, comme aussi la conservation de leurs Ecoles et la continuation des gages et de l'entretien tant des ministres que de ceux qui ont la conduite desdites Ecoles, lesquels gages et entretien pourront être tirez et pris du même fonds dont ils ont été pris et tirez jusques à maintenant".*⁴⁴⁵

De koning volstond met bij dit artikel en de twee er op volgende, waarin hem de belangen van de diaconale armenzorg en de voorrechten en immuniteiten van de predikanten werden aanbevolen, de laconieke aantekening te zetten: "accordé, conformément à ce que est répondu au cahier de la ville".

Dat betekende dat aan het geheel een andere strekking werd gegeven. In dit "cahier de la ville" was de inhoud van deze artikelen ingekort, terwijl de vermelding van de lutherse gemeente er in was opgenomen.⁴⁴⁶ De koninklijke stellingname was juist op het punt van de toekomstige positie van de gereformeerde gemeenten en het

⁴⁴⁴ De luthersers hadden zich al in het begin van het jaar tot Den Haag gewend met de bedoeling de beschikking te krijgen over een eigen kerk; ARAH, StG 5841-I, lias Maastricht. Dat was toen afgewezen; ARAH, StG 3287, f.119. Hun groeiende invloed in Maastricht weerspiegelt zich in de gesloten overeenkomst.

⁴⁴⁵ Zie onder noot 447.

⁴⁴⁶ Bax (et al.) 1932, p. 72.

gebruik van de kerken het meest uitvoerig. Om het geheel voldoende te peilen, is het daarom wenselijk hier het antwoord onverkort te laten volgen:

"Le libre exercice de la Religion réformée se pourra exercer publiquement dans la ville dans les temples qui leur ont de tout temps appartenu, que s'il n'y en a point, il leur sera permis d'y en bastir un dans le lieu qui leur sera marqué par le gouverneur et afin que pendant ce temps-là le libre exercice de la susdite Religion puisse être continuée, il leur sera laissé pendant trois mois une des Eglises Catholiques, qu'ils occupent présentement".

Op te merken valt dat er in dit antwoord niet wordt gereageerd op de passage die betrekking had op de lutherse gemeente, terwijl er ook geen sprake is van de buiten de stad gelegen kerken. Men kan echter veronderstellen dat daarvoor een norm werd aangereikt in de formulering van het antwoord dat betrekking had op de Maastrichtse kerken. Wat daarmee moest gaan gebeuren, was volkomen duidelijk. Alleen al de gebruikte termen halen een streep door het uitgangspunt van de petitie en het gebruikelijk geworden jargon. Het waren katholieke kerken die de protestantse gemeenschappen bezet hielden en die zij aan de oorspronkelijke eigenaars moesten teruggeven. Weliswaar zouden zij er één van de twee nog enige tijd mogen gebruiken, maar slechts voor een termijn van drie maanden. Deze termijn zou dan moeten worden gebruikt voor de bouw van een eigen kerk op een daarvoor door de Franse gouverneur van de stad te bepalen plaats.

Het opnemen van deze bepaling onthult dat de koning volledig op de hoogte was van de situatie in Maastricht en dat de passage, waarin sprake was van kerken die door de aanhangers van de gereformeerde religie zelf waren gebouwd, in zijn algemeenheid betrekking had op de kerkgebouwen buiten de stad. Dit werd echter niet uitdrukkelijk zo gezegd, misschien met opzet om zich niet al te zeer te moeten binden. Wel werd duidelijk dat de tegemoetkoming van de nieuwe machthebbers op het punt van de bezoldiging van de predikanten, schoolmeesters en andere personen en instellingen van de gereformeerde religie slechts gering zou zijn. Alleen die fondsen die door henzelf in het leven waren geroepen, zouden daarvoor mogen worden gebruikt en wanneer de opbrengst er van niet voldoende zou zijn om een en ander te financieren, dan zou het ontbrekende mogen worden aangevuld uit de gelden die zij

daarvoor in eigen kring bijeen zouden weten te brengen. Het fonds van de rentmeester van de geestelijke goederen zou daarvoor niet meer kunnen worden gebruikt.⁴⁴⁷

Al in de eerste dagen van juli werd in overeenstemming met de hier beschreven richtlijnen de Sint-Janskerk ontruimd en aan de katholieken teruggegeven.⁴⁴⁸ Op 11 juli kwamen de beide kerkeraden samen om zich te beraden over de verder te volgen gedragslijn en een nadere regeling te treffen voor het gemeenschappelijk gebruik van de Sint-Matthijsskerk.⁴⁴⁹ Overeengekomen werd dat de Waalse gemeente de kerk op zon- en feestdagen in de morgen kon gebruiken tot uiterlijk tien uur, terwijl haar ook voor de vroege namiddag enige mogelijkheid werd gegeven. De kerkeraad kreeg ook eigen sleutels om een zo groot mogelijke onafhankelijkheid te genieten. Het verzoek van lutherse zijde om ook van de kerk gebruik te mogen maken, werd onder verwijzing naar het ontbreken van iedere bepaling dienaangaande in de capitulatie-overeenkomst van de hand gewezen. De luthersen wisten daarop verhaal te krijgen en vanaf 23 juli werd er een regeling van kracht, waarmee van 's morgens zes tot acht en in de namiddag van twaalf tot veertien uur aan hen het gebruik van de kerk werd toegestaan.⁴⁵⁰

Al in de loop van augustus werden van gereformeerde zijde verschillende pogingen ondernomen om na het verstrijken van de toegestane termijn het gebruik van de Sint-Matthijsskerk te mogen behouden. Door het inschakelen van verschillende relaties volgden tot in Parijs toe onderhandelingen over deze mogelijkheid, maar het was alles tevergeefs.⁴⁵¹ Weliswaar bleef de kerk tijdens deze onderhandelingen iets langer dan de toegestane termijn in gebruik, maar omstreeks half oktober kwam vast te staan dat het verzoek definitief was afgewezen. Ook de Sint-Matthijsskerk moest aan de katho-

⁴⁴⁷ Aan de royale subsidiëring van de kant van de overheid kwam daarmee resoluut een einde. Het zou de positie van de protestantse kerkelijke functionarissen niet vergemakkelijken.

⁴⁴⁸ Op 8 juli moet een soort herwijding van de kerk hebben plaatsgevonden blijkens een terloopse aantekening in één van de kerkregisters. Onder 12 juli 1673 staat daarover een doopbediening: in templo S. Joannis Baptistae recuperato et reconciliato die 8a hujus mensis; GAM, NHG Maastricht, Documentenboek, f.252.

⁴⁴⁹ GAM, NHG Maastricht, Acta synedrii Mosae Traiectensis, inv.nr. 8 onder genoemde datum; zie ook Bax (et al.) 1932, pp. 251-252.

⁴⁵⁰ Het opmerkelijke simultaan gebruik van deze kerk is gedetailleerd beschreven in Bax (et al.) 1932, p. 363.

⁴⁵¹ Er werden zelfs namen genoemd van vrouwelijke gemeenteleden, die werden ingeschakeld omdat zij relaties hadden aangeknoopt met vertegenwoordigers van het Franse gezag.

lieken worden teruggegeven omdat het hier ging om één van de vier parochiekerken die hen vanouds toekwamen. De veel kleinere Sint-Catharinakerk werd nu aan de protestanten ter beschikking gesteld met handhaving van de verplichting er voor drie verschillende gemeenten gebruik van te maken.⁴⁵² Het verzoek om ook één van de twee kapellen die in het capitulatieverdrag van 1632 uitdrukkelijk waren genoemd daarbij in te schakelen, werd afgewezen. De gouverneur van de stad, Godefroy d'Estrades,⁴⁵³ nog maar pas in die functie aangesteld, wilde slechts toezeggen er zijn best voor te willen doen dat de Sint-Catharinakerk voorgoed voor de protestantse eredienst zou worden afgestaan. De koning had in eerste instantie het gebruik van de kerk voor slechts één jaar toegestaan.⁴⁵⁴ Een definitieve toewijzing volgde eerst aanzienlijk later.⁴⁵⁵ Het kostte nog de grootste moeite om het benodigde meubilair bij elkaar te krijgen en het bleef passen en meten om het gebruik van de beperkte ruimte overeenkomstig de behoeften van de drie partijen geregeld te krijgen. Pogingen die geruime tijd later werden ondernomen om voor de bouw van een eigen ruimere kerk een geschikte plaats toegewezen te krijgen, strandden op de onwil van de Fransen, die geen enkele welwillendheid aan de dag wensten te leggen voor wat zij in hun eigen jargon pleegden aan te duiden als de "*soi-disant église réformée*".

In de omringende Landen van Overmaas, die voortaan als een eenheid zonder enig onderscheid tussen Spaans en Staats vanuit Maastricht werden bestuurd, was de situatie van de vroegere geprivilegieerde godsdienst niet rooskleuriger. Zelfs de beperkte concessies die de Franse machthebbers bij de capitulatie van Maastricht voor de plattelandskerken leken te hebben gedaan, bleken weinig te betekenen. De omstandigheid dat daarover niets uitdrukkelijk was vastgelegd, heeft zonder twijfel nadelige gevolgen gehad voor

⁴⁵² Het was daar nog meer passen en meten om de drie gemeenschappen aan hun trekken te doen komen. De roomsen hadden uiteraard deze kerk ontruimd. Slechts de luthersen waren blij met de mogelijkheden die hen nu ten dienste stonden. In het nieuwe doopboek dat op 1 december 1673 werd geopend, heet het dan ook: Verzeichnis der getauften Kinder welche bey öffentlicher Religionsfreiheit der Gemeinde in Maastricht in S.Catherinenkirche getauft wurden von mir Johannes Nicolaus Losenitz.

⁴⁵³ Zie onder noot 445 de daar aangegeven literatuur.

⁴⁵⁴ Men hield toen nog rekening met de bouw van een eigen kerk volgens de bij de capitulatie gesloten overeenkomst.

⁴⁵⁵ Volgens een aantekening in de onder noot 454 genoemde acta was de zekerheid daaromtrent in juli 1674 verkregen.

de gereformeerde gemeenten. Voor een nadere analyse daarvan willen we ons beperken tot het gebruik van de kerken.

Een ongunstige ontwikkeling begon zich al meteen na de capitulatie van Maastricht af te tekenen in Vaals. De pastoor ter plaatse had deze capitulatie al op 3 juli met klokgelui begroet en in en rond de oude kerk een feestelijke versiering aangebracht.⁴⁵⁶ Niet lang daarna liet hij de tot dan toe door hem en de zijnen betrachtte terughoudendheid varen. Terwijl hij al eerder aan de protestanten te verstaan had gegeven dat zij moesten opkomen voor de herbouw van het koor van zijn kerk, ging hij nu zelf tot daden over en legde beslag op de nabijgelegen protestantse kerk. Op 6 juli had er voorlopig de laatste gereformeerde dienst plaats. Een dag later liet de pastoor er door een smid uit Aken alle deuren openbreken.⁴⁵⁷ In de daaropvolgende dagen werd de kerk voor eigen gebruik geschikt gemaakt. In Vaals geleverde militairen verleenden daaraan hun medewerking. "Alles der capitulation zu wieder", noteerden de akten van de Hoogduitse gemeente. De smaad van het verleden leek gewroken, nu de rooms-katholieke parochie weer over een kerkruimte beschikte, die veel fraaier was dan het eigen verwaarloosde en onderkomen kerkje.

Tevergeefs deed de kerkeraad bij de Franse instanties een beroep op de bij de capitulatie van Maastricht gedane concessie. Men kreeg van die kant te verstaan dat men maar een overeenkomst met de Waalse geloofsgenoten moest zien te bereiken om samen met hen hun kerk te gaan gebruiken.⁴⁵⁸ Toen noodgedwongen de onderhandelingen om tot een regeling van de daarmee samenhangende kwesties te komen, werden gestart, werd al gauw duidelijk dat het uiterst moeilijk was de betrokkenen op één lijn te krijgen.⁴⁵⁹ De Franstalige en Duitstalige geloofsbroeders in Vaals slaagden er niet in een geschikte regeling voor de kerkdiensten te vinden. Daarbij kwamen de problemen om een evenwichtige verdeling van de lasten te vinden. De beschikbare ruimte was beperkt en de geloofsgenoten aan de andere kant van de grens overwoogen daarom eigen nood-

⁴⁵⁶ Zie RALM, NHG Vaals, Acta consistorii, f.462. De sleutels waren hem officieel teruggegeven.

⁴⁵⁷ Occupation der Kirche registreerde ds. Wenningius op die dag in RALM, NHG Vaals, Acta consistorii, f.462. Hij vermeldt dat dit gebeurde "mit Zuthun und Hülffe der bauern und Hausleuth zu Vaels".

⁴⁵⁸ RALM, NHG Vaals, Acta consistorii, f.463; aldus een appointement van 21 juli.

⁴⁵⁹ RALM, NHG Vaals, Acta consistorii, ff.466-467.

voorzieningen te gaan treffen en achtten zich ontslagen van de verplichting een bijdrage in de kosten in Vaals te leveren. Een tussenkomst van de Franse gouverneur in Maastricht moest tenslotte aan het gekrakeel onder de broeders een eind maken. Op 22 augustus kwam er uit Maastricht een oekaze, waarmee aan de Duitsers werd opgedragen voor de helft op te komen voor de aflossing van de indertijd bij de bouw van de Franse kerk gesloten leningen, terwijl voor de uren, waarop de kerkdiensten zouden plaatsvinden, de knoop werd doorgehakt met de toewijzing van de kerk aan de Waalse gemeente van 's morgens vroeg tot aan de middag en aan de Hoogduitse gemeente van 's middags tot aan het eind van de dag.⁴⁶⁰ Een akkoordverklaring van de Waalse gemeente, ondertekend door de predikant en het consistorie, kwam op 25 augustus bij de zuster gemeente binnen met het opschrift: "Aen Eerwaerde godtvruchtige Heeren Opsienderen van de duijtsche Gemeijnte die sich vergadert tot Vaels".⁴⁶¹ Eerst op 3 oktober betuigden ook deze "Opsienderen" hun instemming met het urenschema. De afrondende besprekingen hadden in Burtscheid plaats, zodat men mag veronderstellen dat ook van die kant een akkoord werd bereikt.⁴⁶²

Een regeling van de financiële kant van de zaak liet nog een hele tijd op zich wachten en ook het akkoord over het gebruik van de kerk werd weer opengebroken. Men kwam tenslotte overeen dat het beter was een alternatieve regeling aan te gaan, die inhield dat de volgorde telkens om de veertien dagen veranderde en de beide gemeenten de kerk 's morgens danwel 's middags zouden gebruiken. Op 6 januari 1674 werd eindelijk ook een akkoord bereikt voor de financiën.⁴⁶³ Het geharrewar duurde nochtans nog maanden voort. Zelfs het bezit van eigen sleutels werd de Duitse geloofsbroeders nog enige tijd onthouden. Zij moesten die iedere keer komen ophalen en weer terugbrengen. Ook al deze oneffenheden werden uit de weg geruimd in een slotakkoord dat op 26 augustus 1674

⁴⁶⁰ De oekaze staat in zijn geheel in de acta van het consistorie opgenomen. De tekst luidt: "Nous ordonnons que les allemans ayent a accorder avec le ministre françois touchant le temple auquel il preche luij donnant les interest de la moitie du capital que le temple coute et que les françois auront l'exercice depuis le matin jusques a midy et les allemans tout le reste de la journee; a Maestricht ce 22 aoust 1673".

⁴⁶¹ RALM, NHG Vaals, Acta consistorii, f.467.

⁴⁶² RALM, NHG Vaals, Acta consistorii, f.467.

⁴⁶³ RALM, NHG Vaals, Acta consistorii, f.473.

werd afgesloten.⁴⁶⁴ Alweer op een bijeenkomst in Burtscheid verklaarden de Duitsers zich bereid voor een bedrag van vijfender-tig rijksdaalders voor de tijd van telkens een jaar het gebruik van de kerk af te kopen. Zij kregen bij die gelegenheid ook hun eigen sleutels.

Er rezen later nog weer problemen, maar nu uit een geheel andere hoek. Het aanhoudend gestook van rooms-katholieke zijde tegen de aanwezigheid van aanhangers van de gereformeerde religie leek succes te gaan krijgen, toen in maart 1676 het besluit viel de protestantse kerken van Vaals tot op de grond toe af te breken. Deze dreiging kon echter voor het scheiden van de markt worden bezworen.⁴⁶⁵ Het eind van het Franse intermezzo was al in zicht. De voorbereidende besprekingen, die in 1678 zouden leiden tot de vredesluiting van Nijmegen, waren al begonnen.

Ook op de tweede plaats, waar men van protestantse zijde had gehoopt te kunnen profiteren van de bij de capitulatie van Maas-tricht voorziene mogelijkheid de eigen gebouwde kerken in gebruik te kunnen houden, liep dit uit op een compleet fiasco. Tot die categorie rekende men immers de kapel van Welten onder Heerlen, die juist vóór de Franse inval voor rekening van de Raad van State een onderhoudsbeurt had gekregen die praktisch gelijk stond met een volledige herbouw. Op de classisvergadering van 11 augustus 1673 werd de aandacht gevestigd op deze kapel "die soude syn gehorend aan die van onsen Godtsdienst".⁴⁶⁶ Van de predikant van Heerlen verwachtte men bijgevolg dat hij er in zou slagen het gebruik er van voor zijn gemeente veilig te stellen. Ds. Nobis was op de vergadering niet aanwezig. Daarom werd besloten hem te schrijven en aan te sporen alles te doen wat in zijn vermogen lag om deze doelstelling te verwezenlijken. Op 22 augustus lag bij de classis een bericht uit Heerlen, dat de predikant er inderdaad eenmaal een predikdienst had gehouden, maar dat de pastoor van Heerlen er lucht van had gekregen en er op uit was de kapel voor de protestanten gesloten te houden.⁴⁶⁷ Niet lang daarna was het

⁴⁶⁴ RALM, NHG Vaals, Acta consistorii, ff.484-485.

⁴⁶⁵ RALM, NHG Vaals, Acta consistorii, f.510; "Gott wandte es noch in gnaden zum besten", verzuchtte de predikant aan het eind van zijn verhaal over dit onzalig plan.

⁴⁶⁶ RALM, CIMa, inv.nr. 11, f.70 onder artikel 1.

⁴⁶⁷ RALM, CIMa, inv.nr. 11, f.72.

zover en kregen de protestanten geen toegang meer.⁴⁶⁸ Tot verbazing en ergernis van de classis had ds. Nobis zijn gemeente verlaten en zich in Rekem gevestigd. Ondanks herhaalde aansporingen om op zijn post terug te keren, bleef hij er wonen tot aan zijn dood in 1676.

Op de al genoemde classisvergadering van 11 augustus werd tevens gerapporteerd dat de roomsen nu allerwegen de kerken hadden geïncorporeerd en exclusief voor hun eigen eredienst gereserveerd, zodat de predikanten, voorzover zij op hun post waren gebleven, genoodzaakt waren "den publicquen Godsdienst in het een of ander huijs" te verrichten.⁴⁶⁹ Dat gebeurde "uit kragt der capitulatie", zoals er uitdrukkelijk aan werd toegevoegd. Uit alles wordt duidelijk dat zij hun bevoorrechte positie waren kwijtgeraakt en dat de rooms-katholieke geestelijkheid hun plaats had ingenomen.

Herstel van de voorrangspositie van de rooms-katholieke Kerk

Zonder wrijvingen tussen de beide kerkgemeenschappen zal dit proces in de regel niet zijn verlopen. Veel bijzonderheden zijn daarover echter niet bekend. Daarom volgt hier een overzicht van de gebeurtenissen in de meest zuidelijke uithoek van het Staatse gebied, de exclave Olne.⁴⁷⁰ De pastoor daar ter plaatse, Andreas Delva, kreeg eerst begin juni het schrijven van de Franse autoriteiten, waarin aan alle pastoors van de Landen van Overmaas Staatse partage werd meegedeeld, dat het tijd werd terug te keren naar hun parochies die zij door de nood gedwongen hadden verlaten en er hun werkzaamheden te hervatten.⁴⁷¹ De toonzetting van het stuk was van dien aard dat pastoor Delva zich geroepen voelde duidelijk te maken dat hij zijn parochie nooit had verlaten en niets had nagelaten om waar hij kon zijn parochianen van dienst te zijn. Hij berichtte tegelijkertijd dat het hem geen enkele moeite zou kosten om aan de ontvangen opdracht te voldoen.

⁴⁶⁸ RALM, CIMa, inv.nr. 11, f.74; "door de paep mala propo (sic) toegesloten", heet het daar. Een beroep op de schout van Heerlen om de sluiting ongedaan te maken haalde niets uit.

⁴⁶⁹ RALM, CIMa, inv.nr. 11, f.70 onder artikel 2.

⁴⁷⁰ Daarover uitvoerig het al eerder genoemd werk van Stouren 1892; zie ook Braekman 1985, pp. 213-233.

⁴⁷¹ Over deze pastoor en diens optreden uitvoerige informatie bij Stouren 1892.

Hij voegde de daad bij het woord en presenteerde zich op 9 juni bij zijn rivaal Henry Chrouet. Hij gaf hem zondermeer te verstaan dat hij van plan was de volgende dag zijn pastorie weer te betrekken en er daarom op rekende dat die dan ontruimd zou zijn. De predikant had hem daarop om een bewijsstuk verzocht, waarop de pastoor nuchter had verklaard dat hij slechts kwam opeisen wat hem rechtens toekwam. Naar het schijnt heeft hij in tweede instantie de predikant toch wat royaler tijd gegund om de woning te ontruimen.

Een dergelijke lankmoedigheid wensten zijn parochianen niet te betrachten, want op 11 juni maakten zij zich van de kerk meester met het oog op de diensten die er een dag later moesten plaatsvinden.⁴⁷² Zij zagen zich genoodzaakt de toegang te forceren, toen de protestanten hen die weigerden. De predikant ontruimde de pastorie, maar hij deed dit onder protest en entameerde prompt een proces bij de schepenbank van de heerlijkheid. Hoewel de schepenbank toen nog was bemand met Staatse beampten, hebben deze heren de zaak met weinig overtuiging aangepakt en op allerlei manieren getraineerd. Zij zullen wel hebben begrepen dat zij binnen niet al te lange tijd de plaats zouden moeten ruimen voor een nieuwe bezetting. Het zag er nog even naar uit dat er alsnog een keer zou komen, toen de legers van de tegen Frankrijk verbonden mogendheden in de omgeving enkele successen hadden geboekt. Deze kentering was echter van voorbijgaande aard en tegen het eind van het jaar waren het toch de Fransen die het politiek lot van de heerlijkheid Olne bepaalden.⁴⁷³ Er kwam bijgevolg geen verandering meer in de status van de beide kerkgenootschappen, noch in Olne, noch op andere plaatsen binnen de vroegere Staatse Landen van Overmaas.

Voor de rooms-katholieken bracht de gewijzigde politieke situatie op al de plaatsen binnen deze gebieden de noodzaak mee hun ontluisterde kerken weer geschikt te maken voor de eigen eredienst. Dat betekende overal het aanbrengen van de benodigde altaren en voorzover mogelijk het herstel van de roomse uitdossing. Wat dit allemaal inhield, laat zich betrekkelijk gemakkelijk aflezen uit de

⁴⁷² Stouren 1892, p. 209.

⁴⁷³ Chrouet slaagde er in een nieuwe behuizing te vinden en bleef gedurende heel de periode van de Franse bezetting op zijn post. In 1678 zou hij de terugkeer van de Staatse machthebbers beleven en daarmee de ommekeer in de verhoudingen.

verslagen van de visitaties, die in de periode van 5 tot 8 oktober 1673 door de vicaris-generaal van het bisdom Roermond, Jacobus van Oeveren, voor de onder zijn gezag staande parochies werden verricht.⁴⁷⁴ De reeks opende met enkele parochies in de omgeving van Maastricht. Op 5 oktober bezocht de visitator Amby, Borgharen en Itteren, op 6 oktober Geulle, Houthem, Meerssen en Valkenburg, op 7 oktober Heerlen, Klimmen, Limmel en Voerendaal. De rij werd op 8 oktober gesloten met Beek, Hulsberg en Schimmert. In de visitatieverslagen worden de ravages van het protestants beheer van de voorbije jaren overal zichtbaar. Vanzelfsprekend ontbraken overal de altaren en moesten noodvoorzieningen worden getroffen. Hetzelfde gold de beelden die praktisch overal uit de kerken waren verdwenen. Hier en daar kwamen ze vlug terug, hetgeen er op kan wijzen dat zij indertijd bij de ontruiming van de kerken waren meegenomen. Dat gold ook ander meubilair. Voor verschillende plaatsen wordt daarvan uitdrukkelijk melding gemaakt.

Bij wijze van voorbeeld volgen hier de aantekeningen over de kerk van Valkenburg:

"Summum altare de novo est erectum absque tabula et coeteris requisitis. Sacrarium in muro in cornu Evangelii in quo est pixis argenteus, tres ampullae et vasa pro oleo.

Fuit olim lampas fundata et aliqua pocula olei et solebat ardere die et nocte.

Sedes confessionalis translata fuit ad Alden-Valkenburg inde nuper transferenda est.

Domus pastoralis est et instauratio est ad onus pastoris.

Fons baptismalis marmoreus insignis, inter cancellos, deest imago S.Joannis Baptistae.

Extra chorum ad latus Evangelii est altare S.Barbarae non dotatum et ad cornu Epistolae, ad columnam, est altare S.Crucis.

*Coemeterium circa ecclesiam est satis bene constitutum".*⁴⁷⁵

Het hoofdaltaar was, zoals uit deze aantekeningen blijkt, alweer opgebouwd, zij het kennelijk nog eenvoudig. Ook een tweetal zijaltaren was weer aangebracht. Dat moge verwonderlijk lijken,

⁴⁷⁴ Een samenvatting van deze visitatieverslagen is te vinden bij Habets (dl. III), 1875-1892, pp. 350-369.

⁴⁷⁵ Habets (dl. III), 1875-1892, pp. 366-367; zie ook Munier 1985a, pp. 29-31.

wanneer men bedenkt dat speciaal de kerk van Valkenburg nog maar enkele maanden weer onbeperkt in katholiek bezit was. Het lijkt niet waarschijnlijk dat het hier gaat om oude altaren, die door de protestanten waren gerespecteerd. Dat is niet in overeenstemming met de grondigheid, waarmee zij de sporen van de roomse uitdossing hadden uitgewist. Dat blijkt hier uit de aantekening over het doopvont. Zelfs een klein beeldje op de deksel er van was verwijderd. Misschien waren de altaren hier of daar ondergebracht geweest en weer te voorschijn gehaald. De strekking van de opmerking over het kerkhof is niet duidelijk. Zouden hier de kruisen toch zijn ontzien? In ieder geval licht tussen de regels op dat het herstel van de uitrusting van kerk en omgeving nog in volle gang was. Men mag aannemen dat het meubilair in de kerk ook weer in de vroegere opstelling was teruggebracht. Pastoor Jacobi had inmiddels ook de pastorie weer kunnen betrekken.

Ook voor andere plaatsen is het mogelijk met behulp van de visitatieverslagen enkele conclusies te trekken over de mate, waarin in oktober 1673 het herstel van de katholieke parochies en hun kerken was voortgeschreden. Zo worden in de kerk van Heerlen meer altaren vermeld dan in die van Valkenburg met nauwkeurige opgave van de plaats waar zij stonden en de beneficianten die er alweer voor waren benoemd.⁴⁷⁶ Heel het oude apparaat leek daarmee in korte tijd alweer opgebouwd en in functie. Bepaalde kostbaarheden die elders waren ondergebracht, waren her en der weer bij de oorspronkelijke bezitters teruggekomen. Zo kon de kerk van Meerssen weer beschikken over een kostbare monstrans die vermoedelijk veilig opgeborgen was geweest in de nabijgelegen proosdij.⁴⁷⁷ Uit diverse gegevens blijkt dat de traditionele vieringen ter ere van het Allerheiligste Sacrament weer in ere waren hersteld.⁴⁷⁸ Hier en daar konden ook de godslampen weer worden ontstoken. Op verschillende terreinen bleven echter nog noodvoorzieningen noodzakelijk. Zo wordt voor de kerk van Klimmen vermeld, dat men nog niet toe was aan vervanging van een daar weggehaald of vernield doopvont en zich voorlopig nog van een stenen beker bediende. De kerk van Schimmert vertoonde nog op

⁴⁷⁶ Habets (dl. III), 1875-1892, pp. 356-357.

⁴⁷⁷ Habets (dl. III), 1875-1892, p. 363; heel het kostbare vaatwerk wordt in het visitatieverslag uitdrukkelijk vermeld. Soortgelijke vermeldingen vindt men ook bij andere plaatsen. Ook daar was men er kennelijk in geslaagd deze kostbaarheden veilig op te bergen.

⁴⁷⁸ Munier 1988, p. 22.

allerlei plaatsen de sporen van vernielzucht van militairen die daar enkele jaren tevoren hadden huisgehouden. En in Voerendaal, waar een groot altaar in puin was geslagen, moest men zich met een eenvoudige tafel behelpen.

De verbetering van de positie van de pastoors blijkt ook uit mededelingen over het herstel van hun behuizing in de pastorieën. Uitdrukkelijk wordt op een aantal plaatsen melding gemaakt van roomse schoolmeesters die in hun functie waren hersteld en hun werkzaamheden weer waren begonnen.⁴⁷⁹ Ook worden plaatsen genoemd, waar de kerkelijke registers weer op orde konden worden gebracht.⁴⁸⁰ Elders weer wordt aangetekend dat zij ten offer waren gevallen aan vernietiging en opnieuw moesten worden geopend. Soms vindt men in de registers zelf notities die het mogelijk maken het beeld te completeren. Zo noteerde de pastoor van Voerendaal in zijn doopboek exact het tijdstip, waarop hij weer de beschikking kreeg over zijn kerk en met dankbaarheid registreerde hij aan wie hij dat te danken had:

*"Incepit iterum exercitium religionis catholicae in festis pentecostalibus anni 1672 idque per arma regis Christianissimi".*⁴⁸¹

Uit zijn aantekening licht duidelijk de gezindheid op, waarmee in deze kringen de vestiging van het Frans bewind werd beoordeeld. De pastoor van Bunde gebruikte zijn doopboek om vast te leggen dat in de herfst van 1674 een nieuw hoofdaltaar in zijn kerk gereed kwam. Hij noteerde dit aldus:

*"Anno 1674 in autumno altare SS. Trinitatis (quod per haereticos funditus destructum fuerat) erectum est".*⁴⁸²

Van elders weer weten we dat de proosdij van Meerssen weer een groter aantal bewoners kreeg. Al op 10 augustus 1673 werd door het Frans bewind een uitbreiding van de communautiteit met *"quelques religieux"* toegestaan.⁴⁸³ Het viel niet te achterhalen, hoeveel het er zijn geweest. In een rekeningenboek van de proosdij over

⁴⁷⁹ Het verslag van Geulle vermeldt daarover: *Dominus temporalis constituit custodem qui tenet scholam*; Habets (dl. III), 1875-1892, p. 355.

⁴⁸⁰ Voor Borgharen, waar de protestantisering bijzondere vormen had gekregen, wordt vermeld: *Registrum baptismale, conjugale etc.*, incipit 14 Aug. 1673; Habets (dl. III), 1875-1892, p. 353.

⁴⁸¹ RALM, DTB, inv.nr. 140.1, f.60.

⁴⁸² RALM, DTB, inv.nr. 28.1, f.132.

⁴⁸³ Zie daarvoor een rekeningenboek, aangelegd door rentmeester Albertus Boets in RALM, archief proosdij Meerssen, inv.nr. 574.

1676 worden enkele posten vermeld die betrekking hebben op voorzieningen binnen de kerk. Zo staan er uitgaven voor de aanschaf van een beeld van Maria en de uitdossing er van. Andere posten wijzen op werkzaamheden die werden verricht aan het koorgestoelte en tenslotte komen er nog enkele gegevens in voor over een betere financiële regeling voor het bespelen van het orgel ten gerieve van de koster-organist.

Een enkele keer komt er een aanvulling uit visitatieverslagen over plaatsen die behoorden tot de voormalige Spaanse partages. Zo noteerde de visitor die op 26 augustus 1674 Spaubeek bezocht, dat de kapel van Hobbelrade niet meer voor de eredienst werd gebruikt omdat de nabijgelegen parochiekerk van Beek weer ter beschikking was gekomen.⁴⁸⁴ In de regel is er voor de Roermondse parochies in de Landen van Overmaas geen andere informatiebron buiten de genoemde visitatie-akten en enkele sporadisch in de registers opduikende mededelingen voorhanden. Voor de parochies die onder het bisdom Luik ressorteerden, zijn zelfs dit soort gegevens niet bewaard gebleven. Er werden in deze jaren, althans voorzover mij bekend, geen bijzondere visitaties verricht in parochies die aan de Staatse heerschappij waren onttrokken. Men kan echter uitgaan van de veronderstelling dat een soortgelijke ontwikkeling zich ook daar heeft voltrokken.

Het lag natuurlijk voor de hand dat het nieuwe regime zijn stempel ook zou gaan zetten op de samenstelling van de magistratuur in de bezette gebieden. Iets anders kon van hem die zich zo graag liet betitelen als de "Allerchristelijkste Koning" en daarmee als ijveraar voor de katholieke belangen niet worden verwacht. Heel beslist heeft hij zich in Maastricht en de Landen van Overmaas ingezet voor wat, in scherp contrast met de beleidslijn uit de vorige periode, als rekatholisering kan worden bestempeld.⁴⁸⁵ Weliswaar had de koning bij de capitulatie van Maastricht op het hem van protestantse zijde aangereikte verzoek om de toegang tot openbare ambten voor protestanten open te houden, gereageerd met een simpel: "accordé",⁴⁸⁶ maar in de praktijk waren zijn gevolmachtigden, met

⁴⁸⁴ Habets (dl. III), 1875-1892, p. 348; daarover de constatering: *propter restitutionem exercitii religionis catholicae parochialis ecclesiae de Beek a rege Franciae*.

⁴⁸⁵ Ik wijdde daaraan een aparte paragraaf in Munier 1987b, pp. 103-107; de gebruikte term "rekatholisering" stamt van Wouters.

⁴⁸⁶ Zie daarvoor ook de definitieve tekst van de capitulatie-overeenkomst bij Ubachs 1975, p. 446 onder artikel 8.

aan het hoofd de gouverneur van Maastricht, Godefroy d'Estrades, er op uit de bestuurscolleges weer exclusief met rooms-katholieken te bemannen.

Deze rekatholisering kreeg het eerst haar beslag in de raad van Maastricht, vervolgens in een aantal heerlijkheden en tenslotte in de gewone banken en dorpen binnen de voormalige Staatse gebieden. De opdracht voor het verzetten van de wet in Maastricht werd bij commissie van 26 oktober 1673 verstrekt aan Michel Dumouceau⁴⁸⁷ die was benoemd tot "intendant vanwege Zijne Alder Christelijkste Majesteijt binnen deze Stad Maestricht ende Maeseyck" en tevens tot commissaris-deciseur, waarmee zijn volmachten zich ook over de Landen van Overmaas uitstrekten.

Met nadruk werd in zijn opdracht vastgelegd dat alle nieuwe bestuurders openbare belijdenis moesten doen van de rooms-katholieke godsdienst of, zoals het in de Franse omschrijving heette: "profeson ouverte de la Religion Catholique Apostolique et Romaine". Binnen twee maanden was het werk in Maastricht voltooid.⁴⁸⁸

De tweeherigheid was gerespecteerd. De vroegere Staats-Brabantse hoogschout, Steven Groulart, moest plaatsmaken voor Jacob van Ophoven, een fervent aanhanger van de Franse koning, en tot Brabantse schepenen werden uitsluitend rooms-katholieken benoemd.⁴⁸⁹ Op 9 januari 1674 werden de nieuwe officieren beëdigd op een daartoe uitgevaardigd nieuw eedformulier, waarin de zorg voor de belangen van de rooms-katholieke Kerk centraal stond.

In de loop van 1674 werd ook binnen de heerlijkheden het verzetten van de wet voltooid. De meeste van de heren zullen nauwelijks aansporingen van de nieuwe bewindslieden nodig hebben gehad om zich te conformeren aan de door hen gewilde beleidslijn. Deze beantwoordde immers geheel aan hun eigen wensen. Vermoedelijk heeft de heer van Borgharen er wel enige moeite mee gehad, maar ook binnen zijn heerlijkheid werd de wet verzet en kwamen rooms-katholieken de plaatsen van protestanten innemen.⁴⁹⁰

⁴⁸⁷ De naam is Dumouceau en niet Dumonceau, zoals in de literatuur regelmatig wordt vermeld; zo ook bij Wouters in het onder noot 447 genoemde artikel, p. 138.

⁴⁸⁸ Zie uitvoerige informatie over de rekatholisering van de schepencolleges in Munier 1987b, p. 103.

⁴⁸⁹ Het nieuwe Huldeboek dat bij die gelegenheid werd aangelegd, opent met mededelingen over de vernieuwing van de raad op 8 en 9 januari 1674; GAM, Archief van de Algemene Raad, inv.nr. 224.

⁴⁹⁰ Hun namen in Munier 1987b, p. 104.

Binnen de gewone schepenbanken verliep het proces wat langzamer. Voorzover uit de spaarzame resten van de archieven van deze schepenbanken valt op te maken, bleven de oude colleges nog gedurende het hele jaar 1674 en een deel van 1675 functioneren. Dat betekende de voorlopige handhaving van de Staatse, dus gereformeerde, officieren. Geleidelijk aan werden zij door rooms-katholieken vervangen. De nieuwe schouten en schepenen der Landen van Valkenburg, Dalhem en 's-Hertogenrade werden in februari en maart 1675 groepsgewijs in Maastricht beëdigd. Voor sommige schepenbanken gebeurde dat op een later tijdstip. De schepenbank van Vaals kwam eerst op 16 juli 1675 aan de beurt. Daarmee was het proces voltooid.

Het feitelijk verlies van openbare ambten bracht een groot aantal protestanten er toe deze gewesten te verlaten. Weliswaar zijn daarover geen exacte cijfers bekend, maar voor de gemeenten waarvan de kerkelijke registers over deze jaren bewaard zijn gebleven, valt dit uit de cijfers gemakkelijk af te lezen. De doopboeken van de Nederduits hervormde gemeenten van Maastricht vertonen een daling van het jaar 1672 met 218 doopsels naar 93 in 1673 en de getallen zinken dan verder naar een gemiddelde van 31/32 gedurende de jaren 1674 tot 1676.⁴⁹¹ Het minimum werd bereikt in 1677 met slechts 27 doopsels. Dan volgt in 1678 al een duidelijke stijging en in de daaropvolgende jaren wordt de vroegere hoogte van circa tweehonderd per jaar weer bereikt met als top 206 in 1683. De curve bij de Waalse gemeente is minder opvallend, maar ook daaruit kan de daling van het aantal gemeenteleden gemakkelijk worden afgelezen. Hetzelfde laat zich natuurlijk ook in de Trouw- en Begrafenisregisters vaststellen.

Veel ernstiger was de toestand in de overige gemeenten. De povere restanten van de registers over deze jaren onthullen op zich al de staat van ontredde, waarin praktisch alle gemeenten kwamen te verkeren. De meeste waren al in een vroeg stadium door het vertrek van hun predikanten herderloos geworden. De rij werd geopend door de gemeente Meerssen. Al vóór de inval van de Fransen had ds. De la Cave een beroep ontvangen uit Fijnaart in de classis

⁴⁹¹ De hier genoemde cijfers heb ik ontleend aan statistische gegevens in *Miscellanea trajectensia* 1962, bijlage I, pp. 354-359; deze gegevens zijn ook te vinden bij Ubachs 1975, p. 450 in bijlage 3.

Dordrecht.⁴⁹² Volgens het verslag van de classisvergadering van 21 september 1672 was dit beroep "na langh aenhouden en menigvuldige tegenstribbelingen eijndelijck bij de Eedel Moogende Heeren Raeden van State geapprobeerd".⁴⁹³ Bij die gelegenheid werd voor de Meerssense predikant de zogenaamde akte van losmaking verleend en spoedig daarop was hij vertrokken. Ondanks herhaalde aandrang bij de Raad van State om een beroepingsprocedure te mogen beginnen, weigerde deze dit toe te staan. De classisvergadering van 9 mei 1672 moest dit tot haar grote spijt registreren.⁴⁹⁴ Niettemin blijkt uit het hele verslag dat men de toekomst niet al te somber inschatte.

Geheel anders werd dat echter na de capitulatie van Maastricht. Een hele reeks predikanten gaf toen de wens te kennen naar elders te mogen vertrekken en op de classisvergadering van 11 augustus werd de demissie toegestaan aan de predikanten Snakenburg, Breberenus van Dijck jr., Heijdenrijk, Voet en Overcamp, respectievelijk van de gemeenten Valkenburg, Geulle, Klimmen, Vijlen en Schimmert.⁴⁹⁵ Bij diezelfde gelegenheid onderging ook het rayon Maastricht de eerste aderlating met het vertrek van ds. Brelius van Wolder.⁴⁹⁶ Een tweede volgde, toen de pas beroepen predikant ds. Van Bergen, die vlak voor het beleg van Maastricht voor persoonlijke zaken naar zijn vroegere standplaats Rijsbergen was vertrokken, besloot niet meer naar Maastricht terug te keren.⁴⁹⁷ Op 22 augustus werd de demissie verleend aan ds. De Gier van Beek en tenslotte vertrokken in de loop van september nog twee predikanten uit Maastricht, ds. Swalmius in mei naar Edam en ds. Troije in september naar Rhenen. De beschikbare mankracht was daarmee tot ver onder de helft gereduceerd.⁴⁹⁸

De maatregelen die men aanvankelijk had genomen om de voortgang van de diensten in de herderloze gemeenten te verzekeren, konden niet meer worden nagekomen. Slechts op enkele plaatsen, zoals Beek, Geulle en later ook Valkenburg, kon men van noodhulp

⁴⁹² Zie over dit beroep Munier 1988, p. 23.

⁴⁹³ RALM, CiMa, inv.nr. 11, f.58.

⁴⁹⁴ RALM, CiMa, inv.nr. 11, f.65 onder artikel 4.

⁴⁹⁵ RALM, CiMa, inv.nr. 11, f.70 onder artikel 1.

⁴⁹⁶ RALM, CiMa, inv.nr. 11, f.70 onder artikel 1.

⁴⁹⁷ Enkele bijzonderheden over deze predikant in Bax (et al.) 1932, pp. 73-74.

⁴⁹⁸ Het siert de predikanten die bleven, want de Fransen waren niet bereid hen hun salarissen uit te betalen.

gebruikmaken. Op plaatsen, waar predikanten waren gebleven, zoals in Eijsden⁴⁹⁹ en Vaals, trachtte men zo goed en zo kwaad als het ging het gemeenteleven volgens normale patronen te doen verlopen. De pogingen hier en daar nieuwe predikanten te beroepen, strandden meestal op het vooruitzicht in benarde omstandigheden te moeten werken, terwijl de bezoldiging ofwel geheel uitbleef ofwel de uitbetaling van het salaris met veel vertraging gepaard ging. Mede als gevolg daarvan raakten tal van gemeenten zonder kosten en schoolmeester, waarmee het normale gemeenteleven nog verder werd ondermijnd. De twee gemeenten in Maastricht bleven gedurende heel de periode van het Franse intermezzo de moeilijkheden ondervinden van de noodzaak de diensten te moeten houden in een veel te kleine ruimte, die zij bovendien nog met de door hen verfoeide luthersen moesten delen. In Vaals waren de moeilijkheden voor de beide gemeenten niet geringer. Overal elders, waar nog diensten konden worden gehouden, was men aangewezen op een of andere ruimte die door één van de weinige overgebleven gemeenteleden ter beschikking kon worden gesteld.

Het is trouwens de vraag of het houden van diensten op den duur nog enige zin had. Wanneer we de cijfers mogen geloven die in de visitatieverslagen van rooms-katholieke zijde onder de rubriek van "haeretici" of "ketters" worden meegedeeld, dan waren er al in oktober 1673 op veel plaatsen helemaal geen protestanten meer te vinden.⁵⁰⁰ Zelfs op die plaatsen die vóór de Franse inval gemeenten kenden van betrekkelijk grote omvang was het aantal tot op een fractie geslonken. In Valkenburg telde men nog vijf gezinnen, in Houthem drie, in Schimmert twee en in Beek, Borgharen, Geulle, Hulsberg en Voerendaal slechts één gezin of zelfs maar een enkel gemeentelid. Zelfs in een plaats als Heerlen zouden geen protestanten meer hebben gewoond. Mogen deze getallen misschien niet helemaal juist zijn, dan nog zal men er van uit moeten gaan dat de numerieke omvang van deze gemeenten, die in de meeste gevallen toch al niet groot was geweest, zeer sterk was gedaald.

Men zal ook wel moeten aannemen dat het kapitaal dat onder het beheer had gestaan van de rentmeester der geestelijke goederen,

⁴⁹⁹ In Eijsden slaagde men er zelfs in een tijdens het Franse intermezzo ontstane vacature weer op te vullen; zie daarover Munier 1986a, pp. 241-242.

⁵⁰⁰ De hier volgende gegevens heb ik ontleend aan de door Habets verschaft samenvatting van de visitatieverslagen.

binnen korte tijd was opgeteerd, zodat ook om die reden een normaal gemeenteleven onmogelijk werd.⁵⁰¹ De fondsen waaruit dit kapitaal was gevoed, kwamen mede door toedoen van de Franse overheid weer in rooms-katholieke handen. Ook op dit punt vormen de visitatieverslagen een graadmeter. Voor bijna alle parochies wordt bericht over de grote en kleine tienden en worden gegevens verstrekt over degenen die profiteerden van de inkomsten die er uit voortvloeiden en de verplichtingen die er op rustten.⁵⁰² Over de manier, waarop zij weer onder eigen beheer en administratie zijn gekomen, is weinig bekend; het is hier ook van minder belang. Het is voldoende vast te stellen dat zij weer ter beschikking kwamen voor de belangen, waarvoor zij in het leven waren geroepen. Geen wonder dan ook dat de gouverneur van Maastricht er al in een vroeg stadium op uit is geweest op zijn manier te delen in de vruchten van een beleid dat er op was gericht de rooms-katholieke Kerk in al haar rechten te herstellen. Hij wist in de tweede helft van 1673 het personaat van Heerlen, een beneficie met rijke inkomsten, waaruit in de voorbije jaren de salariëring van enkele predikanten mogelijk was geworden, voor zijn zoon, Jean-François d'Estrades, commendatair abt van Moissac en evenals zijn vader in diplomatieke dienst, te verwerven.⁵⁰³ Deze machtigde op 10 januari 1674 de pastoor van Heerlen, Matthias Renckens, om in zijn naam bezit te nemen van dit beneficie en daarmee de inkomsten veilig te stellen.⁵⁰⁴ Dat gebeurde met succes, zodat Jean-François d'Estrades de inkomsten bleef opstrijken tot aan het eind van het Franse intermezzo. Zijn vader achtte deze zaak zo belangrijk dat hij er, toen hij bij de vredesonderhandelingen in Nijmegen de Franse delegatie leidde, een aparte paragraaf er over liet opnemen in de

⁵⁰¹ Volgens de akten van een classisvergadering van 9 mei 1673 zou de rentmeester van de geestelijke goederen, Marcelis Thins, uit Den Haag opdracht hebben gekregen de toen al achterstallige betalingen te compenseren met de inkomsten van de het eerst vrijkomende prebende van het kapittel van Sint-Servaas; RALM, CIMA, inv.nr. 11, ff.64-65 onder artikel 3. Dit is door de Franse invasie verhinderd. Later zou de rentmeester zich op onmacht beroepen. Ook na zijn dood in 1675 kwam de besteding van uit zijn kas resterende gelden bij contacten tussen de classis en de autoriteiten in Den Haag nog enkele malen ter sprake. Voor de direct betrokkenen heeft dat nauwelijks enige verlichting in hun financiële zorgen gebracht.

⁵⁰² Het meest uitvoerig zijn de aantekeningen in het visitatieverslag van Heerlen: Habets (dl. III), 1875-1892, pp. 356-357.

⁵⁰³ Zie daarover uitvoerig het in noot 223 genoemde artikel.

⁵⁰⁴ Enkele akten daarover in GAM, Notarieel archief, minuten L. de Visch Maastricht, inv.nr. 1259.

overeenkomst.⁵⁰⁵ Daarmee werd deze eigenaardige band tussen een Frans prelaat en een beneficie in Heerlen ook voor de verdere toekomst veilig gesteld. Voor de positie van de gereformeerde gemeenten betekende het jaar, waarin de vrede van Nijmegen werd gesloten opnieuw een belangrijke en voorlopig laatste mijlpaal. Deze zal in het volgende en laatste hoofdstuk worden beschreven.

⁵⁰⁵ Ramakers en De la Haye 1989, p. 100.

Hoofdstuk III

De definitieve inplanting van het simultaneum (1678-1700)

Herstel van het Staatse bewind

Met de vrede van Nijmegen op 10 augustus 1678¹ werd een nieuwe fase in de verhouding tussen rooms en protestants ingeluid in Maastricht en het Staatse deel van de Landen van Overmaas. Zij werden krachtens het Nijmeegse vredesverdrag in hun oude vorm hersteld en samen met Maastricht weer onder de soevereiniteit van de Republiek der Verenigde Nederlanden gebracht. De Franse onderhandelaars hadden er op uitdrukkelijke wens van koning Lodewijk voor gezorgd dat er in het betreffende artikel IX een bepaling was opgenomen, waarin de belangen van de rooms-katholieke godsdienst en haar belijders veilig werden gesteld. Deze bepaling luidde:

"Lesdits Seigneurs Etats Généraux promettent... que toutes choses qui concernent l'Exercice de la Religion Catholique Romaine et la jouissance des Biens de ceux qui en font profession seront rétablies et maintenues sans aucune exception dans laditte Ville de Maestricht et ses dépendances en l'état et comme elles étoient réglées par la Capitulation de 1632".²

Van Franse zijde werd verwacht dat er geen ingrijpende veranderingen zouden worden aangebracht in het beleid van de voorafgaande jaren. Natuurlijk was men er van Staatse zijde op bedacht de positie van de gereformeerde Kerk en haar belijders weer in te passen in het eigen politiek beleid, al was men waar nodig bereid dat te doen overeenkomstig de capitulatiebepalingen van 1632.³ Er

¹ Eén van de meest recente en beste studies verscheen in 1980 onder de titel: *The Peace of Nijmegen 1676-1678/9*; eveneens belangrijk is de catalogus bij een in Nijmegen gehouden tentoonstelling: *De Vrede van Nijmegen 1678*, met onder meer talrijke portretten van de onderhandelaars; de hieronder gebruikte tekst van het vredetractaat in: *Consolidated Treaty Series* (dl. 14), 1969, pp. 367-375.

² *Consolidated Treaty Series* (dl. 14), 1969, p. 371.

³ Bijzonderheden over dit aspect der onderhandelingen in het al eerder genoemde artikel van Wouters 1973, pp. 132-165, vooral pp. 153-155; over dezelfde onderhandelingen vanuit Luiks

was dan ook geen enkel bezwaar geopperd tegen de vermelding van deze capitulatie in dit artikel. Daarin werd overigens met geen woord melding gemaakt van de gereformeerde religie. Dat was helemaal geen zorg geweest. Met de verwijzing naar 1632 leek dit voldoende geregeld.

De verschillende uitgangspunten van Staatsen en Fransen zouden zich bij de tenuitvoerlegging van het vredetractaat van het begin af aan gaan wreken. Vooral de term "dépendances" gaf al direct na de ratificatie van de overeenkomst op 19 september⁴ en de openlijke afkondiging, die in de Staatse gebieden op 28 september 1678 plaats vond, aanleiding tot een ingrijpend verschil van interpretatie. Aan Franse zijde werden de Landen van Overmaas tot die "dépendances" gerekend. Dat was begrijpelijk, omdat zijzelf tijdens de bezetting de betreffende gebieden vanuit Maastricht hadden geadmistreerd zonder rekening te houden met de vroegere gecompliceerde bestuursverhoudingen.⁵ Het was niet verbazingwekkend dat zij de bedoelde omschrijving die strekking toekenden. Daarvoor was in de tekst van het vredetractaat ook wel enig fundament te vinden. De meest pregnante omschrijving was voorhanden in artikel VIII. Daar was immers sprake van:

"La possession de la Vile de Mastrecht, avec le Conté de Vronof, & les Comtez & Pais de Fauquemont, Dalhem & Rolleduc d'Outremeuse, avec les Villages de Redemption, Banc de S.Servais, & tout ce qui dépend de ladite Ville".⁶

De laatste zinsnede werd gelezen in het verlengde van wat er aan voorafging.

Voor de Staatse autoriteiten vielen de hier opgesomde gebiedsdelen beslist niet alle onder de "dépendances". Zij plaatsten zich bijgevolg op het standpunt dat het herstel van het gezag van de Republiek slechts voor Maastricht en het Graafschap van de Vroenhof was gebonden aan de bepalingen van de capitulatie-overeenkomst van 1632; voor de Landen van Overmaas bleef het Partagetractaat,

perspectief Daris (dl. 5-I), 1980, pp. 95-101.

⁴ De tekst van de ratificatie in Consolidated Treaty Series (dl. 14), 1969, pp. 375-376.

⁵ Wouters 1973, p. 139, spreekt hierbij zelfs van "een - uiteraard niet als zodanig bedoelde - aanzet voor de vorming van de provincie Limburg, waarin Maastricht een centrale plaats zou innemen".

⁶ Consolidated Treaty Series (dl. 14), 1969, p. 371.

dat zij in 1661 met de Spanjaarden hadden afgesloten, onverminderd van kracht.

Er ontspon zich nog in de maand oktober een wat geagiteerde briefwisseling tussen Casper Fagel als griffier van de Staten-Generaal⁷ en graaf d'Avaux, één van de Franse onderhandelaars in Nijmegen en sindsdien ambassadeur in Den Haag.⁸ Al op 17 oktober lag er bij het hoge college een memorandum op tafel, waarin d'Avaux er voor pleitte dat de "ingesetenen van de Landen van Overmaas mede mochten jouisseries de executie van de Roomsche religie soo als die ten aansien van de burgers ende ingesetenen van voors. stadt van Maestricht was gereguleert ende vastgesteld".⁹ Waarom hij al op zo'n vroeg tijdstip zijn zorg uitsprak is niet duidelijk. Mogelijk wilde hij opkomen voor de belangen van rooms-katholieke ingezetenen, die bepaalde gunsten hadden verkregen van de Fransen, want hij liet er in één adem het verzoek op volgen dat deze "in het genot mochten blijven van beneficijs en patronaatschappen hun door de Fransen verleend". Misschien had hij de zoon van zijn mede-onderhandelaar in Nijmegen, Jean-Francois d'Estrades, op het oog. Deze was immers op die manier begiftigd met het personaat van Heerlen.¹⁰ Hij kon echter weten dat dit soort rechten in het bewuste artikel IX uitdrukkelijk waren veiliggesteld.

Het antwoord van de Staten-Generaal kwam in tweede instantie er op neer dat hij zich geen zorgen behoefde te maken, nadat de Hoogmogende Heren hem eerst hadden laten weten niet te begrijpen waar hij heen wilde. Zij hadden zich in een schrijven van 17 oktober bereid verklaard zich zonder enige beperking te houden aan hetgeen was overeengekomen.¹¹ In een tweede schrijven van slechts enkele dagen later gaven zij echter onomwonden te verstaan dat zij van hun eigen gevolmachtigden bij de vredesonderhandelingen hadden vernomen, dat deze "niet en weeten haer dienaengaende anders gedeclareert ende geuijtet te hebben dan dat de exercitie

⁷ NNBW (dl. 3), Leiden 1914, pp. 382-384.

⁸ Over deze Jean François comte d'Avaux (1640-1709) zie Schutte 1983.

⁹ ARAH, StG 3298, f.344; het stuk zelf in ARAH, StG 6786 (exh. 21 oktober 1678), de lias Frankrijk over 1677-1679.

¹⁰ Zie daarover het in hoofdstuk II onder noot 223 genoemde artikel en mijn commentaar op dit artikel in Munier 1990a, pp. 33-44, waar de interventies van d'Estrades senior uitvoerig worden uiteengezet.

¹¹ ARAH, StG 3298, f.344.

van de roomsche religie in de voorschr. Landen soude blijven geetablisseeert, sooals deselve was geweest voor dato van den oorlogh tusschen hoogstged. Syne Maiesteyt ende desen Staet ontstaen, maer geensints dat deselve soude werden gereguleert op den voet soo als deselve ten tijde van 't overgaen aen desen Staet moge sijn geweest".¹² Dat was klare taal. Toen de gezant met het oog op een verzoek om nieuwe instructies uit Parijs om een kopie van deze resolutie vroeg, werd deze hem gaarne verleend, tegelijk met de verzekering dat de Hoogmogende Heren vastbesloten waren "daerby te blyven persisteren". Het signaal werd in Parijs goed begrepen. Men hoort er dan ook van die kant niets meer over.¹³ In de Landen van Overmaas, dat wil zeggen bij de direct betrokkenen, zou echter nog lang de idee blijven rondwaren, dat de autoriteiten in Den Haag zich niet aan de overeenkomst van Nijmegen zouden houden. Vele malen werd in kerkelijke kringen de beschuldigende vinger naar hen uitgestoken.¹⁴ In de literatuur was dat al evenzeer het geval. Wie nuchter de gang van zaken analyseert, moet tot de bevinding komen dat dit ten onrechte gebeurde.

Het verzetten van de wet in Maastricht (1678-1679)

In Den Haag had men inmiddels al maatregelen getroffen om direct na de ontruiming van Maastricht en het vertrek van de Fransen de wet te verzetten.¹⁵ Bij resolutie van 27 september 1678 legden de Staten-Generaal vast dat de Prins van Oranje werd gemachtigd "om de bestellinge van de Regeringe binnen de voorschr. Stadt Maestricht ende Landen van Overmaas voor de eerste mael te doen".¹⁶ Dat gebeurde op voorstel van Holland en West-Friesland. Ondanks verzet van enkele provincies tegen deze verreikende volmachten aan de stadhouder werden zij van kracht verklaard voor heel het

¹² De hier bedoelde stukken bevinden zich allemaal in de al genoemde lias Frankrijk in ARAH, StG 6786, terwijl de reacties te volgen zijn in het notulenregister, inv.nr. 3298, 21 oktober 1678 ff.359v-361, 22 oktober ff.366-370, 24 oktober f.383r-v.

¹³ Dat wil natuurlijk niet zeggen dat de zorg voor het welzijn van de rooms-katholieke ingezetenen in de betreffende gebieden was verdwenen. Er werd slechts op andere wijze uitdrukking aan gegeven.

¹⁴ We komen daarop hierna in een aparte paragraaf nog terug.

¹⁵ Zie voor het hier volgende Munier 1987b, pp. 107-145.

¹⁶ ARAH, StG 3298, f.268r-v.

uitgebreide terrein van "de regeringe, politie, militie ende het kerckelycke". Zonder dralen zond daarop de prins een zekere Helt als zijn gevolmachtigde naar Maastricht en deze begon direct nadat op 6 november het Franse leger de stad had ontruimd en op 7 november het Staatse garnizoen zijn intrede had gedaan met zijn werkzaamheden.¹⁷ Op 19 november kon in Maastricht een nieuwe raad aantreden.¹⁸

Zij was samengesteld zonder dat er enige rekening werd gehouden met de rechten die de prins-bisschop van Luik overeenkomstig het statuut van de tweeherigheid toekwamen.¹⁹ Niet alleen werd de Staats Brabantse hoogschout, Steven Groulart, die voor de komst van de Fransen dit ambt had bekleed, als een der eersten in zijn functie hersteld, maar bovendien werden de twee burgemeestersposten, die volgens het traditionele statuut elk van beide heren in het stadsbestuur vertegenwoordigden, deze keer door twee voor-
aanstaande Staatse figuren, Lambert Rietraet en Johan Ghijsen, bezet.²⁰ De Luikse hoogschout, Claude Ernest de la Montagne, kreeg geen stem in het kapittel.

Er werd geen geheim van gemaakt dat men er op uit was een eind te maken aan de tweeherigheid. Toen op de eerste raadsvergadering van 20 november werd besloten de pas herbenoemde hoogschout vier hellebardiers ter beschikking te stellen in plaats van het gebruikelijke tweetal, werd dit gemotiveerd met de overweging "mits de Justitie van Luijcx sijde comt te cesser en gecombineert is met de Brabantse". Naar de achtergronden van deze beslissing kan men slechts gissen. Het zal wel niet vergezocht zijn om te veronderstellen dat dit een soort wraakoefening was op de opstelling van de prins-bisschop, Maximiliaan-Hendrik van Beieren, die als keurvorst van Keulen in 1672 de zijde van de Fransen had gekozen en de Republiek de oorlog had verklaard.²¹ Hij was weliswaar in

¹⁷ Wouters 1973, pp. 154-155; het stadsbestuur gaf richtlijnen voor feestelijkheden bij de afsluiting van het intermezzo, GAM, Raadsverdragen, inv.nr. 69, ff.567v-568.

¹⁸ GAM, Raadsverdragen, inv.nr. 70, ff.1-2; op 20 november gingen de raadsleden en corps op bezoek bij Helt om deze "te salueeren" en hem op het hart te drukken de Prins van Oranje te bedanken voor het in hen gestelde vertrouwen. Zij boden hem voor zijn bemoeienis een recognitie aan van honderd pistolen en nog eens vijftientwintig rijksdaalders voor zijn klerk.

¹⁹ Daris (dl. 5-I), 1980, pp. 98-99 over de hier beschreven episode.

²⁰ De namen van het voltallige college in Munier 1987b, p. 108.

²¹ Het bestuur van deze bisschop is uitvoerig beschreven bij Daris (dl. 5-I), 1980, pp. 133-211. Zijn rol in de Europese oorlogen krijgt daar echter nauwelijks reliëf.

een later stadium van kamp gewisseld, maar in Den Haag was men de campagne van 1672 niet vergeten.²²

De nieuwe raadsleden van Maastricht waren allen gerecruteerd volgens de beginselen die daarvoor al vanaf 1635 van Staatse zijde waren gehanteerd. Dat betekende dat zij werden gerecruteerd uit de gereformeerde regentenfamilies van weleer. Een flink aantal van hen maakte al vóór 1672 deel uit van het college. Deze heren keerden simpelweg op hun posten terug. Ook degenen die voor het eerst een post bezetten waren van de gereformeerde religie. Zij namen de plaatsen in van de door de Fransen aangestelde rooms-katholieke officieren. Dat betekende op zichzelf al een versterking van de positie van de gereformeerde gemeenten in de stad. Tegelijk vormde het een aantasting van de beginselen die sinds de capitulatie van 1632 van kracht waren geweest.

Het spreekt vanzelf dat de eliminatie van het Luikse aandeel in de regering van Maastricht niet onweersproken bleef. Een eerste protest werd op 25 januari ingediend door één van de vertrouwelingen van de prins-bisschop, Ferdinand van der Vreecken, lid van de geheime raad.²³ Het was ongehoord dat de "Heere Helt, Raetsheer van Sijn Hoocheijt den Prince van Orangien in October 11. heeft ontslaghen ende afgheset Sijnen Officier ende Magistraet". Dit onrecht diende onverwijld ongedaan te worden gemaakt. Veel haalde dit protest niet uit. De prins-bisschop zag zich nog vele malen genoodzaakt te herhalen. Hij weigerde evenwel principieel een afvaardiging naar Den Haag te sturen omdat de geschonden rechten voor hem niet discutabel waren.²⁴

De voornaamste woordvoerder in Den Haag werd ook in deze aangelegenheid de Franse ambassadeur graaf d'Avaux. In een memorandum van 27 februari 1679 sprak deze er namens zijn vorst de verontrusting over uit dat de Hoogmogende Heren de duidelijke toezegging de gezagsverhoudingen in Maastricht te zullen regelen

²² Wouters 1973, p. 155, signaleert "het overijlde en eenzijdige optreden van Helt" en merkt op dat diens "poging om de katholieke regenten buiten de Raad te houden als de wijze, waarop de moeilijkheden met de medesouverein tot een oplossing zijn gebracht nader onderzoek verdienen". In het hier volgende wordt daartoe een poging ondernomen.

²³ Dit stuk in ARAH, StG 6146, lias Duitsland over 1679.

²⁴ De liassen Duitsland in ARAH, StG 6146 en 6147, bevatten de door Van der Vreecken ingebrachte memoranda van 25 januari, 23 februari, 7 en 20 maart, 28 april, 23 mei, 16 en 27 juni en 14 juli. De reacties daarop in de notulenregisters in ARAH, StG 3299 en 3300.

volgens de capitulatiebepalingen van 1632, niet waren nagekomen.²⁵ Ook voor de koning stond vast dat de Luikse officieren onverwijd in hun vroegere functies dienden te worden hersteld. In een eerste reactie op deze interventie deed de Staten-Generaal het voorkomen dat men niet begreep waar het over ging. De heren verzochten daarom nadere informatie te mogen ontvangen over de manier waarop zij in gebreke zouden zijn gebleven.

Het was nu de beurt aan de ambassadeur om zich daarover verbaasd te tonen. Zoals hij betoogde in een tweede memorandum van 6 maart was het de heren toch meer dan voldoende bekend dat zij de stad Maastricht nooit zonder de tweede heer, zijnde de prins-bisschop van Luik, hadden bestuurd.²⁶ Ten overvloede stuurde hij nog een uittreksel van een gedrukt reglement mee, waarin het statuut van de tweeherigheid was omschreven. Ook dit bleek onvoldoende, want in antwoord daarop lieten de Hoogmogende Heren weten dat daarover niets was omschreven in het vredesverdrag van Nijmegen en dat iedere vermelding van de prins-bisschop achterwege was gebleven omdat de koning toen met hem in oorlog was en zijn gevolmachtigden zich tegen een vermelding hadden verzet. De Hoogmogende Heren deden slechts een vage toezegging dat zij de verschillende provincies zouden gaan consulteren over hetgeen hen in de gegeven omstandigheden te doen stond. Het was duidelijk dat deze manoeuvre was bedoeld om tijd te rekken.

Eerst in de loop van mei 1679 viel er een lichte kentering te bespeuren in deze opstelling, toen uit de reeks memoranda die de Franse ambassadeur samen met de Luikse geheimraad in Den Haag bleef presenteren, steeds duidelijker kwam vast te staan, dat men in Parijs hoge waarde toekende aan het herstel in rechten van de Luikse bisschop. Op 23 mei gaven de Hoogmogende Heren in naam van de Prins van Oranje te verstaan dat de regeling van het bestuur in november 1678 slechts een voorlopig karakter had gehad en was bedoeld om een dreigend gezagsvacuüm te overbruggen. De prins had zich bereid verklaard enkele commissarissen naar Maastricht te sturen; hij nodigde de prins-bisschop uit hetzelfde te doen om dan gezamenlijk de grondslagen te leggen voor een definitieve regeling.

²⁵ ARAH, StG 6786, lias Frankrijk.

²⁶ ARAH, StG 6786, lias Frankrijk; er volgde nog een zestal memoranda over deze zaak. Zij bevinden zich alle in het genoemd dossier. De reacties er op zijn eveneens te volgen in de notulenregisters van de Staten-Generaal. Extracten daaruit zijn in de regel ook opgenomen in de dossiers.

Het zou nooit de bedoeling zijn geweest de keurvorstelijke hoogwaardigheid in zijn belangen te schaden; in Den Haag werd grote waarde gehecht aan herstel van vriendschap en goede betrekkingen.²⁷

Het duurde nog enige tijd voordat de bevoegdheden van de gecommitteerden voldoende duidelijk waren, maar nadat de Staten-Generaal bij resolutie van 27 juli 1679 de aan prins Willem verleende volmachten nog eens in de volle omvang hadden bevestigd, kwam de zaak in augustus in een stroomversnelling.²⁸ Op 22 augustus kwam de vroegere Luikse hoogschout, De la Montagne, zich bij zijn collega in Maastricht, de Brabantse hoogschout Groulart, vervoegen om hem mee te delen dat hij enkele dagen tevoren uit Luik de opdracht had gekregen weer zitting te nemen in het Maastrichtse stadsbestuur en een begin te maken met de aanstelling van de overige leden van de Luikse raad.²⁹ Hij kreeg te verstaan dat dit zonder instructies uit Den Haag niet zou kunnen gebeuren, maar nadat de laatste oneffenheden uit de weg waren geruimd, was het eind september zover dat de beide raden opnieuw konden worden bemand.³⁰ Op 29 september stuurde prins Willem aan Groulart een lijst met de namen van de nieuwe leden van de Brabantse raad die door hem waren benoemd om met ingang van 1 oktober voor de tijd van twee jaar hun functies te gaan waarnemen.³¹ Zij zouden eerst echt kunnen functioneren nadat zij "by concert met den Hoogschout de la Montagne op een en deselve tyt met end neffens de Luijcxse Magistraet behoorlick ende als van oudts in den Eedt gestelt ende van de Puije van het Stadthuijs sullen worden geproclameert". Pas op 2 oktober ontving Groulart het lijstje met de namen van de leden van de Luikse raad, zodat een dag later de beoogde plichtigheid kon plaatsvinden.³²

De vernieuwde Brabantse raad bestond net als zijn voorganger uit 1678 exclusief uit gereformeerde leden. Wel werden er wat ver-

²⁷ Ook de keizerlijke ambassadeur in Den Haag kwam enkele malen tussenbeide om steun te verlenen aan het Luikse standpunt.

²⁸ ARAH, StG 3300, f.65v-66r.

²⁹ GAM, Raadsverdragen, inv.nr. 70, f.129.

³⁰ GAM, Raadsverdragen, inv.nr. 70, f.142. De Prins van Oranje stond op 23 september toe aan de Luikse wensen tegemoet te komen en de "provisioneerende regering" te doen overgaan in een nieuwe die zou zijn samengesteld in overeenstemming met de bepalingen van de tweeherigheid.

³¹ GAM, AIR, inv.nr. 224, Huldeboek, geeft de betreffende stukken; zie Munier 1987b, p. 108.

³² De data zijn ontleend aan genoemd Huldeboek.

schuivingen doorgevoerd in de bezetting van de posten. Slechts enkele nieuwe leden deden hun intrede. De Luikse raad was vanzelfsprekend exclusief uit rooms-katholieke leden samengesteld, zoals altijd gebruikelijk was geweest. Op dit punt althans was de pariteit van de vertegenwoordiging van beide religies in het stadsbestuur hersteld. De Fransen konden tevreden zijn omdat dit voor een belangrijk deel aan het volhardend ijveren van hun vertegenwoordiger in Den Haag was toe te schrijven.

Het verzetten van de wet in de Staatse Landen van Overmaas (1678-1680)³³

In deze maanden werden in Maastricht en de regio rond de stad de rooms-katholieke hoge en lage officieren, voorzover dit doenlijk was, door gereformeerden vervangen, terwijl er tevens een begin werd gemaakt met het verzetten van de wet in de Landen van Overmaas. Op 10 oktober werden namens de Prins van Oranje commissies verleend aan de volgende hoge officieren: Cornelis van Aersen als drossaard van Dalhem en 's-Hertogenrade, Volckert van Oudshoorn, drossaard van het Land van Valkenburg, en Johan Ghijsen, rentmeester van de geestelijke goederen in de drie Landen samen. Tot commissarissen-instructeurs werden benoemd Mr. Caspar van Hogendorp en Mr. Dirck van Hovel. Eerstgenoemde werd tevens secretaris van het Brabantse hooggericht. Daarop volgden de benoemingen van schouten voor een aantal belangrijke plaatsen. Isaac Hermes werd schout van stad en hoofdgericht van Dalhem, de baron van Freisheim schout van het hoofdgericht van 's-Hertogenrade, Leonard Quartier schout van Heerlen en Jurriaen Strike schout van de heerlijkheid Holset, Vaals en Vijlen.³⁴

Op 10 oktober 1679 werd ook de schepenbank in het graafschap van de Vroenhof opnieuw bemand. Ook hier keerden verschillende oude getrouwen op hun posten terug.³⁵ Zij waren allen van onverdacht gereformeerde overtuiging. Dat was ook het geval met Jacob Pesters, die op 5 oktober tot pensionaris van Maastricht werd benoemd, ongeacht het feit dat hij voor zijn studies in Den Haag

³³ Ook het hier volgende is grotendeels ontleend aan Munier 1987b.

³⁴ Al de hier genoemde commissies zijn te vinden in ARAH, StG 12276 (1671-1679). De door de Prins van Oranje verleende commissies werden alle door de Staten-Generaal bevestigd. De hier genoemde namen staan daar vermeld tussen veel andere namen.

³⁵ ARAH, StG 12276 (1671-1679), ff.452-459.

verbleef en daar voorlopig zou moeten blijven.³⁶ Hij had deze benoeming zonder twijfel te danken aan zijn vader, die hem op deze post was voorgegaan en nu als rekestmeester in de omgeving van de prins verkeerde. Door hem was ook de toezegging gedaan dat hij er voor zou zorgen dat alle verplichtingen aan het ambt verbonden tijdens de afwezigheid van zijn zoon zouden worden nagekomen. Minder consequent werd de gereformeerde overtuiging vooropgesteld bij de benoeming van de ambachtsmeesters op 13 oktober en van de keur- en ijkmeesters op 18 oktober.³⁷ Daaronder waren nogal wat rooms-katholieken, enerzijds omdat deze ambten niet zo belangrijk werden geacht, anderzijds omdat men niet beschikte over een voldoende aantal gekwalificeerde kandidaten van gereformeerde overtuiging.

In de loop van de daaropvolgende maanden werden ook in de Landen van Overmaas de schepenbanken volgens de opnieuw van kracht geworden reglementen bemand. De bepaling omtrent de gereformeerde belijdenis als voorwaarde om voor een openbare functie in aanmerking te kunnen komen, werd strikt geëigend. Het moet een hele "tour de force" zijn geweest aan deze voorwaarde te voldoen omdat de gereformeerde gemeenten tijdens de Franse bezetting sterk waren uitgedund. Er waren nogal wat plaatsen waar geen enkele protestant meer verbleef, zodat men zich genooddaakt zag zijn toevlucht te nemen tot de procedures die al na 1663 waren gehanteerd. De classis die, nadat voor de Nederduits gereformeerde gemeente van Maastricht nog in de eerste helft van 1679 enkele nieuwe predikanten waren benoemd, weer over wat meer mankracht beschikte en met groter regelmaat bijeen kwam, liet niet na voortdurend op de aanstelling van gereformeerde officieren aan te dringen. Natuurlijk is niet gezegd dat die aandrang veel gewicht in de schaal legde, maar we beschikken daarmee wel over een soort graadmeter voor de mate waarin ernst werd gemaakt met de geldende voorschriften.³⁸

³⁶ Enkele bijzonderheden over hem in Munier 1987b, pp. 121 en 141.

³⁷ Hun namen in GAM, AIR, inv.nr. 224, Huldeboek, onder genoemde data.

³⁸ Belangrijker is wellicht dat langs deze weg de commissarissen die in opdracht van de Haagse instanties de Landen van Overmaas regelmatig bezochten, werden geactiveerd om het onderhouden van de reglementen op het punt van de godsdienst der officieren te controleren en over hun bevindingen te rapporteren. Deze samenhang en de daaruit voortvloeiende wisselwerking komen dan ook voortdurend tot uitdrukking. Zie bijvoorbeeld de notulen van 2 mei 1680 in ARAH, StG 3301, ff.357v-359r.

Eén remonstrantie van die kant, op 28 mei 1680 door de Staten-Generaal, verdient bijzondere aandacht.³⁹ De aanhef gaf als volgt uitdrukking aan de zorg van de heren van de classis op dit punt:

“Geeft met alle schuldige eerbiedigheid te kennen de Classis van Maastrigt en Landen van Over-Mase, daer sij tot verscheyden male aan U Hoogh-Mogenden vertoond hebbende de noodsaaklikheid der reformatie, so in het politieke als in het kerkelyke in de Landen van Over-Mase ende de Graaflikheid van de Vroenhove, doch als sij na so veele gedane instantiën tot noch toe niets en heeft geobtaineerd”.

De heren maakten zich wat de politieke reformatie betreft schuldig aan niet geringe overdrijving, want concreet hadden zij slechts te melden dat daarmee in de heerlijkheden nog geen begin was gemaakt.⁴⁰ Alle officieren, schouten, schepenen en secretarissen zouden er papisten zijn, daarmee impliciet te kennen gevend dat er op de situatie elders weinig of niets viel aan te merken. Zij riepen trouwens een prompte reactie op. De Staten-Generaal beantwoordden deze remonstrantie op 6 juni 1680 met een krachtige resolutie.⁴¹ Daarin werd vastgelegd dat de hoge officieren in de drie Landen van Overmaas opdracht kregen al de heren van de particuliere heerlijkheden aan te zeggen:

“... dat sy haer Schoutampten, Scheepenbanken of Gerichten, Secretaryen ende Vorsterijen sodanig sullen moeten bestellen voor den eersten Augusti toekomende, dat deselve voorsien mogen zyn van luyden van de waere Christelyke Gereformeerde religie, gelyk als voor desen”.

Daarop volgde de waarschuwing dat de Staten-Generaal zelf zouden voorzien, wanneer de heren niet binnen de gestelde termijn aan deze opdracht hadden voldaan. Ook dit betekende een terugkeer naar eerder gehanteerde methodes.

De termijn werd enkele malen verlengd. Dat gebeurde voor het laatst op 1 oktober 1680 naar aanleiding van een rapport van de commissarissen-deciseurs in Maastricht, inhoudend dat er in de

³⁹ ARAH, StG 3301, f.445v; een kopie van het stuk in ARAH, StG 5841-II.

⁴⁰ Dat was trouwens op de vergadering van 2 mei al signaleerd. Op 27 mei volgde een resolutie dat de heren zouden worden aangeschreven om hun verplichtingen op dit punt na te komen; ARAH, StG 3301, f.445v.

⁴¹ ARAH, StG 3301, ff.469v-470r-v; een kopie van deze resolutie bereikte de classis en werd zorgvuldig bewaard in het archief onder inv.nr. 280 met het opschrift: Resolutie van Hun HoMo gelastende het aanstellen van gereformeerde officieren in de particuliere heerlijkheden.

particuliere heerlijkheden nog steeds niet voldoende aan de voorschriften was beantwoord.⁴² Zij kregen opdracht hun werkzaamheden vóór het eind van de maand met het gewenste resultaat af te ronden. Zij konden de drossaarden ter verantwoording roepen, wanneer dan opnieuw niet aan de eisen zou zijn beantwoord. Op grond hiervan mag men veronderstellen dat in het laatste kwartaal van 1680 in heel de Staatse Landen van Overmaas de wet was verzet.

Kanttekeningen bij het resultaat van de operatie

Over het resultaat van de operatie zijn we uitstekend geïnformeerd, dankzij overzichten van elk van de drie Landen die in 1682 werden samengesteld. Ik heb de lijsten van de officieren, die toen in functie waren, elders gepubliceerd en kan dus hier volstaan met enkele kanttekeningen.⁴³ Uiteraard is het belangrijk na te gaan op welke manier de politieke reglementen, en in het bijzonder de bepalingen omtrent de religieuze gezindheid van de officieren, werden nagekomen. Uit de lijsten werd al gauw duidelijk dat daaraan strikt de hand is gehouden. Op een totaal van 21 schepenbanken wordt voor het Land van Valkenburg bij 10 van de 11 de aantekening geplaatst: "alle gereformeert". Bij de schepenbanken van de Landen van Dalhem en 's-Hertogenrade blijft deze aantekening achterwege, maar daar wordt telkens vermeld wie van de officieren "Roomsge-sindt" was of op een andere manier aangegeven dat de betreffende officieren niet aan de op het punt van de religie gestelde eisen beantwoordden. Het betreft slechts een beperkt aantal gevallen, zodat men mag veronderstellen dat ook hier de overgrote meerderheid de gereformeerde religie was toegedaan.

Over de manier waarop dit resultaat werd verkregen, zijn we bijzonder goed ingelicht omdat bij de naam van zo goed als alle

⁴² Het rapport van deze commissarissen van 29 augustus 1680 bevindt zich in ARAH, StG 5841-I; het maakt er melding van "datter noch verscheidene paepsche officieren niettegenstaande bequame subjecten onder die van de Religie bevonden werden in hare functien gecontinueert sijn geworden"; genoemde resolutie in ARAH, StG 3302, ff.232v-233r-v.

⁴³ Munier 1987b, pp. 111-119. Het is goed hierbij op te merken dat de in die lijsten bijeengebrachte gegevens waren ontleend aan lijsten die in 1682 door de drossaarden van de drie Landen van Overmaas op verzoek van de commissarissen-deciseurs van dat jaar werden samengesteld.

officiëren de woonplaats wordt genoemd. In zeer veel gevallen is dat niet de plaats van hun werkzaamheden, zodat wederom kan worden geconcludeerd dat de hiervoor geldende voorschriften in hoogst onvoldoende mate werden nagekomen. Dat was in de jaren na 1663 al gebeurd, maar de mate waarin de betreffende voorschriften werden overtreden, was inmiddels nog hoger geworden. Evenals toen waren het vooral protestanten uit Maastricht die op vele plaatsen als schout of schepen functioneerden. Maastricht wordt niet minder dan honderdmaal als woonplaats genoemd.⁴⁴ Bij nader toezien bleek echter dat daarbij slechts 45 namen worden vermeld. De meeste van deze namen komen tweemaal voor, veel ook drie- of viermaal en een aantal nog meer. Wanneer men deze namen bij elkaar brengt, krijgt men het volgende beeld: tweemaal worden de namen genoemd van Tobias Ghijsens, Johan van Lith, Johan Boomhouwers, Hendrick Munters, Martijn Oldenborgh, Matthijs van Daelhem, Willem de Quaede, Hermen van Leuwen, Matthijs van Gangelt, Gilbert Bora en Johan Collaert; driemaal de namen van Isaac Spitsweck, Johan van Heemskerck, Nicolaes Ernst, Hendrick van der Stam, Nicolaes Ghijsen en Jan Paul van Strucht; viermaal de namen van Carel Lamberts, Wijnand Deckers, Isaacq Hermes de Oude, Johan Corstius en Willem Spitsweck; vijfmaal de namen van Theodoor van den Hoevel en Arnoldt van Panhuijsen; zevenmaal de namen van Dionys de Meijere en Isaacq van Slijpe. Van Slijpe was verbonden aan het leenhof van Valkenburg, plaatsvervangend stadhouder van de lenen in het Land van Valkenburg en verving de titularis, baron van Gent, op vijf andere plaatsen als voogd. We moeten er rekening mee houden dat mannen als hij ook in Maastricht, zowel op burgerlijk als op kerkelijk terrein, nog ambten en functies bekleedden. Isaacq van Slijpe was in de jaren 1678 en 1679 schepen tot in 1682. Daarna vinden we hem niet meer onder de leden van de Maastrichtse raad, maar hij was wel ouderling van de Nederduits gereformeerde gemeente van de stad in 1679, 1683 en 1687, telkens voor de daaraan corresponderende periodes.⁴⁵

In hoeverre hij er in slaagde de verplichtingen aan zoveel functies verbonden op een redelijke manier na te komen, blijft een raadsel.

⁴⁴ Munier 1987b, p. 120.

⁴⁵ Deze gegevens werden ontleend aan de Maastrichtse magistratenlijsten en die van ouderlingen en diakenen in Bax (et al.) 1932, bijlage VIII.

Misschien liet hij zich soms vervangen. Zeker was het inschakelen van substituten onvermijdelijk bij een zo hoge mate van cumulatie van ambten en functies. Op de lijsten wordt er een aantal malen melding van gemaakt. In het geval van Jacob Pesters was het pure noodzaak. Hij woonde in Den Haag. De hem toevertrouwde functies, zoals het schoutambt in Eijdsen, betekenden voor hem niet meer dan bronnen van inkomsten. Van hem zal zijn verwacht dat hij een deel van deze inkomsten aan zijn substituten overdroeg. Hoe nadelig deze verschijnselen waren voor het functioneren van het apparaat laat zich hooguit bevroeden. Uitsluitel kan slechts worden verkregen na een zorgvuldige analyse van de archieven van alle betrokken instellingen.

Aanwijzingen dat zo'n analyse een treurige uitkomst zal bieden, zijn er te over. Zes van de zeven schepenen van Dalhem woonden in Maastricht, op een afstand van drie uren van de plaats, waar zij werden verondersteld hun werkzaamheden te verrichten.⁴⁶ De samenstelling van dit schepencollege was regelrecht in strijd met de richtlijn die drossaard Cornelis van Aersen op 3 oktober 1681 had ontvangen om overeenkomstig de bepalingen van het reglement "reguard te nemen op de gereformeerde binnen de Stadt Daelhem woonachtich, ende daer toe niet te assumeren de inwoonders van de Stadt Maestricht om (zo) alle onlusten ende disorders binnen de voors. Stadt Dalhem beter te weeren ende te voorkomen". Waarom de drossaard deze pertinente richtlijn heeft genegeerd, is niet duidelijk.

Dat hij dit heeft gedaan treedt duidelijk aan het licht. Al in het najaar van 1681 had de predikant van Dalhem, Jacques Audebert de la Rouille,⁴⁷ zich er bij de autoriteiten in Den Haag over beklagd dat het door de drossaard gevoerde beleid blijk gaf van een gebrek aan respect voor de protestanten van Dalhem en dat "de progressen van de gereformeerde religie ende de toeneming van de ware kerck Christi tot Dalem en d'omgelegen plaatsen grootelijck daer door belet wierde". De predikant kreeg eerst in 1683 enige genoegdoening nadat hij de zaak opnieuw aan de orde had gesteld en bij die gelegenheid gewag maakte van "de capricieuse passie" die een bepaald soort lieden in Maastricht aan de dag

⁴⁶ Uitvoerig hierover Munier 1987b, pp. 121-122.

⁴⁷ Hij was er predikant van 1680 tot 1692. Zie de lijst van predikanten van de Waalse gemeenten in het hertogdom Limburg bij Hubert 1908, p. 348.

legden om dit soort ambten te verwerven, terwijl zij er nauwelijks financieel voordeel van hadden, maar daarmee wel de zaak van de ware religie schade toebrachten. Dit keer kreeg hij gehoor. Bij resolutie van 21 augustus 1683 werden overeenkomstig zijn voorstel twee protestanten uit Dalhem, Jean Warnier en David Pally, tot extra-ordinaire schepenen benoemd met de volmacht om aan de vergaderingen deel te nemen en "met exclusie van de absente schepenen" de daaraan verbonden gelden op te strijken.⁴⁸ Uit de kwalificatie van "extraordinaire schepenen" zou men kunnen opmaken dat het daarbij ging om een soort substituten die direct vanuit Den Haag werden benoemd zonder dat de eigenlijke titularissen werden vervangen. Dat zal wel een onvermijdelijk gevolg zijn geweest van de eenmaal verkregen aanstelling, die volgens het reglement voor het leven gold.⁴⁹

Ook elders was de hier gesignaleerde wanverhouding tussen autochtone en niet-autochtone schepenen schering en inslag. Het waren de onvermijdelijke gevolgen van de manier waarop de bepalingen van het reglement omtrent de religieuze gezindheid van hoge en lage officieren in deze jaren werden gehanteerd. Het aantal rooms-katholieken dat we tegenkomen is minimaal. In totaal worden er vijf als zodanig aangeduid en misschien gaan er achter een paar vage aanduidingen nog enkelen schuil. In vier van de vijf hier bedoelde gevallen waren het gerichtsboden.⁵⁰ Voor deze functie kon men niet goed uit de voeten met elders wonende functionarissen. Vertrouwdheid met plaatselijke omstandigheden was een eerste vereiste. Bij gebrek aan protestantse kandidaten, die aan deze voorwaarden voldeden, nam men genoegen met een rooms-katholiek. Bij die van Cadier wordt nog aangetekend dat hij slechts "bij provisie" was benoemd. Men was er kennelijk op uit een kandidaat van gereformeerde signatuur te zoeken.

In al deze plaatsen werd de overwegend rooms-katholieke bevolking telkens opnieuw geconfronteerd met ambtenaren die de door het Staatse bewind geprivilegieerde godsdienst waren toegedaan en bovendien nog niet-autochtonen waren. Hoe de publieke opinie

⁴⁸ ARAH, StG 3308, ff.150-151 onder 21 augustus 1683. De hier genoemde stukken worden daar vermeld.

⁴⁹ Stouren 1892, p. 224 vermeldt een soortgelijke procedure voor Olne. Ook daar werden twee van dergelijke "échevins surnuméraires, catholiques de religion" aangesteld.

⁵⁰ Munier 1987b, p. 123.

daarop heeft gereageerd, blijkt zo goed als nergens. We signaleerden in het geval van Dalhem al dat de manier waarop een aanzienlijk deel van deze functionarissen werd gerecruteerd uit Maastrichtenaren, kwaad bloed zette en dat klachten daarover niet uitbleven.

Tussen de regels door zijn ze ook te beluisteren in het rapport dat de commissarissen-deciseurs tegelijk met de lijsten naar Den Haag stuurden.⁵¹ Onomwonden wezen zij op de betreuenswaardige nevenverschijnselen van het systeem. Zij schrokken er niet voor terug die in verband te brengen met de rigoureuze manier waarop bepaalde voorschriften werden gehanteerd. In hun rapport berichtten zij:

“Wij hebben bevonden dat alomme in de Gerechtsbancken ende andere politique bedieningen in den Lande van Overmaze geen personen anders als van de Gereformeerde Religie sijn gestelt off werden geëmployeert, hoewel 't selve in verscheijde dorpen, omdat geen Gereformeerde aldaer woonachtich sijn, geschiet tot groote prejuditie van de justitie ende ingesetenen, gelijk uijt de lijsten hier nevens overgelevert... sal cunnen worden geoordeelt ende aan U HoMo nader uijtgeleijt ende aangewesen”.

Jammer genoeg is het niet mogelijk enig zicht te krijgen op wat zij na hun terugkeer in Den Haag te berde hebben gebracht. Of de ervaringen omtrent het minder efficiënt functioneren van het ambtenarenapparaat hen er toe heeft gebracht vragen te stellen omtrent de confessionele gezindheid van de ambtenaren, moet worden betwijfeld. Wanneer ze het al mochten hebben gedaan, dan bleven hun vragen zonder enig effect.

Er zijn immers tal van aanwijzingen dat de politiek van de autoriteiten in Den Haag en die van hun gevolmachtigden er op gericht was een eind te maken aan het optreden van ambtenaren, die niet de gereformeerde religie waren toegedaan. Daarbij was het om het even of het ging om rooms-katholieke of luthersgezinde ambtenaren. Deze moesten, zodra dit tot de mogelijkheden behoorde, worden vervangen door mannen die in religiositas aan de norm beantwoordden.

We willen dit met een voorbeeld illustreren, waarover zoveel bijzonderheden bewaard zijn gebleven, dat blijkt met welk een

⁵¹ Hun eindrapport in ARAH, StG 8984.

ijzeren consequentie de zaak werd aangepakt.⁵² Het gaat om een zekere Hans Hendrick van Pauw, die als schout van de heerlijkheid van Geulle, Bunde en Ulestraten op de lijsten van 1682 voorkomt. Hij was op een niet nader te bepalen tijdstip door de heer van deze heerlijkheid benoemd. Op 20 december 1683 ontvingen de Staten-Generaal bericht van de drossaard van Valkenburg, Volckert van Oudshoorn, dat deze schout de lutherse religie was toegedaan en bijgevolg niet kon worden gehandhaafd.⁵³ De stelling was niet van scherpstijperij ontbloot, want de drossaard deelde mee dat de schout, naar verluidde, zo nu en dan de gereformeerde kerkdiensten bijwoonde. Had hij nauwkeuriger informatie ingewonnen, dan had hij zichzelf en anderen de nodige overlast bespaard. Nu lokte hij een resolutie uit van de Staten-Generaal waarin bedoelde schout "sijnde van de luthersche professie werd gelicencieerd en in zijn plaats aangesteld Mr Floris Pain-et-Vin, advocaat te Maestricht, die commissie zal ontvangen". Dat gebeurde op 28 december 1683.⁵⁴ Er volgde nog enige vertraging, maar op 2 februari 1684 had de advocaat de commissie in handen. Hij slaagde er reeds op 5 februari in door de schepenen met de nodige plechtigheid te worden geïnstalleerd.

De afgezette schout was niet van zins zich bij het gebeurde neer te leggen. Die wenste beroep aan te tekenen. Pain-et-Vin drong er bij de Staten-Generaal op aan geen enkele maatregel, die hem in zijn belangen zou kunnen schaden, te treffen zonder hem en de drossaard van het Land van Valkenburg er in te kennen. De beduchtigheid daarvoor was niet zonder grond. Reeds op 22 januari had de afgezette schout een rekest ingediend, waarin hij verklaarde het schoutambt voor duur geld te hebben gekocht en te hebben vernomen dat bepaalde lieden er op uit waren hem "onder een seer abusiff en onwaer voorgeven, als zou hij zijn van luthersche religie" hem van zijn functie te beroven.⁵⁵ Hij liet weten dat hij al enkele jaren tevoren van de lutherse tot de gereformeerde religie was overgegaan en sindsdien altijd trouw de kerkdiensten te hebben

⁵² Munier 1987b, pp. 127-128.

⁵³ ARAH, StG 3308, ff.519-520.

⁵⁴ ARAH, StG 3308, f.555.

⁵⁵ Het stuk is te vinden in ARAH, StG 5843-I met als bewijsstuk een akte, waaruit blijkt dat hij het schoutambt voor niet minder dan vijfhonderdttwintig rijksdaalders had gekocht. Al bij het afsluiten van dit contract, zo blijkt uit dit stuk, had hij zich al min of meer ingedekt tegen mogelijke bedenkingen over zijn religieuze overtuiging.

bezocht. Voor dit laatste legde hij een verklaring van de Maas-trichtse predikanten over.⁵⁶ Deze was bedoeld als tegengif voor wat "haetsoeckende menschen" te berde hadden gebracht. Hij hoopte dat de Staten-Generaal bereid zouden zijn een eventueel ten nadele van hem getroffen maatregel "als sub- en obreptive geïmpetreert" weer in te trekken. Op 5 februari, dus op de dag van de installatie van de nieuwe schout, volgde een "nadere requeste" met het verzoek de aan Pain-et-Vin verleende commissie weer in te trekken en hem, Van Pauw, "in het schoutampt te laten continueren".⁵⁷ Niet lang daarna volgde nog een tweetal rekestten van dezelfde strekking. Inmiddels was de drossaard van Dalhem, Cornelis van Aersen, die tot zijn eigen verbazing in de plaats van zijn collega van Valkenburg in deze zaak was benaderd, er in geslaagd een verklaring van verschillende predikanten, die Van Pauw van nabij hadden meege-maakt, bijeen te brengen en over te leggen.⁵⁸ De inhoud van deze verklaringen verhief de gereformeerde overtuiging van Van Pauw boven alle twijfel. De predikant van Beek, ds. Adolphus Olivier, was in de loop van 1682 zelfs zeventien à achttien weken bij Van Pauw in de kost geweest, toen hij in Geulle de diensten moest waarnemen. Hij kon de meest loffelijke getuigenissen over de godsdienstijver en het optreden van Van Pauw als schout van Geulle overleggen. Niets was hem te veel geweest om het welzijn van de gemeente van Geulle te bevorderen en het voortbestaan van deze gemeente was voor een belangrijk deel aan hem te danken geweest.

Een en ander maakte duidelijk dat de Staten-Generaal door de berichtgeving van drossaard Van Oudshoorn op een vals spoor waren gezet. Op 28 februari 1684 volgde de enige maatregel die het Van Pauw aangedane onrecht weer goed kon maken.⁵⁹ De resolutie van 28 december 1683 werd ingetrokken en Van Pauw in zijn functie hersteld "werdende een ijder die het aengaen mach mits desen gelast hem daarnaer te reguleeren". Het ongenoegen van Hare Hoogmogenden ontladde zich op het hoofd van de drossaard van Valkenburg, die naar Den Haag werd ontboden om zich daar te komen verantwoorden "wegens abusiff bericht".

⁵⁶ Een heel dossiertje van dergelijke verklaringen bevindt zich in de genoemde bundel.

⁵⁷ ARAH, StG 3309, f.95v-96.

⁵⁸ Zie noot 56.

⁵⁹ ARAH, StG 3309, ff.165-166.

Het verloop van deze gebeurtenissen kan volstaan om duidelijk te maken, hoeveel prijs er op werd gesteld de gelederen van de ambtenarij gezuiverd te houden van alle smetten van andersdenkenden. We mogen dan ook veronderstellen dat de op de lijsten van 1682 vermelde uitzonderingen op de regels zo vlug mogelijk teniet werden gedaan. In het rapport van de commissarissen-deciseurs, die in 1684 naar Maastricht werden gestuurd met de opdracht na te gaan in hoeverre de voorschriften over de religieuze gezindheid van de ambtenaren werden nagekomen, wordt geen enkele melding meer gemaakt van uitzonderingen.⁶⁰ Het rapport vermeldt simpelweg:

“Wij hebben bevoncen dat alomme in de gerechtsbancken ende andere politicque bedieningen in den Lande van Overmaze geen persoonen anders als van de Gereformeerde religie sijn gestelt of werden geëmployeert”⁶¹

We zijn niet in staat om deze mededeling op zijn betrouwbaarheid te toetsen, want meer gedetailleerde gegevens over de samenstelling van het ambtenarencorps ontbreken in de rapportage van dat jaar. Wel weten we van elders dat juist deze commissarissen, waarschijnlijk opnieuw als gevolg van onvoldoende informatie, in de raad van Maastricht een man opnamen, die daar niet voor in aanmerking had mogen komen.

Toen zij op 9 oktober van dat jaar samen met hun Luikse collega's de raad vernieuwden, was er onder de gezworenen van het Brabantse deel van de raad een zekere Frederic Weusten.⁶² Zodra zijn benoeming bekend was gemaakt, gaf de classis, die naar aanleiding daarvan nog diezelfde dag bijeen werd geroepen, uiting aan haar grote bezorgdheid, want haar was ter ore gekomen dat Weusten van lutherse religie was. Besloten werd zonder dralen de heren commissarissen daarover aan te spreken en hen “met alle mogelicke redenen te versoecken om daerinne niet te treden”.⁶³ Ook één van de nieuw gekozen raadsleden, Theodoor van den Heuvel, was geallar-

⁶⁰ Dit eindrapport met de bijbehorende stukken in ARAH, StG 8985.

⁶¹ ARAH, StG 8985, nr. 26.

⁶² Hij staat vermeld in de overzichten van Maastrichtse magistraatsleden in de documentatie betreffende de Maastrichtse magistraat in GAM onder 1684 en de genoemde datum. Daarbij de aantekening dat Abraham Heldewier in zijn plaats werd benoemd omdat Weusten van Luikse nationaliteit was en daarom niet had mogen worden benoemd.

⁶³ RALM, C1Ma, inv.nr. 9 (1682-1691), f.142, de notulen van 9 oktober 1684 onder artikel 3.

meerd. Hij maakte zich op de eerste bijeenkomst van de raad op 14 oktober tot tolk van deze bezorgdheid en protesteerde tegen de aanwezigheid van Weusten als zijnde "van de luthersche religie" en "bijgevolghe tegens de Capitulatie en tegens de fondamenten van onse regering" onder de gezworenen opgenomen.⁶⁴ Omdat er raadsleden waren die hier niet zwaar aan tilden, besloot men hem voorlopig te handhaven, totdat men van Hare Hoogmogenden uitsluitsel had ontvangen.⁶⁵ Het bericht liet niet lang op zich wachten, want bij resolutie van 30 oktober beschikten de Staten-Generaal dat Weusten niet kon worden gehandhaafd en dat in zijn plaats Abraham Heldewier, die pas na een tweejarige termijn was teruggetreden, weer in functie kon komen.⁶⁶ De resolutie vormt het zoveelste bewijs dat de hoge heren in Den Haag op dit punt niet wensten te schipperen. Voor de scherpslijpers onder de gereformeerden in Maastricht vormde de resolutie althans enige compensatie voor het ongenoegen over de positie van de lutherse gemeente in de stad, die in deze jaren door toedoen van de plaatselijke en landelijke overheid steeds steviger was geworden. Het is daarom tijd om over te gaan tot de beschrijving van de kerkelijke reformatie, die zich na het Franse intermezzo in Maastricht en de Landen van Overmaas had voltrokken.

De kerkelijke reformatie

De benoeming van predikanten in Maastricht

Met de kerkelijke reformatie werd althans voor Maastricht op voortvarende manier een begin gemaakt door de aanstelling van enkele nieuwe predikanten. Dat was ook broodnodig, want tijdens het Franse intermezzo was de ene predikant na de andere weggetrokken.⁶⁷ Weliswaar wist de gemeente in het voorjaar van 1677

⁶⁴ GAM, Raadsverdragen, inv.nr. 70, f.541 onder 14 oktober 1684.

⁶⁵ Ik heb niet kunnen achterhalen of de Maastrichtse raad daarvoor beroep had aangetekend bij de autoriteiten in Den Haag. Zeker is dat de classis dit heeft gedaan. Op een buitengewone vergadering van 21 oktober werd besloten zich rechtstreeks tot de Staten-Generaal te wenden om de verwijdering van Weusten af te dwingen; RALM, C1Ma, inv.nr. 9, f.185.

⁶⁶ De betreffende resolutie is opgenomen in GAM, AIR, inv.nr. 224, Huldeboek, p. 224.

⁶⁷ Zie daarover Bax (et al.) 1932, pp. 72-75; de laatste die vertrok was ds. P. Tilenius, die in 1676 naar Den Bosch werd beroepen.

nog de vroegere predikant van Meerssen, Wolrad Philip de la Cave, uit Fijnaart naar Maastricht te beroepen, maar deze overleed reeds op 2 februari 1678.⁶⁸ Hij kreeg nog een opvolger in de persoon van Engelbert Breberenus van Dijck, die men uit Geulle wist te halen. Hij werd op 20 maart 1678 door ds. Wenningius uit Vaals bevestigd.⁶⁹ Hij had echter een zwakke gezondheid en raakte nogal eens uitgeschakeld. Geen wonder dat de Nederduitse gemeente na de terugtocht van de Fransen uitkeek naar versterking van de gelederen. Een dringend beroep ging uit naar Den Haag. Het vond een bereidwillig gehoor bij de Prins van Oranje, die van de Staten-Generaal ook voor het kerkelijk herstel de vereiste volmachten had ontvangen.⁷⁰ De prins liet zich daarbij voorlichten door de Haagse predikant Thaddeus Landman, die samen met zijn collega, Wilhelmus Saldenus, op 9 oktber een uitvoerig advies overlegde.⁷¹

Voor al de vorm waarin de aanstelling van de predikanten zou moeten plaatsvinden, had hun aandacht. Zij waren van mening dat het de prins toekwam op grond van een soort patronaatsrecht dat door omstandigheden op hem was gedevolveerd "immediatelijk", zonder inmenging van anderen, predikanten voor de stad en de omliggende gebieden te benoemen. Zoiets was nodig omdat de meeste gemeenten geen kerkeraad meer hadden en zodoende een van de meest geëigende organen voor een normale beroepingsprocedure misten. Niettemin moest men terdege rekening houden met de gevoeligheden van allerlei personen en instanties en was het niet meer dan wenselijk zich zoveel mogelijk te houden aan het gewoonterecht van de regio.

Het leek aangewezen een beroep te doen op de Nederduitse kerkeraad van Maastricht, waarvan het eerste initiatief was uitgegaan en deze te machtigen uit te zien naar een of meer personen die in aanmerking konden komen voor de predikantsplaatsen in de stad, deze vervolgens aan de prins voor te stellen en na verkregen approbatie tot de bedieningen in Maastricht te beroepen. Dit advies

⁶⁸ Bax (et al.) 1932, p. 75.

⁶⁹ Bax (et al.) 1932.

⁷⁰ In de hiervóór al besproken resolutie van de Staten-Generaal van 27 september 1678 werd daarvan uitdrukkelijk melding gemaakt.

⁷¹ Het advies is met enkele bijbehorende stukken te vinden in GAM, Brabantse Raad Maastricht, inv.nr. 112. De hele procedure was gevolgd op een schrijven van ds. Breberenus van Dijck namens de kerkeraad van september 1678. Het advies bevatte gedetailleerde voorstellen en aanwijzingen.

ging vergezeld van een aanbeveling voor ds. Henricus Troye, die zich indertijd van Maastricht naar Middelburg had laten beroepen, maar zich daar niet op zijn plaats voelde en graag naar Maastricht terug wilde keren.⁷² Met hem zou men de beschikking krijgen over een man die de lokale omstandigheden goed kende en dus goede diensten zou kunnen bewijzen voor de nog te treffen maatregelen. De prins zou tenslotte de Maastrichtse kerkeraad kunnen machtigen ook opgave te doen van die plaatsen in de omgeving, die in aanmerking konden komen voor de benoeming van predikanten en personen te noemen die daarvoor geschikt leken. Er kon worden overwogen gedeputeerden van de Gelderse synode in te schakelen, maar veel aanbeveling verdiende dit niet, want daarmee zou de procedure te omslachtig en te kostbaar worden. Met geen woord werd gerept over de mogelijkheid de classis van Maastricht en de Landen van Overmaas in te schakelen, maar mogelijk speelde daarbij de wetenschap dat haar gelederen te zeer waren uitgedund om veel verwachtingen te koesteren omtrent de bijdragen uit die hoek.

De adviezen vielen duidelijk in goede aarde, want de opdracht van 10 november van de prins aan de Maastrichtse kerkeraad was in grote lijnen conform.⁷³ Wel ging zij gepaard met de verplichting een en ander in nauw overleg met de stedelijke magistraat aan te pakken. Bovendien werd er een lijst meegestuurd met een tiental namen van kandidaten die al in Den Haag waren aanbevolen.⁷⁴ Daarmee werd duidelijk dat de prins genegen was medewerking te verlenen aan de benoeming van een royaal aantal predikanten. Op haar vergadering van 25 november liet de kerkeraad haar keuze vallen op een zestal kandidaten, die aan de prins werden voorgedragen, het aan hem overlatend, welke van hen in aanmerking zouden komen voor een benoeming in Maastricht.⁷⁵ Bij de keuze had kennelijk de band met gemeenten in Maastricht of de Landen van Overmaas gewicht in de schaal gelegd. Naast de al eerder genoemde Henricus Troye uit Middelburg werden voorgedragen Theodorus Voet uit de gemeente De Vuursche, die tot in 1674 werkzaam was

⁷² Hij was eerder van 1668 tot 1674 predikant geweest in Maastricht. Zie de lijst van predikanten in Bax (et al.) 1932, bijlage VII.

⁷³ De brief is te vinden in GAM, Brabantse Raad Maastricht, inv.nr. 112.

⁷⁴ De lijst met deze namen heb ik niet kunnen vinden. Ik ga er van uit dat enkele van de later voorgedragen kandidaten er aan zijn ontleend.

⁷⁵ GAM, NHG Maastricht, Acta consistorii, inv.nr. 8, f.128.

geweest in Vijlen, Menso Heijdenrijck, garnizoenspredikant in Hasselt, maar voordien predikant in Klimmen, en tenslotte Cornelis van Bergen, die al eerder voor Maastricht was beroepen, maar door de oorlog van 1673 verhinderd was er zijn ambt te gaan uitoefenen.⁷⁶

De benoeming van deze laatste was al op 2 december rond.⁷⁷ Het aanbod vanuit Den Haag "om als voorheen syn oude kercke tot Maestricht te bedienen op 't oude tractement" was voor hem voldoende, te meer toen hij het bericht ontving dat er in Maastricht verlangend naar zijn komst werd uitgezien. Slechts enkele dagen later, op 9 december, volgde het bericht dat de prins akkoord was gegaan met de benoeming van nog drie nieuwe predikanten voor de gemeente Maastricht en zijn approbatie had verleend aan de drie hier genoemden.⁷⁸ Met het afwikkelen van enkele formaliteiten was nog enige tijd gemoeid, maar op 23 december lagen de "instrumenta vocationis" gereed. Op 22 januari 1679 deed ds. Heijdenrijck zijn intrede⁷⁹ en op 19 februari volgde ds. Voet.⁸⁰ De komst van ds. Troye deed echter nog geruime tijd op zich wachten. Een afvaardiging uit de kerkeraad en de stedelijke magistraat met de opdracht om in Middelburg een aantal weerstanden tegen het vertrek van de predikant uit de weg te ruimen, kon als gevolg van slechte weersomstandigheden eerst veel later dan gepland de reis aanvaarden.⁸¹ De reis werd een succes, maar er ging nog geruime tijd mee heen voordat ds. Troye zijn intrede kon doen. Hij werd eerst eind mei bevestigd.⁸²

⁷⁶ Enkelen van hen kwamen we hiervóór al tegen. Voor bijzonderheden over laatstgenoemde zie Bax (et al.) 1932, pp. 72-74, 76, 79.

⁷⁷ De akte van zijn benoeming werd op een kerkeraadsvergadering van die dag voorgelezen; GAM, NHG Maastricht, Acta consistorii, inv.nr. 8, f.130.

⁷⁸ GAM, NHG Maastricht, Acta consistorii, inv.nr. 8, f.133.

⁷⁹ GAM, NHG Maastricht, Acta consistorii, inv.nr. 8, f.137, waar onder 22 januari melding wordt gemaakt van een bericht van enkele dagen tevoren dat hij op die dag aanwezig zal zijn "ten eynde in Godts kercke ingesegent (te) werden".

⁸⁰ GAM, NHG Maastricht, Acta consistorii, inv.nr. 8, f.139.

⁸¹ De afvaardiging bestond uit ds. Heijdenrijck en de secretaris van de Maastrichtse Brabantse raad C. van Hogendorp. Zij waren daartoe al op 7 maart gemandateerd, maar hun vertrek ging volgens de GAM, NHG Maastricht, Acta consistorii, inv.nr. 8, f.141, met veel vertraging gepaard.

⁸² De precieze datum heb ik niet kunnen achterhalen, maar hij kreeg eerst op 23 juni officieel zitting in de kerkeraad; Bax (et al.) 1932, p. 76. Op 5 juni hadden de genoemde afgevaardigden op de classisvergadering verslag gedaan van hun reis en de resultaten die zij hadden geboekt; RALM, C1Ma, inv.nr. 11, f.85.

Met hem als oudste en eerste in waardigheid beschikte de Nederduitse gemeente als vanouds weer over een vijftal predikanten.⁸³ Samen met de twee Waalse ambtsbroeders, die zonder al te veel problemen de Franse bezettingsperiode waren doorgekomen, konden zij zich gaan wijden aan het herstel van de gereformeerde gemeenschap in de stad. Eén van de eerste vereisten daarvoor was het bezit van kerken die voldoende waren aangepast aan de behoeften van beide gemeenten, die na de terugkeer van het Staats bewind weer snel in ledental waren gegroeid.

Maastrichtse kerken in protestantse handen

De Nederduitse gemeente was het sinds het einde van het Franse intermezzo voor de wind gegaan. Nog vóór het eind van de maand november 1678 waren zowel de Sint-Matthijs als de Sint-Jan weer in haar bezit.⁸⁴ Ook de Waalse gemeente leek aanvankelijk volop van de veranderde omstandigheden te profiteren, toen haar opnieuw de kerk van de jezuïeten ter beschikking werd gesteld. De lutherse gemeente zag zich echter opnieuw van haar kerkruimte beroofd. Een gunstige factor was nochtans het feit dat de nieuwe stadscommandant, Georg Friedrich, vorst van Waldeck en graaf van Culemborg, luthers was en er in de stad twee regimenten werden gelegerd met aanhangers van de Augsburgse confessie in hun gelederen. Door bemiddeling van de stadscommandant mocht de gemeente voor haar diensten voorlopig gebruik maken van een zaal die haar door toedoen van het gouvernement ter beschikking werd gesteld.⁸⁵

⁸³ Het aanbod hem hetzelfde salaris te verschaffen als indertijd Philippus Ludovicus had genoten, wijst er op dat men hem een soortgelijke rol had toebedacht bij de wederopbouw van de verschillende gemeenten. Ook de classis erkende zijn bijzondere kwaliteiten en koos hem op 4 juli 1679 tot praeses. Deze functie zou hij verschillende termijnen blijven waarnemen; RALM, C1Ma, inv.nr. 11, f.101 en f.109.

⁸⁴ In GAM, NHG Maastricht, Acta consistorii, inv.nr. 8, f.127, wordt dit vermeld op 21 november; volgens een door Habets uitgegeven kroniek van de Sint-Matthijs was deze kerk onmiddellijk na het vertrek van de Fransen weer door de protestanten in bezit genomen. Dat zou dan op 6 november zijn gebeurd; zie Bax (et al.) 1932, pp. 252-253. De Sint-Janskerk moet dan spoedig daarna zijn gevolgd. Een register van de Sint-Jacob vermeldt: *Ecclesia Sancti Joannis occupata fuit 20 novembris 1678 a Ministris Religionis Reformatae Calvinianae*; GAM, DTB, inv.nr. 50, f.68.

⁸⁵ Bax (et al.) 1932, pp. 363-364; een portret van de genoemde commandant in Bax (et al.) 1932, tegenover p. 361. Diens vader was de stichter van de lutherse gemeente in Culemborg. Beiden hebben zich op veel manieren verdienstelijk gemaakt voor het welzijn van de lutherse

Voor twee van de vier rooms-katholieke parochies betekende deze gang van zaken terugkeer naar de "status quo ante". De pastoor en de parochianen van de Sint-Matthijs zagen zich opnieuw genoodzaakt met hun hebben en houden te verhuizen naar de Sint-Catharinakerk aan de overkant van de Houtmarkt, die in de voorafgaande jaren als kerkruimte had gediend voor de drie protestantse gemeenschappen.⁸⁶ Zij was in die tijd uiteraard ingericht volgens de eisen van de protestantse liturgie, zodat zij weer geschikt moest worden gemaakt voor de rooms-katholieke eredienst. Dat betekende de aanschaf van het benodigde meubilair en de plaatsing van een altaar met toebehoren, hetgeen voor de parochie een zware financiële opgave betekende. Op 25 november had er een eerste doop plaats, volgens een aantekening van pastoor Bevers, uitgerekend op het patroonsfeest van de kerk.⁸⁷ Eenzelfde verandering voltrok zich voor de pastoor van de Sint-Jan. Zij waren weer op de veel kleinere Sint-Jacob aangewezen. Al op 19 november werd er de eerste doop verricht, juist één dag voordat de Sint-Jan definitief moest zijn ontruimd.⁸⁸

De Nederduitse gemeente kon uiteraard tevreden zijn met de restitutie van haar twee monumentale kerken. We beluisteren de vreugde daarover in een aantekening in de kerkeraadsnotulen van 21 november:

"Door de genade Godts bij den gewenschten vrede en herstellinge deser stadt onder de souvereiniteijt van Hare HooMog. onse oude kercken op 't Vrijthoff en de Houtmerckt weder sijn gerestitueert tot onsen waeren na Godts Woort Gereformeerde Christelicken Godtsdienst".⁸⁹

Soortgelijke gevoelens zullen ook wel in de kringen van de Waalse gemeente hebben geheerst. Omdat er over deze periode geen notulen van de kerkeraadsvergaderingen zijn bewaard, zijn we aangewezen op een aantekening in het doopregister, waar simpelweg werd genoteerd:

gemeenschappen; Visser 1983, p. 52.

⁸⁶ Enkele bijzonderheden over deze verhuizing bij Ubachs 1983, p. 33.

⁸⁷ GAM, DTB, inv.nr. 14 onder genoemde datum.

⁸⁸ GAM, DTB, inv.nr. 50, f.68.

⁸⁹ GAM, NHG Maastricht, Acta consistorii, inv.nr. 8, f.127.

"Du Dimanche 20 novembre c'est le premier bateme (sic) qui s'est fait dans l'Eglise dite des jesuites depuis que la ville a este rendue a Messeigneurs les Etats".⁹⁰

In beide gemeenten werd de vreugde spoedig overschaduwd. De Nederduitse gemeente kwam tot de ontdekking dat er van haar bezittingen het een en ander was zoekgeraakt; wekenlang zou dit op de agenda van de kerkeraadsvergaderingen blijven omdat men vermoedde dat de roomsen er de schuld van waren.⁹¹ De Walen raakten in veel ernstiger problemen omdat zij hun kerk weer kwijt dreigden te raken. Vóór de Franse inval hadden zij ongestoord gebruik kunnen maken van de kerk der jezuïeten omdat de leden van de sociëteit zich na het zogenaamde verraad van 1638 gedwongen hadden gezien Maastricht te verlaten.⁹² Tijdens het Franse intermezzo was aan hun verbanning een eind gemaakt, waren zij teruggekeerd en in het bezit hersteld van al hun goederen. Na de terugkomst van het Staatse bewind bleef hen net als aan andere religieuzen het verblijf in de stad toegestaan. Zij lieten niet na tegen de gedwongen afstand van hun kerk te protesteren en begonnen onverwijld actie te voeren om in het bezit er van te worden hersteld.

Zij wisten de Franse gezant d'Avaux in Den Haag in te schakelen; diens interventie werd met succes bekroond.⁹³ Een door hem ingediend memorandum leidde op 4 mei 1679 tot een resolutie van de Staten-Generaal, waarbij aan de jezuïeten de kerk en een deel van de gebouwen die in 1632 hun eigendom waren geweest, werden teruggegeven.⁹⁴ Er volgde prompt een noodkreet van de Waalse gemeente, waar zij dan moest blijven, met het verzoek de jezuïetenkerk te mogen blijven gebruiken totdat zij de beschikking zou hebben over "een andere plaats tot d'oeffeninge van den Godtsdienst". Op 12 mei kreeg het stadsbestuur opdracht op zo kort

⁹⁰ GAM, DTB, inv.nr. 128, f.203.

⁹¹ GAM, NHG Maastricht, Acta consistorii, inv.nr. 8, passim.

⁹² Zie daarover Ubachs 1975, pp. 323-324.

⁹³ De zaak van de jezuïeten in Maastricht vormt in de correspondentie van de gezant een regelmatig terugkerend thema; enkele stukken daarover zijn ook te vinden in ARAH, StG 6786, lias Frankrijk.

⁹⁴ GAM, Raadsverdragen, inv.nr. 70, f.79, waar onder 8 mei sprake is van de missive van de Staten-Generaal die op de vergadering werd voorgelezen.

mogelijke termijn voorstellen te doen over een ruimte die daarvoor in aanmerking kon komen.⁹⁵

Er volgde intensief overleg en reeds op 20 mei kon een schrijven de deur uitgaan, waarin een hele reeks mogelijkheden de revue passeerden.⁹⁶ Als eerste werd de Sint-Nicolaaskerk genoemd. De daar gevestigde parochie zou daardoor niet in onoverkomelijke moeilijkheden geraken, want zij had reeds de beschikking over een kapel in de nabijgelegen Onze-Lieve-Vrouwekerk, terwijl er in de omgeving nog een kapel lag, die weer voor haar oorspronkelijke bestemming kon worden ingericht. De heren bestuurders voorzagen echter zelf dat de Staten-Generaal dit een weinig aantrekkelijke oplossing zouden vinden omdat het hier ging om een parochiekerk die sinds 1632 onafgebroken in katholiek bezit was gebleven. Daarom volgde de opsomming van een drietal kapellen die bij nieuw opgerichte kloosters behoorden. Deze zouden kunnen worden ontruimd ten gerieve van de Waalse gemeente, maar de meest gunstig gelegen kapel was veel te klein, de tweede lag in een uithoek van de stad en de derde had zwaar geleden van oorlogshandelingen en met de heropbouw zouden hoge kosten gemoeid zijn zonder overweldigend resultaat.⁹⁷

Het beste leek daarom maar een geheel nieuwe kerk te bouwen, wanneer tenminste de vereiste middelen beschikbaar kwamen. De Staten-Generaal zouden toestemming kunnen geven voor een landelijke collecte; die zou naar verwachting voldoende kapitaal opleveren. In de tussentijd zou dan de Waalse gemeente kunnen worden verwezen naar de Sint-Matthijskerk, waar met wat passen en meten wel een mogelijkheid kon worden gevonden om samen met de Nederduitse gemeente te kerken. Weliswaar was al gebleken dat een dergelijke oplossing de nodige weerstanden opriep, maar in het verleden was deze mogelijkheid tot tweemaal toe uitgetoetst en dat zou opnieuw kunnen gebeuren. Deed men dit niet, dan zou de Waalse gemeente, die uiterlijk op 28 mei de jezuïetenkerk zou

⁹⁵ De minuut van deze resolutie in ARAH, StG 5841-II.

⁹⁶ Het stuk bevindt zich in de onder de vorige noot genoemde bundel. Interessant zijn daarin de bijzonderheden over het gebruik van de jezuïetenkerk in de periode 1639-1673; zie ook GAM, oud-archief gemeente Maastricht, inv.nr. 159, ingekomen missiven.

⁹⁷ Genoemd worden achtereenvolgens de kapellen van de begijnen, van de zusters sepulchrijnen van het instituut der Bons Enfants, van de zusters op de Kommel en van de zusters penitenten, die zich in 1673 of 1674 op een niet nader te bepalen plaats in de stad hadden neergelaten.

moeten opleveren, "perickel loopen stille te moeten staen buyten Godtsdienst".

De beslissing leek op 25 mei te vallen. In een resolutie van die dag werd door de Staten-Generaal aan het stadsbestuur de opdracht gegeven om de kerk van de Heilige Geest geschikt te gaan maken en dat op zo kort mogelijke termijn.⁹⁸ In de tussentijd zou de Waalse gemeente uit kunnen wijken naar de Sint-Matthijs en met de Nederduitse gemeente een regeling treffen voor een aangepast dienstenschema. De suggestie voor deze oplossing zal wel uit Maastricht zijn gekomen, maar zeker niet uit de kring van de direct betrokkenen. In een missive van 3 juni somde het stadsbestuur de bezwaren op die tegen dit plan binnen de Waalse gemeente waren geopperd.⁹⁹ Het meest wezenlijke was dat het kerkje veel te klein was om de inmiddels weer in aantal toegenomen gemeente soelaas te kunnen bieden. Verwacht werd dat de gemeente als gevolg van de in Frankrijk steeds sterker wordende repressiepolitiek in de nabije toekomst verder zou groeien. De eerste tekenen waren er al door de komst van enkele families uit Sedan. Er was "een spacieuse kercke" nodig om deze gemeente voldoende ruimte te verschaffen.¹⁰⁰

Deze missive kreeg onmiddellijk gehoor, want op 5 juni volgde een nieuwe resolutie waarmee de Staten-Generaal de eerdere opdracht aan het stadsbestuur ongedaan maakten.¹⁰¹ Tot nader order moest de Waalse gemeente maar blijven kerken in de Sint-Matthijs volgens de inmiddels aangegane overeenkomst. Die was er inderdaad,¹⁰² maar niet tot genoegen van de Nederduitse gemeente die op een consistorievergadering van 6 juni haar ongenoegen uitsprak over het

⁹⁸ ARAH, StG 5841-II; zie ook GAM, Raadsverdragen, inv.nr. 70, f.85 onder 29 mei. Op diezelfde 25 mei ging een missive van het stadsbestuur richting Den Haag met een verzoek om een spoedige beslissing, waarop de Staten-Generaal reageerden met de resolutie van 5 juni die hierna ter sprake komt.

⁹⁹ Ook dit stuk is te vinden in ARAH, StG 5841-II.

¹⁰⁰ Deze voorstelling van zaken was zeker overdreven. Zie daarover Munier 1989, pp. 195-237. In dit artikel ben ik nagegaan wat er waar is van de berichten over een toevloed van Franse protestanten naar Maastricht. Uit de analyse van de beschikbare documentatie is gebleken dat er weliswaar talrijke protestanten de vestingstad passeerden, maar dat er slechts kleinere groepjes achterbleven. Maastricht fungeerde vooral als een doorgangplaats. Veel van de daar passerende protestanten kwamen uit de streek rond Sedan; zie een kaartje met de spreiding van protestantse gemeenten in die streek: Protestantisme aux frontières 1985, p. 247.

¹⁰¹ De minuut van deze resolutie, genomen op de brief van 25 mei, in: ARAH, StG 5841-II; zie hiervóór noot 98.

¹⁰² GAM, Raadsverdragen, inv.nr. 70, f.86.

feit dat de Waalse gemeente bij de Staten-Generaal succes had gehad met haar "woelen om een andere kercke" en had weten te bewerken dat zij "tot nadeel van onse kercke... haere solemnele Godtsdienst met ons samen moeten doen". Veelzeggend werd er aan toegevoegd dat dit maar voor "een korte wijle tijts" zou mogen zijn.¹⁰³

Duidelijk onder druk van de omstandigheden werd toch een regeling met de Waalse gemeente getroffen. Deze zou 's morgens van acht tot tien uur en 's middags van één tot drie uur de kerk kunnen gebruiken. Voor de overige uren zou zij ter beschikking moeten blijven van de eigen gemeente.¹⁰⁴ Dat was het uiterste waartoe men bereid was; op tal van manieren werd de gasten te verstaan gegeven dat zij beslist niet welkom waren. Bij besluit van 9 juni werd vastgelegd dat hen geen sleutel zou worden verschaft en toen er "ongelegentheden" ontstonden doordat de gasten zich niet altijd strikt aan de overeengekomen uren hielden, werd hen op 3 november de wacht aangezegd. Enkele dagen later noteerde men dat men van Waalse zijde in alle bescheidenheid had toegezegd "ons buijten clachte te houden".¹⁰⁵

Zelfs na deze nadrukkelijke toezegging wordt op tal van plaatsen in de kerkeraadsnutulen duidelijk dat het simultaankerken van geloofsgenoten ook ditmaal geen succes werd. Nog in november 1679 stak men van Nederduitse kant de voelhorrens uit om de geloofsbroeders zover te krijgen dat zij eendrachtig bij de overheid zouden aandringen op een andere oplossing. Op 17 november werd overeengekomen om samen "bij den Staat" te gaan pleiten een andere kerk aan de Walen ter beschikking te stellen "ten eijnde de ongelegentheden van beijde Gemeentens resulterende uyt tesamen prediken in ééne kerck" uit de weg te ruimen.¹⁰⁶ Het geduld werd zwaar op de proef gesteld, want de nader order uit Den Haag bleef uit.

Eerst tijdens het bezoek van de commissarissen-deciseurs in de nazomer van 1680 kreeg het stadsbestuur consigne uit te zien naar een mogelijkheid de Waalse gemeente een andere kerkruimte te

¹⁰³ RALM, C1Ma, inv.nr. 8, f.149. In deze acta komt de relatie tussen de beide gemeenten, en in het bijzonder het samen kerken, regelmatig maar steeds in negatieve zin ter sprake.

¹⁰⁴ RALM, C1Ma, inv.nr. 8, f.167 onder artikel 7.

¹⁰⁵ RALM, C1Ma, inv.nr. 8, f.167v.

¹⁰⁶ RALM, C1Ma, inv.nr. 8, f.169.

verschaffen. De keuze viel uiteindelijk op de kerk van Sint-Hilarius, die allang aan de eredienst was onttrokken en dienst deed als opslagruimte voor het garnizoen. Er was een grote hoeveelheid buskruit opgetast en de stedelijke overheid zag niets liever dan de liquidatie van een zo gevaarlijk kruitvat in een bebouwd en bewoond stadsdeel. De Waalse gemeente had weliswaar al in 1632 deze kerk ongeschikt bevonden, maar in de gegeven omstandigheden was zij bereid deze kerk van slechts geringe afmetingen voor lief te nemen om onder de pressie van de zustergemeente uit te komen. Op 19 september viel op een raadsvergadering het besluit de Sint-Hilariuskerk te gaan inrichten voor de eredienst.¹⁰⁷ Het buskruit was overgebracht naar een buiten de stad opgebouwde polvertoren. De herinrichting van de kerk kostte uiteraard geld, maar de Waalse gemeente had niet de beschikking over voldoende middelen. Het stadsbestuur kwam daaraan op 18 oktober tegemoet met een bedrag van vijfhonderd gulden. Een maand later kwam de toestemming voor het houden van een collecte, waarvan de opbrengst bestemd zou zijn "tot reparatie van Sint Hilariuskercke".¹⁰⁸ De werkzaamheden namen nog een aantal maanden in beslag en eerst tegen Pasen 1681 kon worden uitgezien naar de ingebruikneming op korte termijn.

Tot dan had de Nederduitse gemeente blijk gegeven van haar gebrek aan welwillendheid ten opzichte van de Waalse gemeente. Het werd zelfs pure obstructie toen op last van burgemeester Ghijsen begin december 1680 een tweetal werklieden één van de klokken van de Sint-Matthijs kwam ophalen om die over te brengen naar de Sint-Hilarius.¹⁰⁹ Ze kregen er geen gelegenheid toe, onder voorwendsel dat het voltallig college van kerkmeesters daarover een besluit moest nemen. In de daaropvolgende maanden werd een besluitvorming telkens uitgesteld; toen het ogenblik was aangebroken de kerk in gebruik te nemen, was er nog steeds geen besluit gevallen.¹¹⁰ De dankbetuiging die op 21 maart namens de Waalse gemeente binnenkwam voor de genoten gastvrijheid, werd voor

¹⁰⁷ GAM, Raadsverdragen, inv.nr. 70, f.265.

¹⁰⁸ GAM, Raadsverdragen, inv.nr. 70, f.269 en f.274.

¹⁰⁹ RALM, C1Ma, inv.nr. 8, f.206v onder artikel 14.

¹¹⁰ Zie de geciteerde acta van 13 en 20 december 1680 en van 3 januari 1681. Uit het verbaal van de commissarissen-deciseurs van 1682 en de begeleidende stukken wordt duidelijk dat er ook toen nog steeds geen oplossing was gevonden; ARAH, StG 8984 en Loketkas Maastricht, inv.nr. 12553-78.

kennisgeving aangenomen en zonder enig commentaar in de akten geregistreerd.¹¹¹ Met een gevoel van opluchting keerde men begin april terug tot het normale patroon van de diensten.¹¹² Dit afgedwongen samenwerkingsverband was geen succes geworden.

De Nederduitse gemeente in Maastricht legde ook ten aanzien van de lutherse gemeente een uitgesproken vijandige houding aan de dag. Wanneer het aan haar had gelegen, zouden de luthersen geen voet aan de grond hebben gekregen. Op alle mogelijke wijzen probeerde men hen te dwarsbomen. Men slaagde er in de classis op diezelfde lijn te brengen en te houden.¹¹³ Begrijpelijk overigens omdat deze grotendeels was bemand met Maastrichtse predikanten en de collega van Vaals, ds. Wenningius, daar een soortgelijke houding aannam tegenover de lutherse concurrentie.¹¹⁴ Het was dan ook voor de Maastrichtse heren een doorn in het oog, toen door toedoen van de stadscommandant in de loop van 1679 de kerk van de Heilige Geest in gebruik werd genomen door de lutherse gemeente.¹¹⁵ Hemel en aarde werden bewogen om dit weer ongedaan te maken. Zelfs gedeputeerden naar Den Haag werden ingeschakeld. Het feit dat elders in de Republiek de luthersen al geruime tijd de publieke uitoefening van hun godsdienst hadden gekregen en hen op tal van plaatsen eigen kerken ter beschikking stonden,¹¹⁶ kon hen niet tot andere gedachten brengen.

Het gebruik van de Heilige Geestkerk was overigens geen onverdeeld genoegen. De kerk was maar klein en het gebruik moest worden gedeeld met de rooms-katholieke gemeenschap die er eigenares van was. Hoewel het aantal katholieke diensten beperkt zal zijn geweest, moest de roomse uitdossing worden gehandhaafd. In de notulen van de lutherse kerkeraad staat opgetekend dat "de

¹¹¹ RALM, C1Ma, inv.nr. 8, f.212v; het Hilariuskerkje moet omstreeks die tijd in gebruik zijn genomen.

¹¹² RALM, C1Ma, inv.nr. 8, f.213 onder artikel 5.

¹¹³ In de akten van RALM, C1Ma, inv.nr. 11, vindt men daarover tal van aantekeningen.

¹¹⁴ Visser 1983; Bax (et al.) 1932, pp. 361-378; Aalders 1926, pp. 164-168; Van der Meij (et al.) 1987.

¹¹⁵ Volgens RALM, C1Ma, inv.nr. 8, f.176 zou eerst op 2 februari 1680 het bericht zijn binnengekomen dat burgemeester Ghijsen daarvoor toestemming had verleend. Uit de doop- en trouwregisters van de gemeente blijkt echter dat het kerkje al in mei 1679 door de luthersen werd gebruikt. Op 7 mei vindt men een aantekening over een doop "in der h. Geistkirche bei unserm öffentlichen Gottesdienst", GAM, NHG Maastricht, Documentenboek D, onder genoemde datum, daarna passim.

¹¹⁶ Visser 1983, pp. 39-42.

luthersen gescandaliseert werden, door dien de Catholiquen niet alleene haere beelden daerin ten proncke op d'altaeren staen laeten, maer oock de weypotten ophangen ende geheel in de kercke laeten".¹¹⁷ Zij begon daarom al gauw uit te zien naar een andere mogelijkheid. Een schuur en twee behuizingen aan de Singel werden ongeschikt bevonden om tot kerkruimte te worden ingericht. Een perceel in de Raamstraat, dat in 1682 werd aangekocht, leek een betere mogelijkheid te bieden.¹¹⁸ De commissarissen-deciseurs brachten na hun bezoek van dat jaar een gunstig advies uit op een rekest van 16 juni om er een kerk te mogen bouwen en bij resolutie van 12 december beschikten de Staten-Generaal positief op dit verzoek. Het was daarbij van voordeel dat de resolutie in algemene termen toestemming verleende "tot het mogen opbouwen van eene kerck op eyge kosten op een bequaame plaatse binnen deese stadt Maastrigt", want als gevolg van een interventie van gereformeerde zijde ging de bouw ook deze keer niet door. Het werd tenslotte een perceel in de Hondstraat, waar op 3 juni 1684 de eerste steen werd gelegd voor de bouw van een eigen kerk. Deze kwam eind oktober gereed. Op 28 oktober werd in de Heilige Geestkerk de laatste dienst gehouden; de volgende dag vond de plechtige inwijding plaats van de eigen kerk.¹¹⁹ Maastricht was weer een nieuwe ruimte voor de eredienst rijker en voorlopig bevrijd van simultaan kerken. Enkele jaren later was er nog even sprake van de Heilige Geestkerk onder de voorwaarden, waaronder het gebruik er van was gegund aan de lutherse gemeente, te doen gebruiken door de Waalse gemeente om daarmee de te kleine Sint-Hilariuskerk te ontlasten, maar dit plan vond geen doorgang.¹²⁰

Op een ander terrein had de rooms-katholieke gemeenschap in Maastricht inmiddels belangrijke terreinwinst geboekt dankzij de hardnekkigheid van de jezuiten en de steun van invloedrijke relaties in Den Haag en elders. Boven zagen wij dat de leden van de Sociëteit er al in mei 1679 in waren geslaagd hun kerk en een

¹¹⁷ Geciteerd in Bax (et al.) 1932, p. 364.

¹¹⁸ De hier vermelde gegevens heb ik ontleend aan Bax (et al.) 1932, pp. 361-378.

¹¹⁹ Beide data worden ook genoemd in een korte bijdrage over deze kerk in Van Term 1979, pp. 56-57.

¹²⁰ Ook het voorstel van Waalse zijde ingebracht, om bij bepaalde gelegenheden de Matthijskerk weer samen met de Nederduitsen te gaan gebruiken, vond geen doorgang. Enige verbazing over dit Waalse voorstel is, gezien de negatieve ervaringen eerder met het simultaan gebruik opgedaan, wel op zijn plaats.

deel van de aangrenzende gebouwen terug te krijgen. Dat was gebeurd bij resolutie van 25 mei van dat jaar.¹²¹ Tijdens de onderhandelingen hadden de jezuïeten hun teleurstelling over het feit dat hen slechts een gedeelte van de gebouwen werd teruggeven, niet verhuld. Zij verlangden dat ook de collegegebouwen, waarin na de ontruiming van de stad in november 1678 de gereformeerde Latijnse school weer was gevestigd, hen ter beschikking zouden worden gesteld samen met het bijbehorend financieel apparaat: twee prebenden uit het kapittel van Sint-Servaas en een subsidie uit de stadskas van f 1.200,-- per jaar. Het stadsbestuur had deze claim op 20 mei naar Den Haag doorgestuurd en daarbij als eigen overtuiging te kennen gegeven dat het toegeven aan deze eis de doodsteek zou betekenen voor het eigen gereformeerd voortgezet onderwijs.¹²² Dat zou niet alleen worden beroofd van de gebouwen, maar bovendien van de financiële bronnen, waaruit het instituut en de leraren moesten worden betaald. De bestuurderen allarmeerden de autoriteiten in Den Haag, te kennen gevend dat deze zaak van veel groter belang was dan die van de kerk, waarvan er in de stad een groot aantal was. Het onderwijs in gereformeerde geest achtten zij een taak van de overheid en daaraan mocht niet worden getornd, zeker niet ten gunste van lieden die zelfs in roomse landen en bij roomse vorsten de nodige irritatie hadden opgewekt "om derselver vreemde manieren daar se de jonckheijt mede imbueren". Niettegenstaande deze vrijmoedigheid kreeg ook deze claim krachtige steun van invloedrijke lieden, waarbij graaf d'Avaux opnieuw het voortouw nam. Diens missive van 23 mei 1679¹²³ leidde tot een resolutie van de Staten-Generaal van 1 juni, waarmee zij op advies van de commissie voor buitenlandse aangelegenheden een dringend verzoek deden uitgaan naar de magistraat van Maastricht om op zo kort mogelijke termijn de nodige informatie te verschaffen over het hoe en wat van deze collegegebouwen en al de daarmee samenhangende zaken.¹²⁴

¹²¹ GAM, Raadsverdragen, inv.nr. 70, f.85; de betreffende missive werd op 29 mei afgehandeld.

¹²² Het stuk is te vinden in ARAH, StG 5841-II.

¹²³ ARAH, StG 6786, liassen Frankrijk.

¹²⁴ GAM, Raadsverdragen, inv.nr. 70, f.86.

Reeds op 11 juni was het antwoord gereed en ging een heel dossier met authentieke kopieën naar Den Haag.¹²⁵ Het stadsbestuur liet niet na er met grote nadruk op te wijzen dat het hele complex gebouwen aan de jezuïeten ter beschikking was gesteld voor het geven van onderwijs, maar dat het eigendom was gebleven van de stad die nog tijdens het Franse bewind grote sommen was blijven investeren in uitbreiding en vernieuwing. Op grond daarvan waren de gebouwen na het vertrek van de Fransen in november 1678 weer overgedragen aan de gereformeerden ten gerieve van het door hen te verzorgen onderwijs in gereformeerde geest. Ook de beide prebenden van het kapittel van Sint-Servaas hadden na de uittocht van de jezuïeten in 1639 door beschikkingen van de Staten-Generaal zelf de bestemming gekregen te gaan dienen voor de verdere uitbouw van dit onderwijs. Resoluties van 8 mei 1643 en 7 december 1648 hadden dit vastgelegd, geheel in de lijn van het beleid van de Hoogmogende Heren die immers naar eigen verklaring in de rechten waren getreden van de pausen, die indertijd over deze prebenden hadden beschikt. Het stadsbestuur wenste nadrukkelijk dat dit zo zou blijven.¹²⁶

Het mocht niet baten. Bij resolutie van 16 juni beslisten Hare Hoogmogenden dat de gebouwen weer werden toegewezen aan de jezuïeten en "tot haar gebruyck gelaten".¹²⁷ Er werd slechts de voorwaarde aan verbonden dat zij met het stadsbestuur een regeling dienden te treffen over de financiering van de nieuw gebouwde gedeelten en het onderhoud. Indien het onmogelijk bleek dienaangaande tot een overeenkomst te komen, zou de zaak door de bevoegde gerechtelijke instanties tot een oplossing moeten worden gebracht. Enkele weken later werden bij resolutie van 27 juli 1679 ook de twee prebenden aan de jezuïeten toegekend.¹²⁸ Dat betekende dat ook op dit punt de toestand van 1632 was hersteld. Toen waren immers de rechten en bezittingen van bestaande rooms-katholieke instellingen veiliggesteld, zelfs onder uitdrukkelijke vermelding van "die collegie vande Societeyt". Vermoedelijk heeft

¹²⁵ Het dossiertje met de ingezonden stukken is te vinden in ARAH, StG 5841-II; zij bevatten talrijke bijzonderheden over de bedoelde prebenden en de toelagen die de gemeente Maastricht had verstrekt voor de financiering van het onderwijs der jezuïeten.

¹²⁶ Deze resoluties worden uiteraard in de genoemde stukken regelmatig ter sprake gebracht.

¹²⁷ Een kopie van deze resolutie ook in ARAH, StG 5841-II.

¹²⁸ Een kopie van deze resolutie in ARAH, StG 5841-II; eveneens in GAM, Oud-archief Maastricht, inv.nr. 159.

juist dit laatste de doorslag gegeven bij het nemen van deze belangrijke beslissing, die zo duidelijk afweek van de adviezen van het stadsbestuur van Maastricht. Het gevolg was dat de gereformeerde Latijnse school weer volledig van de grond af diende te worden opgebouwd, ongetwijfeld een zware belasting voor de gereformeerde gemeenschap in Maastricht.¹²⁹

Het herstel van de gereformeerde gemeenten in de Landen van Overmaas (1678-1700)

Totaal anders verliepen de ontwikkelingen in de Landen van Overmaas. Daar ging het herstel van de gereformeerde gemeenten aanzienlijk trager dan in Maastricht omdat het ledental van de meeste van deze gemeenten tot een minimum was geslonken en hier en daar zelfs tot nul gereduceerd. Slechts de gemeenten van Vaals en Eijsden hadden zich op een redelijke manier weten te handhaven, hoezeer ook zij waren getroffen door de harde opstelling van de Franse bestuurders tegenover de gereformeerde gemeenten.¹³⁰ Het duurde nog tot in 1680 voordat er enige klaarheid was over de positie van de gereformeerde gemeenschappen in de Staatse partages; pas geruime tijd daarna verwierven zij de hen toegedachte rol ook werkelijk.

Dat wil natuurlijk niet zeggen dat in kerkelijke kringen de gedachtevorming dienaangaande niet al veel eerder op gang was gekomen. Op 2 november 1677 werd door de uitgedunde classis al uitgesproken dat het streven er op gericht moest zijn dat zij "in de plaetsen voor dees beseten besitten mogden hetgeene wij gehad

¹²⁹ Reeds op 8 januari 1681 ging er een noodkreet van de curatoren van de Latijnse school naar de Hoogmogende Heren in Den Haag met een dringend verzoek met gepaste maatregelen de Illustre School in leven te houden; ARAH, StG 5842. Deze hulp werd inderdaad geboden en de school bleef voortbestaan. Niettemin zijn er in de akten van protestantse zijde tal van klachten te beluisteren over ouders die ondanks de verbodsbepalingen van kerkelijke zijde hun kinderen bij de jezuiteten op school lieten gaan. Regelmatig gingen deze klachten gepaard met pleidooien om aan deze concurrentie een eind te maken; Sassen 1972, passim.

¹³⁰ De hervormde gemeente Vaals werd grotendeels bevolkt door protestanten uit het nabije grensgebied en trok overwegend geloofsgenoten uit Aken en Burtscheid, maar ook uit plaatsen als Eupen, terwijl de Waalse zustergemeente vooral recruteerde in Limbourg, Luik en omgeving. Daarnaast waren er nog twee gemeenten van luthersen en doopsgezinden, die eveneens recruteerden in het grensgebied; zie de onder noot 114 aangegeven literatuur; de lotgevallen van de gemeente Eijsden heb ikzelf uitvoerig beschreven in Munier 1986a, pp. 229-259.

hebben".¹³¹ Berichten over vredesonderhandelingen die in Nijmegen gaande waren, hielden de vergadering bezig en het was haar bekend dat van katholieke kant alles in het werk werd gesteld om invloed uit te oefenen op het verloop van de besprekingen met als doelstelling "de Geestelijkheid van 't Pausdom te maintaineren, de pastorijen, goederen en zelfs de kercken (!) te behouden". De classis was van mening dat men dit alles niet lijdeloos mocht aanzien en besloot er een officieel schrijven aan te wagen om via Johan Pestere, één van de oude relaties uit Maastricht, die in Den Haag tot een vertrouwenspositie was opgeklommen, "de belangen van onse kercken aen Hr Fagel, en so aen Sijne Hoogheyt en d'Heere Volmagtigde te recommanderen".¹³²

Men was er kennelijk onkundig van dat de synode van Gelderland zich al een jaar eerder omstandig met de zaak had beziggehouden en dat de predikanten van Nijmegen opdracht hadden de vredesbesprekingen nauwgezet te volgen en naar vermogen de belangen van de gereformeerde kerken bij de onderhandelaars van de Republiek aan te bevelen.¹³³ De synode had ook zelf bij verschillende gelegenheden de autoriteiten in Den Haag benaderd. Zij hield zich opnieuw intensief met de zojuist afgesloten overeenkomst bezig, toen zij van 17 tot 27 augustus 1678 in Nijmegen bijeenkwam. Zij legde een bijzondere gevoeligheid aan de dag voor de positie die de classis Maastricht en de Landen van Overmaas voorheen had ingenomen en was er op uit de vroegere banden, die tijdens het Franse intermezzo verloren waren gegaan, hersteld te zien.¹³⁴ Daarom werd op 27 augustus besloten een schrijven te doen uitgaan "aen de predikanten van Maastricht off daer bujten sijnde" met het verzoek te willen berichten, hoe men er in die verafgelegen gebieden voorstond. Vermoedend dat de gereformeerde gemeenten het ongetwij-

¹³¹ RALM, C1Ma, inv.nr. 11, f.94 onder artikel 2.

¹³² Met deze beide heren beschikte men over invloedrijke contacten in Den Haag.

¹³³ RAA, Acta Synodi Geldriae, inv.nr. 2 over de periode van 1656 tot 1682. De akten van 1676 maken voor het eerst melding van een initiatief in deze richting en in de daaropvolgende jaren kwamen de belangen van de gemeenten in de Landen van Overmaas regelmatig ter sprake; zie daarvoor de acta van 1676 onder artikel 43, 1677 artikel 33, 1678 artikel 33; kopieën daarvan in RALM, C1Ma, inv.nr. 220-I. In 1676 werd de zaak geëntameerd door de classis van 's-Hertogenbosch en de Meierij. Dit leidde tot een afvaardiging van de synode naar de Staten-Generaal en de Prins van Oranje en tot overleg met de gevolmachtigden die naar de vredesonderhandelingen in Nijmegen werden gezonden.

¹³⁴ In de akten van deze synodebijeenkomst komt de relatie tot de classis van Maastricht ter sprake in artikel 49.

feld zwaar te verduren hadden gehad, verzocht men nauwkeurige opgave van "het getal der gemeijnten en der predicanten, wat veranderinge die mogen geleden hebben, vervolgens hoedanigh eene bestellinge en redres daer in cas van reductie soude mogen noodigh sijn". De synode verklaarde zich bereid alle mogelijke hulp te bieden. Zij bood zelfs aan daarvoor enkele afgevaardigden uit haar midden beschikbaar te stellen, er van uitgaand dat het lidmaatschap van de synode vanzelfsprekend was.

De classis heeft op dit schrijven niet gereageerd; uit de gang van zaken wordt duidelijk dat zij er de voorkeur aan gaf het initiatief in eigen hand te houden.¹³⁵ Voor de Maastrichtse kerkeraad, die immers door de Prins van Oranje als eerste was benaderd om advies bij de doorvoering van de kerkelijke reformatie, vormde dit geen enkel probleem. De gedeputeerden van de synode en de synode zelf lieten zich echter niet zo gemakkelijk naar het tweede plan dringen. Zij wensten onverkort in de hen toekomende rechten te worden erkend. De classis plaatste zich echter op het standpunt dat de autoriteiten in Den Haag eerst duidelijkheid moesten verschaffen over de vraag, of de band met de Gelderse synode diende te worden hersteld omdat dit geenszins vanzelfsprekend werd geacht.¹³⁶

Zij bracht dit met evenzoveel woorden tot uitdrukking in een antwoord aan de gemeente Zutphen, die een uitnodiging had gestuurd voor de eerstvolgende bijeenkomst van de synode, die daar van 6 tot 29 augustus 1679 zou worden gehouden.¹³⁷ Toen uit Zutphen werd meegedeeld dat men op deelname van de classis rekende, leek het er even op dat Maastricht genegen was positief op dit verzoek te reageren. Men bleef uiteindelijk bij het eerder ingenomen standpunt. Men wees op de omstandigheid dat ds. Hamerstede als predikant van 's-Hertogenbosch op de synode aanwezig zou zijn. Wegens zijn vroegere werkzaamheden in de Landen van Overmaas was hij voldoende op de hoogte van de bijzondere omstandigheden waarin men daar verkeerde om als informant en tussenpersoon te kunnen fungeren.

¹³⁵ De classis telde toen slechts predikanten in Maastricht, Eijssden en Vaals.

¹³⁶ Duidelijkheid kwam eerst in de loop van 1680.

¹³⁷ De akten van deze synode maken onder artikel 59 melding van een uit Maastricht ontvangen standpuntbepaling en de contacten die over en weer hadden plaatsgehad.

Het contact bleef voorlopig tot deze briefwisseling beperkt. Op de vergadering van 4 juli 1679 ging de classis echter veel verder. Het was de eerste vergadering, waar de drie pas benoemde predikanten van Maastricht aan deelnamen; zij hebben duidelijk hun inbreng gehad. Op deze vergadering viel het besluit om zich voor de benoeming van een voldoende aantal predikanten en schoolmeesters in te zetten. Dat gebeurde door zich rechtstreeks te richten tot de Prins van Oranje.¹³⁸

Duidelijk was inmiddels dat aan hem een centrale rol zou toevallen in het bewerken van de kerkelijke reformatie. Daarom werden de aspiraties die men koesterde nog eens klaar en duidelijk als volgt omschreven:

“Dat de papen mogen ontseyt worden onse kercken alomme in den Lande van Overmaze opdat mogen by ons ingeruymt worden, gebruyckt als voor desen in den jare 1672 is geweest voor den franschen oorloogh, mitsgaders datse mogen gesuyvert worden van alle paepsche ornamenten ende van alle superstitieuse dingen, desgelycken oock de gemeyne wegen ende straten die daer van niet vry syn”.¹³⁹

Niets meer en niets minder dan een nieuwe beeldenstorm zou hier zowel binnen als buiten de kerken moeten plaatsvinden. Met de grootste vanzelfsprekendheid wordt gesproken van “onse kercken”. Duidelijker kon niet worden gezegd dat men een volledig herstel van de situatie van vóór de inval van de Fransen nastreefde. Alles wat inmiddels was hersteld, moest weer teniet worden gedaan. Daarom werd in samenhang hiermee bepleit dat aan de classis alle volmachten zouden worden verleend “dat ten platten lande alomme int lant van Overmaas mogen aengesteld werden als vooren op alle dorpen predicanten ende schoolmeesters”. Over de rooms-katholieke geestelijken werd met geen woord gerept, maar inmiddels was voldoende duidelijk geworden dat werd aangestuurd op een hernieuwde uitdrijving. Hier en daar kan dat tussen de regels door worden beluisterd en het zou niet lang duren, of het kwam uitdrukkelijk op de agenda te staan.¹⁴⁰

Besloten werd ds. Troye, die toch naar Middelburg wilde gaan om zijn daar achtergebleven familie op te halen, opdracht te geven de

¹³⁸ RALM, C1Ma, inv.nr. 11, f.102 onder artikel 7.

¹³⁹ RALM, C1Ma, inv.nr. 11, f.102 onder artikel 7.

¹⁴⁰ De akten maken het mogelijk deze ontwikkeling op de voet te volgen.

reis via Den Haag te maken.¹⁴¹ Hij moest daar zijn voelhorens uitsteken om te zien wat haalbaar zou zijn. Zo mogelijk moest hij de Prins van Oranje zelf of diens omgeving bewerken de zaak met spoed aan te pakken. En passant werd hem ook opgedragen aan te dringen op uitbetaling van achterstallige tractementen.¹⁴² Zijn voornaamste zorg zou er echter op gericht moeten zijn op zo kort mogelijke termijn de aanstelling van nieuwe predikanten en schoolmeesters voor de meestal verweesde gemeenten rond te krijgen.

Benoeming van predikanten en schoolmeesters in de Staatse partages

Met het oog daarop werd hem een lijst meegegeven met de namen van degenen die voor een benoeming in aanmerking kwamen.¹⁴³ Deze lijst beperkte zich tot de Landen van Valkenburg en 's-Hertogenrade omdat het Land van Dalhem onder de verantwoordelijkheid van de Waalse synode viel.¹⁴⁴ Voor het Land van Valkenburg werden kandidaten genoemd voor de gemeenten Valkenburg, Beek, Bijsden, Geulle, Heerlen, Klimmen, Meerssen en Schimmert, en voor het Land van 's-Hertogenrade voor die van Gulpen, Vaals en Vijlen. Behalve voor al deze plaatsen werden nog schoolmeesters bepleit voor Borgharen, Houthem, Hulsberg en Voerendaal binnen het Land van Valkenburg en voor Margraten binnen het Land van 's-Hertogenrade. Merkwaardig is dat Wolder op het lijstje niet voorkomt, terwijl de samenstellers toch voornamelijk in Maastricht werkzaam waren en op de hoogte van de vacatures binnen deze gemeente.

Wie het lijstje overziet komt tot de ontdekking dat het exact dezelfde plaatsen opsomt waar zich vóór 1672 gemeenten hadden gevormd.¹⁴⁵ Niet duidelijk wordt langs welke wegen men de genoemde kandidaten op het spoor was gekomen. Initiatieven uit de gemeenten zelf kan men nauwelijks veronderstellen, gezien de minimale omvang van de meeste. Niet uitgesloten mag worden dat

¹⁴¹ RALM, C1Ma, inv.nr. 11, f.101, waar op 4 juli 1679 zijn afvaardiging ter sprake komt.

¹⁴² Deze zaak bleef nog lang op de agenda. Aan de herhaalde smeekbeden werd nauwelijks gehoor gegeven.

¹⁴³ RALM, C1Ma, inv.nr. 11, ff.105-106.

¹⁴⁴ Zie daarover enkele gegevens in *Livre synodal* 1896.

¹⁴⁵ Zie daarvoor de balans aan het eind van het vorige hoofdstuk.

de contacten, die men al in Den Haag en elders had gehad, enkele kandidaten hadden opgeleverd. Mogelijk is ook dat enkelen zichzelf naar voren hadden geschoven, zoals met name van de proponenten in het gezelschap mag worden verondersteld.¹⁴⁶ Ook kan worden gedacht aan suggesties van al in functie zijnde predikanten. Het is beslist geen toeval dat Wilhelmus Fredericus Sylvius, een broer van de predikant van Eijdsen,¹⁴⁷ naar voren werd geschoven voor Beek omdat in een later stadium nog een andere broer, Henricus Sylvius, in Heerlen zou worden benoemd. Eerstgenoemde was trouwens in Sittard werkzaam geweest en had een zekere vertrouwdheid met de regio opgedaan.¹⁴⁸ De bekommernis in gebieden waar het pausdom nog bijna onbeperkt heerste, het licht van het ware evangelie te doen schijnen, kan voor sommigen aanleiding hebben gegeven zichzelf kandidaat te stellen.

De "saecke van de reformatie" kwam in een beslissend stadium op de classisvergadering van 7 november 1679, toen ds. Troye verslag deed van zijn bevindingen in Den Haag en als resultaat van zijn bemoeienissen kon meedelen dat hij er, zij het niet zonder veel moeite, in was geslaagd de Prins van Oranje te bewegen toestemming te verlenen dat "ten platten lande alomme int Lant van Overmase sullen aangestelt worden als voorheen predicanten en schoolmeesters".¹⁴⁹ Naar het schijnt waren alle voorgestelde kandidaten goedgekeurd. Een uitvoerig en gedetailleerd stuk dat namens de Gelderse synode na de bijeenkomst in Zutphen werd gepresenteerd bij de Staten-Generaal met de bedoeling een aantal zaken "tot den welstant van Godts kercke dienende" onder de aandacht te brengen, kon volgens een besluit van Hare Hoogmogenden van 17 november 1679 worden beantwoord met de plechtige verzekering "dat alles wederom op den ouden voet zou gebracht worden".¹⁵⁰

Toen daarop de beroepingsprocedure werd gestart, volgden spoedig enkele teleurstellingen. Jeremias Step, de voor Valkenburg voorzie-

¹⁴⁶ Reeds op de classisvergadering van 9 februari 1679 werden enkele namen van proponenten genoemd; RALM, C1Ma, inv.nr. 11, f.98.

¹⁴⁷ Hij was zelf nog maar kort tevoren uit het Duitse Schwanenberg naar Eijdsen beroepen; zie Munier 1986a, p. 241 en aldaar noot 87 over de predikantenfamilie waaruit hij voortkwam.

¹⁴⁸ Hoogstraten en Van Loo 1983, p. 30.

¹⁴⁹ RALM, C1Ma, inv.nr. 11, ff.113-114, artikel 5 en 8.

¹⁵⁰ ARAH, StG 3300; het stuk zelf in ARAH, StG 5841-II. Het verslag van de synode in RALM, C1Ma, inv.nr. 220-I, waar onder artikel 54 melding wordt gemaakt van door de Prins van Oranje gedane toezeggingen.

ne kandidaat, liet op 13 februari weten dat hij aan het aanvaarden van een beroep een aantal voorwaarden verbond. Later in het jaar kwam een bericht binnen dat hij het helemaal liet afweten.¹⁵¹ Adrianus Beens, voorzien voor Heerlen, deed dit eveneens.¹⁵² De kandidaat voor Klimmen, Nicolaas Vergeer, liet lange tijd niets van zich horen, maar toen hij onder druk werd gezet, haakte ook hij af. Ook Petrus Tysterbant, die in tweede instantie voor Wolder was voorgesteld, kwam niet opdagen.¹⁵³ Voor al deze plaatsen moest worden uitgezien naar nieuwe kandidaten, waarmee opnieuw vertraging zou optreden.

Veel voorspoediger verliep de aanstelling van de schoolmeesters. Al op 9 januari 1680 konden zij zich op de vergadering van de classis presenteren en daar zowel de akte van hun aanstelling, met de daarop verkregen approbatie van de Prins van Oranje, als de akte van beroep namens de classis zelf in ontvangst nemen.¹⁵⁴ Zij kregen opdracht naar de hen toegewezen plaatsen te vertrekken om zich daar in "possessie te stellen van (hun) schoolmeesters-, voorlezer- en costerampt". Met geen woord werd gerept over de moeilijkheden, die hen daarbij naar alle waarschijnlijkheid te wachten stonden. Wel werd hen allen op het hart gedrukt zich in leer en leven op te stellen als overeenkwam met de waardigheid van hun bediening, op straffe van door de kerkelijke censuur te worden getroffen, wanneer zij daarin tekort zouden schieten. Men smaakte de voldoening dat allen de vereiste belofte aflegden.

Wat dit zou kunnen inhouden, was aan één van hen, Charles Smits, die was voorgedragen voor Hulsberg, al op de vergadering van 7 november 1679 duidelijk gemaakt.¹⁵⁵ Van Smits was bekend dat hij met een roomse vrouw was getrouwd. De classis had hem te verstaan gegeven dat hij niet zou kunnen worden benoemd, wanneer hij niet bereid was de belofte af te leggen dat hij zijn vrouw naar de gereformeerde diensten in de kerk zou meebrengen om haar op die manier tot de gewenste religieuze overtuiging te brengen. De

¹⁵¹ RALM, C1Ma, inv.nr. 11, f.128 en f.162.

¹⁵² RALM, C1Ma, inv.nr. 11, f.119.

¹⁵³ In zijn plaats werd eerst op 19 februari 1681 Petrus Neckius beroepen; Leunissen 1978, p. 79.

¹⁵⁴ In het verslag van deze vergadering wordt onder artikel 2 melding gemaakt van de binnengekomen akten voor deze schoolmeesters en onder artikel 4 van de overdracht van deze akten aan hen.

¹⁵⁵ RALM, C1Ma, inv.nr. 11, f.113 onder artikel 4.

schoolmeester had zich daartoe schriftelijk verplicht en dankte daaraan zijn definitieve aanstelling.¹⁵⁶

Op welke manier deze schoolmeesters, waarvan enkelen al eerder in bediening waren geweest, op de hen toegewezen plaatsen werden ontvangen, heb ik niet kunnen achterhalen. Verondersteld mag worden, dat zij op heel wat plaatsen te maken kregen met de onwil van rooms-katholieke ouders hun kinderen toe te vertrouwen aan schoolmeesters van de andere religie. Klachten daaromtrent zullen in de akten van de classis of van de betreffende gemeente nog lang terugkeren.¹⁵⁷

Ook de aanstelling en bevestiging van de predikanten zal zeker niet overal rimpelloos zijn verlopen. Veelzeggend is de richtlijn die de classis op 13 februari 1680 de beroepen predikanten voor de bevestiging in hun gemeenten meegaf.¹⁵⁸ Aan die bevestiging zou op plaatsen, "alwaer eenige gemeynthe syn", een drievoudige proclamatie vooraf moeten gaan. Op die plaatsen "alwaer geene gemeynthe syn", zou dit achterwege kunnen blijven en zou zonder enige verdere formaliteit tot hun inzegening kunnen worden overgegaan.¹⁵⁹ Met geen woord wordt gerept over de plaats, waar deze gemeenten moesten samenkomen omdat daarover op dat ogenblik nog geen enkele duidelijkheid was verkregen.¹⁶⁰

Het spreekt echter vanzelf dat de rooms-katholieke bevolking niet bereid was zonder enig verzet de kerken ter beschikking te stellen. Welke zin zou dat kunnen hebben op plaatsen, waar in het geheel geen "toehoorders" te vinden waren. Jammer genoeg onttrekken de plechtigheden die in de loop van het jaar 1680 plaatsvonden zich geheel aan onze waarneming. Zeker is dat de meeste bevestigingen

¹⁵⁶ Het heeft er alle schijn van dat de vrouw niet lang daarna tot de gemeente van haar man is toegetreten. Haar naam komt voor op de lidmatenlijst van Klimmen, waartoe Hulsberg behoorde, met de aantekening: "sedert 18 augustus 1680"; RALM, DTB 69.6. Ook de namen van een zoon en een dochter worden er vermeld.

¹⁵⁷ RALM, CIMA, inv.nr. 11, f.151, het verslag van 7 mei 1681 onder artikel 7.

¹⁵⁸ RALM, CIMA, inv.nr. 11, f.129, artikel 3.

¹⁵⁹ Het vormt een aanduiding hoe gering het aantal lidmaten van verschillende gemeenten nog was. Er waren er die beperkt bleven tot de gezinnen van de predikant en de schoolmeester. Wie de visitatie-akten van latere datum doormeemt, komt tot de bevinding dat dit op verschillende plaatsen zo is gebeven. Men kan zich afvragen welke de bezigheden zijn geweest van de in deze plaatsen benoemde predikanten.

¹⁶⁰ De al eerder geciteerde akten van 7 november 1679 vermelden onder artikel 9 de onzekerheid waarin men op dit punt verkeerde; een herhaald verzoek tot "openen van de kerken" had nog niets opgeleverd.

en installaties in 1680 werden voltrokken. Voor sommige nieuw benoemde predikanten gebeurde dit pas in 1681. Voorzover viel na te gaan werd de rij op 2 maart 1681 afgesloten door Thomas de Wreedt, die bereid was gevonden de gemeente Isselburg te verlaten en een beroep voor Valkenburg te aanvaarden.¹⁶¹ Zijn bevestiging vond plaats door zijn collega uit Maastricht, Henricus Troye. Deze smaakte de voldoening dat zijn intensieve bemoeienis met de benoeming van predikanten en schoolmeesters met succes was bekroond.

Inmiddels was ook de band met de Gelderse synode hersteld. Begin 1680 had er een geprikkelde briefwisseling plaatsgehad over de hele procedure, waarbij de synode uiting had gegeven aan haar ongenoegen over het feit dat het examen van enkele proponenten zonder enige bemoeienis van haar had plaatsgevonden.¹⁶² De classis had zich geëxcuseerd met de mededeling dat zij zich verschillende malen tot de prins of de Hoogmogende Heren in Den Haag had gewend met de vraag of zij zoals vroeger weer onder de Gelderse synode zou moeten ressorteren, maar dat het antwoord vele maanden was uitgebleven. Toen dit antwoord eindelijk in de loop van de zomer was binnengekomen, achtte de classis het ogenblik gekomen weer een afvaardiging te sturen naar de synode, die van 18 tot 27 augustus 1680 bijeenkwam in Harderwijk.¹⁶³ In het verslag van deze vergadering wordt met vreugde melding gemaakt van het herstel der relaties en aan het eind van het verslag volgt het volgende overzicht van de bemanning van de classis van Maastricht en de Landen van Overmaze:

tot Maestricht:	Henricus Troye Cornelis van Bergen Engelbertus Breberenus van Dijck Menso Heijdenrijck Theodorus Voet
tot de Hoogduitsche gemeente van Vaals:	Georgius Ulricus Wenningius
tot de Waalse gemeente aldaar:	Thomas Boot

¹⁶¹ Dorren 1904, p. 84.

¹⁶² Over deze briefwisseling zie RALM, C1Ma, inv.nr. 11, f.25.

¹⁶³ Een kopie van de akten van deze synode in RALM, C1Ma, inv.nr. 220-I.

tot Beeck:	Wilhelmus Fredericus Sylvius
tot Schimmert:	Martinus Wijbinga
tot Geulle:	Nicolaas Vergeer
tot Meerssen:	Wilhelmus Apkenius
tot Vijlen:	Everaert Paets
tot Klimmen:	Isaacus Liesselius
tot Gulpen:	Johannes Mauritius Mommers

Vacant waren nog de gemeenten Heerlen, Valkenburg en Wolder. Ik noem hier slechts de namen van de predikanten die in 1681 voor deze gemeenten werden beroepen: Henricus Sylvius, Thomas de Wreedt en Petrus Neckius.¹⁶⁴

Dankzij de bemoeienis van de Waalse synode waren in de loop van 1680 ook de twee vacante gemeenten in het Land van Dalhem weer met predikanten voorzien. Men had aanvankelijk wegens het geslonken aantal gelovigen de bedoeling gehad de gemeenten van Dalhem en Blégny te combineren, maar ze kregen tenslotte toch beide een eigen predikant. Jacques Audebert de la Rouille kreeg de zorg voor de gemeente van Dalhem en Jean Morel voor die van Blégny.¹⁶⁵ De onverschrokken Henry Chrouet kreeg in Olne na het verzetten van de wet weer meer armslag.¹⁶⁶ Op alle drie de plaatsen werden weer schoolmeesters aangesteld, zodat ook daarmee de fundamenteen werden gelegd voor de heropbouw van de gemeenten.

De strijd om het bezit van de kerken

Met de benoeming van predikanten en schoolmeesters was nog slechts een begin gemaakt met het herstel van de gemeenten. De mogelijkheden die de nieuw benoemden ter beschikking kwamen voor de opbouw van hun gemeenten waren geheel afhankelijk van de positie die ze in de samenleving zouden kunnen innemen. De

¹⁶⁴ Zie onder noot 153.

¹⁶⁵ Enkele bijzonderheden over deze gemeenten bij Hubert 1908, p. 48 en noot 3; een complete lijst van de predikanten aldaar, pp. 348-350, evenals in een annexe in Braekman 1985, pp. 228-229.

¹⁶⁶ Zie over zijn bemoeienis met het herstel van de zojuist genoemde gemeenten een uitvoerig citaat uit het *Livre synodal* bij Hubert 1908, p. 47, noot 2; de daar aangegeven literatuur geeft tal van bijzonderheden over zijn persoon.

politiek op plaatselijk, regionaal, landelijk en zelfs op internationaal niveau gevoerd, zou bepalend zijn. In het vredetractaat van Nijmegen was niets concreets vastgelegd. Dat was geheel conform de opstelling van de Franse koning, die geen enkele behoefte had wat dan ook vast te doen leggen ten aanzien van de in eigen land met weerzin benaderde "égglise soi-disant réformée".¹⁶⁷

Het was bekend dat de andere partij er groot belang aan hechtte voor Maastricht en de Staatse Landen van Overmaas de elders geprivilegieerde religie op zijn minst een gelijkwaardige positie aan die van de rooms-katholieke te verzekeren. We hebben al gezien dat de bepalingen van de Nijmeegse vrede al in de eerste fase van de tenuitvoerlegging aanleiding gaven tot uiteenlopende interpretaties. Algauw werd duidelijk dat de Republiek de in de overeenkomst genoemde capitulatie van 1632 slechts van toepassing achtte op Maastricht, maar geenszins op de onder haar gezag teruggekeerde partages van de Landen van Overmaas. Met betrekking tot deze gebieden achtte zij de bepalingen van het Partagetractaat relevant. Er zijn aanwijzingen dat op zijn minst werd overwogen de reglementen en plakكاتen van 1663 weer van kracht te verklaren.

Dat was in overeenstemming met de verwachtingen en de wensen van kerkelijke kringen. Al op een vroeg tijdstip had de classis Maastricht daar uitdrukking aan gegeven, en toen de synode van Gelderland in november 1679 zich in deze aangelegenheid mengde en tot de Staten-Generaal wendde, gebeurde dat op bijna identieke manier. De verwachting werd uitgesproken dat:

"UU HoMo gelieven deselve Synodus of derselve gedeputeerden te ordineren en te autoriseren, dat sy gesamentlyck met de classis van Maestricht alles voor soveel de kerckelycke belangen sullen hebben te versorgen het welck tot sostentatie van die kercken in de Landen voorschr. sal dienstigh syn, ende met naemen de kercken van affgodische ornamenten gesuyvert synde, predicanten te beroepen ende te installeren, schoolmeesters te nomineeren, en voorts wat tot inplantinge ende voortsettinge van de waare godtsdienst nodigh is".¹⁶⁸

¹⁶⁷ Daar heette het immers "une foi, une loi, un roi". Het voorlopig hoogtepunt in de strijd tegen het protestantisme in Frankrijk was de herroeping van het edict van Nantes in 1685; uit de vloed van literatuur die in het herdenkingsjaar 1985 verscheen, noem ik slechts Labrousse 1985 en Bots, Posthumus Meijes en Wieringa 1985.

¹⁶⁸ De interventie van de synode bevindt zich onder de stukken in ARAH, StG 5841-II.

Tussen de regels door valt ook hier een pleidooi te beluisteren voor een hernieuwde uitdrijving van de rooms-katholieke clergé. De sterke nadruk op het bezit van de kerkgebouwen en de zuivering van alle roomse ornamenten wijzen in die richting.

Het feitelijk politieke handelen werd echter in deze jaren voor een belangrijk deel bepaald door de machtsverschuivingen die zich binnen Europa voltrokken. De Republiek behoefde nauwelijks meer rekening te houden met het steeds zwakker wordende Spanje. Zij kon het zich permitteren de plechtig beloofde afstand van Maastricht en het Staatse deel van de Landen van Overmaas als onderdeel van een op 10 augustus 1673 gesloten alliantieverdrag met Spanje na de beëindiging van het Franse intermezzo niet te honoreren.¹⁶⁹ Veel meer zag zij zich genoodzaakt rekening te houden met Franse gevoeligheden, zo het op prijs werd gesteld met de nieuwe grootmacht vreedzame betrekkingen te onderhouden. Ook toen zich al heel gauw een nieuwe oorlog begon af te tekenen, stelden de steeds wisselende bondgenootschappen eisen, die de vrijheid van handelen inperkten. De Republiek wist zich meer dan ooit opgenomen in de internationale politiek.

Het moet ongetwijfeld de toenmalige bisschop van Roermond, Reginald Cools,¹⁷⁰ als een verdienste worden aangerekend dat hij deze positie heeft weten uit te buiten. Hij slaagde er, vermoedelijk in samenwerking met zijn collega van Luik, in de internuntius in Brussel, Sebastiano Antonio Tanari,¹⁷¹ voor de belangen van zijn bedreigde priesters en gelovigen in de Landen van Overmaas te interesseren. Deze wist de regeringen in Brussel, Parijs en Madrid en zijn hoogste chef in Rome, de kardinaal-staatssecretaris, tot een diplomatiek offensief te bewegen, waarin de Franse en Spaanse

¹⁶⁹ Zie het opstel van Haas 1982, pp. 249-259; daar wordt duidelijk met welk een gemak de Republiek de eis van Spanje tot nakoming van de gedane toezegging naast zich neer kon leggen.

¹⁷⁰ Habets (dl. II), 1875-1892, pp. 512-522.

¹⁷¹ Enkele bijzonderheden over hem in Romeinse bronnen (dl. II), 1932-1955, p. 661v; een deel van de door beiden gewisselde correspondentie wordt bewaard in RALM, ArchBiRo, inv.nr. 32b, omslag 29; brokstukken van de correspondentie van deze internuntius wordenesignaleerd in het genoemde deel van de Romeinse bronnen 1932-1955, passim. De nummers 902 en 903, pp. 679-680, handelen over zijn contacten met Brussel, waar hij regelmatig aandacht vroeg voor de vervolgingen, waaraan de katholieken in Maastricht en de Landen van Overmaas bloot zouden staan. Hij had de neiging daarbij te overdrijven, hetgeen valt te verklaren uit zijn onbegrip voor een politiek die rekening wenste te houden met de belangen van verschillende confessies.

gezanten in Den Haag werden ingeschakeld. Ook de nuntius in Keulen, Luigi Bevilacqua,¹⁷² die al tijdens de onderhandelingen in Nijmegen op het toneel was verschenen en zich voor de belangen van zijn kerk had ingezet, bleef actief. Dankzij zijn bemoeienis kreeg de positie van de rooms-katholieke Kerk in de Staatse Landen van Overmaas een bredere internationale dimensie.

Wie de diplomatieke interventies na de vrede van Nijmegen wil analyseren, vindt een bruikbare entree in de drukke correspondentie die in deze maanden is gevoerd tussen de internuntius in Brussel en de bisschop van Roermond. Er wordt regelmatig beduchtheid uitgesproken dat de autoriteiten in Den Haag zich niet consequent zouden houden aan wat in Nijmegen was overeengekomen. Overeenkomstig de Franse zienswijze keert ook de aanklacht dat Den Haag zich voor de Landen van Overmaas niet gebonden achtte aan de capitulatiebepalingen van 1632 nogal eens terug.¹⁷³ Al vroeg wordt de verwachting uitgesproken dat de rooms-katholieke geestelijkheid zal worden gedwongen het land te verlaten. Een enkele maal wordt zelfs al een decreet genoemd, dat zou zijn uitgevaardigd om de vroegere plakaten van die strekking weer bindend te verklaren.

Meestal gaven deze berichten aanleiding de Franse gezant in Den Haag onder druk te zetten de nodige stappen te doen om dit te voorkomen.¹⁷⁴ Nergens echter vindt men in de resoluties van de Staten-Generaal ook maar enige aanwijzing dat maatregelen in die richting daadwerkelijk werden overwogen of uitgevaardigd. Men krijgt veeleer de indruk dat de Hoogmogende Heren een afwach-

¹⁷² Enkele portretten van deze invloedrijke prelaat, levend van 1616 tot 1679, in de onder noot 1 genoemde catalogus, onder de nrs. 6-7; bijzonderheden over zijn optreden in Romeinse bronnen 1932-1955, *passim*.

¹⁷³ Deze zienswijze zou zijn weg vinden naar de literatuur. Alleen al de titel van de daaraan gewijde paragraaf van Stouren 1892, pp. 210-212 is veelzeggend: *Persécution des catholiques en violation du traité (de Nimègue)*. Het verdient te worden opgemerkt dat bij alle felheid van toon die in dit soort publicaties ten aanzien van deze gebeurtenissen te signaleren valt, er nooit iets dergelijks voorkomt bij de beschrijving van de vervolging van protestanten in katholieke landen.

¹⁷⁴ ARAH, StG 3298, ff.360, 365-366, 374-375, 383; enkele stukken van d'Avaux in ARAH, StG 6786, lias Frankrijk; al in oktober 1678 sprak de gezant er zijn dank over uit dat hem vanwege de Staten-Generaal was toegezegd "*qu'elles laisseront les choses en l'estat qu'elles sont jusqu'à ce qu'il peust estre informé plus précisément par Sa Majesté*". Al op dit vroege tijdstip werd duidelijk dat de autoriteiten in Den Haag geheel van de Franse zienswijze afwijkende opvattingen huldigden over de verplichtingen die zij in Nijmegen zouden zijn aangegaan.

religie, zo verklaarde men, stond op het spel, ook het gezag van de overheid zelf.

Deze keer konden Hare Hoogmogenden het er echt niet bij laten zitten.¹⁸⁷ Hun gezag was inderdaad in het geding. In hun resolutie van 6 juni 1680 namen de heren de overwegingen uit het rekest van de classis over.¹⁸⁸ In de tekst van de resolutie werd daar als volgt uitdrukking aan gegeven:

“Raekende de nootsaekelykheyt der reformatie soo in 't politicq als in het kerkelyke in de landen van Overmaas en de graeffelykheyt van den Vroenhove, versoeckende om geallegeerde redenen dat Haer HoMo geliefden de afgoderye in alles met allen yver tegen te gaen, Godes kercke uit alle benautheyt ende verdrukkingen te verlossen, ende de kerk en de politie, ingevolge van Haer HoMog. loffelyke resolutie ende practyquen te reformeren...”.

De resolutie wijdde in aansluiting hierop vooral aandacht aan enkele maatregelen van politieke aard en omschreef deze gedetailleerd. Het gebruik van de kerken, waarop met zoveel klem was aangedrongen, kwam heel wat minder omstandig aan de orde. Er volgde slechts de richtlijn dat:

“Hooge Officieren van de drie Landen van Overmase, Valkenburg, Daelhem ende 's-Hertogenrade, ende de Graeffelykheyt van den Vroenhove”

er voor hadden te zorgen

“dat in de dorpen van de voors. landen schoolmeesters van de gereformeerde religie werden aangesteld, ende dat de predikanten mogen bekomen het vrye en onverhinderde gebruyk van de kerken aldaer, ende dat deselve hooge officieren sonder eenige dissimulatie of conniventie criminelyk sullen hebben te procedeeeren tegens die geene die de voors. predikanten of die van de gereformeerde religie daer inne eenige verhinderinge soudon willen toebrenghen of eenige molestie doen”.

De eerste maatregel die in het vooruitzicht werd gesteld, was niet meer dan een slag in de lucht. De formulering wekte zelfs de

¹⁸⁷ Dat bleek al uit het beraad op 28 mei, waar het memorandum voorwerp van bespreking was; ARAH, StG 3301, f.445.

¹⁸⁸ ARAH, StG 3301, ff.469v-470r-v; een kopie wordt onder inv.nr. 280 bewaard in RALM, ClMa, op zich een aanwijzing van het belang dat men er in de kringen van de classis aan hechtte.

indruk, alsof op dat terrein het eigenlijke werk nog moest beginnen, terwijl de benoeming van schoolmeesters in alle plaatsen, die er voor in aanmerking kwamen, allang was afgesloten. De passage ten aanzien van de kerken was beslist aan de magere kant. Wat er werd gezegd, kwam feitelijk neer op bestendinging van wat zich op een aantal plaatsen had ontwikkeld en op uitbreiding van het gebruik van de kerken door de gereformeerde eredienst tot die plaatsen, waar dat tot dan toe was verhinderd. Beter kan worden gesproken van het medegebruik van deze kerken omdat er van een herstel van het exclusief gebruik voor de gereformeerde eredienst geen sprake was. Hoewel dat niet met zoveel woorden werd uitgesproken, was duidelijk dat de Staten-Generaal niet bereid waren een verzoek in die richting in te willigen, hetzij omdat Hare Hoogmogenden van mening waren dat zij zich dit in de politieke omstandigheden van het ogenblik niet konden permitteren, hetzij omdat zij beducht waren voor de reacties die een dergelijk besluit bij de meerderheid van de bevoking teweeg zou brengen. Wat er ook van zij, de lang verbreide maatregel bleef uit.

De resolutie van de Staten-Generaal van 6 juni 1680 en het simultaneum

Men kan zich de teleurstelling van de classis indenken, toen haar deze resolutie van de Staten-Generaal ter kennis kwam en het volhardend insisteren op een consistent beleid ten gunste van de gereformeerde gemeenten niet meer bleek te hebben opgeleverd dan dit povere resultaat. Want wat werd er alles bijeen gezegd? Eigenlijk niet meer dan dat men de gereformeerden bij het gebruik van de kerken niet mocht hinderen. Zij zouden echter dat gebruik met de rooms-katholieken moeten delen. Weliswaar werd dat in de resolutie niet met evenzoveel woorden gezegd, maar uit de wijze waarop een en ander werd omschreven viel het wel op te maken. Juist zoals het simultaneum in de jaren die volgden op de verovering van Maastricht en Limbourg eerst na verloop van tijd een duidelijk statuut kreeg, zou het ook nu weer geheel opnieuw moes-

ten worden uitgebouwd. Over het hoe en wat was in de resolutie niets vastgelegd.¹⁸⁹

Ook wanneer men probeert de strekking van de gedachtenwisseling in Den Haag op het spoor te komen, komt men bedrogen uit. Men kan hooguit gissen naar wat de autoriteiten hebben gedacht. Zij zullen van mening zijn geweest dat het de taak van de Kerken was zelf tot bruikbare formules te komen. Men zoekt in de documentatie tevergeefs naar enig handvest, waar partijen op konden terugvallen. Voorzover viel na te gaan werd er geen enkele richtlijn gegeven om duidelijk te maken, waar zij zich in de praktijk aan dienden te houden.

Geen wonder dat op de classisvergadering van 16 juli 1680, waar de afgevaardigde naar Den Haag, opnieuw ds. Troye uit Maastricht, verslag uitbracht over zijn activiteiten en bevindingen, gevoelens van diepe teleurstelling de overhand kregen.¹⁹⁰ Er werd zelfs de vraag gesteld of men bij "dese resolutie van Hare HoMo met een goede consciëntie konde acquiesceren". Unaniem was men van mening er zich niet bij te kunnen neerleggen. Besloten werd ook met inschakeling van de synodes te blijven insisteren, totdat wat men noemde "een totale reformatie" zou zijn bereikt.¹⁹¹ Naar wat daarmee werd bedoeld, behoeft men niet te raden, het streven bleef gericht op herstel van de toestand die men vóór de inval van de Fransen had gekend. Dat was ook de strekking van een gravamen dat afgevaardigden van de classis meenamen naar de bijeenkomst van de Gelderse synode, die van 18 tot 27 augustus in Harderwijk werd gehouden, en dat daar ter vergadering werd voorgelezen.¹⁹² Van dit gravamen lezen we in de acta van deze synode:

"De Eerw. Classis vint haer niet weijnigh verlegen met de conniveerde vrijheijt en stoutigheijt van het pausdom in de kercken van het landt onder hare Classen behoorende, dewijl

¹⁸⁹ Ook over de manier waarop de resolutie tot stand is gekomen of over de overwegingen die er aan ten grondslag hebben gelegen, verneemt men in het verslag van de vergadering der Staten-Generaal zo goed als niets.

¹⁹⁰ RALM, CiMa, inv.nr. 11, f.k37.

¹⁹¹ Veelzeggend is ook de aantekening in het verslag der vergadering dat de classis oordeelde "niet daarbij te kunnen swijgen, maer neffens redenen van consciëntie oock selve de politijcke gronden by haer HoMo verder aan te dringen".

¹⁹² Het verslag van deze synode in ARAH, CiMa, inv.nr. 220-I; onder artikel 54 wordt de bespreking weergegeven van een gravamen uit de classis 's-Hertogenbosch dat wegens de strekking ervan samen met het stuk uit Maastricht werd afgehandeld.

na verscheijde dringende memorien tot weringe van het gemelde aen haer HoogMog. gepresenteert, tot nogh toe niet anders heeft kunnen obtineren, als een ordonnantie aen de Paepen op poene van crimineele actien tegens haer te institueren, dat haer haren Godtsdienst sonder verhinderinge soudē laeten volbrengen, blijvende sij ondertusschen in deselve Kercken met een vrije oeffeninge van den Afgodendienst, waerom de Classis bij de Christel. Synodus sal insteeren van haer Eerw. hulpe en crediet te willen employeren aen het Collegie van haer HoogMog. dat sulcken ergelijck 't samen oeffenen van waren en valschen Godtsdienst voor 't toekomende uijt haere Classe soude mogen worden geweijrt".

De synode zou inderdaad, evenals de classis zelf, bij allerlei gelegenheden bij de Hoogmogende Heren in Den Haag insisteren om een einde te maken aan deze ergernis en het alleenrecht van de gereformeerde gemeenten in de Landen van Overmaas op het gebruik van de kerken te herstellen.¹⁹³ Het zou allemaal niet baten. Het bleef de opgave van deze gemeenten de haar verleende rechten zo grondig mogelijk uit te buiten.

Voor het functioneren van de verschillende gemeenten, hoe gering ook het aantal leden moge zijn geweest, was één van de meest wezenlijke voorwaarden te beschikken over de kerken die zij voor haar samenkomsten nodig hadden. Op een hele reeks plaatsen was dit tot medio 1680 nog niet het geval. Als gevolg daarvan zagen sommige predikanten, zoals Henry Chrouet in Olne, zich genoodzaakt de diensten te verrichten in particuliere huizen.¹⁹⁴ Op enkele andere plaatsen waren nieuw benoemde predikanten door de voortdurende onduidelijkheid nog steeds niet officieel bevestigd. Na de resolutie van 6 juni 1680 was er op gezag van de Staten-Generaal een juridische basis geschapen voor het gebruik van de kerken en met deze steun in de rug beschikten ook de plaatselijke autoriteiten over een machtsmiddel om de weerstanden van de katholieke bevolking te breken. In Meerssen kon Willem Apkenius op 16 juli worden bevestigd en geïnstalleerd.¹⁹⁵ Omstreeks diezelfde tijd

¹⁹³ Hierna komen nog enkele van deze acties ter sprake.

¹⁹⁴ Stouren 1892, p. 212; zie ook het onder noot 166 genoemd citaat bij Hubert 1908.

¹⁹⁵ RALM, CIMa, inv.nr. 11, f.136; enkele bijzonderheden over deze predikant in Munier 1988, p. 26, waar ook bijzonderheden over de manier waarop in de kerk aldaar het simultaneum werd ingevoerd.

gebeurde dat ook in Vijlen met Everaert Paets en op 11 augustus volgde in Gulpen de installatie van Johan Maurits Mommers.¹⁹⁶

Op plaatsen, waar het beroepen van een predikant met vertraging gepaard was gegaan, gebeurde dat nog later. In Heerlen werd Henricus Sylvius eerst op 28 september bevestigd¹⁹⁷ en in Valkenburg werd, zoals we al zagen, de rij gesloten met Thomas de Wreedt op 2 maart 1681.¹⁹⁸ In verschillende gevallen was één van de moeilijkheden de beschikking over een passende huisvesting voor de predikant. Met steun van de lokale overheden slaagden enkele predikanten er in hun intrek te nemen in de pastorie, zodat de pastoors zich genoodzaakt zagen naar elders uit te wijken. In Olne wist Henry Chrouet terug te keren in de pastorie, waaruit hij in 1673 was verdreven.¹⁹⁹ Dat zal daar, evenals elders, niet zonder de nodige conflicten en strubbelingen zijn gegaan. Veel bijzonderheden daaromtrent zijn er jammer genoeg niet bewaard.

Een uitzondering daarop vormt Wolder, waar het probleem van een geschikte huisvesting voor de predikant enkele jaren voortsleepte en tenslotte een oplossing kreeg die hier enig reliëf verdient. De predikant, Petrus Neckius, werd geconfronteerd met de weigering van de pastoor om de pastorie te ontruimen.²⁰⁰ Hij verweerde zich tegen het argument dat de pastorie vanaf 1649 tot aan de komst van de Fransen door de predikant was bewoond met er op te wijzen dat dit wederrechtelijk was gebeurd.²⁰¹ De pastorie zou eigendom zijn van de commanderij van de Duitse Ridders te Aldenbiesen en aan hun rechten viel niet te tornen. Dat werd vanuit Aldenbiesen overduidelijk met stukken aangetoond, onder verwijzing naar de capitulatie-overeenkomst van 1632 en het vredetractaat van Nijmegen van 1678.²⁰² Toen bleek dat er in Wolder ook geen huurhuis te vinden was, greep Neckius met beide handen de kans aan om zich te doen beroepen voor Gulpen, waar de predikantsplaats na het vertrek van Johan Maurits Mommers op 22 maart 1682 was vrijge-

¹⁹⁶ De datum wordt meegedeeld door Korporaal 1987, p. 26.

¹⁹⁷ Postma-van Leeuwen 1949, p. 21.

¹⁹⁸ Zie onder noot 161.

¹⁹⁹ Stouren 1892, p. 213.

²⁰⁰ Ten onrechte schreef Leunissen 1978, p. 79, dat de predikant zondermeer de pastorie in Wolder weer had betrokken.

²⁰¹ De hier volgende gegevens zijn ontleend aan een verbaal van Maastricht van de Raad van State, ARAH, RvSt 1705.

²⁰² Deze stukken werden opgenomen in het Documentenboek van de Hervormde Gemeente Wolder dat bewaard is gebleven in RALM, CIMA, inv.nr. 187.

komen. Neckius werd op 6 mei van dat jaar bevestigd in Gulpen.²⁰³ Vermoedelijk heeft hij zich verkeken op de oorzaken die zijn voorganger hadden genoodzaakt na een kort verblijf te vertrekken. Ook hij kreeg in Gulpen te maken met tal van problemen. Hij liet zich nauwelijks een jaar later opnieuw beroepen en vertrok naar Batenburg.²⁰⁴

Zijn opvolger in Wolder, Zacharias Budingius, had bij zijn beroep begin 1683 de toezegging gekregen dat voor een woning zou worden gezorgd, maar toen hij in Wolder aankwam bleek de situatie daar ongewijzigd.²⁰⁵ De zaak bleef slepend totdat afgevaardigden van de Raad van State, die dat jaar Maastricht bezochten, de opdracht kregen de zaak tot een oplossing te brengen. Door hun bemiddeling werd een regeling getroffen, krachtens welke de predikant tegen betaling van huur op de bovenverdieping van de pastorie twee kamers ter beschikking kreeg alsmede een deel van de binnenhof, "waarmede den Heer LandtCommandeur benevens den Rooms en pastoor ook hebben contentement genomen".²⁰⁶ Het simultaneum in de kerk van Wolder kreeg op die manier een parallel in de pastorie, waar de beide herders sindsdien samenwoonden.

Mede dankzij de resolutie van 6 juni kwam op 27 juni 1680 in Vaals een eind aan de situatie dat de katholieken de kerk, die met hulp van de Staten-Generaal voor de gereformeerde eredienst daar was gebouwd, bleven gebruiken.²⁰⁷ Op last van de schepensbank werden de katholieken voor hun eredienst terugverwezen naar het oude gehavende kerkje dat jaren ongebruikt was gebleven,²⁰⁸ terwijl de veel ruimere kerk daar vlak naast in allerijl van alle roomse aankleding werd gezuiverd en geschikt gemaakt voor de gereformeerde eredienst. Tot grote vreugde van de gemeente kon op zondag 30 juni weer de eerste dienst worden gehouden. Naar

²⁰³ RALM, ClMa, inv.nr. 11, f.197.

²⁰⁴ Korporaal 1987, p. 26.

²⁰⁵ Hij werd op 28 februari 1683 bevestigd, nadat hij enkele dagen tevoren de vereiste papieren had overgelegd; RALM, ClMa, inv.nr. 11, f.211, artikel 3.

²⁰⁶ Deze overeenkomst werd in een resolutie van de Raad van State vastgelegd, ARAH, RvSt 104, 20 december 1683; de overeenkomst zelf werd in het verbaal van dat jaar opgenomen; zie ARAH, RvSt 1705.

²⁰⁷ RALM, NHG Vaals, Acta consistorii, 571 maakt melding van de dienst enkele dagen na de "recuperatio templi novi" met de ontboezeming: "Gott seij Ehre und Danck in Ewigkeit".

²⁰⁸ Zij hebben tot 1754 gebruik moeten maken van dit kerkje. In dat jaar kon het eindelijk met financiële steun van het Onze-Lieve-Vrouwekapittel in Aken worden vernieuwd en uitgebreid.

verluidt in de acta consistorii had ds. Troye zich grote verdiensten verworven door zich voor de restitutie van de kerk in te zetten. De kerkeraad besloot dan ook prompt hem een aanzienlijke gratificatie toe te kennen als blijk van dankbaarheid.²⁰⁹

Elders in de Landen van Overmaas begon het simultaneum in de kerken geleidelijk te functioneren op alle plaatsen waar predikanten waren aangesteld. Voorzover viel na te gaan zijn ernstige incidenten uitgebleven, hoe groot ook het leedwezen onder de rooms-katholieke bevolking zal zijn geweest. Hoe beide partijen er in zijn geslaagd een bruikbaar urenschema uit te werken, onttrekt zich zo goed als geheel aan onze waarneming. Niets wijst er op dat dit gebeurde volgens richtlijnen die uit Den Haag werden verstrekt.²¹⁰ Het heeft er veeleer de schijn van dat het aan de gemeenten werd overgelaten een haar passende reglementering uit te werken. Vermoedelijk kwam al in de loop van 1680 het volgende tijdschema voor zon- en feestdagen in zwang:

tot 's morgens negen uur konden de roomsen gebruikmaken van de kerk;

van negen tot elf was de beurt aan de protestanten;

van elf tot dertien uur weer aan de roomsen;

van veertien tot zestien uur dienden de protestanten de kerk opnieuw ter beschikking te hebben voor de gebruikelijke tweede dienst;

daarna konden de roomsen er weer in.²¹¹

Dit schema werd nagenoeg overal met slechts kleine varianten gevolgd. Het kreeg geleidelijk langs de weg van de kerkelijke visitaties en de periodieke controle van burgerlijke overheidsinstanties een min of meer officiële status.²¹²

²⁰⁹ Zie noot 298; voor deze gratificatie werd zelfs tijdens de eerste Avondmaalsviering een inzameling gehouden.

²¹⁰ Ik heb inmiddels de zienswijze in Munier 1985a, als zouden aanwijzingen uit Den Haag beslissend zijn geweest, moeten wijzigen. De vroegste sporen ervan heb ik gevonden in een bericht van nuntius Tanari naar Rome, waarin hij meedeelt dat het de Spaanse gezant is gelukt voor de pastoors te bereiken dat zij op hun post mochten blijven, op voorwaarde dat de predikanten op bepaalde uren van de kerken gebruik konden maken. Het bericht is van 7 september 1680; Romeinse bronnen (dl. II), 1932-1955, onder nr. 967, p. 705.

²¹¹ Dit schema komt voor het eerst voor in een visitatieverslag van Heerlen uit 1705, welk verslag te vinden is in RALM, ArchBiRo, port. 76.

²¹² Ook van een officiële sanctionering van de zijde van deze instanties heb ik geen sporen kunnen vinden.

Uiteraard moest het interieur van de kerken aan het simultaangebruik worden aangepast. Het moet zonder twijfel aan de steun van de overheden worden toegeschreven dat dit gepaard ging met een nieuwe beeldenstorm. Al in juni 1680 wist de Brusselse internuntius, die zich in deze maanden intensief met de zaak bezighield, aan de kardinaal-staatssecretaris in Rome te berichten dat de Hollanders op grote schaal bezig waren met de verwijdering van beelden en altaren, met uitzondering echter van het hoofdaltaar dat voor de eredienst van de parochies behouden moest blijven.²¹³ Op nogal wat plaatsen is men daarbij radicaal te werk gegaan, zoals valt op te maken uit de visitatierapporten van 1705.²¹⁴ Daar wordt in verschillende kerken melding gemaakt van een "altare portatile", dat wil zeggen een draagbaar of verplaatsbaar altaar. In de meeste gevallen zal dat heel eenvoudig zijn geweest. In Heerlen en Valkenburg wordt geen melding meer gemaakt van zijaltaren. Slechts hier en daar waren massievere altaren met heel hun uitrusting, kruisen en beelden gespaard gebleven. De akten van de classis maken daar regelmatig melding van, meestal vergezeld van opmerkingen over de ergernis die daardoor werd veroorzaakt en duidelijk met de bedoeling aan te dringen op instructies aan de plaatselijke overheden om voor de verwijdering van deze paapse bijgelovigheden zorg te dragen.

Niettemin werden op den duur beelden en andere versieringen toegelaten en opnieuw aangebracht.²¹⁵ Het werd gewoonte deze voorwerpen van roomse godsdienstigheid tijdens de gereformeerde erediensten af te dekken om ze zo aan de blikken van de protestantse gelovigen te onttrekken. Dat gebeurde ook met de altaren die door middel van gordijnen onzichtbaar werden gemaakt. Volgens een bericht uit Schimmert van 21 januari 1684 zou er een voorschrift in die richting van de Staten-Generaal zijn uitgegaan.²¹⁶ Ik

²¹³ Zie voor deze berichtgeving het onder noot 301 genoemde deel van de Romeinse bronnen 1932-1955.

²¹⁴ De rapportage over alle parochies in het Staatse deel van de Landen van Overmaas die deel uitmaakten van het bisdom Roermond, bevindt zich in RALM, ArchBiRo, port. 76; de door Habets (dl. III), 1875-1892, pp. 350-369 gepubliceerde uittreksels uit de visitatierapporten van 1722 over dezelfde parochies bevestigen de haveloze toestand, waarin een groot aantal kerken was geraakt als gevolg van de verlate beeldenstorm die er had gewoed.

²¹⁵ Ook dit vindt bevestiging in de visitatieverslagen van 1722.

²¹⁶ Aldus in een verbaal van de Raad van State over 1684 in ARAH, RvSt 1705.

heb daarvan nergens een spoor kunnen ontdekken.²¹⁷ Het is niet uitgesloten dat het initiatief is uitgegaan van commissarissen-deciseurs, die in opdracht van de Staten-Generaal periodiek inspectietochten hielden. Vanaf 1680 hadden zij steeds opdracht er op toe te zien dat de resolutie van 6 juni stipt werd nagekomen, zowel op het terrein van het politieke als op dat van de kerkelijke reformatie. Vanaf 1682 luidde deze opdracht voor het kerkelijke:

“Sullen oock haer informeren ende laten informeren op de oeffeninge van de Gereformeerde Religie in den Lande van Valckenburg, Daelhem ende 's Hertogenrade Overmaze voor sooveel desersijts partage aengaet, en off die naer behoren wert gecontinueert”.²¹⁸

Voor de commissarissen-deciseurs van dat jaar was het, zoals blijkt uit hun rapportage naar Den Haag, nog een verrassing het simultaneum aan te treffen in de plaatsen die zij bezochten. Zij werden daarover regelmatig geconfronteerd met klachten; vooral vanuit de classis werd sterke aandrang op hen uitgeoefend aan deze onzalige toestand een eind te maken. Zij hadden moeten bekennen dat zij daartoe niet waren gemachtigd en gaven deze zaken daarom aan hun opdrachtgevers door “om bij U HoMo daer over te worden gedisponeert”.²¹⁹ Uit alles blijkt dat dit voor kennisgeving werd aangenomen. Er volgde geen enkele maatregel. Nog enkele malen werd de aandrang om aan het simultaangebruik van de kerken een eind te maken vanuit de verschillende kerkelijke geledingen her-

²¹⁷ Wel worden deze gebruiken regelmatig vermeld. In een dossier in ARAH, RvSt 2171-I bevindt zich een verslag van een visitatie binnen de gemeenten van de classis Maastricht, gehouden van 18 tot 22 juni 1685. Daarin wordt er uitdrukkelijk melding van gemaakt, weliswaar met de aantekening dat het nog slechts “op eenige plaatsen” gebeurde, terwijl elders, ondermeer te Gulpen en Vijlen, de altaren “gansch ontbloot” blijven en ze in Meerssen nog zo zijn uitgedost dat er geen onderscheid viel te bespeuren “tusschen dese en een formeel roomsche in andere gewesten daer de Antichrist volcomentlijk het scepter voert”. Ook in een verslag uit Maastricht over het simultaangebruik van een kapel aldaar door roomsen en protestanten uit het jaar 1689 wordt gewezen op de gewoonte dit soort kerkruimten te gebruiken “onder bedeckinge van de Altaaren en Beelden door eenige voorhangsels ten tijde van de waere Godtsdienst”; ARAH, StG 5845-I.

²¹⁸ Aldus in het verbaal van 1682 in ARAH, StG 6984; de talrijke bijbehorende stukken in ARAH, StG 12553 78; via de commissarissen-deciseurs kwamen tal van stukken, zoals visitatierapporten over de twee jaar die waren verlopen sinds hun laatste bezoek, bij de autoriteiten in Den Haag binnen. Daarin uiteraard ook informatie over de afzonderlijke gemeenten.

²¹⁹ ARAH, StG 6984; de talrijke bijbehorende stukken in ARAH, StG 12553 78.

haald, maar op de lange duur verstomde dit soort geluiden. Ook de gemeenten zagen zich genoodzaakt zich bij de feiten neer te leggen.

Uitbouw van de gereformeerde aanwezigheid in de Landen van Overmaas

Het bleef de voornaamste opgave voor alle betrokken instanties de inplanting van het gereformeerde christendom in de Staatse Landen van Overmaas uit te bouwen. Een gemakkelijke opgave was dit niet. Het aantal predikanten dat het na een korte tijd voor gezien hield en vertrok is opvallend hoog. Een hele reeks gemeenten kan worden genoemd. Het verschijnsel deed zich voor in Beek, Gulpen, Heerlen, Schimmert, Valkenburg, Vijlen en Wolder. Heeft de nieuwe werkkring niet aan hun verwachtingen beantwoord? Speelden persoonlijke omstandigheden of die van gezin of familiekring een rol? Waren zij minder geschikt voor het werken in deze contrèien en niet opgewassen tegen de problemen die in een vijandige omgeving op hen afkwamen?

Het is ondoenlijk om alle vacatures, die zich in deze eerste jaren van het herstelde Staatse bewind voordeden, hier de revue te laten passeren. Het lijkt mij echter goed om een tweetal gevallen nauwkeurig te volgen om zo althans enig zicht te krijgen op het antwoord op voorgaande vragen. Achtereenvolgens zullen de gebeurtenissen, waardoor de predikanten van Vijlen en Schimmert zich genoodzaakt zagen te vertrekken aan de orde komen.

Ds. Everaert Paets, de predikant van Vijlen, gaf er blijk van niet opgewassen te zijn tegen de speciale problemen die het werken voor een kleine gemeente in een overwegend rooms-katholieke gemeenschap met zich meebracht.²²⁰ Hij hield het daarom niet lang uit en beschouwde zich, volgens zijn eigen verklaring, vanaf 14 maart 1682 van zijn verplichtingen ontslagen. Hij was, zoals hij op 4 mei daaropvolgend schreef, tot het inzicht gekomen dat

“de van tijt tot tijt aangewende deboiren om de kerke van Vijlen met gereformeerde Christenen te voorsien en een aldaer

²²⁰ In RALM, CIMA bevindt zich onder inv.nr. 92 een aantal stukken omtrent de hier besproken affaire. Daaronder ook enkele brieven van de hier genoemde predikant, gebundeld onder het opschrift: Betreffende benoeming en ontslag Paets. De hier volgende gegevens zijn daaraan ontleend.

ingekanckerde Pausdom op een goede en van God gebodene wijze te suiijveren tot noch toe vruchteloos en bij mij onmogelijk schijnen".

Er was echter meer aan de hand, want al op een classisvergadering van 8 oktober 1681 had hij tegen het eind van de bijeenkomst meegedeeld dat hij in een moeilijke gerechtelijke procedure verwikkeld was geraakt en hij verzocht de verzamelde broeders geen geloof te hechten aan lasterpraatjes die de ronde deden en ook hen zouden kunnen bereiken.²²¹ Op de vergadering zelf was hij niet meer aanspreekbaar, maar enkele weken later werd aan de classis een aantal stukken overgelegd, waaruit duidelijk werd dat hem voor het gerecht in Amsterdam een uiterst ingewikkeld complex malversaties rond de nalatenschap van zijn overleden vrouw ten laste werd gelegd. Hij zou de schoolmeester van Vijlen, Abraham du Bois, hebben overgehaald tot het afleggen van valse verklaringen, die gepaard waren gegaan met meined. Du Bois had die verklaringen uit verontrusting over het louche karakter van de zaak herroepen, waarbij ook leden van de schepenbanken van Gulpen en die van Holset, Vaals en Vijlen niet vrijuit gingen.²²² Op een vergadering van 11 november 1681 vroeg de predikant in verband met geruchten over zijn aandeel in de hele affaire voor enige tijd van zijn dienst te mogen worden ontheven. Dat werd hem vergund.²²³

De classis achtte echter voldoende termen aanwezig om zelf een onderzoek in te stellen. Zij kwam daarbij allerlei compromitterende zaken op het spoor, die haar noodzaakten de predikant op 11 augustus 1682 ter verantwoording te roepen.²²⁴ Zij voerde aan dat hij "dagelijks soo veel ergernisse in Gods kercke veroorsaakte", en dat niet alleen wegens zijn ook toen nog niet opgehelderde betrokkenheid in de rechtzaak in Amsterdam, maar ook omdat hij de verplichtingen van zijn bediening ernstig verwaarloosde en er een ergerniswekkende relatie op nahield met de dochter van een schoolmeester in Vaals. Het kwam op de bewuste vergadering tot een

²²¹ RALM, CIMA, inv.nr. 11, ff.168-169 onder artikel 29.

²²² Een zekere Leonard de Groote, commissaris genoemd en woonachtig in Gulpen, legde over de rol van deze Du Bois een verklaring af op de classisvergadering; RALM, CIMA, inv.nr. 11, ff.170-171.

²²³ RALM, CIMA, inv.nr. 11, ff.171-174. De classis zegde toe zorg te zullen dragen voor de continuering van de diensten in de gemeente Vijlen. Met welke frequentie die diensten daarop plaatsvonden, viel niet te achterhalen.

²²⁴ RALM, CIMA, inv.nr. 11, ff.195-200.

heftige botsing tussen ds. Paets en zijn collegae en het was slechts aan de zelfbeheersing van de laatsten toe te schrijven dat zij volstonden met een voorlopige suspensie. De zaak kwam nog vele malen op de agenda terug; zeker vier extra vergaderingen moesten er voor bijeen worden geroepen. Het kwam tenslotte tot een uiterst bewogen confrontatie met de delinquent op 2 maart 1683. Toen was het geduld op. De classis besloot de voorlopige suspensie om te zetten in een definitief "deportement", dat wil zeggen afzetting. De zaak was ook daarmee niet teneinde, want de betrokkene tekende beroep aan op de Gelderse synode, waardoor verstreckende maatregelen voorlopig moesten worden opgeschort.²²⁵ Gedurende heel de tijd van deze lange procedure was de classis verplicht geweest de diensten in de gemeente Vijlen door één van haar leden te laten waarnemen, hetgeen op de lange duur het ongenoegen van betrokkenen slechts had vergroot. Ook de onderlinge verhoudingen tussen de predikanten hadden duidelijk geleden door deze slepende affaire. Van een geheel ander karakter was de affaire waarin de predikant van Schimmert, ds. Martinus Wijbinga, verwickeld raakte. Deze slaagde er door een overmaat aan ijver in de hele dorpsgemeenschap, inclusief zijn gemeente en geloofsgenoten, speciaal de leden van de burgerlijke overheid, van zich te vervreemden. Dit beperkte zich niet tot het lokaal niveau. Het was al vroeg begonnen. Op 8 oktober 1681 richtte luitenant-drossaard van het Land van Valkenburg, J. van Slijpe, tot de classis het verzoek om in het geweer te komen tegen een door de predikant aan de kerkdeur aangeplakte mededeling.²²⁶ Daarin eiste hij voor zich het alleenrecht op trouwlustigen in de echt te verbinden. Hij deed dit gepaard gaan met een aantal waarschuwingen aan het adres van degenen die zich zouden verstouten er een ander inzicht en navenante praktijk op na te houden. De luitenant-drossaard uitte daarover zijn misnoegen en wenste dat de classis er voor zou zorgen "dat sulcke ofte diergelijcke ingrepen in politieke affaires niet meer geschieden mogen".²²⁷

²²⁵ Ook de synode heeft zich intensief op de bijeenkomsten in Zutphen en Arnhem in de jaren 1682 en 1683 met deze affaire beziggehouden; kopieën van de verslagen van deze bijeenkomst bevinden zich in RALM, CIMa, inv.nrs. 57 en 79. In de classicale acta werden in extenso drie notariële akten opgenomen over de regeling van de affaire; RALM, CIMa, inv.nr. 11, ff.213-227.

²²⁶ RALM, CIMa, inv.nr. 11, f.167, artikel 26.

²²⁷ Deze stellingname was juist. Het Echreglement waarop de predikant zich meende te kunnen beroepen, verbood slechts aan de rooms-katholieke geestelijkheid iedere bemoeienis

De classis toonde zich hevig verontrust over een dergelijke, wat genoemd werd "ontijdige ijver", en deed de predikant een ernstige berisping toekomen. Zij maakte van de gelegenheid gebruik hem er ook op te wijzen dat het niet juist was zich zonder de classis in te schakelen rechtstreeks met rekestten tot de Raad van State te richten en zich daarin ongunstig uit te laten over anderen, in het bijzonder overheidspersonen.

Daarmee was de toon gezet, die het optreden van de predikant zou blijven kenmerken. Regelmatig trad hij in het geweer tegen paapse stoutigheden; hij was er op uit het alleenrecht van zijn kosterschoolmeester op het geven van onderwijs veilig te stellen. Dit werd hem door de katholieke gemeenschap niet in dank afgenomen, want op een classisvergadering van 4 mei 1683 bracht hij te berde dat in de voorbije tien maanden tot tweemaal toe in zijn huis de boel kort en klein was geslagen en allerlei zaken ontvreemd, terwijl hij dienst deed in de kerk. Het leek niet vergezocht de schuldigen onder rooms-katholieken te zoeken. Hij was doende, zo deelde hij mee, bij de overheid aan te dringen op een betere garantie voor zijn veiligheid en de nodige schadeloosstelling voor wat hem was aangedaan. Daarop verzocht hij de classis bij de drossaard en de luitenant-voogd te willen interveniëren voor de belangen van hemzelf en zijn schoolmeester, hetgeen hem werd toegezegd.²²⁸

Ook elders moet hij een zekere beruchtheid hebben gekregen, want bij diezelfde gelegenheid beklagde hij zich over het affront dat hem, komend van Maastricht, door de pastoor van Limmel onderweg was aangedaan en hij verzocht ook daarover de autoriteiten aan te spreken.²²⁹ Het haalde allemaal niet veel uit, want op 6 juli 1683 werd gerapporteerd dat de luitenant-voogd zijn uiterste best had gedaan om de gewenste schadevergoeding te verkrijgen, maar daarin niet was geslaagd.²³⁰ Hij verklaarde zich bereid er mee door te gaan, wanneer de classis zou kunnen aantonen dat de overheid aansprakelijk kon worden gesteld voor de schade die predikanten

met het huwelijk, maar onthield deze bemoeienis beslist niet aan de burgerlijke overheid. Integendeel, heel de inhoud van het Echtrechtlement maakt duidelijk dat de overheid het huwelijk beschouwde als behorend tot de "politieke affaires"; zie Ubachs 1986, pp. 213-228. Het Echtrechtlement voorzag uitdrukkelijk alternatieve mogelijkheden voor de huwelijkssluiting en wel ten overstaan van de plaatselijke schepensbank, zoals dit ook elders in zwang was.

²²⁸ RALM, CIMA, inv.nr. 11, f.235, artikel 39.

²²⁹ RALM, CIMA, inv.nr. 11, f. 238, artikel 46; ook deze zaak zou nog enkele malen op de agenda terugkomen.

²³⁰ RALM, CIMA, inv.nr. 11, f.245, artikel 32.

mochten hebben geleden. In dat geval zou hij er alles aan doen om ds. Wijbinga het hem toekomende te bezorgen. Deze stellingname moet de woede hebben opgewekt van de predikant, want zowel de drossaard als de luitenant-voogd beklaagden zich er bij de classis over dat hij in het openbaar op de preekstoel tegen hen van leer was getrokken en het had voorgesteld of zij zich aan ernstige nalatigheid schuldig hadden gemaakt, waarvoor zij zich voor Gods rechterstoel zouden moeten verantwoorden.²³¹ Hij had zelfs twijfel uitgesproken over hun religieuze gezindheid en hen er van beschuldigd dat zij slechts omwille van hun positie de gereformeerde religie hadden gekozen. Hij had hen "broodgeuzen" genoemd.

Een dergelijke aantasting van het openbaar gezag ging de classis uiteraard te ver. Opnieuw kreeg de predikant een berisping wegens zijn onstuimige ijver. Hem werd duidelijk te verstaan gegeven dat de gewraakte preek niet door de beugel kon. Hoewel hij nog had getracht zich te rechtvaardigen met op te merken dat zijn woorden verkeerd waren weergegeven en verdraaid, verklaarde hij zich tot beterschap bereid. Het is tekenend voor de gestoorde verhoudingen dat de classis niet genegen was ds. Wijbinga een boete, die hij had opgelopen wegens veelvuldige afwezigheid van zijn post, kwijt te schelden, ondanks de herhaalde aandrang die hij had uitgeoefend om in zijn berooide toestand niet nog zwaarder te worden belast.²³² Men begrijpt dat hij met beide handen de kans aangreep, toen hij elders werd beroepen. Op 8 juni 1684 kwam een beroep uit Hedel onder de classis Zaltbommel op de classisvergadering ter sprake. Deze verleende hem de akte van losmaking; korte tijd later vertrok hij.²³³

Dit betekende het einde van de zelfstandigheid van de Nederlands hervormde gemeente Schimmert. Weliswaar had de classis na het vertrek van ds. Wijbinga de zorg voor de gemeente naar zich toe getrokken in afwachting van de toestemming van de Raad van State de procedure van beroep voor een nieuwe predikant in werking te mogen stellen. Deze toestemming kwam niet, ondanks herhaalde

²³¹ RALM, CIMA, inv.nr. 11, f.249, artikel 59.

²³² De akten van 4 mei 1683 bevatten deze bijzonderheden; RALM, CIMA, inv.nr. 11, f.240, artikel 51.

²³³ Op 8 juni was de zaak rond en konden na voorlezing van het instrumentum vocationis de vereiste stukken worden opgemaakt; RALM, CIMA, inv.nr. 11, f.264, artikel 4.

aandrang van de classis.²³⁴ Op 3 oktober 1684 was zij er van op de hoogte dat men in Den Haag op het verzoek negatief had beschikt en de gemeente Schimmert met Meerssen had gecombineerd.²³⁵ Geruime tijd weigerde de classis zich bij dit besluit neer te leggen en bleef zij volharden in pogingen alsnog een nieuwe predikant benoemd te krijgen. Geleidelijk aan schakelde zij over op een verhoging van het tractement van de predikant in Meerssen, ds. Apkenius. Ruim een vol jaar later werd daartoe een rekest ingediend en op 8 juli 1686 werd vastgesteld dat de procedure in Den Haag rond was en dat aan ds. Apkenius een tractement voor een combinatie van twee gemeenten was toegekend. Het heette dat hetgene dat was "besolliciteert" ook was verkregen.²³⁶

Al met al vormde dit de tweede reductie van het aantal predikantsplaatsen in de Landen van Overmaas. Dat kwam overeen met de politieke lijn waarvoor in Den Haag de direct verantwoordelijken voor de financiering van de predikanten hadden gekozen. Deze financiering was een voortdurende zorg gebleven en men kan er zeker van zijn dat het vertrek van een aantal predikanten, soms na slechts een kortstondige werkzaamheid, in verband staat met de moeilijkheden een passend salaris te krijgen.

Uit tal van gegevens blijkt niet alleen dat de uitbetaling van achterstallige tractementen uit de jaren van de Franse bezetting op zich liet wachten, maar dat bovendien ook de uitbetaling van de tractementen aan de nieuw benoemde predikanten regelmatig vertraging ondervond of zelfs geheel achterwege bleef. Hoewel na 1678 opnieuw beslag werd gelegd op goederen en inkomsten van rooms-katholieke signatuur en deze onder beheer werden gebracht van de rentmeester der geestelijke goederen, bleek telkens opnieuw dat het comptoir van deze rentmeester niet over voldoende middelen beschikte om aan de lopende verplichtingen te voldoen.

De klachten daarover zijn legio. Zij keren met vaste regelmaat terug. Speciaal de verbalen van de afgevaardigden van de Raad van

²³⁴ Reeds op 8 juni 1684 was daartoe een verzoek van de classis uitgegaan, RALM, CIMA, inv.nr. 11, f.264, artikel 5. De Raad van State had toen al in principe besloten tot combinatie van de gemeente Schimmert met die van Meerssen. Dit conform een al eerder op 21 december 1683 genomen besluit om door reductie van het aantal predikanten- en schoolmeestersplaatsen de daaraan verbonden salariskosten te drukken. Op 21 augustus 1684 besloot de Raad "daarbij te persisteren" en gaf aan de classis opdracht "omme haer daer na te reguleren"; ARAH, RvSt 105 onder deze data, zie ook de Index, inv.nr. 489.

²³⁵ RALM, CIMA, inv.nr. 11, f.276, artikel 15.

²³⁶ RALM, CIMA, inv.nr. 11, f.304, artikel 6.

State, die net als die van de Staten-Generaal om de twee jaar deze gebieden bezochten, bevatten tal van gegevens over deze materie.²³⁷ Meestal blijven de mededelingen beperkt tot de feiten. Slechts eenmaal wordt in een dergelijk verbaal een pleidooi gehouden om door aangepaste maatregelen verbetering in de situatie te brengen. Dat gebeurde in het verbaal van 1683, waarin een aantal van de hier bedoelde problemen uitvoerig ter sprake werd gebracht.²³⁸ Ten aanzien van de achterstallige tractementen uit de jaren van de Franse bezetting wordt vastgesteld dat in 1681 wel enige betalingen hadden plaatsgehad, maar dat niet was te voorzien dat de achterstand op korte termijn kon worden ingelopen. De moeilijkheden dateerden al vanaf 1669, toen door de Raad van State een behoorlijk bedrag, 3.840 gulden, moest worden gevoteerd. Door de komst van de Fransen was enkele jaren later het hele systeem in ongerede geraakt. Op de lange termijn, zo luidde het advies van de gedeputeerden, kon slechts wat meer ruimte worden geschapen door over te gaan tot combinaties van gemeenten die maar een gering aantal leden kenden en door het rigoureuus schrappen van overbodige of onnodige posten. De suggestie werd geopperd de vacatures in de gemeenten Gulpen, Heerlen en Valkenburg, die zich juist voordeden, aan te grijpen om tot enkele van de gewenste combinaties te komen.

De gedeputeerden kregen een concrete mogelijkheid, toen hen de problemen rond de predikant van Vijlen ter ore kwamen. Deze was, zoals hen werd meegedeeld, door de classis uit zijn ambt ontheven. Hij had weliswaar daartegen beroep aangetekend, maar het had er alle schijn van dat hij dit beroep niet zou doorzetten. Na informatie te hebben ingewonnen over de situatie binnen zijn gemeente was hen gebleken dat er in Vijlen geen andere protestanten waren dan de voorlezer-koster. Deze had zich in dezelfde aangelegenheid als de predikant ernstig gecompromitteerd en was feitelijk onmogelijk geworden. De gemeente Gulpen daarentegen vormde een goede en considerabele gemeente en deze zou een nieuwe predikant moeten krijgen. Omdat de afstand tussen Vijlen en Gulpen niet groot was, zouden protestanten uit Vijlen daar gemakkelijk aan hun trekken

²³⁷ ARAH, RvSt 1705 met de verbalen over de jaren 1679, 1681 en 1683; de rekeningen van rentmeester Johan Ghijsen vertonen ook over de daaropvolgende jaren tekorten, ARAH, RvSt 2171-I.

²³⁸ Zie vorige noot.

kunnen komen. Concreet luidde hun advies dan ook dat de twee gemeenten moesten worden gecombineerd.²³⁹

Voor het overige hielden de gedeputeerden het bij enkele vage suggesties. Dat het hen echter ernst was met het pleidooi voor een reductie van het aantal gemeenten, blijkt uit de voorstellen om over te gaan tot de combinatie van Geulle met Beek, van Schimmert met Meerssen en van Klimmen met Valkenburg. De afstanden tussen deze plaatsen vormden geen onoverkomelijke hindernis en het aantal gelovigen in enkele van de genoemde gemeenten was minimaal.

Toen dit verbaal op 26 november 1683 werd afgesloten en niet lang daarna bij de Raad van State op tafel kwam, beschikte de Raad negatief op een verzoek van de classis van 7 juli 1683 om voor Vijlen een nieuwe predikant te mogen beroepen.²⁴⁰ Hoewel de classis bleef insisteren, vooral nadat was gebleken dat ds. Paets zijn beroep op de synode niet zou vervolgen, en de benoeming van een opvolger trachtte te rechtvaardigen met de overweging dat het gewenst was in Vijlen een bolwerk tegen het opdringend antichristendom van de roomse Kerk te handhaven,²⁴¹ volgde opnieuw een weigering dit verzoek te honoreren. Op 2 mei 1684 zag de synode zich genooddaakt van verdere stappen af te zien en te berusten in de combinatie Vijlen-Gulpen.²⁴² Er werd nog slechts bij gelegenheid te berde gebracht dat de combinatie van Vijlen met Vaals veel geschikter was geweest omdat deze twee plaatsen tot een en dezelfde schepensbank behoorden, maar de autoriteiten in Den Haag waren niet genegen terug te komen op hun eerder genomen beslissing.

Omstreeks dezelfde tijd kwam ook de combinatie van de gemeenten Schimmert en Meerssen tot stand. Ook daarvoor was bij de Raad van State de overweging op die manier de lasten op het comptoir

²³⁹ Uitdrukkelijk wordt vermeld dat financiële overwegingen bij de besluitvorming de doorslag hadden gegeven; ARAH, RvSt 1705, f.34v, "tot onderstant ende verlichtinge vant comptoir der geestelijke goederen na rentmeester Ghijsen daarover geconsulteerd te hebben onder de reserve dat dit kon gebeuren zonder prejudicie".

²⁴⁰ ARAH, RvSt 104, f.535 in overeenstemming met het bedoelde verbaal en de daar verschaft informatie over ds. Paets.

²⁴¹ Op 17 augustus 1683 heette het nog dat de voorgenomen reductie slechts kon strekken "tot contentement en voorstant van het antichristendom" en huldigde men het standpunt dat "vrome predikanten in den lande ten hoogsten nodigh sijn om op de schadelijcke attentaten van monnicken en papen te letten"; RALM, CIMA, inv.nr. 11, f.252.

²⁴² RALM, CIMA, inv.nr. 11, f.260.

van rentmeester Ghijsen te verminderen, doorslaggevend. Alle aandrang die de classis na het vertrek van ds. Wijbinga uitoefende om een nieuwe predikant in Schimmert te mogen beroepen, bleef vruchteloos.

Andere combinaties bleven voorlopig uit en voor de gemeenten van Heerlen en Valkenburg werden nieuwe predikanten beroepen. De Raad van State had inmiddels voor de oplossing van de financieringsproblemen de gemakkelijkste weg gekozen. Weliswaar werd bij resolutie van 25 februari 1684 het hoge bedrag van 10.000 gulden gevoteerd om daarmee het comptoir van de rentmeester wat meer armslag te geven,²⁴³ maar dit bedrag moest worden afgewenteld op de kas van de ontvanger van het Land van Valkenburg en in vier termijnen per 1 maart, 30 juni, 30 september en eind 1684 worden betaald.²⁴⁴ Of dit inderdaad is gebeurd, heb ik niet kunnen vaststellen.²⁴⁵

De School- en Echtreglementen weer van kracht

Op verschillende plaatsen kregen de schoolmeesters met dezelfde moeilijkheden te kampen als de predikanten. Ook voor hen gold dat het er om ging vaste voet te krijgen in een omgeving die hen vijandig gezind was en waar alle middelen te baat zouden worden genomen om hen het werk niet alleen onder de kinderen van hun geloofsgenoten, maar ook die van rooms-katholieke ouders te bemoeilijken en zelfs onmogelijk te maken. Slechts met behulp van de overheid zou het mogelijk zijn desondanks door te zetten. Het zou ongetwijfeld de taak zijn van de landelijke overheid de bepalingen van het schoolreglement, dat in 1655 voor het eerst was uitgevaardigd, te urgeren en die van de lokale overheden om de naleving er van te bewaken en eventuele overtredingen te corrigeren en te doen ophouden.

²⁴³ Dat gebeurde overeenkomstig een advies van de commissarissen-deciseurs die in 1683 naar Maastricht en de Landen van Overmaas waren gezonden; ARAH, RvSt 1705.

²⁴⁴ ARAH, RvSt, 2171-I; dezelfde resolutie legde overigens opnieuw voor de gedeputeerden die eerstdaags zouden vertrekken de opdracht vast nauwkeurige informatie in te winnen "ofte niet eenige tractementen, beneficijs ofte andere lasten" zouden kunnen worden uitgespaard.

²⁴⁵ Zeker was het niet voldoende om de tekorten weg te werken, want ook de rekeningen over 1684 en 1685 werden afgesloten met een negatief saldo; zie noot 328.

Aan het eerste heeft het van het begin af aan niet ontbroken. Reeds op 14 maart 1680 maakten de Staten-Generaal duidelijk dat het schoolreglement opnieuw van kracht was geworden²⁴⁶ en ruim een jaar later registreerde de classis dat de Hoogmogende Heren zich hadden verwaardigd over te gaan tot "renovatie en ampliatio van eenige articulen van het schoolreglement".²⁴⁷ De frequentie waarmee daarna werd aangedrongen op strikte naleving van allerlei bepalingen maakt duidelijk dat het daaraan in de praktijk nogal eens heeft ontbroken. Talrijk zijn de klachten die van afzonderlijke gemeenten of van de classis zijn uitgegaan, zowel aan het adres van de autoriteiten in Den Haag als naar de hogere officieren in den lande of de overheden ter plaatse. Ook de commissarissen-deciseurs of andere vertegenwoordigers van het centrale bewind die deze gewesten bezochten, werden bestookt met klaagschriften over de onregelmatigheden die zich op dit voor de politieke en kerkelijke reformatie zo beslissende terrein voordeden en de rapporten naar Den Haag geven daar regelmatig blijk van. Enkele van deze zogenaamde paapse stoutigheden zullen hierna nog ter sprake komen. Hier zij slechts vermeld dat zich bij de uitbouw van het gereformeerde onderwijs in de Staatse partages moeilijkheden van allerlei aard voordeden. Nu eens bleek het onmogelijk een geschikte behuizing voor de schoolmeester te vinden of voldoende ruimte voor het geven van onderwijs, dan weer waren het de ouders, die hun kinderen elders naar school lieten gaan of weigerden hen toe te vertrouwen aan de vertegenwoordiger van een hen vreemde religie. Soms waren het concurrenten uit het andere kamp die hen voor de voeten liepen, dikwijls gingen de klachten over het uitblijven van de hen verschuldigde schoolgelden of andere retributies waarop zij als koster of doodgraver aanspraak maakten. Ook speelden problemen van meer persoonlijke aard een rol. Een wel heel bijzonder voorstel bereikte de gedeputeerden van de Staten-Generaal op 8 juli 1684 van een aantal ingezetenen van

²⁴⁶ RALM, LvO, inv.nr. 273, f.37, een aantekening onder die datum; zie ook ARAH, StG 3301, ff.238-242 met een uitvoerige bespreking van een remonstrantie, ingediend door de Gelderse synode over de onduidelijke concurrentie die de eigen schoolmeesters van roomse zijde ondervinden en de resolutie die de renovatie van het Schoolreglement teweegbracht. Deze was geïnspireerd op een resolutie van 26 mei 1658 over het weren van paapse onderwijzers.

²⁴⁷ RALM, ClMa, inv.nr. 11, f.153, artikel 25.

Valkenburg.²⁴⁸ Deze berichtten dat de schoolmeester, Matthijs Stockraem, wegens hoge leeftijd niet meer in staat was op een behoorlijke manier zijn taak te vervullen. Het was wenselijk een voorziening te treffen. Omdat het in Valkenburg nauwelijks nog mogelijk was de kinderen op Spaans grondgebied naar school te sturen, liepen zij doelloos op straat rond en dat kwam hun vorming niet ten goede, wat veeleer aanleiding gaf tot allerlei vormen van baldadigheid. Om daaraan een eind te maken zou er een nieuwe schoolmeester moeten worden benoemd. Misschien zou er een keuze kunnen worden gemaakt uit de vier schoolmeesters die werkzaam waren op plaatsen waar geen predikant was. De financiering zou dan geen probleem vormen, want hij zou eenvoudig zijn tractement kunnen behouden. Er was nog een andere mogelijkheid. Er had zich een rooms persoon aangeboden, die bereid was in Valkenburg een kamer te huren en de kinderen van de gereformeerde religie niet alleen Latijn, lezen, schrijven en rekenen bij te brengen, maar hen "ooch in haren Catechismus, gebeden en Godtsalicheyt soodanich t'oeffenen, evenals off hy selfs van de gereformeerde religie was". Hoewel het niet werd uitgesproken, zou hij tegelijk de roomse kinderen op de hen passende wijze onderricht kunnen geven. Hij had zich bereid verklaard genoegen te nemen met een voorlopige aanstelling om de gemeente uit de nood te helpen en haar de tijd te laten om tot een definitieve regeling te komen. Geen wonder dat dit soort oecumenische gezindheid avant la lettre opzien baarde, maar toen het er op aankwam werd op het voorstel niet ingegaan. Mede door toedoen van de pas benoemde predikant van Valkenburg, Hermanus Joannes Vrijthoff, kreeg diens zoon, Lambertus Vrijthoff, een voorlopige aanstelling tegen een jaargeld van 150 gulden, dat zou worden genomen uit het subsidie dat de Latijnse school in Maastricht werd toebedeeld.²⁴⁹ Matthijs van Stockraem zou tot aan het eind van zijn leven vanwege zijn verdiensten zijn volle tractement behouden, op voorwaarde dat de Raad van State zou instemmen met deze regeling. Dat gebeurde bij resolutie van 24 januari 1685 inderdaad.²⁵⁰ De bedoeling was dat

²⁴⁸ ARAH, StG 3310, ff.41v-42; het verbaal van de gedeputeerden onder inv.nr. 8985 bevat een aantal bijzonderheden over dit voorstel. Het stuk zelf is te vinden in ARAH, StG 5843-I.

²⁴⁹ Deze bijzonderheden werden ontleend aan het in de vorige noot genoemde verbaal.

²⁵⁰ ARAH, RvSt 106 onder genoemde datum.

Vrijthoff jr. te zijner tijd de officieel nog dienstdoende schoolmeester zou opvolgen.

Al met al werd omstreeks dezelfde tijd een min of meer stabiele toestand bereikt voor het schoolwezen binnen de Staatse partages. Het eerste kerkelijke visitatieverslag van 1687, dat voor zo goed als alle Staatse gebieden een overzicht geeft, vermeldt dat het onderwijs in gereformeerde geest er in de meeste plaatsen redelijk voorstond.²⁵¹ In de begeleidende stukken wordt dit door de mededelingen van een aantal op dat ogenblik functionerende schoolmeesters bevestigd. Het tamelijk uitvoerig verslag van de visitatoren vermeldt de volgende cijfers van schoolgaande kinderen:

Beek	56
Eijsden	6
Geulle	17
Heerlen	90
Hulsberg	35
Klimmen	41
Margraten	9
Meerssen	93
Schimmert	44
Vaals	-
Valkenburg	50
Voerendaal	59
Vijlen	24

Bij vergelijking met het overzicht van vóór de tijd der Franse bezetting valt het op dat enkele plaatsnamen zijn weggevallen en een enkele er bij is gekomen. Weggevallen zijn Montenaken, Wolder, Houthem en Holset, er bij gekomen is Margraten.²⁵² Mogelijk zijn de eerstgenoemde plaatsen niet aangedaan. Van Montenaken weten we dat daar in 1687 een paapse school was gevestigd, in Wolder wordt de klacht geuit dat de schoolmeester geen huis kan

²⁵¹ ARAH, RvSt 2171, onder nr. 82. De talrijke stukken in deze bundel maken het mogelijk verschillende jaren met elkaar te vergelijken; zie ook RALM, CIMA, inv.nr. 82.

²⁵² Margraten zou overigens niet lang op de lijst blijven. In 1686 was in het kader van de voorgestelde bezuinigingen voor deze plaats, evenals voor het Waalse Bombaye, het besluit gevallen dat de schoolmeestersplaats aldaar zou komen te vervallen bij een eventuele vacature. Dat gebeurde in 1689; zie RALM, CIMA, inv.nr. 11, f.355 onder 3 mei en f.366 onder 12 juli.

krijgen. Voorgesteld wordt deze twee dorpen op te delen, te beginnen met de kerken die dicht bij elkaar waren gelegen. Die van Montenaken zou dan definitief aan de rooms-katholieken kunnen toevallen, die van Wolder aan de gereformeerden. Dat zou de mogelijkheid bieden de kerk definitief van alle paapse uitrustingsstukken te zuiveren.

Wat de cijfers betreft, kan worden opgemerkt dat die op enkele plaatsen aanzienlijk zijn gestegen. Dat geldt vooral voor Heerlen en Meerssen. Op andere plaatsen zijn de cijfers exact of nagenoeg dezelfde, zoals in Klimmen, Valkenburg en Vijlen. Elders weer zijn de aantallen in 1687 aanzienlijk lager, zoals in Beek, Gulpen en Voerendaal.²⁵³ Voor Gulpen kan een verklaring worden gezocht in de omstandigheid dat er een paapse school werd gehouden, maar dat was ook in Meerssen het geval en daar had het duidelijk geen invloed op het cijfer. De paapse school in Nieuwenhagen deed niet veel afbreuk aan de school van Heerlen, maar in deze volkrijke parochie speelden de afstanden vanzelfsprekend een rol.

Natuurlijk was het niet over de hele linie rozegeur en maneschijn. Het rapport geeft een verklaring voor het zeer geringe aantal leerlingen in Eijsden.²⁵⁴ Het hing samen met problemen die zich omstreeks deze tijd bij de wisseling van de wacht voordeden. Was de loopbaan van Johan van Rijckelt al niet bijster succesvol geweest, het werd allemaal nog erger toen Peter van der Heijden op het toneel verscheen. Deze had in 1687 een aanstelling gekregen in Geulle, maar door een slinkse manoeuvre in juli 1688 van de Raad van State tot ergernis van de classis een benoeming voor Eijsden in de wacht weten te slepen.²⁵⁵

De benoemingsakte die op 10 oktober 1688 door de commissarissen-deciseurs aan de autoriteiten in Eijsden werd overgelegd, geeft een duidelijk beeld van de positie die het Schoolreglement aan een dergelijke functionaris in de samenleving toedacht.²⁵⁶ De autoriteiten werden gelast zonder mankeren

“den voors. van der Heijden toe te staen, gelyck wij toestaan mits desen dat van nu aff, naar affictie deses, hij alleen, en neffens hem niemant anders, in desen dorpe en sal mogen

²⁵³ Ook bij vergelijking met de cijfers van andere jaren blijkt hoezeer zij aan schommelingen onderhevig waren.

²⁵⁴ Zie voor het hier volgende Munier 1986a, pp. 250-252.

²⁵⁵ Zie daarover ook Hoogstraten en Van Loo 1983, pp. 35-36.

²⁵⁶ RALM, LvO, inv.nr. 5597.

school houden, nocht yemant van dese ingesetenen van wat religie hij soude moogen wesen, sijn kinderen in de naaburige dorpen ter schoole te senden, ook die daar tegenwoordig mochten gaan uijt te houden”,

op straffe van zich bij overtreding bloot te stellen aan boeten, die “sonder eenige conniventie” overeenkomstig de reglementen zouden worden opgelegd.

Dit hield in dat ook de roomse ouders hun kinderen aan de zorgen van die ene officieel aangestelde schoolmeester van de gereformeerde religie moesten toevertrouwen. Iedere uitwijkmogelijkheid naar nabijgelegen plaatsen onder Spaanse of andere soevereiniteit was hen de pas afgesneden. Toch moet de animo in Eijsden niet groot zijn geweest. De inwoners namen hun toevlucht tot het enige middel van verzet dat hen was overgebleven en hielden de kinderen gewoon thuis. Het regent in Eijsden in deze jaren klachten van kerkeraad en classis over het schoolverzuim dat steeds ernstiger vormen ging aannemen. Voor een belangrijk deel was dat, zoals uit de bronnen blijkt, aan de schoolmeester toe te schrijven. Hij verwaarloosde zijn taak en was er op geen enkele manier voor berekend. Soms was er maanden achtereen geen school, hetgeen door de betrokkene werd vergoelijkt met de opmerking dat het aantal leerlingen niet de moeite was. Feitelijk stak hij zijn tijd in het deurwaarderschap dat hij had weten te verwerven en waarvan hij naar eigen zeggen de inkomsten niet kon missen. Toen de uitoefening daarvan na veel vijven en zessen door de Raad van State uitdrukkelijk werd beperkt tot het district Eijsden, bleef het klachten regenen, ook in Den Haag, over het wangedrag van de man.²⁵⁷ Hij kwam met zijn heftig en onstuimig karakter met zo goed als iedereen in botsing, vooral met zijn vrouw. Hij kwam regelmatig ook met de autoriteiten in conflict, in het bijzonder met de substituit-schout Jan Theuijt.

Het kwam tot scherpe woordenwisselingen, handtastelijkheden en vechtpartijen. De kinderen kon hij niet met rust laten: hij beging met hen “vuiligheden”. Speciaal de roomse kinderen moesten het ontgelden. Hij wist hen vindingrijk in hun geloofsovertuiging te kwetsen. Tot afgrijzen van de protestantse berichtgever had hij op een Goede Vrijdag een paaps jongetje met geweld de mond vol vet

²⁵⁷ De acta van classis en kerkeraad staan er vol van.

gewreven. Pogingen om aan al deze wanordelijkheden paal en perk te stellen, bleven niet uit. Enkele malen werd de schoolmeester gesuspendeerd, zonder resultaat. Hij wist met allerlei verdedigingsgeschriften kerkeraad en classis handenvol werk te bezorgen en slaagde er in zo handig te manoeuvreren dat Den Haag hem de hand boven het hoofd hield.

Men wrijft zich de ogen uit, wanneer Den Haag via de commissarissen-deciseurs op 25 oktober 1700 uitgerekend aan Jan Theuijt opdraagt schoolmeester Peter van der Heijden

“in desselfs ampt te mainteneeren, in conformité aan het Schoolreglement, ende dien volgende te beletten, dat geene kinderen 't zij van de Gereformeerde of Roomsche religie, anders als bij denselven ter schoole werden bestelt”.²⁵⁸

Deze opdracht werd als ironie der geschiedenis bij deurwaarders-exploot aan de overheid in Eijdsden “geinsinueert”.

Was het Schoolreglement in deze omstandigheden voor een katholieke gemeenschap een zwaar te dragen kruis, niet minder kwetsend waren de bepalingen van het Echreglement.²⁵⁹ Ook dit reglement werd nog in het begin van de jaren tachtig weer “in train geset”. In de loop van maart 1683 ging er aan de hoge officieren in de drie Landen van Overmaas van de Staten-Generaal een bevelschrift uit, waarmee de heren de opdracht kregen “dat sy wederom souden hebben in train te brengen alle Placaten, Ordonnantien en Reglementen, die voor den laatsten oorlogh met den Koningh van Vrancryck by haer Hoogh Mog. waren gedaen emaneren”.²⁶⁰ Wellicht tot hun verbazing kregen de heren in Den Haag enkele maanden later van de betrokkenen te horen dat zij bij het tenuitvoerleggen van deze opdracht telkens stootten op de mening, dat het Echreglement niet meer van kracht zou zijn. Allerlei bepalingen ten aanzien van de huwelijksluiting zouden niet meer behoeven te worden nagekomen. Er volgde prompt een nieuw bevelschrift, dat op 21 augustus

²⁵⁸ Deze instructie bevindt zich in RALM, LvO, inv.nr. 5597; ook inv.nr. 3598 bevat een aantal stukken over de hier beschreven affaire.

²⁵⁹ Het valt te betreuen dat aan het functioneren van dit reglement nog nauwelijks studies van betekenis zijn gewijd; zie het onder noot 319 genoemde artikel van Ubachs.

²⁶⁰ De op 3 maart verleende opdracht honoreerde een verzoek van de classis Maastricht; de tekst van de uitgegane instructie dienaangaande in ARAH, StG 5842. Pogingen om ook voor Maastricht een aan de bijzondere status van deze stad aangepast Echreglement in te voeren, strandden op weerstanden van Luikse instanties; bijzonderheden daarover in de verbalen van 1682 en 1684, respectievelijk inv.nr. 8984 en 8985.

uitging, waarmee Hare Hoogmogenden nadrukkelijk verklaarden dat de eerder gegeven opdracht wel degelijk het Ehtreglement impliceerde, en dat het de plicht was van de officieren er voor te zorgen dat alle bepalingen van dat Ehtreglement, meer in het bijzonder die betreffende de drie proclamaties en het trouwen voor de gereformeerde gemeente of voor schout en schepenen, strikt werden nagekomen.²⁶¹

Uit allerlei huwelijksregisters kan men opmaken dat de pastoors en andere verantwoordelijken sindsdien zeer goed hebben begrepen, waar zij aan toe waren. De meeste rooms-katholieke trouwregisters houden rond het midden van het jaar 1683 abrupt op, hier en daar met de aantekening dat dat gebeurde krachtens door de hoge overheid uitgevaardigde bevelen. Het meest omstandig is de mededeling van de pastoor van Beek, die in zijn trouwregister een N.B. laat volgen met de aantekening

“dat volgende naemen van die gene die hem begeven hebben tot den houwelycken staet sedert dat het Landt van Valckenborgh voor een gedeelte is gekomen onder haere Hoogh Mogende Heeren Staeten onse Heeren verbiedende door strenge placaten het trouwen bij die geestelijck maer bij die Heren predicanten sullen daer te vinden syn”.²⁶²

Het merkwaardige is dat enkele trouwregisters al op een vroeger tijdstip eindigden. De pastoor van Bunde bijvoorbeeld tekent aan onder datering van 1 juni 1682:

“Cum de mandato Dominorum Statuum non liceat pastoribus publice matrimonii assistere hinc nulla annotatio donec ad usque hic posita est”.²⁶³

Anderen daarentegen bleven nog een tijdlang aantekening houden van huwelijken die, vermoedelijk clandestien, werden gesloten ten overstaan van de bedienaar van de rooms-katholieke Kerk, nadat de echtelieden aan de bepalingen van het Ehtreglement hadden voldaan.

Het verst ging de pastoor-deken van Klimmen, Johannes Haesen, die zonder onderbreking de voor hem gesloten huwelijken bleef

²⁶¹ ARAH, StG 3308, ff.149-150.

²⁶² RALM, DTB, inv.nr. 9.3 onder 1683; merkwaardigerwijze volgen er op deze plaats geen namen.

²⁶³ RALM, DTB, inv.nr. 28.1, f.130. Het “publice” is hier veelzeggend. De meeste pastoors wisten, zeker op de lange duur, in de praktijk tegemoet te komen aan de wensen van de parochianen hun huwelijk bevestigd te zien door de eigen Kerk.

registreren.²⁶⁴ Bij een analyse van de door hem gebruikte bewoordingen komt men echter tot de ontdekking dat hij zich moet hebben beperkt tot de meest elementaire vorm van huwelijkssluiting. Terwijl een huwelijk dat op 29 oktober 1682 werd gesloten nog wordt geregistreerd met de aantekening: "contraxerunt solemniter (!) matrimonium", beperkte pastoor Haesen zich na het opnieuw van kracht worden van het Echtreglement tot de simpele mededeling: "matrimonialiter conjuncti", of "inierunt matrimonium", terwijl de vermelding dat het gebeuren in de kerk plaats vond helemaal achterwege blijft. Bovendien blijkt dat de aantallen huwelijken, die voor hem werden gesloten, aanzienlijk minder waren dan die in de jaren er voor. Terwijl de cijfers in de jaren van de Franse bezetting een gemiddelde van bijna zes uitwijzen, een gemiddelde dat in de jaren 1679 tot en met 1683 slechts een geringe daling vertoont, daalt het gemiddelde over de periode van 1684 tot 1700 tot iets meer dan twee.²⁶⁵ Men kan daaruit concluderen dat veel rooms-katholieke echtparen het om wat voor reden dan ook niet nodig oordeelden voor hun pastoor te verschijnen, nadat zij hun huwelijk ten overstaan van de predikant hadden gesloten. Het blijft natuurlijk mogelijk dat er echtelieden naar elders, en dan vooral buiten de Staatse partages, zijn uitgeweken, maar voor de meesten kan dat niet worden verondersteld. Zeker is dat de overgrote meerderheid zich aan de voorschriften van het Echtreglement heeft gehouden. De cijfers van het gereformeerde register vertonen over de laatstgenoemde periode een aanzienlijk hoger gemiddelde, met vijf als minimum voor het jaar 1684 en vierentwintig als maximum voor het jaar 1695, terwijl het gemiddelde op ruim elf ligt.²⁶⁶ Wie de aantekeningen over de woonplaatsen van de huwendende bijeenbrengt, komt voor het topjaar 1695 tot de ontdekking dat de geregistreerde echtparen op enkele uitzonderingen na uit Klimmen of de nabijgelegen dorpen en gehuchten afkomstig waren. Van een streekfunctie van de gemeente Klimmen kan nauwelijks worden gesproken. Met

²⁶⁴ RALM, DTB, inv.nr. 69.1. Het register van deze pastoor begint in 1674, zodat het mogelijk is de aantekeningen van voor en na het weer van kracht worden van het Echtreglement met elkaar te vergelijken.

²⁶⁵ Het verloop is in de jaren 1674-1690 als volgt: 1674-9, 1675-11, 1676-5, 1677-6, 1678-1, 1679-6, 1680-5, 1681-5, 1682-4, 1683-2, 1684-2, 1685-4, 1686-4, 1687-0, 1688-3, 1689-1 en 1690-2.

²⁶⁶ RALM, DTB, inv.nr. 69.6. Ter vergelijking: in het topjaar 1695 registreerde de pastoor slechts drie huwelijken.

de gemeenten Heerlen, Meerssen en Valkenburg in de omgeving, en gedurende een aantal jaren ook nog een zelfstandige gemeente in Schimmert,²⁶⁷ is dat trouwens gemakkelijk te begrijpen. Van de omliggende parochies is die van Hulsberg het best vertegenwoordigd. Onder de echtelieden waren er enkelen afkomstig uit Hoensbroek, Nuth en Wijnandsrade. De meesten kwamen uit gehuchten als Aalbeek, De Heek, Ransdaal en Weustenrade. We gaan er daarbij als vanzelfsprekend van uit dat de meeste door de predikant geregistreerde echtparen rooms-katholiek waren. In heel de periode 1678 tot 1700 werden door de predikant slechts enkele huwelijken van geloofsgenoten geregistreerd; het aantal doopsels dat werd bediend, vertoont eenzelfde lijn.²⁶⁸

De voorzichtige conclusies die we hier hebben getrokken met betrekking tot de gemeente Klimmen zijn *mutatis mutandis* ook van toepassing op de andere gemeenten. De meeste huwelijken die in de protestantse trouwregisters werden opgenomen, zijn van rooms-katholieke echtparen. Opgemerkt werd reeds dat de pastoor van Klimmen een uitzondering op de regel was. De meesten van zijn collegae hielden geen registratie van de bemoeienis die zij, naar kan worden verondersteld, met het huwelijk van hun parochianen bleven houden. Daarin kwam enige verandering in 1705. Toen de bisschop van Roermond, Angelus d'Ongnies et d'Estrées,²⁶⁹ dat jaar praktisch alle parochies in het Land van Valkenburg visiteerde, drong hij er bij zijn geestelijken op aan de registratie van de voor hen gesloten huwelijken te hervatten.²⁷⁰ Hij zal er van zijn uitgegaan dat de Staatse overheden allang op de hoogte waren van de clandestiene praktijken en bereid waren een oogje dicht te knippen mits maar aan de officiële voorwaarden was voldaan.

De pastoor van Bunde tekende aan dat de bisschoppelijke visitatie bij hem op 2 oktober 1705 had plaatsgehad. Hij gaf de maatregel als volgt weer:

²⁶⁷ Van deze gemeenten was, zoals we eerder zagen, de streekfunctie zeer geprononceerd.

²⁶⁸ Het doopboek vermeldt voor heel deze periode slechts de volgende doopsels: 1683-1, 1686-1, 1688-1, 1691-2, 1692-1. Het eerste daaropvolgende doopsel was in 1705.

²⁶⁹ Habets (dl. II), 1875-1892, pp. 523-536; zie voor zijn bemoeienissen met het Overkwartier tijdens de Spaanse Successieoorlog Habets (dl. II), 1875-1892, pp. 192-215; zie ook Limburgs Verleden (dl. I), 1967, pp. 551-560.

²⁷⁰ De verslagen van deze visitatie berusten in RALM, ArchBiRo, port. 76. Daaruit blijkt dat de bisschop een bijzondere belangstelling voor het bijhouden van de parochieregisters aan de dag heeft gelegd.

"qui mihi mandavit ut etiam his temporibus hereticorum fieret annotatio factarum ceremonialium matrimonialium; quod et aliis pastoribus (ut audio) mandatum est".²⁷¹

Hij heeft prompt gehoor gegeven aan deze opdracht en registreerde reeds op 4 oktober het eerste voor hem gesloten huwelijk met de formule: "Tribus igitur proclamationibus previis apud hereticos... facte sunt ceremonie matrimoniales".²⁷² Ook uit de trouwboeken van andere parochies valt op te maken dat de pastoors zich in de regel aan deze bisschoppelijke richtlijnen zijn gaan houden.²⁷³

Enkele bijzondere gegevens komen we op het spoor in de rooms-katholieke trouwregisters van het afgelegen Geulle, en dit dankzij de ijver en speurzin die ten tijde van de Franse Revolutie de toenmalige pastoor, Petrus Reinerus Smeets, aan de dag legde na de inlijving van deze gewesten bij de Franse Republiek.²⁷⁴ Toen deze pastoor, voormalig lid van de inmiddels opgeheven Sociëteit van Jezus, werd geconfronteerd met de maatregel van de Franse overheid, waarmee aan de geestelijkheid de uitlevering van de bij hen berustende kerkelijke registers werd opgelegd, zette hij zich onverdroten aan het vervaardigen van kopieën om ze zo voor het nageslacht te bewaren. Hij had daarbij de voortreffelijke gedachte om bijzonderheden die hij opmerkte, te signaleren en er waar hij dat nodig oordeelde een verklaring toe te voegen. Aan hem danken we de volgende interessante opmerkingen over de beperkingen, waaraan de katholieken en hun herders in de Staatse tijd waren onderworpen:

"Ik heb deze dingen hier opgenomen om te voorkomen dat degenen die na ons komen en van dit alles geen weet meer hebben, misschien aan de nalatigheid en zorgeloosheid van onze voorgangers gaan toeschrijven wat enkel en alleen aan de ongelukkige omstandigheden van die tijd te wijten was. Nadat immers Philips IV, koning van Spanje, en de Hollanders de zogeheten drie Landen van Overmaas, die gedeeltelijk dan weer onder de Spanjaarden dan weer onder de Hollanders stonden,

²⁷¹ RALM, DTB, inv.nr. 28.1.

²⁷² RALM, DTB, inv.nr. 28.1, f.125. Deze formule, of ook variaties daarop, zoals: "previo scilicet contractu apud acatholicos", worden sinds deze visitatie regelmatig gebruikt. Vermoedelijk heeft de bisschop de richtlijn gegeven met de kerkelijke inzegening, in welke vorm deze ook plaats vond, te wachten tot na de voorgeschreven gang naar de predikant.

²⁷³ Bijzonderheden daarover zijn verwerkt in Munier 1985b, pp. 69-103.

²⁷⁴ Voor het hier volgende Munier 1985b, pp. 95-98.

uit welke situatie de burgers veel te lijden hadden, op 26 december (1662) in Den Haag een overeenkomst waren aange- gaan en beide partijen vanaf 12 januari van het daarop volgend jaar de hen toegewezen plaatsen begonnen te bezetten, hebben de Hollanders spoedig daarop alle priesters zonder enig onder- scheid uit hun machtsgebied verdreven. Omdat ten gevolge daarvan de uitoefening van de katholieke godsdienst in ons vaderland noodzakelijkerwijs ophield, werden de kinderen naar de naburige pastoors van het katholieke gebied ten doop ge- bracht, werden ook de huwelijken door hen gesloten, en wer- den tenslotte door hen en bijgevolg door andere pastoors als het ware steelsgewijs de sacramenten aan de zieken toegediend. Totdat eindelijk Lodewijk XIV, koning van Frankrijk, in de oorlog met de Hollanders in 1672 Valkenburg bezette en de verdreven pastoors tot hun bediening terugriep, en het in het daarop volgende jaar veroverde Maastricht en het bijbehorend grondgebied bezet hield tot in 1678".²⁷⁵

Hij vermeldt vervolgens dat daar een eind aan kwam door het herstel van het Staats bewind krachtens de vrede van Nijmegen. Dat gebeurde echter zo dat de koning van Frankrijk bij de teruggave van de tot dan toe bezet gehouden gebieden de uitdrukkelijke voorwaarde stelde:

"dat de inwoners op dezelfde manier van de openbare uitoefe- ning van de katholieke godsdienst zouden mogen genieten als die welke de Spanjaarden bedongen hadden, toen zij in 1632 de stad aan de Hollanders overgaven".²⁷⁶

Uit de manier waarop hij zijn woorden koos, wordt duidelijk dat hij de Franse lezing geheel tot de zijne maakte.²⁷⁷ De pastoors van die tijd, zo schrijft hij, hebben moeten ervaren hoe slecht de Hollanders zich aan die overeenkomst hebben gehouden. Geheel in strijd daarmee werd hen verboden bij de huwelijksluiting de hen toeko- mende rol te spelen en op allerlei andere manieren werden zij bij de uitoefening van hun beroep beperkt en benadeeld. Daarin moest volgens hem de verklaring worden gezocht voor de gebrekkige

²⁷⁵ Munier 1985b, p. 96; de originele Latijnse tekst heb ik opgenomen als bijlage I, p. 103.

²⁷⁶ Zie de geschiedkundige aantekeningen van deze pastoor in RALM, DTB, inv.nr. 39.1, pp. 55-57.

²⁷⁷ Dat zou ook elders nog vele malen gebeuren en heeft ongetwijfeld de publieke opinie beïnvloed ten nadele van de Staatse overheid.

manier waarop de voor hen gesloten huwelijken in de trouwboeken werden geregistreerd. In veel gevallen bleef die registratie zelfs geheel achterwege omdat

“de patoors bevreesd waren dat hun registers misschien in handen zouden vallen van een of andere gerechtsdienaar of ambtenaar van de Republiek, en zij zo aan zware straffen konden worden blootgesteld. Zij hielden het ongetwijfeld voor veiliger geen enkele melding te maken van de in het geheim voor hen gesloten huwelijken. Bovendien zouden zij het niet gewaagd hebben uittreksels uit dit register aan wie dan ook mee te geven wegens de grote gevaren die er aan verbonden waren”.²⁷⁸

De aantekeningen van zijn voorganger in Geulle bevestigen deze opmerkingen. Over de jaren 1683-1688 werden slechts enkele huwelijken geregistreerd en in 1688 hield iedere vorm van registratie op. De verklaring voor het feit dat er in 1705 weer enkele huwelijken werden geregistreerd, ontleende pastoor Smeets aan de trouwregisters van zijn eigen geboortedorp Bunde. Hij had zich daarheen begeven om na te gaan of er gegevens over de parochie Geulle waren te vinden. Hij vond er in de trouwregisters een aantekening over de boven vermelde visitatie van bisschop d'Ongnies en de aandrang die deze had uitgeoefend om, waar dit mogelijk was, weer aantekening te gaan houden van hun pastorale verrichtingen.

Vormt dit een nieuw bewijs van de speurzin van de pastoor van Geulle, een laatste willen we vanwege het bijzonder karakter ervan hier nog vermelden. Om de lacunes in het trouwregister van Geulle op te vullen deed hij, en niet vergeefs, een beroep op de toenmalige predikant ter plaatse, ds. W.H. Cox.²⁷⁹ Het kan als een aanwijzing van de toen wat betere onderlinge verhoudingen van de geestelijke bedienaren van beide kerken gelden, dat deze de pastoor zijn eigen huwelijksregister ter beschikking stelde. De pastoor kwam tot de bevinding, dat dit register niet verder terugging dan 1695 en schreef er de aantekeningen vanaf dat jaar tot in het jaar 1718 uit over, niet zonder ze in het Latijn te hebben vertaald en hier en daar van wat kanttekeningen te hebben voorzien.²⁸⁰ Ten overvloede

²⁷⁸ De Latijnse versie van dit stuk in bijlage II, Munier 1985b.

²⁷⁹ Hij combineerde de gemeenten Beek en Geulle; zie Hoogstraten en Van Loo 1983, p. 40.

²⁸⁰ RALM, DTB, inv.nr. 39.4, pp. 7-13; vergelijk met inv.nr. 39.8, p. 23vv.

voegde hij er aan toe deze aantekeningen niet te beschouwen als deel uitmakend van het rooms trouwregister, "sed tamquam instrumentum ad notitiam status antiqui parochiae". De namen van de getuigen, die in het algemeen niet aan de katholieke normen beantwoordden, nam hij dan ook niet over. Deze feeling voor historisch belangrijke zaken, hoe gering en onbeduidend ook, siert deze ex-jezuïet.

We zijn daarmee echter al ver over de limiet die we ons stelden, uitgegaan. Keren we tot ons uitgangspunt terug om opnieuw vast te stellen dat de bediening van de pastoors en hun assistenten op een zo belangrijk terrein als de huwelijksluiting van hun parochianen aan banden was gelegd. Zij moesten ook op andere terreinen ervaren dat zij te maken kregen met beperkingen, die hen door de Staatse overheid en de regionale of plaatselijke vertegenwoordigers er van werden opgelegd.

Paapse stoutigheden en de bestrijding er van

Met bijzondere ijver hebben de gereformeerde gemeenten, al of niet op aandrang van de classis Maastricht of van de Gelderse synode, de strijd aangeboden met tal van uitingen van rooms-katholieke religiositeit die als paapse stoutigheden werden gebrandmerkt. De akten van de classis Maastricht en de Landen van Overmaas vormen een graadmeter voor de frequentie waarmee dit soort zaken aan de orde kwamen, alsook voor de inhoud die aan zogenaamde paapse stoutigheden werd gegeven.²⁸¹ In augustus 1680 kwam een gravamen dat door de classis van Stad en Meierij van Den Bosch op de bijeenkomst van de Gelderse synode was ingediend op de classisvergadering in Maastricht ter sprake. Het daarin genoemde artikel "rakende den aenwas der papisten stoutigheden, exorbitantiën, violentiën en persecutiën met vele ongehoorde exempel" kreeg warme instemming en de classis verklaarde zich voorstander van strenge maatregelen ter beteugeling van de gesignaleerde extravagaties.²⁸² Zij zou daarin volharden.

²⁸¹ Sinds het herstel van de classis omstreeks 1680, toen dit instituut weer normaal ging functioneren, nemen de klachten over deze stoutigheden een vaste plaats in op de agenda van de bijeenkomsten; RALM, CIMA, inv.nr. 11, passim.

²⁸² RALM, CIMA, inv.nr. 11, ff.144-145.

Onder de door haar aan de kaak gestelde stoutigheden nemen vanzelfsprekend de klachten over het niet nakomen van de regeling van de kerkdiensten op zon- en feestdagen een belangrijke plaats in. Het was een hele opgave voor twee religieuze gemeenschappen van zo verschillende signatuur om aan elkaar te wennen en binnen eenzelfde kerkruimte de religieuze samenkomsten met eerbiediging van elkaars gebruiken mogelijk te maken. Op de meeste plaatsen heeft het regelmatig aan de meest elementaire bereidheid daartoe ontbroken. Ruzies en conflicten konden niet uitblijven.

De meeste berichten zijn te vinden in de archieven van protestantse instellingen, zoals in de verslagen van kerkeraden, classes en synodes. Vanzelfsprekend verraden die de kleur van één der strijdende partijen. De term "paapse stoutigheden" wijst al in die richting. Men kan er echter van uitgaan dat soortgelijke gevoelens ook aan rooms-katholieke kant werden gekoesterd en dat ook daar al het mogelijke werd gedaan om de andere partij dwars te zitten. Natuurlijk wisten de roomsen zich onderworpen aan het kruis van het simultaneum dat hen door de overheid in Den Haag was opgelegd. Zij putten zich echter uit in allerlei vormen van regelrechte pesterijen, vooral wanneer de overheid ter plaatse bereid was iets door de vingers te zien of als onvermijdelijk op de koop toe te nemen. In een afgelegen plaats als Blégný, waar de volledige calvinisering van de gezagsdragers geruime tijd uitbleef, namen zij zelfs zo'n omvang aan dat er tijdens de gereformeerde diensten schildwachten bij de kerk moesten worden geplaatst om ordeverstoringen te voorkomen.²⁸³

Het moet moeilijk zijn geweest zich binnen een krap bemeten tijdschema altijd strikt aan de vastgelegde uren te houden. Dat gold voor beide partijen. De klachten over en weer zijn op dit punt legio. De roomsen waren met hun grotere aantallen vanzelfsprekend in het voordeel, wanneer het er om ging hun ongenoegen kenbaar te maken. Het is voorstelbaar dat zij van hun getal gebruikmaakten, wanneer protestanten de tijdslimieten overschreden. Zij zullen dan meer dan eens hun toevlucht hebben genomen tot het luidruchtig

²⁸³ De mogelijkheid om in voorkomende gevallen de hulp van de sterke arm in te roepen, was in 1682 uitdrukkelijk bepleit door de predikanten van Dalhem en Blégný en een remonstrantie bereikte via de commissarissen-deciseurs de autoriteiten in Den Haag; het verbaal van dat jaar in ARAH, StG 8984, het stuk zelf in ARAH, StG 12553.78-2. Daarin ook bijzonderheden over de gewelddadigheden, waaraan de protestanten in Blégný blootstonden; zie ook ARAH, StG 3310, ff.655-658.

verstoren van de verfoeide protestantse diensten en bij het uitgaan van het handjevol kerkgangers en het daaropvolgende gedrang zullen hier en daar wel rake klappen zijn gevallen. Dit soort gedragingen werden zeker tot de categorie paapse stoutigheden gerekend. Daarbij kwamen de verschillen ten aanzien van wat wel of niet als passend werd beschouwd op de dag des Heren. In het algemeen waren de gereformeerden veel rigoureuzer dan de rooms-katholieken met als gevolg dat er veel aanstoot werd genomen aan de grotere vrijheid die de roomsen zich voorbehielden.²⁸⁴ Pogingen van kerkelijke instanties daaraan met behulp van de overheid paal en perk te stellen, zijn zeer talrijk. Men heeft gecijferd dat de Friese synode dit onderwerp in de periode 1585 tot 1620 liefst achtentwintigmaal onder de aandacht bracht van de Provinciale Staten en dat de Gelderse synode, waaronder de classes van de zogenaamde Generaliteitslanden ressorteerden, dat in de periode 1639 tot 1717 vierentwintigmaal deed. Dat is voor deze twee provincies samen gemiddeld bijna om de twee jaar.²⁸⁵ Andere synodes zullen daar beslist niet onder zijn gebleven.²⁸⁶

Soortgelijke initiatieven gingen ook uit van de afzonderlijke classes. Meestal gebeurde dat in de vorm van gravamina die op de synodebijeenkomsten te berde werden gebracht en via omwegen de landelijke overheid bereikten. Soms gingen er remonstranties van afzonderlijke classes regelrecht naar de gezagsdragers in Den Haag. Het was op aandrang van de classis Den Bosch dat de Staten-Generaal op 19 maart 1680 een speciaal plakkaat uitvaardigden voor Stad en Meierij tegen "de prophanatie van den Dag des Heren".²⁸⁷

Uiteraard trok deze maatregel ook de aandacht van kerkelijke instanties in Maastricht en de Landen van Overmaas en het verzoek om dit plakkaat ook voor deze gebieden verplicht te stellen, kreeg met de uitvaardiging van een nieuw exemplaar voor alle gebieden "onder het District van de Generaliteyt" van 24 juli 1682 een

²⁸⁴ Voor het hier volgende zie Stronks 1990, pp. 139-152; van de daar aangegeven literatuur zie vooral Van Veen 1889 en De Vries 1899. Deze publicaties maken vooral duidelijk op welk tijdstip dit soort zaken de aandacht van onderzoekers hebben getrokken.

²⁸⁵ Stronks 1990, p. 140.

²⁸⁶ Reitsma en Van Veen 1892, p. 522; Smetius 1736, pp. 186-187.

²⁸⁷ Groot Placaetboek (dl. III), 1658-1797, nr. 31, k. 484.

gunstige respons.²⁸⁸ Uitdrukkelijk werden de daarin vervatte maatregelen gemotiveerd met een verwijzing naar "de vele klachten die blijven binnenkomen over de prophanatie van des Heeren Rustdagh, door het houden van verkooping en, gelagen setten, quansel-bieren²⁸⁹ etc., de welcke dagelijckcs meer en meer toenemen". De voornaamste bepalingen van dit plakkaat hadden de volgende strekking:

"Verbieden mits desen, dat van nu voortaan gheen personen, 't sy jongh of oudt, wie 't selve soude mogen zijn, des Sondaghs 's morgens, of 's avondts, voor of naer de Praedicatie, eenige waren sullen mogen verkopen, of doen verkopen, veel min eenige oefeningen van onghoorloofden arbeit, neringen ende handwercken te plegen, ende te bedryven, ende voornamentlijck in de herbergen en tapperyen gelagen te setten, bier, brandewyn of tabacq te verkoopen, ende diergelijcke, op verbeurte van alle de voorgestelde waren, die met der daet by de Officiëren ende Dienaers van de Justitie sullen mogen weghgehaelt en van goeden pryse gemaect werden".

Degenen die zich aan deze verboden praktijken schuldig bleven maken, zouden worden beboet met drie gulden, en opdat niemand onwetendheid zou voorwenden, werd voorgeschreven dat dit plakkaat op de gebruikelijke wijze en op alle plaatsen die er voor in aanmerking kwamen, zou worden afgekondigd.

Toen dat ook in Maastricht gebeurde, kwam er een protest uit Luik tegen de eenzijdigheid van deze maatregelen, maar bij resolutie van 10 augustus 1682 werd dit protest van de hand gewezen.²⁹⁰ De Staten-Generaal plaatsten zich op het standpunt dat zij wel degelijk de bevoegdheid hadden om zonder overleg met de Luikse autoriteiten de maatregelen te treffen die haar goedgevonden. Het valt echter zeer te betwijfelen of ondanks de strenge strafbepalingen die op overtredingen in het vooruitzicht waren gesteld, het beoogde doel werd bereikt, ook niet toen bij plakkaat van 25 mei 1685 de sancties werden uitgebreid tot "alle soodanige Persoonen, jong of oudt, die des Sondaghs inde herbergen komen drincken en zich aan

²⁸⁸ Groot Placaetboek (dl. III), 1658-1797, nr. 31, k. 1423; zie ook ARAH, StG 3306, f. 69v, onder 24 juli.

²⁸⁹ Bierfeesten.

²⁹⁰ ARAH, StG 3306, f. 107 in antwoord op een missive van de Luikse hoogschout Groulard van twee dagen tevoren. Op 13 augustus ging een schrijven uit naar de commissarissen-deciseurs die toen nog ter plaatse opereerden; ARAH, StG 3306, f. 121v.

andere verboden praktijken overgeven".²⁹¹ De klachten bleven aanhouden; de acta van de classis Maastricht staan er vol van.

Er was geen gebrek aan andere hete hangijzers. Een grote plaats werd ingenomen door al die praktijken die naar roomse opvatting de verlengstukken vormden van de kerkdiensten binnen de kerkgebouwen naar buiten de openbare straat op. Daar was het brengen van de communie naar de zieken, de volksgebruiken rond de afgestorvenen op de kerkhoven of bij gelegenheid van hun begravenis, ook het rondtrekken met het Allerheiligste door de straten van stad of dorp en allerlei andere vormen van processies of optochten met een religieus karakter.

Heel bijzonder was men aan protestantse kant gebeten op de bedevaartgangers, die dikwijls met vliegende vaandels en slaande trommels, onder het luiden van klokken en luid biddend, met deelname van de eigen burgers of mensen uit vreemde landen, op weg waren naar soms ver weg gelegen heiligdommen.²⁹² De klachten over "in- en uitlandsche processies en bedevaarten" komen we telkens weer tegen en ook deze werden voorwerp van strenge maatregelen van de kant der overheden.²⁹³ Werkelijk afdoende waren ook deze niet, gezien de frequentie waarmee de klachten terugkeren. In het bijzonder vormde het optreden van de schutterijen overal in de Staatse partages een steen des aanstoots. Heel het ritueel daaromheen, zowel binnen als buiten het kerkgebouw, de festiviteiten rond het jaarlijks terugkerend vogelschieten, het nadrukkelijk herdenken van de doden bij de eveneens jaarlijks terugkerende schuttersmis, het luidruchtig op- en afmarcheren dat daar steevast bijhoorde, zij vormden evenzovele bronnen van ergernis. Tal van details, kenmerkend voor deze evenementen, vinden we in een "Relatie der stoutigheden d'welcke de Roomsgesinde van Meerssen bedreven hebben", onder datering van 1 juli 1685, samengesteld door de predikant aldaar, ds. W. Apkenius.²⁹⁴ Na een

²⁹¹ Groot Placaetboek (dl. IV), 1658-1797, k. 338. De daar aangekondigde strenge straffen tegen "contraventeurs" kregen vorm in een aanvullende maatregel die een verwijzing naar het eerder uitgevaardigde plakkaat van 24 juli bevatte.

²⁹² RALM, CIMA, inv.nr. 11, passim.

²⁹³ Enkele resoluties van centrale overheidsinstanties tegen het bedevaartswezen werden samengebracht in een dossier in het GAM, archief Commissarissen Instructeurs, inv.nr. 38. Zij moesten tevens dienen als leidraad voor maatregelen van regionale of lokale overheden.

²⁹⁴ Het stuk is als bijlage I in extenso opgenomen in Munier 1988, pp. 68-69; daar vindt men tevens een uitvoeriger beschrijving van de hier weergegeven gebeurtenissen, pp. 28-30.

beschrijving van gebeurtenissen op Hemelvaartsdag 31 mei 1685 volgt het relaas van de schuttersmis een dag later:

"1 Junij daeghs daeran wanneer de schutten Misse gelyck se het noemen gedaen wierde, trocken de schutte, jonge en oude, met vliegende vahnen en slaende trommelen etc. de kerck in en naa datse onder 't slaen der trommelen die gehouden en geeijndigt hadden, sijnse wederom in processie uijt de kerck getrocken tot achter op het kerckhoff en soo wederom terugge op dese wijze:

Een jonge droegh het cruijs. Daerop volgden de pastoren van Schimmert en van Lummel, de coster alhier met de wijwatersketel, dan de pastoor alhier, sijnde bekleedt van boven met een lanck wit hembd, de heeren van de probsdij, alle 't samen singende, en so de schutten, welcken volgden een groot aantall volcks, so mannen en vrouwen. En soo verricht hebbende haare superstitieuse gebeden op de graven voor de afgestorvene schutten synse terugge getrocken in deselve ordre en op die wijze tot voor de kerck en so de processie geeijndigt. Dit hebbense alle jaaren gedaen, niettegenstaende daerover gedoleert hebbe".

Hij had blijkbaar al tijdens de eerste jaren van zijn werkzaamheden als predikant in Meerssen bij verschillende instanties aangedrongen op maatregelen tegen deze praktijken, maar het had geen resultaat opgeleverd.

Dergelijke diep in het sociale levenspatroon verankerde gebruiken lieten zich niet zo maar uitroeien. De interesse kwam trouwens beslist niet alleen van rooms-katholieke zijde. Wie in de archieven duikt van de schutterij van Meerssen stoot niet alleen voortdurend op de namen van de heren van de proosdij en die van pastoors uit de omgeving, maar ook op die van tal van notabelen uit Meerssen, Valkenburg, Houthem of andere plaatsen, waaronder niet weinige van protestanten.²⁹⁵ Ook protestanten waren leden van de schutterij en namen volop deel aan de schuttersfeesten en andere evenementen. Elders was dat niet anders, zoals blijkt uit de "Statuijten en Reglement voor de Schutterie der Stadt en Vrijheit Valckenborgh 1698", die werden bekrachtigd met de handtekeningen van Volkert van Outshoorn, Rogier van der Roer, Adolf Croon, Hendrick

²⁹⁵ RALM, Archief proosdij Meerssen, inv.nr. 498.

Jacobs, zonder uitzondering gereformeerde notabelen. De zilveren vogels van deze schutterij werden geschonken door drossaard Hans Willem van Till en op de zilveren platen komen de wapenschilden voor van andere vooraanstaande lidmaten van de gereformeerde gemeente Valkenburg.²⁹⁶

De schutterij van Meerssen heeft niet nagelaten te reageren op de klachten van ds. Apkenius. Dat gebeurde via een lange omweg. De classis van Maastricht had een heel dossier van soortgelijke documenten over paapse stoutigheden aan de Staten-Generaal toegestuurd en dezen hadden op hun beurt de drossaard van het Land van Valkenburg opdracht gegeven een onderzoek in te stellen. Vanzelfsprekend kwam deze bij de schutterij terecht om zich op de hoogte te stellen van de toedracht der gebeurtenissen. Er volgden twee reacties, waarvan er één stamde van de schutmeester, een zekere Jacob Coninx, een overtuigd rooms-katholiek.²⁹⁷ Met zijn reactie beschikken we over een typisch roomse visie op het geïncrimineerde optreden van de schutterij, waarvan we de voornaamste trekken hier doen volgen.²⁹⁸

Zijn betoog komt kort en goed neer op een pleidooi de consequenties te aanvaarden van de "vrije exercitie van religie", die de overheid had toegestaan. Wanneer het de bedoeling was geweest die tot het gebeuren binnen het kerkgebouw te beperken, dan had dit uitdrukkelijk moeten worden vastgelegd. Nu dat niet was gebeurd, moest er vrijheid zijn voor bepaalde religieuze gebruiken die zich op de kerkhoven afspelen en die naar rooms-katholieke overtuiging deel uitmaken van de eigen godsdienst. Wat het optreden van de schutterij betreft, wordt er nadrukkelijk op gewezen dat daarvoor de toelating van de overheden was verkregen. Handig weet hij uit te spelen dat de luitenant-drossaard er kennelijk geen been in zag als kapitein van de schutterij op te treden. Voorzover de klachten betrekking hadden op typisch binnenkerkelijke gebruiken was de schutmeester van mening dat de schutterij daarvoor niet aansprakelijk kon worden gesteld. Hij kon echter niet nalaten op te merken dat, zo er al sprake mocht zijn van voor protestanten ergerniswekkende zaken, die ergernis hooguit beperkt bleef tot de

²⁹⁶ Munier 1988, p. 29 en noot 84.

²⁹⁷ Die vormden dan weer een antwoord op een stellingname van de Staten-Generaal die aan hun vertegenwoordigers ter plaatse opdracht hadden gegeven een onderzoek in te stellen naar de gefundeerdheid van de klachten.

²⁹⁸ De reactie van Jacob Coninx in extenso als bijlage II in Munier 1988, p. 70.

predikant en zijn voorlezer omdat er buiten deze twee "niet eene ziele binnen Meerssen van de gereformeerde religie en is", hetgeen met recht een "understatement" mag heten.²⁹⁹

Tot groot ongenoegen van de classis bleef iedere reactie uit Den Haag lange tijd uit. De instructies die naar enkele hogere officieren waren uitgegaan om een nader onderzoek in te stellen bleven, althans naar de smaak van de direct geïnteresseerden, zonder zichtbare gevolgen. Eerst een resolutie van de Staten-Generaal van 11 maart 1687 leek enig perspectief te bieden.³⁰⁰ Daarin werd aan de hogere officieren in de Landen van Overmaas opgedragen scherp toe te zien op paapse stoutigheden en de daarvoor verantwoordelijken "sonder conniventie" te straffen. Toen deze resolutie via de luitenant-voogd van het Land van Valkenburg de classis ter ore kwam, werd terstond een speciale vergadering in Maastricht bijeengeroepen. Deze werd op 1 april 1687 gehouden. Blijkens het verslag lag het in de bedoeling zoveel mogelijk materiaal bij elkaar te brengen en op die manier de eigen overheden zo omstandig mogelijk te informeren, opdat deze zouden weten wat hen te doen stond.³⁰¹ De verzamelde broeders werden daarom opgeroepen allen hun bijdrage tot het samen te stellen dossier - "een pertinent verhaal" werd het genoemd - te leveren. In beginsel besloot men zich ook tot de landsoverheid te wenden om deze te bedanken voor "de loffelijke ijver" die zij aan de dag had gelegd. Tegelijk werd hen dringend verzocht resoluut op de ingeslagen weg voort te gaan. De classis zelf had daarvoor wel een recept. Zo werd vastgelegd dat men "met alle bondige reden" zou verzoeken "dat doch gelieven mochten het Paepsche Exercitium in het Lant, gelyk voor den laetsten oorlog, te verbieden, also dit de fonteyn van vele stoutigheden is".

Men heeft er geen gras over laten groeien; al op 3 april hadden de moderatores van de classis een omvangrijk stuk in niet minder dan elf punten gereed met het veelzeggend opschrift: "Specificatie der Paepsche Stoutigheden in den Lande van Valkenburg en Gravamina des Classis van Maestricht en de Landen van Overmaes".³⁰² Het

²⁹⁹ De gereformeerde gemeente van Meerssen, hoe klein ze ook moge zijn geweest, telde zeker meer lidmaten.

³⁰⁰ ARAH, StG 3312, f.201.

³⁰¹ RALM, CIMA, inv.nr. 11, ff.316-317.

was niet meer dan een introductie op het materiaal dat nog moest binnenkomen en te zijner tijd zou worden gepresenteerd. De oproep aan de predikanten der afzonderlijke gemeenten was niet aan dovemansoren gericht. In de daaropvolgende weken togen deze vol ijver aan het werk. Geleidelijk aan kwamen de stukken binnen, die samen een indrukwekkend dossier vormden.

Hier en daar waren deze het resultaat van intensief beraad, waarbij niet alleen plaatselijke overheidsdienaren, maar ook vertegenwoordigers van de rooms-katholieke gemeenschap werden betrokken. Zo vond er op 13 mei in Heerlen een bijeenkomst plaats over onregelmatigheden op het terrein van het onderwijs waarover, naast de predikant en enkele magistraten, ook de pastoor van Heerlen en diens kapelaan en de pastoor van Voerendaal hun licht lieten schijnen.³⁰³ Ook in Meerssen werd op uitgebreide schaal overleg gepleegd. De meeste gemeenten volstonden echter met het vastleggen van documentatie over wat zich in hun ressort aan gebeurlijkheden had voorgedaan.³⁰⁴ Voor de dorpen Klimmen en Hulsberg kwam een lange lijst binnen, waarvan we hier bij wijze van illustratie de tekst doen volgen:

“Wegens Climmen en Hulsbergh:

paapse bidden op kerckhoven;
buijtenlantse monicken bedelen en begijnen komen verscheyde
maal bedelen en putten de inwoonders uijt, ijder jaar;
papisten blijven knielen in onsen dienst;
blijven staen kijven als wij nae haar sin wat te langh prediken,
of maken jongens op die publiick knorren en roepen: “Preekt
niet te lang, wij moeten oock nog dienst hebben, de kerck
hoort ons oock toe, of sullen dervan klagen”;
trouwen heijmelik bij papen;
importuijn invallen in de kerck;
alst heijlig Cruijs te Voerendal gecust is en afgoderye ge-
pleeght komen juechen en schreeuwen door Climmen;³⁰⁵

³⁰² Via J. van Slijpe, luitenant-drossaard van het Land van Valkenburg, en de commissarissen-deciseurs kwam het terecht in Den Haag; ARAH, StG 5844-I; een kopie onder inv.nr. 11 in het archief van de classis.

³⁰³ Een verslag van deze bijeenkomst bevindt zich eveneens onder de stukken in Den Haag.

³⁰⁴ Deze documentatie bevindt zich in de in de vorige noten genoemde dossiers.

³⁰⁵ Naar het schijnt ging het hier om een relikwie van het Heilig Kruis dat in Aken werd geleend en in processie naar Voerendaal gevoerd om daar enige tijd ter verering te worden uitgesteld. Op de tocht van Aken naar Voerendaal en vice versa trok de stoet door Klimmen.

trecken de clock smorgens en savonts, om de afgodise gebeden voort te setten, met het aflichten van hoeden etc.; afgodisch heijligh huijsjes worden op andere plaatsen geleden; als de processie van Coelense int dorp Hulsberg;³⁰⁶ scholden onlanghs nogh onse gereformeerde voor geusehonden;³⁰⁷ de paap van Hulsberghe meijt scholt Catrijn Simons nae kerck gaende voor een geusenhondt; onse schoolmeesters soon als hij tot onsen dienst quam luijen wiert te Climmen sijn hoet vant hoofd geslagen door papisten die opt Spaans woonden; papisten verbieden de kinders school te laten gaen bij gereformeerde schoolmeesteren; laten de afgodise lamp branden onder onsen dienst; der is een paapse momber; papen trecken tractement uijt de dorp- of lantschat, 'twelck de gereformeerde Catrijn Simons mede moet betalen, puttende also het vermogen van de inwoonders uijt; de paap van Hulsberg bestrafte meester Charles³⁰⁸ omdat hij de paapse Catechismus in de school niet wilde dulden; tappen en setten gelagen stoutelik op Sabbath onder en na de predication, en spotten met H. Staten placcaat tegen den Sabbath, zeggende: "De Sabbath duurt een halven dag, maar niet gehele dagh nog savonts etc."; ³⁰⁹ prediken publijck: de geusen sijn verdoemt; verbieden met de gereformeerde niet te verkeren; Isaacus Liesselius is op H. Staten bodem swaarlik om de religie geslagen tot Valckenborgh;³¹⁰ men dient Godt en den helsen duijvel in eene ende deselve kercken tot Climmen en Hulsberg; papen stoken 't volck op tegen de gereformeerde;

³⁰⁶ Bedoeld is hier een processie of bedevaart uit Keulen naar Scherpenheuvel in de Zuidelijke Nederlanden.

³⁰⁷ Lettend op het tweemaal vermelden van deze ene naam krijgt men de indruk dat deze vrouw het enige lidmaat was ter plaatse. Zeker is dat protestanten in Hulsberg tot de gemeente Klimmen werden gerekend.

³⁰⁸ Bedoeld is de hiervóór al genoemde Charles Smits, schoolmeester in Klimmen.

³⁰⁹ Een plakkaat tegen de sabbatontheiliging kwam hiervoor al ter sprake.

³¹⁰ Nog enkele andere stukken maken melding van dit incident.

en de papisten juichen en schreeuwen schricklijck als offer moort en brant was, dagelix”.

De conclusie was vanzelfsprekend:

“Wert versocht dat papen geen dienst meer mogen doen in onse kercken, maar datse uijt lant mogen gebannen werden, anders salter nooit deugen ten reguarde van paapse moeilijkheden”.

Verschillende andere stukken eindigden met hetzelfde advies en wanneer het aan de samenstellers van deze klaagschriften had gelegen, waren dit maatregelen die zonder uitstel moesten worden getroffen.

Dit te onderstrepen lag, zoals we al zagen, oorspronkelijk ook in de bedoeling van de classis zelf. Bij nader inzien zag men er echter in het najaar van af een verzoekschrift in die richting bij de Staten-Generaal in te dienen omdat verschillende leden van de vergadering het niet opportuun achtten, nu men op eerder ingediende verzoekschriften geen antwoord had ontvangen.³¹¹ Men achtte het beter de agent van de classis in Den Haag de instructie te geven naargelang de omstandigheden en met de hem ten dienste staande middelen een dergelijk beleid te bepleiten. Dat zou op geen enkele manier in strijd komen met eerder aangegane verplichtingen “dewijle geen Reglement noch eenige ordre van hoger hant uytstaat, waar op de tollerantie van de Paperie soude gegront zijn”.

Initiatieven in deze richting waren niet te verwachten van degenen die het dossier in handen kregen. De hogere officieren wisten niets beters te doen dan het door te sturen naar Den Haag en instructies af te wachten. De luitenant-drossaard van het Land van Valkenburg, J. van Slijpe, vertolkte ongetwijfeld in een begeleidend schrijven van 24 juni 1687 ook het standpunt van zijn collegae met er op te wijzen

“dat 't Pausdom bij conniventie van UHoMo alnoch de opentlycke dienst van haer religie in de kercken oeffenen” en verbond daaraan de vraag “off derselver intentie ende meninge zij, dat voortaan wederom alle de Placcaten hierbevoren tegens 't Pausdom geemaneert, off welcke van die ende hoeverre sullen

³¹¹ Het indienen van een verzoekschrift werd op de classisvergadering van 7 oktober 1687 als “ontijdig” afgeblazen; RALM, CIMa, inv.nr. 11, ff.334-335.

moeten onderhouden werden, om mij daerna precise te mogen reguleren".³¹²

Daarmee was de kringloop voorlopig gesloten, want iedere verdere Haagse standpuntbepaling bleef uit. Van arren moede stuurde de classis tegen het eind van het jaar visitatoren op pad met de instructie na te gaan of er nog verdere klachten waren "over onbehoorlijkheden gepleeght ontrent den Godtsdienst off Religie" en vooral of het ooit nodig was gebleken verzet tegen maatregelen van de overheid met "de militaire handt" te breken. De twee predikanten die met dit onderzoek waren belast, legden op 12 januari 1688 een verklaring af dat zij weliswaar weer enkele vormen van paapse stoutigheden op het spoor waren gekomen, die geheel in de lijn lagen van de al eerder gerapporteerde euvelen, maar dat hen nooit was gebleken "dat op eenige plaetse in de voors. Landen daer de Heeren Officieren tegen de insolentien der Papistise ingesetenen, ontrent onsen Godtsdienst ordre hebben willen stellen, haer eenige violente oppositie is ontmoett".³¹³ Wellicht zonder het te beseffen gaven zij daarmee te kennen dat het allemaal eigenlijk nog wel meeviel. De eerder ingediende lange reeksen van klachten werden er min of meer door ontkracht. Feitelijk gaven zij daarmee de autoriteiten in Den Haag argumenten in handen om van verder gaande maatregelen af te zien.³¹⁴

Een poging tot eliminatie van het simultaneum rond de vrede van Rijswijk (1697)³¹⁵

We zagen al eerder hoe zich in bepaalde rooms-katholieke kringen, en meer in het bijzonder onder de heren geestelijken, de opvatting inburgerde dat het regime waaronder zij waren gebracht in strijd was met de verplichtingen die de Staatse overheid bij de vrede van Nijmegen op zich had genomen. Die opvatting vormde de weerspiegeling van het standpunt dat van Franse zijde bij de tenuitvoerleg-

³¹² Ook deze brief bevindt zich in het al vele malen genoemde dossier.

³¹³ ARAH, StG 5844-II.

³¹⁴ Het hier volgende vormt een samenvatting van Munier 1985d, pp. 64-87. Voor het algemeen kader verwijs ik hier naar de daar aangegeven literatuur.

³¹⁵ Voor de geschiedenis van Limburg in deze periode zie Limburgs Verleden (dl. II), 1967, pp. 302-355, en Alberts (dl. II), 1974, pp. 1-115.

ging van de overeenkomst bij herhaling naar voren was gebracht, zonder enig resultaat overigens. Toen in 1697 de vertegenwoordigers van de Europese mogendheden opnieuw op Staats grondgebied, en wel in Rijswijk, bijeenkwamen om een einde te maken aan de oorlog die hen gedurende negen jaar tegenover elkaar had geplaatst, werd een nieuwe poging ondernomen om aan de onderhandelingstafel enige verbetering van de positie der katholieken in de Staatse Landen van Overmaas te bereiken.³¹⁶ Het initiatief is uitgegaan van de bisschoppen van Luik en Roermond, die via de afgevaardigden van de Madrileense en Brusselse regeringen in Rijswijk gehoor trachtten te vinden voor de belangen van hun diocesanen.³¹⁷ Het zou voorlopig de laatste poging van deze aard zijn. Daarom kan een analyse er van de afsluiting vormen van de zo moeizaam verlopen ontstaansgeschiedenis van het simultaneum en de daarmee samenhangende reglementen die het lot van veel mensen zo lang zouden bepalen.

Het was allemaal wat aarzelend begonnen bij enkele pastoors uit het Land van Dalhem. Daar was de gedachte gerezen de benarde positie van de geestelijken in de Staatse Landen van Overmaas tijdens de vredesonderhandelingen onder de aandacht te brengen. Hun overweging zal wel zijn geweest dat verschillende van de vergaderende mogendheden in de loop van de zeventiende eeuw bemoeienis hadden gehad met de onderhavige gebieden en dat bijgevolg de nodige interesse mocht worden verondersteld. Een eerste smeekschrift was naar de prins-bisschop van Luik, Joseph Clemens van Beieren,³¹⁸ gegaan om hem er toe te bewegen in overleg te treden³¹⁹ met zijn broer, Maximiliaan Emmanuel van

³¹⁶ Ik werd op het spoor gebracht door de vondst van een aantal documenten in RALM, ArchBiRo. In port. 34, omslag 44, bevindt zich een dossiertje met het opschrift: Over de uitoefening van de godsdienst en de bona ecclesiastica in de provincie Limburg te Maastricht. De analyse van deze aanvankelijk moeilijk te plaatsen documenten bracht mij op het spoor van gegevens in Den Haag en elders. Onderzoekingen in het Algemeen Rijksarchief te Brussel en het Rijksarchief te Luik leverden weinig op omdat verschillende archieffondsen moeilijk toegankelijk bleken. Hoewel er van kan worden uitgegaan dat daar, evenals in Spaanse archieven, relevant materiaal aanwezig is, zal het hier geschetste beeld daardoor nauwelijks worden gewijzigd.

³¹⁷ Voor het verloop van de vredesonderhandelingen en het resultaat ervan zie Rodenburg 1947.

³¹⁸ Biographie Nationale de Belgique (t. X), Bruxelles 1888-1889, pp. 552-557; zie ook Daris (dl. 5-I), 1980, p. 241.

³¹⁹ Over zijn betrokkenheid en die van zijn kapittel bij de vredesonderhandelingen van Rijswijk in het bijzonder zie Daris (dl. 5-I), 1980, pp. 256-259.

Beieren, gouverneur van de Zuidelijke Nederlanden in Brussel.³²⁰ Men hoopte te bereiken dat beiden hun afgevaardigden naar Rijswijk de instructie zouden meegeven zich met vereende krachten in te zetten voor deze zaak. Henricus van den Eijnden, pastoor van Olne, had zich met veel ijver ingezet voor het verzamelen van de nodige gegevens. Hij was tevens de auteur van een omvangrijk memorandum, waarin vooral de politieke kant van de aangelegenheid werd uiteengezet.³²¹ Een aantal smeekschriften van de belanghebbende geestelijken ondersteunde dit pleidooi en ook de bisschop van Roermond, Reginald Cools,³²² werd bereid gevonden er zijn steun aan te verlenen. Veel politiek gewicht legde dit wel niet in de schaal, maar ook hij beschikte over de nodige contacten en die konden van belang zijn om de vertegenwoordigers van de mogendheden, in het bijzonder die van Frankrijk, te interesseren. Veel hebben al deze inspanningen niet opgeleverd. Toen gevolmachtigden van de prins-bisschop van Luik in Rijswijk contact opnamen met afgevaardigden uit Brussel met het doel de krachten te bundelen, bleek dat de gevoerde briefwisseling geen enkel effect had gehad. Brussel had hen geen enkele opdracht gegeven en zij waren niet te bewegen tot enig initiatief. Ook andere pogingen strandden op de onwil van autoriteiten in Brussel alsnog een opdracht te verstrekken. Zij waren vermoedelijk van mening dat er in Rijswijk belangrijker zaken aan de orde waren en dat de besprekingen niet mochten worden bezwaard met zaken van hooguit particulier belang. Er zijn geen aanwijzingen dat afgevaardigden van andere mogendheden wel bereid waren zich in te zetten. Nochtans was daarmee de kous niet af, want enkele maanden nadat de vredesonderhandelingen waren gesloten, kwam het pleidooi van de beide bisschoppen met de begeleidende stukken bij Hare Hoogmogenden op tafel.³²³ Dat gebeurde op 13 december 1697 door toedoen van de Spaanse ambassadeur in Den Haag, Don Francisco Bernardo de Quiros.³²⁴ Het "pièce de résistance" was het door pastoor Van den Eijnden samengestelde memorandum. De strekking

³²⁰ Biographie Nationale de Belgique (t. XIV), Bruxelles 1897, pp. 162-170.

³²¹ Enkele bijzonderheden over deze pastoor bij Stouren 1892, pp. 216-219; de tekst van dit memorandum bevindt zich in het onder noot 303 genoemde dossier.

³²² Biografische bijzonderheden over deze bisschop bij Habets (dl. II), 1875-1892, pp. 512-522.

³²³ ARAH, StG 3336, f.314.

³²⁴ Schlugheit, pp. 278-298.

van het hele betoog wordt in de aanhef van het stuk zo duidelijk weergegeven dat het mij het beste lijkt dit deel van de tekst letterlijk te laten volgen.

“Déduction et preuve efficace que les trois païs d’Outremeuse Fauquemont, Daelhem et Rolleduc, et tout ce qui est contenu et cédé art. 8 du traité de Nimègue aux Srs Estats Généraux des Provinces Unies sont les dépendances de Maestrecht, esquels païs art. 9 dudît traité lesdits Srs Estats promettoient que toutes choses qui concernent l’exercice de la religion Catholique Romaine et la jouissance des biens de ceux qui en font profession seroient rétablis et maintenus sans aucune exception en l’état et comme lesdites choses et iouissance des biens étoient réglées par la capitulation de l’an 1632, et que ceux qui auroient été pourvus de quelques biens ecclésiastiques etc. y demeureroient établis et en jouïroment sans aucune contradiction”.

Wezenlijk is hier de zinsnede betreffende de “dépendances de Maestrech”. Waren daarmee de Landen van Overmaas, voorzover zij tot de Staatse partages behoorden, bedoeld of niet? Was dien-aangaande iets vastgelegd in het vredetractaat van Nijmegen? Voor de pastoor stond dit alles als een paal boven water. In 1678 zouden de Staten-Generaal zich hebben verplicht deze landen te doen delen in de voorrechten die in het capitulatieverdrag van 1632 aan de rooms-katholieke Kerk, haar instituten en bedienaren in de stad Maastricht waren toegekend.

In niet minder dan 53 artikelen wordt de bewijsvoering voor deze stelling opgebouwd. De samensteller van het betoog is zich er goed van bewust dat er in het capitulatieverdrag van Maastricht nog geen sprake kon zijn van deze “dépendances”, om de doodeenvoudige reden dat eerst na lange strijd tussen de Republiek en Spanje door het Partagetractaat van 1661 was komen vast te staan welke delen van de Landen van Overmaas onder de soevereiniteit van de Republiek zouden blijven. Hij is er zich eveneens goed van bewust dat de status van de roomse Kerk na de ratificatie van het Partagetractaat die van een van alle rechten beroofde Kerk was geworden. Dat dit geheel conform was aan de gedragslijn die de Spanjaarden ten aanzien van de gereformeerde religie en de belijders ervan in de hen gebleven gebiedsdelen van de Landen van Overmaas hadden gekozen, daarover rept hij met geen woord. De vervolgingsmaatre-

gelen van Staatse zijde krijgen daarentegen alle reliëf. In de artikelen 3 en 4 vat hij ze als volgt samen:

"Mais les pretres bannis et exilez, tous leurs biens, maisons, et revenus confisqués, les administrations des sacremens, et tous les offices de la religion Catholiques interdits;
avec defense meme faite, sous grandes amendes et peines, aux inhabitants d'aller a la Ste Messe autrepars, porter leurs enfans au sacrement de bême, ou recevoir aucun sacrement ailleurs, hors leurs (sic) jurisdiction".

Hij geeft zich vervolgens alle moeite om aan te tonen dat door toedoen van de Fransen sinds de militaire bezetting van 1672 en volgende jaren, maar vooral door hun opstelling tijdens de vredesonderhandelingen in Nijmegen in 1678, aan deze vervolgingsmaatregelen een eind is gemaakt en de status van de rooms-katholieke Kerk grondig is gewijzigd. Al zijn vindingrijkheid legt hij aan de dag om te bewijzen dat met de term "dépendances" in de artikelen 8 en 9 van het vredetractaat niets anders kan zijn bedoeld dan de Staatse partages van de drie Landen van Overmaas. Deze zouden door de Fransen slechts zijn gerestitueerd aan de Staten-Generaal onder de uitdrukkelijke voorwaarde van een verbetering van de status van de rooms-katholieke Kerk overeenkomstig de bepalingen van het capitulatieverdrag van 1632. Hoe stringent voor hem de samenhang was tussen het een en het ander, formuleerde hij aldus in artikel 11:

"Lequel entier art. 9 (nij etant fait aucune restriction ou exception) est relatif a l'entiere art. 8 et a tout ce qui est particulièrement couché, contenu et cédé, le tout entendu selon l'intention de Sa Majesté, et l'état desdits païs ou villages en dependans avec la ville de Maestrecht du depuis le 30 Juin 1673 iour de leur prise³²⁵ jusques au iour de leur remise ou restitution au mois de Novembre 1678".

Of zoals hij het zegt in artikel 15:

"Autrement se fait en vain la promesse desdits Srs Etats pour la ville de Maestrecht et ses dependances au nombre pluriel art. 9, si les trois païs d'Outremeuse Fauquemont, Dalhem et Rolleduc et tout ce qui est contenu dans l'art. 8 comme depen-

³²⁵ Een deel van de omliggende gebieden was al in de loop van 1672 door de Fransen bezet.

dances ne sont pas compris et entendus par lesdits Srs Etats pour dependances de Maestrecht".

Met andere woorden: de gebruikte formuleringen zouden volkomen zinloos zijn wanneer ze niet zouden worden verstaan, zoals hij dat hier probeert te omschrijven. Hij is daar vast van overtuigd en die overtuiging wil hij aan anderen overdragen.

Natuurlijk weet hij dat de politieke maatregelen vanwege de Staten-Generaal daaraan niet in de verste verte hebben beantwoord. Hij laat dan ook juist die maatregelen, die de rooms-katholieke Kerk en haar bedienaren in strijd met de aangegane verplichtingen hadden getroffen gedurende de jaren die sinds de vredessluiting van 1678 waren verstreken, de revue passeren.³²⁶

Wat hem daarbij als keerzijde van de medaille voor ogen staat, is een onbeperkt herstel in rechten van de rooms-katholieke Kerk, haar bedienaren en haar gelovigen. Speciaal reliëf krijgt daarbij, overeenkomstig de bijzondere gebruiken die voor de Landen van Overmaas met het zogenaamde simultaneum in zwang waren gekomen, het ongelimiteerd gebruik van de kerken door de roomsen en in samenhang daarmee de volledig vrije uitoefening van hun eredienst en hun sacramenten. Dat ook de pastorieën weer voor de roomse geestelijken moeten worden ingeruimd, is voor hem vanzelfsprekend. Op enige consideratie voor de gereformeerde gemeenten die zich inmiddels weer enigszins hadden hersteld en van predikanten waren voorzien, valt niet te rekenen. Er diende zelfs een eind te komen aan alles wat van Staatse zijde in het kader van de politieke en kerkelijke reformatie was gebeurd. Geen wonder dat hij de hele reeks overwegingen afsluit met het kernachtige artikel 54:

"Et quant a l'exercice de la religion Catholique Romaine suivant l'art. 4 il y doit estre publicq es eglises desdits pays etc. comme il y avoit été exercé devant laditte capitulation sous la domination du roije Catholique sans aucun empeschement".

Dat in hetzelfde capitulatieverdrag, waarop de pastoor heel zijn betoog opbouwde, het beginsel van gelijkberechtiging van beide religies op een voor die tijd opmerkelijke manier gestalte had gekregen en bijgevolg ook de positie van de protestanten was geregeld met het recht op vrije uitoefening van hun godsdienst, was

³²⁶ Een hele reeks artikelen in het memorandum is daaraan in aansluiting op de hiervóór geciteerde artikelen 3 en 4 gewijd.

voor hem geen enkele overweging waard. Net zo min releveert hij dat bij die gelegenheid binnen de stad Maastricht uitdrukkelijk een tweetal kerken aan hen was toegekend. Wat voor consequenties dit zou kunnen hebben voor protestanten in de Landen van Overmaas is een vraag die hij zich niet stelt. Dat zij het medegebruik van een aantal kerken kregen toegewezen is hem uiteraard bekend. Hij signaleert het zelfs in artikel 29 met een bijtoon van afkeuring:

“Reprendre lieu es eglises des Catholiques pour y faire leurs preches avec interdictions de tous les offices divines de la religion Catholique Romaine depuis les neuf heures du matin jusqu’au midi sous peine de 25 fls. d’or d’amende”.³²⁷

In de context heeft dat geen andere strekking dan het aan de kaak stellen van een gebruik, waaraan zo spoedig mogelijk een einde moet komen. Met de vraag wat er voor in de plaats zou moeten komen om ook in dat opzicht trouw te blijven aan het capitulatieverdrag van 1632, wenst hij zich niet in te laten. Zijn ideeënwereld stamt uit een maatschappij waarin het tot de onmogelijkheden behoorde om consequent met de rechten van twee zo uiteenlopende partijen rekening te houden.

Over de peripetieën van het stuk en het daarin vervatte pleidooi voor rechtsherstel ten bate van de rooms-katholieke Kerk vernemen we in de verslagen van de bijeenkomsten der Staten-Generaal niet veel. We mogen uitgaan van de veronderstelling dat de argumentatie, die er in werd gehanteerd, weinig indruk maakte. Het was allemaal al eens eerder gezegd en in Den Haag was men met dit soort geluiden vertrouwd geraakt. Het legde natuurlijk wel enig gewicht in de schaal dat de Spaanse ambassadeur met overwegingen kwam in de lijn van het pleidooi van de pastoor. Op 16 november presenteerde hij een nota, waarin hij als het standpunt van zijn hof kenbaar maakte dat krachtens artikel 8 van het vredestractaat van Nijmegen de stad Maastricht samen met de Vroenhof en de Landen van Overmaas aan de Republiek waren teruggegeven onder de in artikel 9 neergelegde voorwaarden:

“que toutes choses qui concernent l’exercice de la Religion Catholique Romaine et la jouissance des biens de ceux qui en font profession seront rétablis et maintenus sans aucun exception dans laditte ville de Maestricht et ses dépendances en l’estat et comme elles estoient réglées par la capitulation de l’an

³²⁷ De totstandkoming van deze regelingen kwam in het voorgaande uitvoerig ter sprake.

mogen doen op soodanige uren daer inner de gereformeerde in de exercitie van haere religie niet en souden werden beleth".³³² Dat betekende bijgevolg dat het simultaangebruik van de kerken, dat aan de roomsen was toegestaan, duidelijk als een gunst diende te worden beschouwd, een gunst die evenzogoed weer ongedaan kon worden gemaakt. Hoe kon de heer ambassadeur het in zijn hoofd halen te klagen "dat de Rooms-Catholiquen gedurende dien tijt beleth werden haeren Godtsdienst te exerceren evenals of voor de oeffeninge der dominante religie geene ure moeste overigh wesen selfs in die kercken die sij Rooms-gesinde alleen precario ende bij conniventie gebruijcken". Het mocht duidelijk zijn dat naar de overtuiging van de luitenant-drossaard de roomsen er goed aan zouden doen een toontje lager te zingen, wilden zij niet het gevaar lopen dat aan deze goedertierenheid een eind werd gemaakt. Omstreeks dezelfde tijd waarop deze nota Den Haag bereikte, kwamen diverse andere reacties van meer zakelijke aard binnen.³³³ Zij hadden alle de strekking duidelijk te maken dat geen afbreuk werd gedaan aan rechten die aan rooms-katholieken toekwamen en dat bijgevolg de daarover ingediende klachten ongefundeerd waren. De tekst van één van deze reacties wil ik hier onverkort laten volgen om althans een indruk te geven van de wijze waarop verschillende plaatselijke gezagsdragers de zaak hadden benaderd. Van Outshoorn, drossaard van het Land van Valkenburg, berichtte op 27 januari 1698 als volgt:

"Ingevolge de missive en de resolutiën van Uw HoMo in dato den 10 januarii dezes jaers hebbe ick mij alomme in mijn district van Valkenburgh vervought ende geexamineert of daer eenige goederen waren die hare hoogh Mog. in besit hadde van de Roomsche kercke, en oock eenige inhibitie was geschiet. Hebbe dan met alle onderdanigheijt U Hoogh. Mog. willen berichten, dat ick gene goederen en hebbe gevonden van de Roomsche kercke onder district van UHoMo lande van Valkenburgh, oock gene de minste inhibitie is geschiet, maer alleen dat de pastooren hare revenuen sijn afgenomen, ende sijn

³³² Dat was feitelijk de opvulling geworden van de hiervóór besproken resolutie van 6 juni 1680.

³³³ Een aantal van deze stukken in het onder noot 324 genoemde dossier van ingekomen stukken, ondermeer het hiernavolgende stuk van de drossaard van Valkenburg.

geannexeert aan de tafel van hare EdMog. des Rade van Staten.

Hiermede vermeijn dat UHoMo in alles sal hebben voldaan".³³⁴

Zoveel moge duidelijk zijn dat, eenmaal de onbeperkte soevereine rechten van de Staten-Generaal erkend zijnde, de bedoelde maatregelen tot en met de inbeslagneming van de revenuen der pastoors daaruit voortvloeiden met de voor die tijd gebruikelijke logica en er bijgevolg van een inbreuk op de rechten van de katholieken en hun kerk geen sprake kon zijn.

De heren in Den Haag konden tevreden zijn. De adviezen die hen hadden bereikt, onderschreven volledig het door hen gevoerde beleid. Merkwaardig is dat zij deze adviezen simpelweg voor kennisgeving aannamen. Zij hebben het niet nodig geoordeeld een resolutie aan te nemen en nagelaten de Spaanse ambassadeur van antwoord te dienen. In de notulen van hun vergaderingen blijkt daar althans niets van en ook elders heb ik geen sporen van enigerlei reactie kunnen ontdekken. Hebben zij zich bij nader inzien niet in een wespennest willen steken en iedere discussie met de vertegenwoordigers van het Spaanse gezag willen vermijden, welwetend dat aan die zijde over de aangelegenheid totaal anders werd geoordeeld? Was misschien ook de herinnering aan het alliantieverdrag met Spanje levendig geworden, waarbij op het hoogtepunt van de strijd tegen Frankrijk op 30 augustus 1673 de Spaanse steun was gekocht tegen de belofte om bij een toekomstige vredesregeling de stad Maastricht en de Staatse delen van de Landen van Overmaas aan Spanje af te staan? Dan was ongetwijfeld ook de pijnlijke notawisseling met de toenmalige Spaanse ambassadeur in de jaren 1678 en 1679, met als inzet de Staten-Generaal te bewegen deze toezegging na te komen, weer in herinnering gekomen.³³⁵ Of was men zo overtuigd van de zwakte van de andere partij dat men meende het zich te kunnen veroorloven hun nota onbeantwoord te laten en het memorandum van twee bisschoppen te negeren? We kunnen er slechts naar gissen. Het initiatief van de twee bisschoppen leidde in ieder geval niet tot resultaat; een verbetering van het lot van de roomse geestelijkheid in de Staatse Landen van Over-

³³⁴ Over de aard van de door de drossaard verrichte onderzoeken heb ik niets anders kunnen vinden dan hetgeen hier in dit bericht wordt meegedeeld. Veelzeggend is dat hij de beslaglegging op de pastorale goederen als volkomen vanzelfsprekend beschouwt, evenals het aan de Raad van State voorbehouden recht daarover naar goeddunken te beschikken. Het vormde trouwens een terugkeer tot de gang van zaken die vóór 1672 normaal werd geacht.

³³⁵ Zie daarover Haas 1982, pp. 249-259.

maas bleef uit. De betreffende stukken zouden vermoedelijk zondermeer ad actas zijn gelegd en in de doofpot beland, wanneer er onverwacht geen nieuwe reactie was gekomen.

Zij kwam in het voorjaar van 1698 van de classis Maastricht. In die kringen had men al in een vroeg stadium lucht gekregen van wat in Den Haag aan de orde was. De classis beschikte over contactpersonen in Den Haag in de hoogste regeringskringen. Reeds op een classisvergadering van 4 maart 1698 had men de tekst ter beschikking van, zoals het daar heette, "een klaagschrift door de Spaense Plenipotentiarissen op instantien van de bisschoppen van Luik en Roermonde aen haer HoMo overgelevert".³³⁶ De classis was van mening dat het hier ging om het zoveelste bewijs van roomse dristheid en vond dat die niet onbeantwoord kon blijven. Besloten werd daarom "een ampel en krachtig vertoogh an haer HoMo" te richten om het ongegronde van de beschuldigingen aan te tonen. Men wenste zelfs een tegenaanval in te zetten met de bedoeling de heren in Den Haag duidelijk te maken "hoe dat in 't tegendeel die van het Pausdom in haere buytensporige stoutigheden meer en meer komen uyt te spatten" en te bewegen daar door krachtige maatregelen een eind aan te maken. Overeengekomen werd om iemand uit hun midden, namelijk ds. Menso Heijdenrijck die al vaker schrijverstalent aan de dag had gelegd,³³⁷ de opdracht te geven om voor een op 18 maart bijeen te roepen vergadering een ontwerp van dit "vertoogh" te maken. De overige leden van de classis werden ter vergadering opgeroepen een arsenaal aan te leggen van de voornaamste staaltjes van paapse stoutigheden die hen bekend waren, om ook langs die weg het pleidooi te onderbouwen en kracht bij te zetten. Dit was duidelijk in overeenstemming met al eerder bij herhaling gevolgde methodes.

Ds. Heijdenrijck kwam royaal binnen de gestelde termijn klaar en het door hem geconcipeerde "vertoogh" werd op de bewuste vergadering zeer goed ontvangen.³³⁸ Er was bovendien een rijke oogst notities over paapse stoutigheden binnengekomen die goed

³³⁶ RALM, CIMA, inv.nr. 11, ff.541-542 onder de artikelen 1 en 2; de vergadering was speciaal bijeengeroepen naar aanleiding van een bericht over de door de Spaanse ambassadeur in Den Haag gepresenteerde nota.

³³⁷ Zie daarover RALM, CIMA, inv.nr. 11, de vergadering van 8 oktober 1698, f.558 onder artikel 15.

³³⁸ RALM, CIMA, inv.nr. 11, de vergadering van 18 maart 1698, f.543, artikelen 1 en 2.

aansloten bij de strekking van het bewuste geschrift. Besloten werd al dit materiaal bij de eerste gelegenheid naar Den Haag te sturen. In tweede instantie kwam men daarop terug. Men achtte het beter de voornaamste gegevens over de paapse stoutigheden in het stuk zelf te verwerken en het overige materiaal achter de hand te houden. Daardoor ontstond enige vertraging, zodat de definitieve tekst eerst onder dagtekening van 25 april de deur uitging.³³⁹

Het stuk werd prompt in behandeling genomen op een bijeenkomst van de Staten-Generaal van 30 april. Er gebeurde echter vooralsnog niet meer dan dat de vergadering het, zoals gebruikelijk, toevertrouwde aan een speciale commissie, in dit geval die van de gedeputeerden voor de zaken betreffende de Landen van Overmaas.³⁴⁰ Niemand minder dan de invloedrijke Fagel³⁴¹ deed de tekst van deze resolutie aan de classis in Maastricht toekomen. Daarna werd niets meer vernomen en met het verstrijken van de tijd groeide het ongenoegen van de heren in Maastricht, die de verwachting hadden gekoesterd dat de door hen ingediende klachten met voortvarendeheid zouden worden aangepakt en bij de autoriteiten een koerswijziging teweegbrengen.

Ook maar de geringste aanwijzing in die richting bleef uit. Men kan het stijgend ongeduld in Maastricht beluisteren in de notulen van de classisvergaderingen. Telkens wanneer er sprake was van nieuwe staaltjes van paapse stoutigheden - en dat gebeurde bij herhaling - werd tot mei nog wat laconiek gereageerd omdat men tot dan nog duidelijk de verwachting koesterde dat de in Den Haag ingediende remonstrantie niet zonder uitwerking zou blijven.³⁴² In juni luchtte men zijn gemoed met wat wrevel en in juli vond men het nodig een aantal nieuwe stukken naar Den Haag te zenden "tot verversingen en verdere recommandatie van gemelte remonstran-

³³⁹ De datum ontleen ik aan een kopie van een stuk dat te vinden is onder de bijlagen bij het hieronder te vermelden rapport van naar Maastricht gezonden commissarissen-deciseurs. Uit dit stuk blijkt ook dat de rapportage over paapse stoutigheden die volgens een besluit van de classicale vergadering van 18 maart achter het "vertoogh" van ds. Heijdenrijck zou worden "geconnecteert ofte ginsereert", gedeeltelijk achter de hand zou worden gehouden.

³⁴⁰ ARAH, StG 3337, f.455.

³⁴¹ Bedoeld is François Fagel (1659-1746) die in 1690 zijn vader was opgevolgd in diens functie van griffier van de Staten-Generaal, nadat hij hem al vanaf 1685 als medegriffier terzijde had gestaan, NNBW (dl. 3), p. 387.

³⁴² RALM, ClMa, inv.nr. 11, f.550, het daar gegeven overzicht.

tie".³⁴³ Op een vergadering van 15 juli, die mede was bedoeld als voorbereiding van een bijeenkomst van de Gelderse synode, namen men het besluit om de synodale vergadering op het gewicht van de zaak te attenderen en zo nodig ook van die instantie de nodige ondersteuning te krijgen, wanneer het in Den Haag niet zou komen "tot de nodige en gehoopte intoominge des pausdoms".³⁴⁴ Besloten werd andermaal een dringend beroep te doen op de heren in Den Haag om eindelijk over de brug te komen en aan de gerechtvaardigde wensen van de classis tegemoet te komen.

Deze wensen gingen zeer ver. Bepleit werd niets meer of minder dan een beëindiging van het tot dan toe gevoerde beleid van lankmoedigheid en een terugkeer tot de politiek die was gevolgd in de jaren die aan het Franse intermezzo van 1672-1678 waren voorafgegaan. De remonstrantie van ds. Heijdenrijck³⁴⁵ was begonnen met een analyse van het pleidooi van de twee bisschoppen, merkwaardig genoeg door hem vooral op naam gesteld van de bisschop van Roermond. De reden daarvan is vermoedelijk dat het politiek gewicht van de bisschop van Luik aanzienlijk was, terwijl die van de bisschop van Roermond van geen betekenis was. Reeds het voeren van die titel leek hem in strijd "met plakaten van den lande ende souveriniteijt van UHoMo, waardoor alle geestelijke roomsche overheijt int openbaer geweert wert" want, zo voegde hij daar aan toe, "konnende haer niet genoegsv verwonderen dat een man soo versierende als den here bisschop van Roermond behoort te sijn, de hardigheidt derven nemen, om sigh daer voor bij UHoMo te doen qualificeeren oft veeleer prostituteeren, ten ware dien heer van soo buitensporige vermetelheyt was van vast te stellen, dat UHoMo hem daervoor ook erkenden off immers met regt behoorden te erkennen".

³⁴³ RALM, CIMA, inv.nr. 11, f.550; de minuten werden ter vergadering voorgelezen door ds. Heijdenrijck die er opnieuw de schrijver van was.

³⁴⁴ Uit de notulen van een bijeenkomst van de synode van Gelderland, die in augustus 1698 bijeenkwam, kan men opmaken dat de interventie van de classis uitvoerig ter sprake kwam. De synode zegde toe de zaak aan te bevelen aan "die Heeren, die wegens dese Provincie sitten in 't Collegie van Haer HoMog.", zie voor dit verslag het archief van de synode van Gelderland in het RAA, Acta Synodi Gelriae, inv.nr. 4 (1698-1712) onder artikel 13. Uit gegevens van elders blijkt dat afgevaardigden van de synode bij herhaling verschillende instanties hebben benaderd; zie inv.nr. 23a de Acta deputatorum synodi onder het jaar 1698.

³⁴⁵ De originele tekst van deze remonstrantie heb ik niet kunnen terugvinden. Wel trof ik een kopie aan onder de bijlagen van het al eerder genoemde eindrapport van de commissarissen-deciseurs in ARAH, StG 8993.

Heel de aangevoerde argumentatie doet hij af "als een gebouw op sandduynen, daarvan de windt selve de gronden doet verstuyven en het gebouw ter neder storten", of beschouwt hij als de vrucht van "inbeeldinge soo grondeloos als de paperije selve". Dit boude oordeel werd voorzien van argumenten om de concrete feiten, die door de bisschoppen waren aangevoerd, in een ander daglicht te plaatsen. De bisschoppen hadden met hun voorstelling van zaken volledig miskend dat de Staten-Generaal in de jaren 1661 tot 1672 hadden gehandeld in volledige overeenstemming met de hen krachtens het Partagetractaat toekomende soevereine rechten en zij zouden er goed aan doen te beseffen dat zij het slechts aan de lankmoedigheid van de overheid hadden te danken dat eerder uitgevaardigde plakkaten niet opnieuw volledig in werking waren getreden na de vrede van Nijmegen. Onmiskenbaar wordt duidelijk dat dit zeker niet zou zijn gebeurd, wanneer het aan de predikanten zou hebben gelegen. Dat bepaalt de strekking van het uitvoerige pleidooi tot "redres", waarmee het stuk wordt besloten.

Dat pleidooi mondde uit in een drietal punten, waarvan we de tekst hier wegens het belang van de zaak onverkort laten volgen. We krijgen daarmee immers een duidelijk inzicht in de wensen die van protestantse zijde werden gekoesterd en die het exacte spiegelbeeld vormen van wat van roomse zijde op tafel was gebracht. Dat moge de lengte van de citaten die hier volgen aanvaardbaar maken.

"Eerstelijck dat de roomsche pastores tegens het reglement van de politicque reformatie, ende buijten exempel van eenige plaetsen, onder UHoMo souveraniteijt alleen in de Landen van Valkenburgh, 's-Hertogenrade en den Vroenhoff (het Landt van Daelhem en ook de elff banken van St. Servaes daeronder niet begrepen) in een vol besit hebben 17 kercken, en daerenboven in noch elff andere kercken die sij met ons gemeen houden, haren roomschen dienst oeffenen³⁴⁶ en dit in soo buijtenstorige stoutigheid met onder het oeffenen van onsen godtsdienst het schietgeweer te lossen ter eeren van den brootgodt bij voorval

³⁴⁶ Deze elf kerken, waar het simultaneum van kracht was, waren Beek, Eijdsen, Geulle, Gulpen, Heerlen, Klimmen, Meerssen, Schimmert, Valkenburg, Vijlen en Wolder. Op plaatsen als Gronsveld, Hulsberg, Houthem en nog enkele andere functioneerde het incidenteel. In het Land van Dalhem was het ook van kracht in de hoofdplaats Dalhem, Olne en kortere of langere tijd op enkele andere plaatsen. Bijgevolg is niet geheel duidelijk hoe het aantal plaatsen, waar de roomsen het "vol besit" van de kerken zouden hebben, werd becijferd.

van voorbij treckende processien,³⁴⁷ met de dooden alsdan te begraven, de graffsteden te weijen, op de kerckhoven te knielen, en alderhande baldaedigheden te laten plegen voor de kerkdeuren, wanneer bij haer naer het eyndigen van onsen godtsdienst wort gewagt, ook met kruijcen en beelden voor de kerck op te richten,³⁴⁸ en door een teeken by de roomsche kennelijk blijk te geven dat sij den brootgodt nae de kranke brengen ten eijnde hij van de roomsche met neder te vallen op publicque straten en wegen mogen worde aangebeden, even of sij het volle regt tot alle kerken hadden als de heer bisschop heeft durven sustineren, en sij supplianten daer tegens enkelijck bij tollerantie, en dat nogh sonder publicque klagten, in de kercken haer godtsdienst oeffenden. Soodat hierdoor en de souveraniteijt van de staet en het respect van de gereformeerden godtsdienst en die deselve waernemen 'telkens meerder gekrenkt wordt en wel geheel staet vertreden te werden, indien niet tijdelijck in versien en worde, behalven de argernis, droefheijt en gemeijne ontstichtinge van alle goede gereformeerde met te moeten sien, dat godts en dagon's dienst in een huijs volbragt werden, en de roomsche pastoren die alomme den baes spelen, sijnde in verscheijde dorpen niet enckelijck een maer wel twee, jae drie papen onder een uijtheemsche gesagh, welkers bevelen sij aen de kerkdeuren derven aanplacken, oft anders ook in de kercken publijck aent volk voorlesen.³⁴⁹

Ten tweeden dat de scholen op verscheijde plaetsen door roomsche pastoren tegens het schoolreglement van UHoMo werden waergenomen, op andere plaetsen onse scholen door haer met van huijs tot huijs om te loopen en het volk van deselve affkerigh te maeken, soo veel in haer vermogen is, oft geheel werden geruineert, off merckelijck vernaedeelt, sendende de ouders door diergelijcke opweckinge de kinderen in school met de vileynste boeken tot smaet van de gereformeerde

³⁴⁷ Deze typische uitingen van roomse vroomheid met de erbij behorende folkloristische gebruiken wekten blijkens de veelvuldig voorkomende klachten er over in hoge mate de ergernis op van de protestanten.

³⁴⁸ Ook de klachten over de aanwezigheid van kruisen op de kerkhoven en langs de wegen keren met de regelmaat van de klok terug.

³⁴⁹ De gehoorzaamheid aan de paus en het gehoor geven aan van Rome komende directieven zijn hier duidelijk in het geding. Ook de bisschop van Roermond was in de politieke verhoudingen van toen "een uijtheemsch gesagh".

godtsdienst, die der connen werden uijtgevonden, en op de weygeringh der schoolmeesters om kinderen in sulke boeken te onderwijsen deselve geheel 't huijs houdende.³⁵⁰

Ten derde dat de pastoren het regt der klokken en de begrafenissen in de kerck en op de kerckhoven voortaan haer aenmatigen volgens de pretensie van heere Bisschop, niet alleen de klokken gebruyckende, wanneer haer dienst sullen oeffenen, maer wijders den geheelen dagh door een geluy en gebeijr verweckende tot kosten van de staet, die touwen en klokken moeten onderhouden, doen als in andere paepsche landen, daer den klokkenklanck een groot gedeelte van de dienst uijtmaect, en soo pretensen middel wordt gehouden ter verquickinge van sielen int vagevier,³⁵¹ en dit niet sonder conniventie van 's lants officieren, jae wel met hare expresse ordre".³⁵²

Dit felle requisitoir, waarin wordt opgesomd wat maar aan ergeriswekkends te signaleren viel, wordt als volgt afgesloten:

"In 't korte, HoMo heren, de conniventie van UHoMo wort door de roomsche pastoren soodanigh inde Landen misbruijckt in meer andere voorvallen (die de supplianten korthelijds willen passeren en die sij des versogt nevens het voorgemelde vaerdigh zijn met bewijzen te starken),³⁵³ dat het regt van souvereiniteijt daerby lijdt, het respect van de gereformeerde godtsdienst int landt voorts geheel onder de voet raekt en reijsigers meenen noch in paepsche landen te zijn, onder verwonderinge als van het tegendeel worden onderregt. Soodanige stoutigheden nu, naer het gepretendeert regt van de heere bisschop bij UHoMo (daerover pastooren en boeren glorieren) dagelijcx

³⁵⁰ Dit soort klachten over overtredingen van het Schoolreglement vormen ook elders een regelmatig terugkerend motief.

³⁵¹ De hier geuite klachten krijgen meer reliëf in een artikel van mijn hand in Munier 1987a, pp. 53-70, 89-102.

³⁵² Op nogal wat plaatsen verleenden ook kerkelijke instanties op zijn minst medewerking aan deze praktijken. Het luidgeweld dat bij het overlijden van burgerlijke overheden was voorgescreven, vond ook plaats bij het overlijden van kerkelijke prelaten. Een proost van Meerssen werd door dagenlang volgehouden klokkengebeier uitgeluid op alle plaatsen, waar de proosdij pastoors benoemde en andere rechten uitoefende. Protestantse kosters hadden de regeling daarvan in handen.

³⁵³ Het betrof hier een klacht van de drie gereformeerde schoolmeesters van Beek, Houthem en Hulsberg tegen de pastoor van Schimmert wegens het niet toekennen van financiële tegemoetkomingen, waarop zij recht meenden te hebben wegens hun inspanningen bij de begrafenis van een proost van Meerssen. Het uitdrukkelijk vermelde voorval is er een van vele.

aenwasschen, terwijl sij voorgeven tot alles geregtigt te zijn, en dat het haer anders niet soude werden toegelaten onder smaetheden ende beguijchelingen van leeraers en schoolmeesters, soo consteert uijt het geene nogh op heden tot Meerssen die van onse schoolmeesters door den stouten Schimmertsen pastoor is ontmoet volgens getuijgenissen".

Een aantal getuigschriften vergezelt het stuk om dit meest recente roomse schelmenstuk waardoor, naar de opvatting van de onder-tekenaars van het stuk, de rechtspositie van de gereformeerde religie ernstige schade werd toegebracht, met bewijzen te staven. De lange opsomming van paapse stoutigheden behoeft verder geen commentaar.³⁵⁴ Zij diende nergens anders voor dan te komen tot een pleidooi om over te gaan tot de politiek die naar de overtuiging van de classis Maastricht in de gegeven omstandigheden de enig juiste zou zijn. Dat dit een politiek diende te zijn van de ijzeren vuist, wordt in de volgende slotpassage duidelijk:

"Soodat sij supplianten om desen allen nu verder op de onderdanigste ende ijverigste wijze by UHoMo als voorstanders van de gereformeerde godtsdienst (die anders van partijen, en selfs van roermonds bisschop in sijn district met soo veel hitte wordt onderdruckt, gelijk sij supplianten met de stucken connen goetmaken)³⁵⁵ aenhouden, dat UHoMo nu eijndelijk bij desen vredestitj eens hare soo langdurige en bij de roomsche geestelijke misbruijckte conniventie gelieven op te heffen en te ordonneren, dat het verdragh over de partage der Landen van Overmaas met Sijne Majesteijt van Spaigne gemaekt, punctuel magh werden naergecomen, de placcaten van den lande tegens den roomschen godtsdienst gelijk op andere generaliteijtsplaetsen soo ook hier mogen werden geexecuteert en alle weder in staet werden gebragt als het 't sedert de partage des Landes tot den jare 1672 en den eersten oorlogh met de kroon van Vrankrijk geweest is, ten eijnde de souveraniteijt van staet ende de eere van de gereformeerde godtsdienst, des staets palladium, tegens alle voorwendsels en indragten in dese landen mogen werden bewaert met naedruck; de leraers en schoolmeesters omtrent het gebruijck der kercken en het hanthaven van schoo-

³⁵⁴ Tal van artikelen hebben daarop betrekking.

³⁵⁵ Op plaatsen als Roermond, waar de katholieken het voor het zeggen hadden, hadden de protestanten het heel moeilijk.

len en regten van het kostersampt behooren hier gehandelt werden als alle andere leeraers en schoolmeesters onder UHoMo gebied, en dien pretensen algemeijnen harder³⁵⁶ over Uwe HoMo district met sijne onderhoorige weten magh wat volgens de reglementen van UHoMo, de placcaten van den lande, en geslotene tractaten regt is".

Deze laatste exclamatie met uitdrukkelijke vermelding van de bisschop van Roermond en de zijnen moest duidelijk maken waar het de samenstellers van dit rekest om te doen was: de roomsen terug te brengen onder een regime dat, overeenkomstig de overal elders toegepaste beginselen, recht deed aan de onbeperkte soevereiniteit van de Staten-Generaal aan de gereformeerde religie die zij beleden. Het was ongetwijfeld de opzet met deze telkens terugkerende nadruk op de soevereine rechten die de heren in Den Haag toekwamen bij hen in het gevele te komen en ze tot de gewenste verandering van politiek te bewegen.

Hoewel niet kan worden gesteld dat alleen voor dovemansoren werd gesproken, bleef de reactie in Den Haag aan de lauwe kant. Toen op een vergadering van 9 augustus 1698 eindelijk het rapport van de heren gedeputeerden voor de zaken van de Landen van Overmaas ter sprake kwam, werd het hele dossier toevertrouwd aan de heren Van Haren en Van de Velde, die als commissarissen-deciseurs op het punt stonden naar Maastricht te vertrekken.³⁵⁷ Hun opdracht luidde zich ter plaatse op de hoogte te stellen en rapport uit te brengen. Uit niets blijkt dat men onder de indruk was gekomen van de argumenten die door de classis waren aangevoerd. Van een koerswijziging was op geen enkele manier sprake. De heren kregen slechts in vage algemene bewoordingen de opdracht na te gaan of er inderdaad "schadelijke nieuwigheden" zouden zijn te signaleren, met het verzoek na bevind van zaken voorstellen te doen op welke manier daaraan eventueel een eind viel te maken. Hoezeer de opdrachtgevers de hele aangelegenheid van ondergeschikt belang achtten, blijkt vooral uit het feit dat zij de heren commissarissen op vele punten een gedetailleerde instructie meegaven zonder de door de classis aan de orde gestelde vragen ook maar te vermelden. Heel algemeen werd hen slechts opgedragen zich te

³⁵⁶ Een titel die door de bisschop van Roermond in zijn pleidooi was gebruikt.

³⁵⁷ ARAH, StG 3338, f.138.

informereren "op de oeffening van de gereformeerde godtsdienst in de Landen van Overmaas".³⁵⁸

De heren hebben zich tijdens hun verblijf te Maastricht van eind augustus tot in oktober van hun taak gekwetten.³⁵⁹ Zij zullen ongetwijfeld de nodige contacten hebben gehad met vertegenwoordigers van de classis en deze zullen beslist niet hebben nagelaten hun wensen nog eens nadrukkelijk onder de aandacht te brengen. In het omvangrijke rapport dat de commissarissen in november aan hun opdrachtgevers presenteerden, zoekt men echter tevergeefs naar een principiële stellingname. Zij signaleren slechts "dat de oeffeninge van de waare Gereformeerde Godsdienst voor so veel de partage van Uwe HoMo aangaat"³⁶⁰ geregeld plaats vindt en laten daarop de ook voor hen opmerkelijke bijzonderheid volgen "dat de Paapen in meest alle plaatzen in deselve kercken mede haaren Godsdienst plegen, hoewel op andere uren". Uit niets blijkt dat zij van mening zijn dat daaraan een eind zou moeten worden gemaakt. Ten aanzien van de al eerder gerapporteerde conflictueuze zaken wordt een nuchter overzicht gegeven van de maatregelen die waren getroffen,³⁶¹ terwijl zij betreffende de "consideratiën (van de classis Maastricht) op een memorie van den Bisschop van Ruremonde en klagten over de stoutigheden der Papisten in de Landen van Overmase" slechts opmerken "dat ons geen nadere klagten zijnde voorgekomen" en dat zij bijgevolg hebben geoordeeld "die zake daar bij te laten verblijven". Het kon niet uitblijven dat de Staten-Generaal daarmee de zaak als afgedaan beschouwden. In hun resoluties wordt er geen melding meer van gemaakt.

Het valt te begrijpen dat het uitblijven van tastbare resultaten bij de classis grote teleurstelling veroorzaakte. Nog vele malen kwam ook in de loop van 1699 op classicale vergaderingen de remonstrantie van een jaar tevoren ter sprake, zo goed als steeds gepaard gaande met de aantekening dat de zaak, zoals het heette, nog "in staat" was

³⁵⁸ Hun instructie bevindt zich in ARAH, StG 8993.

³⁵⁹ De data ontleen ik aan het eindrapport, waarin niet alleen hun instructie, maar tal van gegevens omtrent hun activiteiten en de daarop betrekking hebbende stukken zijn opgenomen; zie onder het al in de vorige noot vermelde inv.nr.

³⁶⁰ Blijkens hun instructie was het onderzoek er op gericht om na te gaan hoe de resolutie van 6 juni 1680, waarmee een onbelemmerde uitoefening van de gereformeerde religie binnen de Landen van Overmaas was toegezegd, werd nagekomen. Uit niets blijkt dat het in de kerken functionerende simultaneum als zodanig onder kritiek werd gesteld.

³⁶¹ Zij betroffen onder andere een aantal zaken in Maastricht.

gebleven. Een enkele maal is er sprake van een vleugje hoop. Zo bijvoorbeeld in een aantekening van 28 juli 1699, waarin melding wordt gemaakt van een bericht dat van een zaakwaarnemer in Den Haag, een zekere Horemans, was binnengekomen.³⁶² Daarin gaat het al vermelde refrein dat de zaak was gebleven "in eodem statu" vergezeld van de verzekering dat "so deselve verder in debita forma wierde gepousseert wel een gewenscht uyteinde soude te verwagten sijn". Gaf de agent daarbij uiting aan door hem werkelijk gekoesterde verwachtingen of wilde hij langs die weg het gewicht van zijn werkzaamheden, en eventueel de daarvoor vereiste financiële tegemoetkomingen, wat opvijzelen?³⁶³ Feit is dat de remonstrantie van de classis niet het beoogde resultaat heeft geboekt. Hetzelfde moet uiteraard worden gezegd van de door de bisschoppen van Luik en Roermond ondernomen pogingen om de positie van de rooms-katholieke Kerk en in het bijzonder die van haar clergé te verbeteren. Of er van die zijde later nog pogingen zijn ondernomen om de zaak ook na de zonder merkbaar effect gebleven interventies van de Spaanse ambassadeur te reactiveren, heb ik nergens kunnen vaststellen. De status van beide religies bleef in ieder geval tot aan het eind van het Staatse bewind in de Landen van Overmaas principeel ongewijzigd.

³⁶² RALM, CIMA, inv.nr. 11, f.570, het verslag van de vergadering van 28 juli 1699 onder artikel 8.

³⁶³ Het jaar daarop zou hij zich er over beklagen dat hij al over een periode van drie jaar geen betaling had gekregen van het hem toekomende tractement; zie het verslag van december 1700, RALM, CIMA, inv.nr. 11, f.620, onder artikel 3. Daaraan werd omstreeks 3 mei 1701 voldaan; RALM, CIMA, inv.nr. 11, f.623, onder artikel 15.

Epiloog

Het blijft merkwaardig dat het zo moeizaam totstandgekomen statuut van het simultaneum en de daarmee verbonden reglementen betreffende politiek, huwelijk en onderwijs zo goed als ongewijzigd tot aan het eind van het Staatse tijdvak in de Landen van Overmaas werden gehandhaafd. De vele ingrijpende wijzigingen van het politiek klimaat in de achttiende eeuw en de voortdurende confrontatie met totaal andere opvattingen en regimes die de verhouding tussen kerken en confessies elders in Europa bepaalden, hebben geen wezenlijke veranderingen teweeggebracht. Het is opmerkelijk dat in de dichtbijgelegen Spaanse, later Oostenrijkse delen van dezelfde Landen van Overmaas, tot aan het eind van de achttiende eeuw de rooms-katholieke godsdienst de enige officieel toegelatene bleef en de gereformeerde religie nauwelijks werd geduld. Voor de aanhangers er van betekende dat dat zij in politiek en maatschappelijk opzicht tweederangs burgers bleven en aan allerlei beperkingen waren onderworpen, te beginnen wat betreft het beleven van hun religie.

Binnen het territorium van de Republiek der Verenigde Nederlanden bevond zich de rooms-katholieke Kerk in Maastricht en de Staatse Landen van Overmaas in een uitzonderingspositie. In Maastricht was de rechtsgelijkheid van de rooms-katholieke en de gereformeerde religie door de capitulatie-overeenkomst van 1632 vastgelegd. Aan dit regime van pariteit werd, althans wat de grote lijnen betrof, gedurende heel de Staatse periode vastgehouden.¹ Slechts tijdens de twee bezettingen door de Fransen van 1673 tot 1678 en van 1748 tot 1749 werd daarvan afgeweken, maar zelfs toen bleef de vrije uitoefening van de gereformeerde religie toegestaan. Het statuut van de rooms-katholieke Kerk in de Staatse Landen van Overmaas bracht weliswaar minder gunstige elementen met zich mee, maar desondanks kan het regime dat na de vrede van Nijmegen van 1678 in de daaropvolgende jaren werd ingevoerd als

¹ De beginperiode, gaande van 1632 tot 1672, werd uitvoerig beschreven door Ubachs 1975, *passim*; voor de slotfase gebeurde dat door Spiertz 1964; zie ook Polman 1968, (dl. 3), pp. 204-213. Deze auteur benadrukt het overwicht dat de Staten-Generaal in het kader van de tweeherigheid in feite verwierven.

een regime van tolerantie worden omschreven.² De mate waarin deze tolerantie werd beoefend, steekt gunstig af tegen het regime, waaraan de geloofsgenoten in de aangrenzende gebieden van Staats Brabant waren onderworpen³ en kan de vergelijking met de positie van geloofsgenoten in de Republiek der Verenigde Nederlanden in positieve zin doorstaan.⁴

Dit boek is gewijd aan het simultaneum dat zo kenmerkend was voor de godsdienstige verhoudingen binnen onze gewesten. Het is elders nauwelijks in gebruik gekomen.⁵ Het nam binnen de gevarieerde samenlevingsvormen der confessies in Nederland een unieke plaats in. Bij de beschrijving van de totstandkoming van het instituut ging onze aandacht uiteraard in eerste instantie uit naar de kerkgebouwen, de inrichting en het gebruik er van. Aan het eind van dit verhaal is het daarom passend op dit punt de balans op te maken.

Het simultaneum hield in dat de rooms-katholieken gebruik mochten blijven maken van de oude kerken. Dat was aan allerlei beperkingen gebonden omdat de aanhangers van de gereformeerde religie, ondanks hun beperkte aantallen, een voorrangspositie hadden. De beperkingen deden zich vooral gevoelen in plaatsen, waar predikanten waren gevestigd. In plaatsen, waar slechts af en toe gereformeerde diensten werden gehouden, waren de daaruit voortvloeiende lasten veel gemakkelijker te dragen. Op dit punt was de positie van de rooms-katholieken in Staats Brabant veel ongunstiger. Na de verovering van Den Bosch in 1629 werden zij beroofd van al hun kerken. Gedurende de hele Staatse overheersing bleven die gesloten of werden slechts voor de gereformeerde eredienst

² Polman 1968 (dl. 3), p. 185, hanteert deze omschrijving als kwalificatie voor het regime, waaraan de Staatse delen van het bisdom Roermond waren onderworpen.

³ Polman 1968 (dl. 3), pp. 15-120, handelt uitvoerig over de situatie, waarin het Bossche vicariaat onder het bewind van de Staten-Generaal verkeerde, met informatie over kerken en kloosters, pp. 78-89, en een overzicht van de betreffende wetgeving, pp. 80-86; zie ook voor algemene informatie over dit tijdvak Mommers 1953.

⁴ Knuttel 1892.

⁵ Volgens Polman 1968 (dl. 3), p. 70, zou in 1807 het simultaangebruik van de oude Willibrorduskerk zijn ingevoerd. Hij verwijst daarvoor naar het werk van Dekkers 1930, pp. 17-19. In feite werd deze kerk echter door een muur in tweeën gedeeld, zodat hier niet van een simultaneum kan worden gesproken.

gebruikt.⁶ Omdat zich slechts een beperkt aantal gemeenten vormde, geraakten de meeste kerkgebouwen bij gebrek aan onderhoud in ernstig verval.⁷ De roomsen moesten een toevlucht zoeken in schuurkerken of kerkschuren, die aanvankelijk slechts in de aangrenzende gebieden onder andere soevereiniteiten verrezen, geleidelijk aan konden zij in steeds grotere aantallen ook binnen Staats grondgebied worden geopend.⁸ De vergunning daartoe moest echter duur worden gekocht en de overheden, zowel ter plaatse als in Den Haag, zagen er op toe dat deze schuurkerken beroofd bleven van alle uiterlijke kentekenen van een kerkgebouw. Zij mochten in niets afwijken van de over het algemeen armoedige behuizingen van de berooide bevolking die maar moeizaam het hoofd boven water wist te houden.

Binnen het territorium van de Republiek der Verenigde Nederlanden waren soortgelijke bepalingen van kracht, maar op tal van plaatsen waren de welstand van roomse burgers en het daaruit voortvloeiend aanzien veel groter, zodat dankzij het artistiek vermogen van architecten en kunstenaars talrijke schuilkkerken boven de grote rivieren tot pronkzalen konden uitgroeien.⁹ In de Generaliteitslanden was dit ondenkbaar omdat de bemoeizucht van de Hoogmogende Heren in Den Haag zich uitstreckte tot allerlei details van de inrichting en zij er voor zorgden dat niets van enige allure werd aangebracht, ook wanneer de draagkracht of de offervaardigheid van de gelovigen de middelen daartoe hadden bijeen kunnen brengen.¹⁰

Een dergelijke bemoei- en bedilzucht bleef de inwoners van de ver van het centrum verwijderde gebieden in de Landen van Overmaas in het algemeen bespaard. In de simultaankerken, waarbinnen in de periode van 1663 tot 1672 zo goed als alle sporen van de rooms-katholieke aanwezigheid waren uitgewist, konden na 1680 niet alleen de directe benodigdheden voor de rooms-katholieke eredienst

⁶ Een eerste plakkaat van die strekking was van 20 oktober 1629. Het duurde echter geruime tijd voordat het een volledig effect sorteerde; Rogier 1946 (dl. II), pp. 567-570.

⁷ De tekeningen van de landmeter Hendrik Verhees (1744-1813), die de toestand van praktisch alle kerken aan het eind van het Staats bewind weergeven, maken duidelijk hoe ernstig dat verval toen was. Zie over hem NNBW (dl. IX), pp. 1188-1204.

⁸ De Jong 1963; De Jong 1935, pp. 308-312.

⁹ Meischke 1959, pp. 85-130; voor informatie over de schuilkkerken elders in de Republiek raadplege men de registers op de delen 1 en 2 van Polman 1968.

¹⁰ Polman (dl. 3), 1968, pp. 78-86, wijst uitdrukkelijk op dit verschil en beschrijft de verregaande wetgeving met betrekking tot bouw en inrichting van de Brabantse schuurkerken.

opnieuw worden aangebracht, maar geleidelijk aan kregen deze kerken weer een rijkere uitdossing, beantwoordend aan de mogelijkheden, die de bevolking ter beschikking stonden.¹¹ Een blik in de bewaard gebleven inventarissen is voldoende om vast te stellen dat de geestelijken in de Landen van Overmaas er wat betreft het liturgisch vaatwerk en kerkelijke uitrustingsstukken aanzienlijk beter aan toe waren dan hun collegae in de overige Generaliteitslanden.¹²

*Limburg tijdens de grote Europese oorlogen*¹³

Wat de politieke constellatie betreft, valt na 1680 een hele reeks oorlogen te vermelden, waarvan de Landen van Overmaas direct of indirect de terugslag ondervonden. Verschillende malen had dat ook gevolgen voor de kerkelijke verhoudingen. Dat was nog niet zozeer het geval met het eerste grote Europese conflict dat in de annalen der geschiedenis geboekt staat onder de naam Negenjarige Oorlog. De voornaamste krijgsgebeurtenissen in de Nederlanden speelden zich af in gebieden ten westen van de Maas of nog verder weg. Oorlogsgeweld bleef de Landen van Overmaas bespaard, al hadden tal van plaatsen te lijden van doortrekkende of verblijf zoekende legerafdelingen. De bejaarde predikant in Olne, Henry Chrouet, werd daar het slachtoffer van, toen enkele soldaten op 28 januari 1691 zijn huis binnendrongen en hem vermoordden.¹⁴

Pogingen tijdens de vredesonderhandelingen in Rijswijk verbetering van de positie van de rooms-katholieke geestelijkheid in de Landen van Overmaas op de agenda te krijgen, hadden, zoals we zagen, geen resultaat.

Tijdens de Spaanse Successieoorlog waren onze streken het gebied van oorlogshandelingen. Bij de langdurige vredesonderhandelingen werden regelingen getroffen die de wederzijdse verhouding tussen

¹¹ In de geschiedenis van afzonderlijke kerken wordt voor de jaren na 1680 nogal eens de plaatsing van een tweede altaar of de aanschaf van nieuwe beelden en andere kerkversieringen vermeld; zie Munier 1988, pp. 22-24, 32-35.

¹² Een inventaris der meubelen ofte ornamenten eygen aan de Kercke van Valkenbergh, opgemaakt door pastoor Jacobi, bevindt zich bij het visitatieverslag van 1705 in RALM, ArchBiRo, port. 76.

¹³ Voor een algemeen overzicht zie Lefèvre 1954, pp. 176-181; Lenders 1980, pp. 62-64.

¹⁴ Bijzonderheden daarover bij Hubert 1907, p. 350; eveneens Stouren 1892, p. 180vv.

de confessies hebben beïnvloed.¹⁵ Het begon in 1702 met een succesvol verlopen Maasveldtocht van een Engels-Nederlandse troepenmacht, waarbij de Fransen ver naar het zuiden werden teruggedrongen. De vestingen Venlo, Stevensweert en Roermond kwamen in Staatse handen. Met het omliggende Gelders Overkwartier werden zij onder het interimbestuur geplaatst van de Staten-Generaal in Den Haag.¹⁶ Het had er alle schijn van dat bij de capitulatie van Roermond en Venlo op kerkelijk terrein een herhaling van de gebeurtenissen in 1632 aan de orde was,¹⁷ met dit verschil dat de bezettingsmacht zonder probleem in Venlo genoegzaam met de Sint-Joriskerk voor de uitoefening van de gereformeerde eredienst, terwijl in Roermond na eindeloos geharrewar daarvoor de H. Geestkerk ter beschikking kwam.¹⁸

De bezetting van het hertogdom Limburg en een deel van de omliggende gebieden, die kort daarna plaats vond en ook daar een Engels-Nederlands condominium inleidde, had eveneens een herleving van enkele gereformeerde gemeenten tot gevolg die werden begunstigd met vrije uitoefening van de eredienst.¹⁹ Van Staatse zijde werd daarbij een opvallende mate van terughoudendheid en zelfbeheersing betracht. In Limburg, Burtscheid, Eupen en Hodiomont kwam het licht voor de uitoefening van de eredienst, niet alleen voor de garnizoenen, maar ook voor de gelovigen van de heimelijke gemeenten ter plaatse, op groen. Er werden geen kerken opgeëist, ondanks alle aandrang die vanuit de betreffende gemeenten werd uitgeoefend. Hoewel in deze jaren regelmatig werd geijverd om het simultaneum in genoemde plaatsen en elders binnen de bezette gebieden in te voeren of te herstellen, is het daar nooit van gekomen. Pas in 1711 waren de Staten-Generaal genegen hun medewerking te verlenen aan de bouw van eigen kerkruimtes voor de gemeenten Eupen en Hodiomont.²⁰

¹⁵ Limburgs Verleden (dl. II), 1967, pp. 332-338; de gevolgen voor het bisdom Roermond werden door mij beschreven in Limburgs Verleden (dl. II), 1967, pp. 551-560.

¹⁶ Berkvens 1987, pp. 146-161.

¹⁷ Schutjens 1990, pp. 25-54, vooral pp. 29-32.

¹⁸ De capitulatie-overeenkomsten voor de tijdens de Maasveldtocht veroverde steden in Consolidated Treaty Series, (dl. 24), 1969, voor Venlo 23 september 1702, pp. 243-249; Stevensweert 2 oktober, pp. 251-254; Roermond 7 oktober, pp. 259-267 en tenslotte Luik 14 oktober, pp. 275-280; meer bijzonderheden over de genoemde kerken bij Schutjens 1990, pp. 29-33.

¹⁹ Voor het hier volgende Hubert 1907, pp. 26-104, vooral pp. 50-58.

²⁰ Hubert 1907, pp. 65-69.

De blijvende winst voor de gereformeerde religie in ons gewest werd door de overeenkomsten van Utrecht en Rastadt (1713-1714) en het in Antwerpen een jaar later (1715) afgesloten Barrière-tractaat vastgelegd en tevens beperkt.²¹ Het hertogdom Limburg en de Spaanse Landen van Overmaas kwamen aan Oostenrijk. Opper-Gelder werd over niet minder dan vier verschillende soevereinen verdeeld: de Oostenrijkse keizer, de koning van Pruisen, de hertog van de Palts en de Staten-Generaal. Pruisen verwierf het grootste deel, Oostenrijk kreeg Roermond en omgeving, Venlo, Stevensweert en een groot deel van het ambt Montfort kwamen onder de Staten-Generaal, terwijl de hertog van de Palts enkele randgebieden kreeg.

De contractanten hadden zich in artikel 23 van het Utrechts vredesverdrag verplicht tot het herstel van de status quo ante, dat wil zeggen een terugkeer tot de situatie die onder de regering van de in 1702 overleden Karel II had bestaan.²² De tenuitvoerlegging hing uiteraard af van de instelling die de nieuwe soevereinen aan de dag zouden leggen. Voor Oostenrijk betekende dat het letterlijk nakomen van deze verplichtingen. De gereformeerde gemeente van Roermond verloor prompt haar kerk en zag zich beroofd van iedere openbare uitoefening van de eredienst. In Burtscheid werden de andersdenkenden eveneens tot een dergelijke status teruggebracht, terwijl hetzelfde gebeurde in het hertogdom Limburg en de Oostenrijks geworden partages van de Landen van Overmaas. De twee met behulp van de Staten-Generaal in Eupen en Hodiament gebouwde kerken werden op bevel van Wenen op 20 mei 1716 gesloten.²³ Er volgde zelfs een besluit om ze af te breken, maar dit is nooit ten uitvoer gebracht.²⁴

De godsdienstige verhoudingen in de nieuwe Staatse gebieden werden nader geregeld door het genoemde Barrièretractaat. Daarin werd weliswaar met de Oostenrijkse regering overeengekomen dat

²¹ Vast 1898, pp. 153-154; Verzaemeling 1782, pp. 283-332, zie vooral artikel 9, p. 298 en artikel 18, pp. 312-313.

²² Vast 1898, pp. 153-154; de tekst ook bij Hubert 1907, p. 88, noot 2; zij verplichtten zich beiden "toutes choses qui concernent la Religion Catholique Romaine et son exercice" terug te brengen in de staat, waarin zij waren "avant la présente guerre".

²³ Hubert 1907, pp. 98-99.

²⁴ Volgens een memoire van 30 april 1754 zou er een geheime instructie zijn uitgegaan te dreigen met de vernietiging van de beide kerken, maar het dreigement niet uit te voeren; Hubert 1907, p. 100 en noot 3.

de Staatse garnizoenen in de plaatsen waar zij waren gelegd, het recht van godsdienstuitoefening kregen, maar dan wel "in particuliere en bequame plaatsen... op welcke plaatsen men niet sal mogen geven eenig uyterlyck teecken van een Kerk". In artikel 18 werd met betrekking tot Venlo, Stevensweert en alle andere plaatsen vastgelegd dat de rooms-katholieke Kerk en al haar instituten in het bezit zouden worden gelaten van al de vanouds verworven rechten met de uitdrukkelijke bepaling dat "de oeffeninge van de Catholycke Religie sal geconserveert zyn en blyven sonder eenige veranderinge ofte nieuwigheyt te maecken, direct ofte indirect, in alle plaatsen... op die wyse als ten tyde van den Coning Carel den II".²⁵ In Venlo betekende dit de ontruiming van de Sint-Joriskerk, maar bij de tenuitvoerlegging van de aangegane overeenkomsten is het niet zo ver gekomen. De gereformeerden gingen er zelfs toe over de kerk aanzienlijk te vergroten en inwendig te verfraaien. De heringerichte kerk werd op Pinksteren 1718 met enige plechtigheid in gebruik genomen.²⁶ Geen wonder dat uitgerekend in dat jaar de gereformeerde aanwezigheid in de stad aanleiding werd voor een stevige botsing met de rooms-katholieken.²⁷ De bisschop van Roermond had daarin een groot aandeel. We behoeven daar niet nader op in te gaan omdat de gereformeerde gemeente Venlo buiten ons kader valt. Zij werd trouwens niet opgenomen in de classis Maastricht, maar samen met de gemeente Stevensweert in het classicaal verband van Nijmegen gebracht. De tweede Franse bezetting, die onze streken in de slotfase van de Oostenrijkse Successieoorlog ten deel viel, had eveneens gevolgen voor de confessionele verhoudingen in Maastricht en de omliggende gebieden.²⁸ Ingrijpend waren ze niet omdat bij de capitulatie van Maastricht op 7 mei 1748 een overeenkomst was gesloten, die inhield dat op dit terrein de status quo zou worden gehandhaafd. Dat was mede toe te schrijven aan een interventie van Maastrichtse predikanten tijdens de capitulatie-onderhandelingen.²⁹ Weliswaar

²⁵ Schutjens 1990, p. 34.

²⁶ Grambusch 1789.

²⁷ Uitvoerig hierover Schutjens 1990, pp. 35-54; zie ook noot 34 voor overige literatuur.

²⁸ Limburgs Verleden (dl. II)m 1967, pp. 338-340; zie ook Alberts (dl. II), 1974, pp. 78-86.

²⁹ Over het aandeel van deze predikanten bevatten vooral de notulen van de Waalse gemeente te Maastricht interessante bijzonderheden: GAM, WGM, Actes 2 (1734-1754), ff.538-540; zie ook het notulenboek van de NHG Maastricht in GAM, inv.nr. 11 (1743-1760) onder 14 juli 1747; zie ook Bax (et al.) 1932, pp. 162-163.

betekende dat in de praktijk niet dat alles rimpelloos verliep. In het begin van de bezetting werd een dienst in de Sint-Janskerk door Franse soldaten verstoord; ook de Maastrichtse bevolking liet zich enkele malen niet onbetuigd. Er moesten tijdens de diensten in de verschillende protestantse kerken zelfs wachtposten worden geplaatst om nieuwe incidenten te voorkomen.³⁰ De Franse autoriteiten kwamen echter niet tegemoet aan de wensen uit het katholieke volksdeel een aantal beperkingen bij openbare uitingen van de eredienst op te heffen. Processies konden in Maastricht in alle vrijheid uittrekken, maar zij bleven zowel wat het aantal als de wijze van uitvoering betreft gebonden aan de regels, die onder het bewind van de Staten-Generaal waren ingeburgerd.³¹

Ook in de aangrenzende Landen van Overmaas bleef de situatie onder de Franse bezetting in principe ongewijzigd. Wel deden zich in Eijsden, Heerlen en Valkenburg soortgelijke incidenten voor als in Maastricht; men mag veronderstellen dat dit ook op andere plaatsen, waar zich Franse legerafdelingen neerlieten, het geval is geweest.³² Duidelijk werd ook dat de katholieke bevolking aan zelfbewustzijn had gewonnen en wenste te profiteren van de omstandigheden om aan de hinderlijke gevolgen van het opgelegde samenleven met de protestantse minderheden paal en perk te stellen. Dat bleef na de bezettingsperiode doorwerken, wanneer we althans protestantse bronnen mogen geloven die daarvan melding maken.³³

Op verschillende plaatsen deden lang in onbruik geraakte gewoonten weer hun intrede. Protestantse bezwaarschriften bevatten talrijke klachten over het rondbrengen van de communie naar zieken en bedlegerigen, over het dragen van kruisen bij begravingen, over de uitdossing die daarbij werd gebruikt, over het ostentatief bidden in het openbaar bij het luiden van de Angelus

³⁰ Slechts op vertoon van daartoe door de predikanten verleende pasjes kreeg men toegang tot de eredienst; Bax (et al.) 1932, p. 163.

³¹ In de akten van de beide Maastrichtse gemeenten wordt daarvan bij herhaling melding gemaakt.

³² De acta van de classis maken daar regelmatig melding van; vooral de incidenten te Valkenburg zijn goed gedocumenteerd. Zie daarvoor RALM, CIMa, inv.nr. 208 en het parochie-archief te Valkenburg, documenten over een jarenlang voortslepend proces in een omvangrijke bundel onder inv.nr. XXXII.

³³ Zie voor het hier volgende de telkens terugkerende rubriek over de paapse stoutigheden in de visitatieverslagen van deze jaren.

klokken en veel andere zaken.³⁴ De toegenomen vrijheidszin van de roomsen wordt dikwijls als oorzaak genoemd. Vanzelfsprekend ging dat gepaard met een beroep op de overheden tussenbeide te komen, maar ook van die kant kwam geen soelaas omdat zij er kennelijk voor terugschrokken de meerderheid van de bevolking tegen zich in te nemen. Zo was de kerkeraad van Eijsden er jaren achtereen op uit er de schepenbank ter plaatse toe te brengen vergrijpen, waaraan de roomse geestelijkheid zich gedurende de Franse bezetting had schuldig gemaakt, alsnog te bestraffen. Het ijveren daarvoor had geen resultaat.³⁵

Paapse stoutigheden

Wrijvingen en conflicten hebben zich gedurende heel de Staatse periode met de regelmaat van de klok voorgedaan. Zogenaamde paapse stoutigheden kregen een vaste plaats in de visitatieverslagen van de classis. De samenstellers rekenden het zich tot plicht alles wat naar hun gevoelen onder deze noemer thuis hoorde nauwgezet te registreren en alle instanties, die het aanbelangde, daarover te benaderen. Dat waren niet alleen kerkelijke, zoals de synode van Gelderland of de daarmee corresponderende synodes, maar ook burgerlijke, zoals de schepenbanken, de commissarissen die periodiek namens de Staten-Generaal of de Raad van State de Landen van Overmaas visiteerden, of regelrecht de opdracht gevende instanties in Den Haag, al naargelang de ernst van de zaken het wenselijk maakte. Natuurlijk liet men zich ook van roomse zijde niet onbetuigd. Dikwijls hadden de klachten van die kant op nage-noeg dezelfde zaken betrekking. Zo was het een van weerskanten regelmatig terugkerende klacht dat een partij zich niet gebonden achtte aan het urenschema dat voor de diensten in de kerk was vastgelegd. Slechts één voorbeeld van deze aard uit vele. Toen in 1747 pastoor De Haes van Beek voor het gerecht werd gedaagd omdat hij regelmatig zijn diensten in de kerk deed uitlopen en op die manier de gereformeerde gemeente hinderde, liet hij per

³⁴ Veel van deze zaken komen ter sprake in Munier 1987c, pp. 53-70.

³⁵ Bijzonderheden daarover in de notulen van de kerkeraad in het eigen archief van deze gemeente.

notariële akte de tekortkomingen van de klagende partij op hetzelfde punt als volgt vastleggen:

“dat van overlange jaeren herwarts, een vast gebruijck is geweest binnen voors. Bancke Beeck dat de Roomse Catholijcken op Sondaeghen de kercke aldaar tot het doen van hunnen Dienst gebruijckt hebben, en gebruijcken tot negen uren 's morgens en dat de selve van dese ure tot elf uren, de kercke evacueren, ten dienste van die der gereformeerde Religie, ten eijnde, om andermael de kercke te laeten tot gerief van de Roomsche. Dat desen niet tegenstaende... dat op den tijdt van ontrent vier jaeren, meer dan vijftigh, sestigh, en verdere reijssen gebeurt is, dat den Eerw. Heer N. Messin, Predikant der gereformeerde gemeente aldaer, de kercke heeft blijven occuperen eenen geruijmen tijdt boven elf uren, somtijds tot half twaelf, somtijds tot twaelf en selfs eene reijse tot halver eene ure, oorsaecke waeromme dat de Roomsche inwoonderen en verre afgelegene personen gedwongen sijn geweest voor de kercke te blijven waghten, en naer hunnen Dienst buijten tijds gehoord te hebben op eene buijten gewoonlijke ure, naer huijs te keeren soo om haere beesten te besorgen als tot verdere groote incommoditeijt van haere menagie”.³⁶

Er zal ongetwijfeld wel enige overdrijving in zijn. Het mocht de pastoor overigens niet baten. Zijn eigen overheid, de landcommandeur van de Duitse Orde, kwam tussenbeide en verplaatste hem naar Geldrop.³⁷

Ernstiger was het natuurlijk, wanneer de pesterijen uitliepen op geweldpleging. Dat was in Vaals nogal eens het geval. De kerkgang van protestanten uit Aken en omgeving gaf er gedurende vele jaren aanleiding toe. Bij een reeks incidenten uit 1762 moeten we wat langer stilstaan.³⁸ In april van dat jaar leidde het doopsel van een kind uit een gemengd huwelijk tot een tragedie. De doop zou door de predikant worden verricht. Een katholieke tante van het kind, een zekere Cunegonda Mommers, trachtte dit doopsel met geweld te verhinderen, werd gearresteerd, door een bende geloofsgenoten

³⁶ De tekst heb ik ontleend aan Hoogstraten en Van Loo 1983, p. 54.

³⁷ Hij was daar pastoor van 1748-1785; Schutjes (dl. III), 1870-1876, p. 678.

³⁸ Uitvoerig over deze incidenten Habets, (dl. II), 1875-1892, pp. 306-314; zie ook Polman 1968, pp. 202-203.

bevrijd en over de grens in veiligheid gebracht.³⁹ Bij onderzoek bleek dat de pastoor, de kapelaan en hun koster nauw bij de zaak waren betrokken. Een en ander werd oorzaak van verbitterde partijvorming, met bloedige vechtpartijen tot gevolg. De Staten-Generaal decreteerden in juni dat de katholieke kerk in Vaals gesloten, de priesters geschorst, de vechtersbazen gevonnist en verstoring van de protestantse diensten in het vervolg onmogelijk moesten worden gemaakt.⁴⁰ Om deze maatregel kracht bij te zetten werd een detachement soldaten met zestig man voetvolk en vieren-twintig ruiters uit Maastricht naar Vaals gestuurd en daar ten laste van de bevolking ondergebracht. Het haalde niet veel uit, want toen in de nacht van 11 op 12 december 1762 pastoor Johan Willem Boosten in hechtenis kon worden genomen en gevankelijk naar Maastricht weggevoerd,⁴¹ namen de molestaties van Akense kerk-gangers nog toe.⁴² Bij één van de vele incidenten viel in januari 1764 zelfs een dode.⁴³ Zonder pardon lieten de autoriteiten in Den Haag daarop alle katholieke kerken in het Land van 's-Hertogenrade sluiten. Dat gebeurde niet alleen in de bij Vaals gelegen dorpen Holset en Vijlen, maar ook in Gulpen en Margraten.⁴⁴ In Gulpen moesten speciale maatregelen worden genomen om de kerk voor de gereformeerde gemeente toegankelijk te houden. Uiteraard bleven reacties van rooms-katholieke zijde niet uit. De bisschop van Luik intervenieerde verschillende malen in Den Haag. Hij wees er in het bijzonder op dat de katholieken op de genoemde

³⁹ Tal van documenten hierover in ARAH, StG 5864-I.

⁴⁰ De resolutie over de kerksluiting werd genomen op 11 juni 1762, ARAH, StG 3556, ff.762v-767; 28 juni rapporteerde de luitenant-drossaard van het Land van 's-Hertogenrade dat de bevelen op 25 en 26 juni waren uitgevoerd, ff.822-824. Verordend werd dat de kerk gesloten zou blijven totdat de aanstichtster van de ongeregeligheden weer in verzekerde bewaring zou zijn gebracht. Op 23 juli was het zover en daarop werd de kerk weer geopend; ARAH, StG 3557, f.90.

⁴¹ De datum heb ik ontleend aan de stukken betreffende de procesvoering tegen de pastoor en zijn handlangers in RALM, LvO, inv.nr. 9420; het proces sleepte vele jaren voort. Zie ook ARAH, StG 5865, vooral de omslag over het jaar 1766.

⁴² Zij noopten de Staten-Generaal tot de scherpe resolutie van 19 oktober 1763, waarmee werd bedreigd tot hernieuwde kerksluiting in Vaals, die zo nodig ook tot andere kerken zou worden uitgestrekt. Een extract met de tekst van deze resolutie in ARAH, StG 5864-II; Van de Venne 1961, p. 177.

⁴³ Tal van stukken over dit incident, waaronder een aantal per notariële akte opgemaakte verklaringen van getuigen, in de onder de vorige noot vermelde bundel.

⁴⁴ Eind januari waren al deze kerksluitingen voltrokken volgens een verklaring van de luitenant-drossaard, eveneens te vinden in de genoemde bundel; zelfs de kapel van kasteel Neubourg bij Gulpen viel onder deze strafmaatregel; zie Habets, (dl. II), 1875-1892, p. 311.

plaatsen niet verantwoordelijk konden worden gesteld voor wat in Vaals was gebeurd. De Staten-Generaal hielden echter voet bij stuk en waren pas in maart 1765 bereid de kerken weer te openen, nadat er aan de incidenten in Vaals en omgeving een eind was gekomen.⁴⁵ Het proces tegen de pastoor was toen nog volop aan de gang. Al die jaren bleef hij in Maastricht achter slot en grendel. Eerst in december 1766 werd vonnis gewezen.⁴⁶ Het kwam hem op verbanning uit de Staatse gebieden en betaling van de hoog opgelopen proceskosten te staan.⁴⁷ Zijn handlangers kregen in januari 1767 hun straf toegemeten: de meesten konden volstaan met geldboeten, enkelen werden eveneens uit het land verwezen, terwijl de aanstichtster, Cunegonda Mommers, aan de kaak werd gesteld. De pastoor kon met de opbrengst van een inzameling, die onder de Luikse geestelijkheid was gehouden, de hem opgelegde boete voldoen.⁴⁸ Hij kreeg in de loop van 1768 gratie van de Prins van Oranje, op voorwaarde dat hij geen zielzorg meer zou uitoefenen in de Landen van Overmaas.⁴⁹ Hij liet daarop zijn functie over aan zijn broer, de kapelaan. De straffen, die de bewindslieden in Den Haag aan de roomsen hadden opgelegd, waren er nochtans, naar een verklaring uit de kring van de Staten-Generaal zelf, louter en alleen op gericht geweest voor de protestanten de vrije uitoefening van hun godsdienst te verzekeren. Het moet worden gezegd dat zij zich alleen in dit ene geval hebben laten verleiden tot zware sancties ten nadele van één van de partijen.

Dat betekende niet dat zij ooit overwogen de reglementen in te trekken die zo duidelijk de numeriek zwakke gereformeerden bevoordeelden. Het politieke reglement, dat voorschreef dat alle bekleders van openbare functies de ware gereformeerde religie moesten zijn toegedaan, bleef onverminderd van kracht. Nader onderzoek heeft uitgewezen dat inbreuken op dit voorschrift gedurende heel de achttiende eeuw tot de hoge uitzonderingen hebben

⁴⁵ Dat gebeurde bij resolutie van 14 maart 1765; ARAH, StG 3565, ff.334-336.

⁴⁶ De betreffende stukken in ARAH, StG 5865, omslag over het jaar 1766.

⁴⁷ ARAH, StG 5865, omslag over 1767.

⁴⁸ Bij schrijven van 31 augustus 1767 had de Luikse aartsdiaken toestemming gegeven tot deze inzameling; zie Habets, (dl. II), 1875-1892, p. 314.

⁴⁹ De stukken betreffende de hier genoemde regelingen in ARAH, StG 5865, omslag over 1768.

behoord.⁵⁰ Dat gold vooral voor de colleges van schout en schepenen.

Het Ehtreglement

Ook de bepalingen van het Ehtreglement bleven gedurende heel de Staatse periode onverminderd van kracht. Het voorschrift dat rooms-katholieke echtparen zich voor een wettelijk erkend huwelijk voor de predikant en de kerkeraad moesten presenteren, vormde daarvan de pijnlijkste last.⁵¹ Er was weliswaar een alternatieve mogelijkheid van huwelijksluiting ten overstaan van de schepenenbanken, maar van deze mogelijkheid is slechts spaarzaam gebruik gemaakt. Slechts voor Margraten en Vaals zijn registers bewaard gebleven, waarin dergelijke verbintenissen over een lange periode werden geregistreerd.⁵² Uit een analyse van deze registers en de kerkelijke van beide parochies blijkt echter dat talrijke rooms-katholieke echtparen de weg naar de predikant zijn gegaan. Op andere plaatsen werd uitzonderlijk een toevlucht gezocht bij de burgerlijke instanties.⁵³ Aparte registers zijn er dan ook niet bewaard gebleven.

Wel kan worden vastgesteld dat tijdens een groot deel van de achttiende eeuw de bepaling, waarmee aan rooms-katholieke geestelijken iedere bemoeienis met het huwelijk van hun parochianen werd verboden, niet meer werd nagekomen. Uit enkele katholieke huwelijksregisters blijkt dat pastoors en andere geestelijken zich al voor het begin van de eeuw met de huwelijksluiting van hun parochianen inlieten. Dat gebeurde dan echter in het geheim; velen hielden daarover geen aantekeningen bij. Wanneer zij dat hier en daar wel deden, dan op aangepaste wijze. Soms kwamen dit soort aantekeningen pas later in de parochieregisters terecht. Aanleiding daartoe kan de visitatie zijn geweest, die bisschop Angelus d'Ong-

⁵⁰ Zie daarvoor Munier 1990b, pp. 111-119.

⁵¹ Talrijke facetten van deze praktijk zijn beschreven in Munier 1984a, pp. 245-283.

⁵² RALM, DTB 79.9-10 en 134.20-21. Voor Margraten bestrijken zij de periode van 1697 tot 1796 en voor Vaals die van 1705 tot 1794.

⁵³ Men vindt er een voorbeeld van in een trouwregister van de parochie Gulpen, RALM, DTB 44.8. Onder 15 januari 1764 heet het daar: "postquam a famulo justitiae tribus proclamationibus factis coram scabinis hujus loci judicialiter contraxissent praedicuncio hac ratione praetermisi", met welke aantekening alle facetten van de procedure op een rij worden gezet.

nies in 1705 in de Landen van Overmaas hield. Bij die gelegenheid heeft hij de priesters in de Staatse partages op hun verplichting gewezen de parochieregisters nauwkeurig bij te houden.⁵⁴ Men vraagt zich af of de bisschop de daaraan verbonden gevaren niet heeft onderschat. Naar de bewaard gebleven registers te oordelen, registreerden de meeste pastoors eerst omstreeks 1720 weer de voor hen gesloten huwelijken.⁵⁵ Toen was het inderdaad een publiek geheim geworden dat zij huwelijken inzegenden, in de wetenschap dat de echtelieden aan de voorschriften van het Ehtreglement hadden voldaan of dat alsnog zouden doen.

Ook in de jaren van de Franse bezetting van 1747 tot 1748 hebben de pastoors nauwelijks behoefte gevoeld te profiteren van de veranderde omstandigheden. Het is niet uitgesloten dat zij van de Franse bezetters, die zichzelf gebonden wisten door de capitulatie-overeenkomst van Maastricht, directieven hadden ontvangen zich aan de geldende voorschriften te houden. Bij analyse van de katholieke trouwregisters uit deze jaren bleek nergens dat verandering was gekomen in de manier, waarop deze huwelijken werden gesloten en geregistreerd. Slechts in het register van Beek werd bij een huwelijk van 17 februari 1748 aangetekend:

“NB sequentes usque ad 2am februarii anni sequentis publice in ecclesia sunt matrimonio juncti pro tempore (quo) galli occuparunt civitatem traiectensem”;⁵⁶

dat betekent dat in deze periode de huwelijken - het waren er zeventien in totaal - officieel in de kerk werden gesloten voor de pastoor of zijn gevolmachtigde en de voorgeschreven getuigen. Bij nader toezien bleek echter dat ook voor deze huwelijken de normale procedure van ondertrouw en trouw voor de predikant was gehandhaafd, terwijl ook de drie roepen door hem waren verricht. Iets dergelijks heb ik nergens anders kunnen ontdekken. In de notulen van een kerkeradsvergadering in Eijsden van 29 september 1749 vond ik slechts een met naam genoemd rooms-katholiek echtpaar, dat zich niet gebonden had geacht aan het voorschrift van het Ehtreglement en waarvan het huwelijk alleen door de pastoor

⁵⁴ Enkele bijzonderheden over deze visitatie vindt men bij Habets, (dl. II), 1875-1892, pp. 298-299, omdat de bisschop geen verlof had gekregen de Staatse partages van de Landen van Overmaas te bezoeken, had hij zich genoodzaakt gezien de pastoors naar de nabijgelegen Spaanse partages te ontbieden.

⁵⁵ Zie daarvoor de inventaris op de DTB-registers in RALM.

⁵⁶ RALM, DTB 9.4 onder de genoemde datum.

was ingezegend.⁵⁷ Bij nadere analyse bleek echter dat bijzondere omstandigheden in het geding waren. Het is bij dit uitzonderingsgeval gebleven. De overige huwelijken bleven, ook in Eijdsen, onderworpen aan het normale patroon.

In de tweede helft van de achttiende eeuw kreeg de uiterlijke vormgeving van deze inzegening door de roomse geestelijkheid geleidelijk meer allure. Dat laat zich goed aflezen uit enkele aantekeningen van de pastoor van Gulpen in het trouwregister van die parochie. Nadat de dramatische sluiting van de kerk in verband met de incidenten in Vaals op 14 maart 1765 was opgeheven, kwam het normale kerkelijke leven weer op gang. Bij de registratie van een op 24 maart van dat jaar gesloten huwelijk staat de volgende notitie:

*"Postquam per integrum annum ecclesia nostra catholica fuisset occlusa et canticum Domini in terra aliena decantare compulse fuissimus, ad saepe iteratas celcissimi episcopi nostri Leodien-sis instantiis praepotentes Domini nostri, Belgii confoederati moderatores, religionis exercitium prout ante permittere decreverunt, et hinc deinceps seu in sacristia clausis foribus, seu potius in aedibus privatis matrimonia benedicere et solemnizare incepi ut ante nemine ignorante modo fiat sine strepitu".*⁵⁸

De passage, beginnend met "clausis foribus" tot aan "incepi ut ante" is doorgestreept, hetgeen er op kan wijzen dat hij later meer armslag kreeg dan voorheen. Het was blijkbaar al voordat de kerksluiting in 1764 plaats vond stilzwijgend toegestaan dat de huwelijken werden ingezegend volgens rooms-katholieke gebruiken, hetzij in de sacristie en met gesloten deuren, hetzij in particuliere woningen en steeds op voorwaarde dat het met weinig uiterlijk vertoon gepaard ging. Veelzeggend is de toevoeging "nemine ignorante": iedereen was op de hoogte. Zij is hier vooral van betekenis voor de betreffende overheden en de kerkelijke vertegenwoordigers van de heersende godsdienst. Protesten van deze kant verneemt men nauwelijks meer. Kennelijk hadden ook de predikanten er vrede mee dat de overheid dit oogluikend toestond, zodat protesten niets meer uithaalden. Er had zich een "modus vivendi" gevormd. Uit de notities van de pastoor van Gulpen kan men opmaken dat de beperkingen, waaraan hij en zijn collegae waren onderworpen,

⁵⁷ NHG Eijdsen, Acta consistorii III (1718-1772) onder genoemde datum.

⁵⁸ RALM, DTB 44.8 onder genoemde datum.

kreeg opdracht er scherp op toe te zien dat de resolutie werd nagekomen. Het heeft niet veel geholpen, want de bewuste praktijken bleven gewoon doorgaan. Zeker is ook dat op andere plaatsen de gang naar protestantse instanties voor de meerderheid van de roomse echtparen tot aan het eind van de Staatse tijd tot de normale praktijk bleef behoren.

Het Schoolreglement

Ook het Schoolreglement, dat binnen de Staatse partages de aanstelling van schoolmeesters van de ware gereformeerde religie voorschreef, bleef een bron van veel wrijvingen. In welke mate dit bepalend is geweest voor het onderwijs in de betreffende gebieden blijkt uit de verslagen van de visitaties, die door of namens de bisschop van Roermond in de jaren 1722 en 1725 in het Land van Valkenburg werden gehouden.⁶⁸ Zij melden dat in de Oostenrijkse partage de oude organisatie overeind was gebleven. In alle parochies functioneerde een koster-schoolmeester, die zijn aanstelling had gekregen door bemoeienis van verschillende gezagsdragers. Dat kon de pastoor ter plaatse zijn, de heer van de betreffende heerlijkheid, de gemeente, de parochie, of ook een combinatie van twee of meer instanties. Zijn salariëring was zeer uiteenlopend geregeld. Hier en daar beschikte men over speciale fondsen of over inkomsten uit landerijen en andere bezittingen. Elders waren de schoolmeesters aangewezen op middelen, die hen ter beschikking werden gesteld, of op de schoolgelden, die de ouders bereid waren te betalen.

In de Staatse partage was door de Staten-Generaal een netwerk van scholen uitgebouwd en kregen de schoolmeesters hun aanstelling van dit college.⁶⁹ Geheel volgens het oude patroon combineerden ze de kerkelijke functies van koster en voorlezer, uiteraard in de gereformeerde gemeenten met het schoolmeestersambt. Hun salariëring werd eveneens door Den Haag geregeld. Volgens de genoem-

⁶⁸ Zie voor deze visitaties Habets, (dl. III), 1875-1892, pp. 327-369. De hier bijeengebrachte gegevens berusten op de gepubliceerde extracten uit de visitatieverslagen.

⁶⁹ De verdere regeling van deze aanstelling, evenals die aangaande salariëring en huisvesting, was het werk van de Raad van State. In een aantal gevallen was daaraan een voordracht van kerkelijke zijde voorafgegaan. Het gebeurde ook dat een kandidaat die voor een benoeming in aanmerking wenste te komen, zichzelf naar voren schoof.

de visitatieverslagen was deze regeling in elf van de vijftien parochies van kracht. Twee worden er genoemd, waar de oude regeling was blijven voortbestaan, hetgeen inhield dat de roomse koster tegelijk schoolmeester was. Dat was in Bunde en Ifteren het geval, dorpen die in de uithoeken van de partage waren gelegen.⁷⁰ In Amby en Limmel waren geen schoolmeesters. De pastoor van Limmel had aangevoerd, dat er in zijn parochie geen protestanten waren en dus geen mogelijkheid uit hun midden een schoolmeester aan te stellen overeenkomstig het voorschrift. Hij had er beter op kunnen wijzen dat de autoriteiten in Den Haag niet genegen waren voor een kleine gemeenschap als de zijne een door hen bezoldigde schoolmeester aan te stellen.⁷¹ In de loop van de achttiende eeuw kwamen er in het Staatse Land van Valkenburg enkele schoolmeestersposten bij. In de drie Staatse partages kwam het totaal op zesentwintig, een getal dat hoger was dan dat van de predikanten. De schoolmeesters verplichtten zich bij hun aanstelling "niets in onse Catechisatie of andersints te sullen leeren of voorstellen" dat niet in overeenstemming was met de leer, zoals die op de synode van Dordrecht in 1619 was vastgelegd.⁷² Uiteraard was de voornaamste grief van de rooms-katholieke bevolking tegen deze invulling van het onderwijs gericht. Veel ouders weigerden hun kinderen aan hen toe te vertrouwen. Natuurlijk waren er middelen om hen te dwingen hun kinderen naar school te laten gaan. De pastoor van Voerendaal meldde in het visitatieverslag over de protestantse schoolmeester: "qui proles catholicorum cogit scholas suas frequentare".⁷³ Binnen de plattelandsgemeenten was het in de regel slechts gedurende de winter mogelijk school te houden. 's Zomers werden de kinderen ingeschakeld bij het werk op het land of bij andere activiteiten. Plaatsen, waar het hele jaar door onderwijs werd

⁷⁰ Het verslag over deze parochies vermeldt dat uitdrukkelijk: Habets, (dl. III), 1875-1892, pp. 355 en 361. Het verslag van Ifteren geeft nog als bijzonderheid dat de genoemde schoolmeester zijn aanstelling van de pastoor en de parochiegemeenschap had ontvangen.

⁷¹ Kennelijk was het hem niet mogelijk iemand uit eigen midden aan te stellen.

⁷² Het Schoolreglement maakt van deze samenhang in verschillende artikelen melding en bij tal van bemoeienissen van de overheid werd het nakomen van de daaruit voortvloeiende verplichtingen geëigend. Ook de kerkelijke instanties letten daar scherp op. De classis hield een register bij van de schoolmeesters en noteerde daarin de verklaring die zij bij hun aanstelling onder handtekening hadden moeten afleggen. In RALM, CIMA, inv.nr. 186 bevindt zich een Formulier van ondertekeninge voor de nieuw aankomende voorlesers onder de Classis van Maestricht en Landen van Overmaze ressorteerende.

⁷³ Habets, (dl. III), 1875-1892, p. 369.

gegeven, behoorden tot de hoge uitzonderingen. De duur van de winterperiode was afhankelijk van de instelling van de betreffende schoolmeester. Het kon zijn dat de periode zich over vijf of zes maanden uitstrekte, maar het konden er ook slechts drie of soms zelfs twee zijn. Andere misbruiken speelden daarbij eveneens een rol. Drankzucht wordt nogal eens genoemd als één van de voornaamste oorzaken van verwaarlozing van het onderwijs. Het karig salaris vormde voor betrokkenen dikwijls de aanleiding naar andere bronnen van inkomsten uit te zien. Combinaties met functies als schepen, deurwaarder, handelaar of winkelier waren heel gewoon.⁷⁴ Deze praktijken kwamen natuurlijk ook het onderwijs niet ten goede. Tenslotte waren niet de beste kandidaten beschikbaar voor scholen in deze afgelegen gebieden.

Het peil van het door hen verzorgde onderwijs moet niet al te hoog zijn geweest. De visitatierapporten van de classis staan vol met klachten over de gebreken die het onderwijs aankleefden. Steevast keren ook de klachten terug over de roomse bevolking, die de kinderen aan dit onderwijs onttrok: ouders die hun kinderen simpelweg thuishielden of hen over de grens onderwijs volgens katholieke beginselen lieten volgen; pastoors die clandestiene schooltjes in stand hielden enzovoort. Als gevolg van deze concurrentie zagen de officieel aangestelde schoolmeesters zich gedwongen tot concessies. Paapse catechismussen en andere leermiddelen kwamen in gebruik om aan de wensen van de ouders tegemoet te komen. De klachten daarover duurden voort tot aan het eind van het Staatse tijdvak. Nog op 21 augustus 1782 vaardigde de Raad van State een instructie uit om aan dit soort misstanden een eind te maken.⁷⁵ Tevens werd een aantal maatregelen getroffen om het peil van het onderwijs te verbeteren en regelmatig te controleren.

De klachten over het gebrekkig peil van het onderwijs bleven echter ook daarna voortduren. Onder de indruk daarvan werd in 1785 door de visitatoren een gedetailleerd program uitgewerkt dat zich met allerlei aspecten van het onderwijs bezig hield.⁷⁶ De tijd

⁷⁴ De classicale visitatieverslagen maken regelmatig melding van dit soort misstanden.

⁷⁵ Een gedrukte tekst van deze instructie bevindt zich in RALM, CIMA, inv.nr. 345. De classis kreeg daarin opdracht om eventueel met behulp van een daartoe aangetrokken deskundige "een project te formeeren van een generaale methode, op welke de schoolmeester de kinderen sullen behooren te onderwysen".

⁷⁶ Volgens een aantekening in de akten van de classis van 10 mei 1785 werd het uitgewerkte project op die datum naar Den Haag verzonden; RALM, CIMA, inv.nr. 10, f.152. Jammer

was er kennelijk nog niet rijp voor, want toen er op 5 november 1790 eindelijk een reactie volgde, bevatte de resolutie van de Staten-Generaal niet veel meer dan een verwijzing naar een versie van het Schoolreglement uit 1725.⁷⁷

Tot slot een enkel woord over de kerkelijke activiteiten van de schoolmeesters. De meesten van hen hadden als voorlezer en voorzanger een functie in de eredienst van hun eigen kerk. Als kosten kregen zij taken toegewezen, die minstens voor een deel werden opgeëist door hun collegae van de roomse parochies, uiteraard met de daaraan verbonden inkomsten. Conflicten konden daarover niet uitblijven. Een bron van onenigheid vormde het begraven binnen de kerkgebouwen.

Het begraven binnen de kerkgebouwen

Bij dit eeuwenoude gebruik botsten de belangen van de rechthebbers met die van de nieuwkomers. Het duurde tot 1715, voordat de Staten-Generaal bereid waren op dit ingewikkelde en gevoelige terrein een algemeen reglement voor te schrijven, waarmee al de partijen voortaan rekening moesten houden. Dat gebeurde in een resolutie van 3 juni van dat jaar.⁷⁸

Er werd om te beginnen verordend dat al degenen die aanspraak maakten op rechten tot het begraven "in de gehele kercken, de choren niet uitgesondert" binnen een termijn van drie maanden daarvan bewijsstukken moesten overleggen. Dat zou moeten gebeuren ten overstaan van de predikanten en hun kerkeraden. Door openbare plakkatens zou aan de oproep tot registratie van bestaande

genoeg is er in het archief van de classis geen exemplaar bewaard gebleven. Ook in Den Haag ben ik het niet op het spoor gekomen.

⁷⁷ Aldus in RALM, CIMa, akten van de classis van 3 mei 1791, inv.nr. 10, f.232; bij die gelegenheid werd ook aangekend dat de betreffende resolutie werd opgenomen in het Documentenboek. Het komt mij voor dat men daarmee een punt wilde zetten achter het hele proces dat men met zoveel inzet was begonnen.

⁷⁸ ARAH, StG 3385, f.599; kopieën van deze belangrijke resolutie komt men op tal van plaatsen tegen, onder andere in RALM, CIMa, inv.nr. 280. De classis zelf had om een dergelijke algemene maatregel gevraagd en als voorbeeld verwezen naar een overeenkomst die al in 1700 door de gemeente Gulpen was voorgesteld; zie ARAH, StG 3342, f.33v-f.34r. Daarop was een instructie meegegeven aan de commissarissen-deciseurs die in 1714 werden afgevaardigd, ARAH, StG 3383, ff.36-37; op basis van hun bevindingen, neergelegd in het verbaal van dat jaar, werd een regeling getroffen; het verbaal onder inv.nr. 9008.

grafrechten bekendheid moeten worden gegeven. De predikanten en kerkeraden zouden er van hun kant voor moeten zorgen dat de rechthebbenden na de registratie werden voorzien van aan de nieuwe omstandigheden aangepaste akten, die zo moesten zijn opgesteld dat alle twijfels en geschillen definitief uit de wereld konden worden geruimd. Al de vroegere akten, die niet in overeenstemming met deze voorschriften waren, zouden hun rechtsgeldigheid verliezen. Indien de rechthebbenden zich niet binnen de gestelde termijn zouden hebben gemeld of wanneer zij niet in staat waren gebleken de vereiste bewijsstukken over te leggen, zouden hun rechten aan de predikanten en de kerkeraden vervallen.

Het beheer over de graven bleef voor de toekomst aan de protestantse instanties voorbehouden, met de daaraan verbonden bevoegdheid de nog vrije plaatsen te verkopen en de opbrengst er van te storten in de kas van de diaconie-armen. Voor het vastleggen van de tarieven werd hen een grote vrijheid gelaten. Slechts één richtlijn werd vastgelegd: voor ieder lijk dat binnen de kerken zou worden begraven, moest een ducaton aan de armenkas worden betaald. Deze bepaling was van kracht voor alle graven "zo in de kercken als onder de choren".

Het stond allemaal mooi op papier, maar bij de tenuitvoerlegging van de voorschriften kwamen er problemen. Het begon al met de publieke afkondiging, die door onbekende oorzaken vertraging opliep. Het duurde zeker drie jaar, voordat deze in alle dorpen, die er voor in aanmerking kwamen, was voltrokken. Op verschillende plaatsen bleef ook daarna de onzekerheid of het wel allemaal volgens de geldende regels was gebeurd.⁷⁹

Predikanten en kerkeraden vonden nauwelijks gehoor, toen zij vervolgens de voorgeschreven procedure startten. Dat bleek in Gulpen, waar de kerkeraad al begin 1716 besloot op elke eerste woensdag van de maanden maart, april en mei zitting te houden in de consistoriekamer om de registratie van de oude akten te voltrekken en de nieuwe uit te schrijven.⁸⁰ Na de eerste zitting op 4 maart 1716 noteerde de predikant in het notulenboek:

⁷⁹ In de visitatieverslagen van de classis kan men de vertraagde afkondiging van de resolutie jaar voor jaar voor alle daarvoor in aanmerking komende plaatsen volgen; RALM, CIMA, inv.nr. 27.

⁸⁰ De hier volgende gegevens zijn ontleend Korporaal 1987, pp. 58-61, samengesteld op basis van de notulen van de kerkeraadsvergaderingen.

"So is egter tot verwondering van dese vergadering niemant ten dien eijnde verscheenen".

Met uitzondering van een viertal personen, dat zich in de tussentijd had gemeld, werd in mei de procedure als volgt afgesloten:

"Dese vergadering voor de derde en laatste reijse bij een gekomen zijnde, om verder de bewijzen te ontfangen van de geene die eenig regt tot de gravesteden in de kerke pretendeeren te hebben; en egter niemant ten dien eijnde verscheenen zijnde met behoorlijke documenten, schoon het drie maanden van te voren publijk was bekend gemaakt en op de kerkdeur aangeplakt, so blijven dienvolgens alle gravesteden alhier in de kerke volgens resolutie van Haar Hoog Mog. ter dispositie van de Kerkeraad, om de selve na haar believen te verkopen en uit te geven".

Het blijft de vraag of de kerkeraad over voldoende gezag heeft beschikt om in de volgende jaren dit besluit in de praktijk te kunnen omzetten.

Elders ging het al niet veel beter. In 1717 was de verordening bekendgemaakt in Beek, Eijsden, Gulpen, Heerlen en Valkenburg, maar het duurde tot 1721, voordat het overal was gebeurd.⁸¹ Mogelijk was het in enkele randgemeenten, zoals Amby, Bunde en Limmel, ook toen nog niet het geval. Als gevolg hiervan kwam de registratie van bestaande grafrechten slechts moeizaam op gang. In Eijsden was de hele procedure in de loop van 1717 rond. Volgens het visitatieverslag van dat jaar waren de grafrechten daar "anderen ten voorbeelt, ordentelijk verdeelt en in een boek geregistreert". Volgens hetzelfde verslag was men toen in Beek doende. In Heerlen waren problemen gerezen over de vraag wat voor bewijzen de rechthebbenden dienden over te leggen of misschien de tekst op grafplaten al voldoende was.

Eerst in het begin van de jaren twintig begon het systeem te functioneren. In 1722 noteerde men dat de graven op de meeste plaatsen werden uitgegeven door de kerkeraden en dat de daaraan verbonden rechten werden betaald. Tegen het eind van het decennium namen de klachten weer toe. Heerlen, Valkenburg en Voerendaal werden genoemd als plaatsen, waar problemen waren gerezen of waar de roomsen weigerden aan de verplichtingen te voldoen.

⁸¹ Aldus volgens de genoemde visitatieverslagen.

Op andere plaatsen was de resolutie van de Staten-Generaal een dode letter gebleven. Dat bleek in 1729, toen proost Pierre Philippe Deprez na zijn overlijden op 28 augustus in het koor van de kerk in Meerssen werd begraven. De predikant aldaar, ds. Nicolaas Guichart, maakte de waarnemend proost er op attent, dat men had nagelaten de voorschriften na te komen en de verschuldigde grafrechten niet had betaald.⁸² Toen de proosdij weigerde zelfs maar te reageren, wendde de predikant zich tot de autoriteiten in Den Haag en bereikte dat de commissarissen-deciseurs van dat jaar de opdracht kregen om de zaak in orde te brengen. Tijdens het onderzoek werden verklaringen van praktisch alle pastoors van de omliggende parochies overgelegd, waaruit bleek dat nooit toestemming van welke predikant ook was gevraagd voor het openen van graven in de kerk, terwijl ook de verschuldigde rechten nooit waren betaald. Uit de visitatieverslagen kwam vast te staan, dat de pastoors van Heerlen, Voerendaal en Welten dat in voorkomende gevallen zelfs "mordicus" hadden geweigerd.⁸³

Dat de proosdij van Meerssen daartoe niet genegen was geweest, werd gemotiveerd met het onbreken van kennis van de resolutie van 1715 en van elk bewijs dat deze ooit publiekelijk in Meerssen was afgekondigd. Bovendien beschouwde de proosdij het koor van de kerk als haar eigen domein, waar proosten en relaties van de proosdij mochten worden begraven. Dit alles gaf de Staten-Generaal aanleiding op 15 juli 1730 een nieuwe resolutie uit te vaardigen, waarin de vroegere werd bekrachtigd en aangevuld.⁸⁴ Het standpunt van pastoors en andere geestelijken, als zouden zij niet gebonden zijn aan de reglementen op het begraven binnen de kerkgebouwen, werd nadrukkelijk afgewezen. De exclusieve rechten die de proosdij van Meerssen opeiste voor de graven binnen het koor van de kerk, konden niet worden aanvaard.

Naar het schijnt was aan deze resolutie een beter lot beschoren dan aan die van 1715. Men kan dat waarnemen in de jaarlijkse visitatieverslagen van de classis, waar, te beginnen in 1732, uit alle ge-

⁸² Meer bijzonderheden over deze conflicten in Munier 1988, pp. 40-44.

⁸³ De uitslag van hun werkzaamheden vindt men in een dossier met de titel: "Décision des commissaires assemblés à Maastricht relative aux inhumations dans les églises de cette ville et du pays d'Outre-Meuse, portant que le prévôt de Meerssen disposera de huit caveaux pour y enterrer ses religieux"; RALM, archief proosdij Meerssen, inv.nr. 32. In dit dossier bevinden zich ook de hier genoemde stukken.

⁸⁴ Een kopie van de tekst van deze resolutie in het archief van de proosdij onder inv.nr. 32.

meenten telkens de aantallen doden werden genoteerd.⁸⁵ Uit de cijfers valt af te leiden dat, met uitzondering van Burtscheid, Eupen en Vaals,⁸⁶ de doden voor een groot deel uit rooms-katholieke kring afkomstig waren. Gedurende een aantal jaren ontbrak de gemeente Beek op de lijsten omdat de parochiegemeenschap zich bleef verzetten tegen iedere bemoeienis van protestantse zijde met de begrafenis van haar doden.⁸⁷ Eerst in 1740 behoorde dit verzet tot het verleden en verscheen ook Beek in de overzichten.⁸⁸

Dat wil natuurlijk niet zeggen dat zich nergens meer problemen hebben voorgedaan. Het tegendeel is het geval. Juist in de jaren veertig begonnen zij zelfs toe te nemen, zoals uit de verslagen valt af te lezen. Het behoeft dan ook geen verwondering te wekken, dat tijdens de Franse bezetting het hele systeem in het ongereede raakte. In 1748 oordeelde de classis het nodig de koster van de verschillende gemeenten in te scherpen dat zij verplicht waren een nauwkeurige registratie bij te houden van hun bemoeienis met de begrafenissen. Aangeraden werd daarvoor "expresse doodboeken" aan te leggen. Deze maatregel weerspiegelt zich in het feit dat voor een aantal gemeenten deze registers juist in dat jaar een aanvang nemen.⁸⁹ Geval voor geval worden er de aan begrafenissen verbonden inkomsten ten bate van de diaconie-armen genoteerd. Vraagt men zich af, welk aandeel protestantse kosteren voor zich opeisten bij de begrafenis van afgestorvenen van de andere partij, dan is het antwoord dat dit in het algemeen beperkt bleef tot het ter aarde bestellen en dus ook het doen delven van het graf, ofwel binnen de kerken, ofwel er buiten op de kerkhoven, terwijl de roomse collega verantwoordelijk bleef voor de andere verplichtingen bij het overlij-

⁸⁵ RALM, CIMA, inv.nr. 27.

⁸⁶ Op deze plaatsen ressorteerde het beheer over de graven in de kerk en op de kerkhoven geheel onder rooms-katholieke instanties.

⁸⁷ In het visitatieverslag van 1731 staat daaromtrent: "Overall wierden nu door de costers registers der doden gehouden uijtgesondert te Beeck, daer het impraticabel was omdat onse coster aldaer geenerley begraefrechten, gelyck allerwegen geschied en in gebruyck is, geniet en daerom ook geen kennisse bekومت van het overlyden der ingesetenen en deswegens ook derselver namen niet kan aantekenen, waerom het te wenschen was daeromtrent redres mogt bekomen worden, en gemelde coster van Beeck zowel als al de andere regten van het begraeven der doden genieten mogt".

⁸⁸ Zie het visitatieverslag van dat jaar en de daaropvolgende jaren.

⁸⁹ Zie de overlijdensregisters van de betreffende gemeenten in de inventaris van dit archief.

den van een geloofsgenoot.⁹⁰ Conflictstof bleef er nochtans voldoende over. Vooral het luiden van de klokken was een voortdurende bron van tegenstellingen en conflicten.

Slechts in enkele gevallen kwamen gebruiken tot ontwikkeling, die een zekere samenwerking veronderstellen. Als voorbeeld noem ik het luidgeweld dat bij het overlijden van proosten van Meerssen in het Staatse Land van Valkenburg en zelfs daarbuiten placht los te barsten.⁹¹ Dat hing samen met de patronaatsrechten die de proosten uitoefenden in Amby, Bunde, Rothem, Hulsberg, Klimmen en Schimmert en in het Spaans-Oostenrijkse Schin op Geul. Bij het overlijden van een proost werden op al deze plaatsen gedurende zes weken driemaal per dag, telkens een uur lang, de klokken geluid. Dat werd geregeld door de protestantse koster ter plaatse in samenwerking met zijn roomse collega. Beiden streken overeenkomstig hun inspanning een deel van de retributies op. Een dossier in het archief van de proosdij onthult daarover bijzonderheden.⁹² In de tweede helft van de achttiende eeuw werd de duur van dit klokgelui op enkele plaatsen sterk gereduceerd. Dat gebeurde ook in Schimmert, waar het oude ritueel nog slechts gedurende drie dagen bleef gehandhaafd, zoals blijkt uit aantekeningen bij het overlijden van proosten in 1748, 1782 en 1793.⁹³ Toch werden telkens zes vaten koren uitbetaald.

De hier beschreven praktijken vonden ook elders plaats. Het luiden bij het overlijden van een heer van Hoensbroek had dezelfde duur⁹⁴ en omvang als dat voor de proost van Meerssen. Soortgelijke praktijken waren ook in zwang bij het overlijden van andere lands-

⁹⁰ Een vergelijking met de zeer gedetailleerde posten in de overlijdensregisters van de beide Maastrichtse gemeenten maakt duidelijk, hoeveel intensiever de bemoeienis van de koster met de begrafenissen van de gemeenteleden aldaar is geweest. Uiteraard hing dit samen met het eigen beheer over de verschillende kerken en de bijbehorende kerkhoven in de stad.

⁹¹ De oudste documentatie daaromtrent gaat terug tot 1698 en heeft betrekking op het overlijden van proost Léonard Debraye op 13 maart van dat jaar. Bij die gelegenheid werd een stuk samengesteld met als titel: "Ordre et manière sur laquelle on enterre un prévôt de Meerssen avec tout ce qu'à ce sujet on est accoutumé de faire"; RALM, archief proosdij Meerssen, inv.nr. 80; het geeft tot in detail al hetgeen er rond het overlijden van een proost diende te gebeuren.

⁹² RALM, archief proosdij Meerssen, inv.nr. 73.

⁹³ Ook de stukken aangaande het uitluiden bij deze gelegenheden bevinden zich in genoemd dossier.

⁹⁴ Van de Venne (et al.) 1966.

vorsten. In Maastricht werden zowel de prins-bisschoppen van Luik als de prinsen van Oranje met indrukwekkend klokgelui uitgeluid.⁹⁵ Hoe groot tenslotte het aandeel van de protestantse kosters bij onderwijs en begrafenissen is geweest, laat zich enigszins peilen aan de cijfers die daarover jaarlijks worden verstrekt in de visitatieverslagen van de classis. Reeds vanaf 1740 werd het een vaste gewoonte per plaats de aantallen schoolkinderen te combineren met de overledenen. Bij wijze van voorbeeld laat ik hier ter afsluiting de cijfers voor het jaar 1785 volgen:

Getal der schoolkinderen en het getal der dooden:

Beek (18 april 1785)	100	30
Borgharen	60	5
Burtscheid	20	6
Eupen	23	5
Eijsden	40	14
Geulle	64	20
Gulpen	95	10
Heerlen	124	53
Houthem	56	9
Hulsberg	82	19
Klimmen	49	12
Margraten	57	9
Meerssen	120	36
Nieuwenhagen	122	-
Schimmert	71	25
Vaals	94	4
Valkenburg	68	14
Voerendaal	86	27
Vijlen	32	12
Wolder	-	19 ⁹⁶

Het jaar 1785 werd niet louter toevallig als afsluiting van het voorgaande gekozen. Het vormt de overgang naar een laatste episode in de Staatse tijd, die hier nog aan de orde moet komen.

⁹⁵ Bijzonderheden daarover zijn vooral te vinden in de overlijdensregisters van de gereformeerde gemeenten.

⁹⁶ RALM, ClMa, inv.nr. 25.

Het verdrag van Fontainebleau

In 1785 werd tussen de Republiek der Verenigde Nederlanden en het Keizerrijk Oostenrijk het verdrag van Fontainebleau afgesloten, waardoor het lot van delen van de Landen van Overmaas nader werd bepaald. De daar heersende godsdienstige verhoudingen ondergingen wijzigingen.⁹⁷ Kort vóór 1785 hadden de gereformeerde gemeenten in de Oostenrijkse Nederlanden eindelijk wat meer armslag gekregen. Op 12 november 1781 vaardigden de aartshertogen Albert en Maria Christina overeenkomstig de daartoe van keizer Joseph II uit Wenen ontvangen directieven het Tolerantie-edict uit.⁹⁸ Daarin werd onder bepaalde voorwaarden aan protestantse gemeenten de vrije uitoefening van de eredienst toegestaan. Zelfs de bouw van kerken en scholen op staatskosten werd toegezegd, wanneer het aantal gelovigen daarvoor toereikend zou zijn. In een aanvullende instructie van 15 december 1781 werd het minimumaantal vastgelegd op honderd gezinnen.⁹⁹ Geen enkele gemeente bereikte dat aantal, zodat het er naar uitzag dat deze bepaling een dode letter zou blijven. Niettemin werd door de volkrijke gemeente Eupen op 8 juli 1783 een verzoek ingediend om de vereiste vergunning te krijgen.¹⁰⁰ Om een positieve beslissing te vergemakkelijken, werd er de aandacht op gevestigd, dat al in een ver verleden met hulp van de Staten-Generaal een kerkgebouw in Eupen van de grond was gekomen. Sinds de Oostenrijkse instanties in 1716 het gebruik er van hadden verboden, was dit ongebruikt. Het verzoek werd ingewilligd. Tegen het eind van het jaar beschikte de gemeente weer over een eigen kerkgebouw, waar van heinde en verre geloofsgenoten naar toe kwamen.

Aangemoedigd door dit succes waagde de veel kleinere gemeente Hodiamont het in de loop van hetzelfde jaar een verzoek van gelijke strekking in te dienen, er eveneens op wijzend dat dankzij de offervaardigheid van de gemeenteleden een geschikte kerkruimte

⁹⁷ Uitvoerig daarover in Haas 1988, pp. 264-344 met enkele goede kaartjes voor de betreffende gebiedsdelen.

⁹⁸ De tekst is te vinden bij Hubert 1882, pp. 111-113; de inspectiereis van de keizer door de Zuidelijke Nederlanden is beschreven door Hubert 1909, vooral pp. 252-278.

⁹⁹ Hubert 1882, pp. 221-222 en 222 noot 1.

¹⁰⁰ De voornaamste bijzonderheden daarover bij Hubert 1908, pp. 176-184.

ter beschikking stond.¹⁰¹ Het verzoek ging regelrecht naar de keizer in Wenen. Het werd met enige vertraging in de zomer van 1784 toegewezen. Ook op verschillende andere terreinen verbeterde de positie van de protestanten aanzienlijk. Zelfs een aantal door predikanten verrichte bedieningen verwierf officiële erkenning. Het verdrag van Fontainebleau, dat op 8 november 1785 werd afgesloten, lag geheel in deze lijn.¹⁰² Het behelsde ondermeer dat enkele Staatse gebieden tegen een evenredig aantal Oostenrijkse gebieden werden uitgewisseld. In het Land van Dalhem kwamen krachtens artikel XVIII de ban Olne, de heerlijkheden Blègny en Trembleur, de ban en heerlijkheid Bombaye (Bolbeek) en het stadje Dalhem met kasteel en enkele afhankelijkheden aan Oostenrijk, de heerlijkheden Oud-Valkenburg, Strucht en Schin op Geul, evenals Schaesberg en het stift Houthem-Sint-Gerlach krachtens artikel XIX aan de Republiek. Van bijzonder belang voor deze gebieden was artikel XXI, dat de godsdienstige verhoudingen regelde. Een ontwerp daarvoor was eerst op 5 november 1785 in het laatste stadium van de onderhandelingen van Staatse zijde ingediend.¹⁰³ Het werd zonder enige verandering drie dagen later in de verdragstekst opgenomen. Het bewuste artikel was als volgt geformuleerd:

*"Il sera libre aux sujets de se retirer des pays qui viennent d'être cédés réciproquement, et ceux qui y resteront jouiront du libre exercice de leur religion: les deux puissances pourvoiront respectivement à la compétence et à l'entretien des desservants de leurs églises".*¹⁰⁴

Speciaal aan Oostenrijkse kant betekende dit een verregaande tegemoetkoming.

De ratificatie van het verdrag liet enige tijd op zich wachten, maar op 13 december was de daarvoor vereiste procedure van weerskanten voltrokken.¹⁰⁵ De tenuitvoerlegging van de bepalingen ten aanzien van de gebiedsdelen in de Landen van Overmaas vond pas

¹⁰¹ Hubert 1908, pp. 184-186; merkwaardig is dat Daniel Barbin, predikant van deze gemeente, het niet eens was met dit initiatief. Hij vreesde dat herstel en onderhoud van het kerkje een te zware last zouden gaan vormen voor zijn gemeente; Hubert 1908, p. 184 noot 1.

¹⁰² De tekst in Gachard, De la Court et Piot 1910, pp. 459-461; voor andere edities zie Haas 1988, p. 333, noot 192.

¹⁰³ Haas 1988, pp. 329-330.

¹⁰⁴ Dit artikel ook bij Hubert 1908, pp. 196-197, evenals een aantal Observations van Oostenrijkse zijde onder noot 1.

¹⁰⁵ Haas 1988, pp. 334-335.

in 1786 en voor bepaalde onderdelen zelfs veel later plaats. De overdracht van het Staatse Land van Dalhem aan Oostenrijk werd voltrokken op 10 en 12 juni, die van de Oostenrijkse delen van het Land van Valkenburg aan de Republiek tussen 13 en 16 juni, waarop tot slot de overdracht van het excentrisch gelegen Olne op 17 juni volgde.¹⁰⁶ De enclave Sint-Gerlach werd eerst op 30 september 1788 aan de Republiek overgedragen.¹⁰⁷ De door de Oostenrijkse autoriteiten bedongen verhuizing van de kloostergemeenschap van de Norbertinessen was daaraan al in 1786 voorafgegaan. Het lange uitstel van de overdracht hing samen met de wens van de Oostenrijkse autoriteiten om de verkoop van de kloostergebouwen ten eigen bate te regelen. Toen dit op het ogenblik, waarop de overdracht eindelijk plaats vond nog niet was geregeld, werd in het toen opgemaakte proces-verbaal vastgelegd dat de Oostenrijkers zich dit recht ook daarna voorbehielden.

Over de gang van zaken binnen de nieuw verworven Staatse gebieden kan ik kort zijn. De kerken bleven vrij van de simultaanverplichtingen, hetgeen vanzelfsprekend kon worden geacht omdat er geen protestanten woonden.¹⁰⁸ Wel zag het er enige tijd naar uit dat de bewoners onderworpen zouden gaan worden aan de bepalingen van het Echt- en Schoolreglement.¹⁰⁹ Het is er niet van gekomen. Alles bijeen kan worden vastgesteld dat de overgang van katholieke naar protestantse soeverein voor de bevolking van de betrokken plaatsen in het Land van Valkenburg op godsdienstig gebied weinig of geen repercussies heeft gehad. In de overige Staatse gebieden kwam in de laatste jaren van dit regime geen verandering meer. Een petitie, die in de zomer van 1788 door de pastoors binnen de Staatse partages naar Den Haag werd gezonden om hinderlijke bepalingen van genoemde reglementen opgeheven

¹⁰⁶ Haas 1988, pp. 337-344; voor de documentatie zie noot 217.

¹⁰⁷ Het proces-verbaal van deze overdracht berust in ARAH, StG 12.597.263.

¹⁰⁸ Dat vormde tevens een probleem voor de invoering van het reglement van de politieke reformatie, dat de calvinisering van de bestuurscolleges voorschreef.

¹⁰⁹ Nog in 1789 werd een poging in die richting gedaan; Haas 1988, p. 338; zie ook Jongen 1951, pp. 57-59, 78-81. De auteur vermeldt niet waar hij de tekst van het rekest, die hij in extenso publiceert, vandaan heeft. Ik trof een kopie aan in het archief van de parochie Schin op Geul. Voorzover ik kon nagaan, werd de zaak aangehouden zonder dat er een beslissing viel.

te krijgen en een verbetering van hun materiële positie te bepleiten, vond geen weerklank.¹¹⁰

Ingrijpender waren de wijzigingen die de gereformeerde gemeenten onder het Oostenrijks bewind te verwerken kregen. Die werden niet zozeer in de hand gewerkt door de bewindslieden zelf, want deze wensten zich onverkort aan de aangegane verplichtingen te houden. De pastoor van Olne, die nog in de loop van 1785 een verzoekschrift naar Wenen stuurde om de opheffing van het simultaneum te bepleiten, kreeg nul op het rekest.¹¹¹ Het was vooral de rooms-katholieke bevolking, die de lang opgekropte gevoelens van weerzin voor de aanhangers van de verfoeide gereformeerde religie begon uit te leven in een toenemend aantal beledigingen en pesterijen van de protestanten. De gemeenten zagen als gevolg daarvan het aantal lidmaten sterk teruglopen en tot geringe proporties slinken. In Blègny telde men in 1787 nog slechts zestien lidmaten, veel hoger was het aantal in de andere gemeenten niet. Geen wonder dat de predikant van Blègny, Joseph Picard, het voor gezien hield en zich in juni 1788 liet beroepen naar Oostburg in Zeeuws-Vlaanderen.¹¹² Een jaar later trok ook Abraham-Samuel Borel, predikant van Olne, weg, het voorbeeld volgend van de meeste van zijn gemeentenaren, die naar Eijsden waren uitgeweken.¹¹³

De beroeping van nieuwe predikanten, hoe dringend ook bepleit door beide verweesde gemeenten, werd door Wenen niet toegestaan omdat de omvang van de gemeenten daarvoor te gering zou zijn. Zij werden voor hun kerkgang naar Dalhem verwezen. Het is echter tekenend voor de lankmoedige opstelling van het Oostenrijks regime, dat de rechten op het medegebruik van de kerken op genoemde plaatsen onaangetast bleven. Zij werden door maatregelen van de aartshertogen tegen inbreuken en gewelddadige aantasting van roomse zijde veiliggesteld. Voor Blègny gebeurde

¹¹⁰ Habets, (dl. II), 1875-1892, pp. 319-320; het (ongedateerd) adres zelf onder de bijlage IX, pp. 668-670. Het werd ingediend als reactie op een aanmaning van gedeputeerden uit de Raad van State van 17 juli 1788, waarmee werd opgeroepen eventuele klachten, zo die er mochten zijn, in alle vrijmoedigheid te rapporteren. Het adres zou daarop zijn gericht aan de Staten-Generaal. Onderzoek in het archief van de Staten-Generaal leverde niets op.

¹¹¹ Hubert 1908, p. 198.

¹¹² Hubert 1908, p. 213.

¹¹³ De ongeregeligheden in Olne, die er de aanleiding toe vormden, zijn uitvoerig beschreven door Hubert 1908, pp. 224-229. Borel hield zijn afscheidsdienst op 27 september 1789; Hubert 1908, p. 273 noot l.

dat op 18 oktober 1789 en voor Olne op 15 april 1792.¹¹⁴ In beide gevallen werd wel verordend dat de gereformeerde gemeenten zich met de pastoors en andere belanghebbenden moesten verstaan om een nieuw urenschema uit te werken, waarmee de belangen van de meerderheidsgroepering beter zouden worden gewaarborgd. In de daaropvolgende jaren zijn de verkommerde gemeenten van Blègny en Olne zo goed als geruisloos ten onder gegaan, zodat niet kon worden vastgesteld, wanneer er de laatste gereformeerde diensten werden gehouden. Ook de gemeente Hodiament hield op te bestaan, nadat de laatste predikant, Jean-Baptiste Briatte, op 14 april 1793 was overleden.¹¹⁵ Slechts de gemeente Dalhem wist zich te handhaven.¹¹⁶

Voor de gemeente Eijsden in het Staatse deel van het Land van Dalhem kreeg de hier beschreven ontwikkeling wel zeer onverwachte gevolgen. Een aantal jaren lang moest het ene kerkgebouw ter plaatse door niet minder dan vier verschillende groepen gelovigen worden gebruikt.¹¹⁷ Dat waren naast de rooms-katholieke parochie en de Nederduits gereformeerde gemeente, die reeds vanaf het eind van de zeventiende eeuw het gebruik van de kerk hadden moeten delen, een evangelisch-lutherse en een Waals gereformeerde gemeente. De lutheranen hadden zich rond het midden van de achttiende eeuw vanuit Monschau in Eijsden gevestigd, toen er een lakenindustrie werd uitgebouwd. Bij besluit van de Raad van State van 5 september 1776 werd hen vergunning verleend van twaalf tot twee de kerk te gebruiken.¹¹⁸ Vormde dit al een zware belasting voor de roomsen, die voor de tweede dienst 's morgens nog slechts de tijd van elf tot twaalf overhielden, deze belasting werd nog zwaarder en nu voor alle betrokkenen, toen na de komst van de

¹¹⁴ Hubert 1908, respectievelijk pp. 220 en 227.

¹¹⁵ In 1803 werden door het bisdom Luik als restanten van de gemeente geregistreerd "quelques réformés et un temple sans ministre"; Daris, (t. IV), 1867-1889, p. 214; volgens de eigen administratie zouden er in 1808 in Verviers en Hodimont nog vijftig protestanten zijn geweest, maar deze waren niet allen gereformeerd; Hubert 1908, p. 233 en noot I. In de negentiende eeuw zou de gemeente opgaan in een nieuwe gemeente Verviers-Hodimont, die haar gelovigen recruteerde uit de wijde omgeving: Wynants 1986, p. 117.

¹¹⁶ Ook deze gemeente leidde slechts een armetierig bestaan en zou in 1857 eveneens opgaan in de genoemde gemeente Verviers-Hodimont.

¹¹⁷ Zie daarvoor Munier 1992. De hier volgende gegevens zijn daar in een wat bredere context geplaatst.

¹¹⁸ Een extract van deze resolutie is te vinden in het Notulenboek van de kerkeraad van Eijsden, IV, (1773-1834) onder genoemde datum.

Walen ook voor dezen ruimte en tijd moesten worden gevonden. Dat werd urgent, nadat de uit Olne uitgeweken Borel bij besluit van de Raad van State van 1 juli 1790 officieel tot predikant van deze nieuwe gemeente werd aangesteld.¹¹⁹

Na veel passen en meten kwam er het volgende schema uit de bus: van 's morgens vroeg tot negen uur beschikten de roomsen over de kerk, van negen tot elf de gereformeerden, van twaalf tot veertien de luthersen, van veertien tot zestien opnieuw de gereformeerden en na zestien uur weer de roomsen. Terwijl aanvankelijk het plan was geweest om het ene vrije uur tussen elf en twaalf voor de Walen te reserveren, werd vervolgens gekozen voor een regeling, die inhield dat de ene zondag de Nederduits gereformeerden 's morgens hun dienst zouden houden en de Waals gereformeerden 's middags, de daaropvolgende zondag de volgorde zou worden omgedraaid.¹²⁰ De beide gemeenten zouden dan de gebruikelijke tweede dienst in de loop van de week verrichten, waarvoor uiteindelijk de Waalse gemeenschap de dinsdag en de Nederduitse de vrijdag claimde. Heel dit ingewikkeld bestel bleef enkele jaren gehandhaafd. Het kwam op losse schroeven, toen de predikant van de Nederduits gereformeerde gemeente, Nicolaas Vonck, op 14 oktober 1795 overleed.¹²¹ In dat jaar kwam ook aan het Staats bewind een einde. De Franse republikeinen hadden hun tweede inval in de Zuidelijke Nederlanden met succes bekroond en zich daar voorlopig stevig gevestigd.

Ook de Landen van Overmaze deelden dit lot. Wie verwacht mocht hebben dat dit het einde betekende van de Staatse regelingen aangaande het simultaangebruik van de kerken komt bedrogen uit. Deze regelingen overleefden, zij het met een aantal door de veranderde omstandigheden vereiste aanpassingen, de ingrijpende wisseling van regime. Het instituut van het simultaneum zou ook na de Franse tijd een onverwacht lange geschiedenis te zien geven. Ik zag mij bijgevolg genoodzaakt de beschrijving daarvan voor een tweede deel van dit boek te reserveren.

¹¹⁹ Zie voor de betreffende resoluties van de Raad van State ARAH, RvSt 368, ff.1220-1222 en 369, ff.334r-v. Op 12 juli werd hij door zijn Maastrichtse collega ds. Claude Gratien Payen als predikant van de Waalse gemeente geïnstalleerd; zie diens bericht daarover van 19 augustus 1790 in GAM, WGM, inv.nr. 6, f.39.

¹²⁰ GAM, WGM, inv.nr. 6, f.31.

¹²¹ RALM, DTB 36.5.

- 1 Dr. M.G. Spiertz, *Maastricht in het vierde kwart van de achttiende eeuw**
- 2 Dr. Remigius Dieteren O.F.M., *Grondbeleid en volkshuisvesting in de Mijnstreek**
- 3 Dr. J.M. Gijsen, *Nikolaus Heyndal (2 delen)*
- 4 Drs. J.F.R. Philips, Drs. J.C.G.M. Jansen, Drs. Th.J.A.H. Claessens, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914**
- 5 Dr. P.Th. van Beuningen, *Wilhelmus Lindanus als inquisiteur en bisschop**
- 6 Dr. E. Roebroek, *Het land van Montfort**
- 7 J. Koreman, *De stadsrekening van Maastricht over het jaar 1399-1400**
- 8 Dr. J.M. Gijsen, *Joannes Augustinus Paredis (1795-1886), bisschop van Roermond en het Limburg van zijn tijd*
- 9 Dr. Jean Baerten, *Het graafschap Loon (11e-14e eeuw)*
- 10 A.H. Paape, *Donkere jaren**
- 11 Dr. Mr. H.H.E. Wouters, *Grensland en bruggehoofd**
- 12 Dr. C. van den Berg, *H.B.J. van Rijn, burgemeester van Venlo, pionier der milieuhygiëne**
- 13 Dr. J. Grauwels, *Dagboek van gebeurtenissen opgetekend door Christiaan Munters (1529-1545)*
- 14 Dr. P.L. Nève, *Het rijkskamergerecht en de Nederlanden*
- 15 Prof. Dr. W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen, deel I*
- 16 Dr. L. Peters, *Geschichte des Geschlechtes von Schaesberg**
- 17 Prof. Dr. W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van de beide Limburgen, deel II*
- 18 Ir. C.E.P.M. Raedts m.i., *De opkomst, de ontwikkeling en de neergang van de steenkolenmijnbouw in Limburg*
- 19 Dr. S.Y.A. Vellenga, *Katholiek Zuid-Limburg en het fascisme*
- 20 Dr. W. Krings, *Wertung und Umwertung von Allmenden im Rhein-Maas-Gebiet vom Spätmittelalter bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts*
- 21 Dr. P.J.H. Ubachs, *Twee heren, twee confessies. De verhouding van Staat en Kerk te Maastricht, 1632-1673*
- 22 Jaak Brepoels, *Het Lager Onderwijs in de provincie Limburg (1815-1830)*
- 23 Harry Schillings, *Toneel en Theater in Limburg in de 19e en 20e eeuw*
- 24 Prof. Dr. W. Jappe Alberts, *Van heerlijkheid tot landsheerlijkheid**
- 25 Ph. Vander Maelen, *Dictionnaire géographique du Limbourg*
- 26 Dr. J.P. Gribling, *Willem Hubert Nolens 1860-1931*
- 27 Dr. J.A.K. Haas, *De Verdeling van de Landen van Overmaas 1644-1662*
- 28 Prof. Dr. W. Jappe Alberts, *Overzicht van de geschiedenis van de Nederrijnse Territoria tussen Maas en Rijn, ± 800-1288*
- 29 Henry Baillien, *Tongeren van Romeinse Civitas tot Middeleeuwse Stad*
- 30 Dr. J.C.G.M. Jansen, *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg 1250-1800*
- 31 M.P. Gutmann, *War and rural life in the early modern Low Countries*
- 32 Dr. Rudolf Philips, *Gezondheidszorg in Limburg*
- 33 Dr. A.Fl. Gehlen, *Het notariaat in het tweeherig Maastricht*
- 34 P.J.H. Baghus, *De slag om de Roerdriehoek**
- 35 Dr. Ton Meijknecht, *Bartholomeus van Maastricht († 1446), Monnik en Conciliarist*
- 36 Prof. Dr. W. Jappe Alberts, *Overzicht van de geschiedenis van de Nederrijnse Territoria tussen Maas en Rijn, Deel II, 1288-±1500*
- 37 François Vanduffel, *Industrialisatie en verandering: Lommel tussen 1890 en 1914*
- 38 Drs. A.P.M. Cammaert, *Tussen twee vuren*
- 39 Drs. J.M.B. Tagage, *De Ordinarius van de collegiale Onze Lieve Vrouwekerk te Maastricht*

- 40 Dr. G.H.A. Venner, *De Meinweg*
- 41 Dr. C.A.A. Linssen, *Historische opstellen over Lotharingen en Maastricht in de Middeleeuwen*
- 42 Dr. L.H.M. Kreukels, *Mijnarbeit: volgzzaamheid en strijdbaarheid*
- 43 Dr. E. Lavigne, *Kroniek van de abdij van Sint-Truiden, deel 1: 628-1138*
- 44 Dr. J.L.H. Hartmann, *De reconstructie van een middeleeuws landschap*
- 45 Dr. Th.L.M. Engelen, *Fertiliteit, Arbeid, Mentaliteit*
- 46 Dr. E. Lavigne, *Kroniek van de abdij van Sint-Truiden, deel 2: 1138-1558*
- 47 *Eenheid en Scheiding van de beide Limburgen*. Verslagbundel van het op 26 mei 1989 te Alden Biesen gehouden congres bij gelegenheid van de herdenking 150 jaar beide Limburgen
- 48 Dr. J.G.C. Venner, *Beeldenstorm in Hasselt, 1567*
- 49 Mark Hanson, *Van Frans naar Nederlands*
- 50 Dr. Hans van Dijk, *Panorama van drie eeuwen muziek in Limburg*
- 51 Dr. P.J.M. Teeuwen, *Uit aarde geschapen*
- 52 Prof. Dr. J.C.G.M. Jansen en Drs. W.J.M.J. Rutten, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg in de twintigste eeuw*
- 53 Dr. E. Lavigne, *Kroniek van de abdij van Sint-Truiden, deel 3: 1558-1679*
- 54 Drs. J.M.B. Tagage, *De Ordinarius Chori van de collegiale Sint-Servaaskerk te Maastricht*
- 55 Dr. A.P.M. Cammaert, *Het verborgen front, deel I*
- 56 Dr. A.P.M. Cammaert, *Het verborgen front, deel II*
- 57 Dr. E.M.F. Koch, *De kloosterpoort als sluitpost? Adellijke vrouwen langs Maas en Rijn tussen huwelijk en convent, 1200-1600*
- 58 *Economische betrekkingen in grensregio's in een industrieel tijdperk, 1750-1965*. Verslagbundel van het op 14 en 15 september 1995 te Maastricht gehouden congres van de Verenigingen voor economische geschiedenis in België, Duitsland en Nederland
- 59 Robert Nouwen, *Tongeren en het Land van de Tungri (31 v.Chr. - 284 n.Chr.)*
- 60 Dr. P.Th.R. Mestrom, *Uurwerken en uurwerkmakers in Limburg, 1367-1850*

* Deze titels zijn uitverkocht

